

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ความเป็นมาของอำเภอสำคัญในประวัติศาสตร์

ภาคตะวันออก และ

ภาคตะวันออก
เชียงใหม่

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ
ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ
จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๒

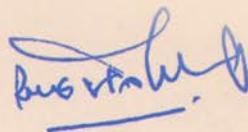
คำปรารภ

รัฐบาลและประชาชนชาวไทย มีความปิติชื่นชมโสมนัสเป็นล้นพ้น ที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ทรงเจริญพระชนมพรรษาครบ ๖ รอบ ในวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๔๒ และต่างสำนึกว่าเป็นกุศลอันยิ่งใหญ่ที่ได้เกิดและอยู่ในแผ่นดินไทย ได้ร่วมพระบารมีแห่งพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ

นับแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เมื่อพุทธศักราช ๒๔๘๙ เป็นต้นมาตราบจนปัจจุบัน ได้ทรงยึดมั่นในทศพิธราชธรรม ทรงพระวิริยะอุตสาหะ ตรากตรำ บำเพ็ญพระราชกรณียกิจน้อยใหญ่นานัปการ ซึ่งล้วนอำนวยประโยชน์เกื้อกูลประชาชนให้มีความสุข ร่มเย็น และประเทศชาติมีความอุดมสมบูรณ์ เจริญพัฒนาก้าวหน้าทุกด้าน มีพระราชปณิธานอันแรงกล้าที่จะขจัดทุกข์บำรุงสุขของอาณาประชาราษฎร์ ด้วยพระปรีชาญาณอันล้ำเลิศ ทรงริเริ่มโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริหลากหลายสาขานับพันโครงการ ทรงพระกรุณาพระราชทานแนวทางในการประกอบอาชีพด้านเกษตรกรรมตามแนว “ทฤษฎีใหม่” และพระราชทานวิถีทางดำรงชีพแบบ “เศรษฐกิจพอเพียง” เพื่อให้พสกนิกรทุกระดับสามารถดำเนินชีวิตด้วยความผาสุกในทุกสภาวะการณ์ของบ้านเมือง นอกจากนี้ ยังทรงขจัดบำบัดเป่าภัยพิบัติ และวิกฤตการณ์อันร้ายแรงในบ้านเมืองหลายครั้งหลายครา ด้วยพระอัจฉริยภาพและพระปรีชาญาณอันสุขุมคัมภีรภาพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงเป็นพระมิ่งขวัญร่มเกล้า และเป็นศูนย์รวมใจของปวงชนชาวไทยตลอดมา

เนื่องในมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๖ รอบ วันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๔๒ รัฐบาลและปวงชนชาวไทยจึงพร้อมใจกันสำแดงความจงรักภักดี และความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ จัดงานเฉลิมพระเกียรติประกอบด้วยโครงการและกิจกรรมต่างๆ หลากหลาย โครงการสำคัญโครงการหนึ่ง คือ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ได้จัดพิมพ์หนังสือเฉลิมพระเกียรติคุณด้านต่างๆ เป็นจำนวนหลายเล่ม รวมทั้งที่หน่วยราชการและองค์กรภาคเอกชนขออนุญาตจัดพิมพ์ร่วมด้วย ซึ่งจะแจกจ่ายเผยแพร่ไปยังหน่วยต่างๆ เพื่อใช้ประโยชน์ต่อไป

ในนามของรัฐบาลและในฐานะประธานกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒ ผมขออนุโมทนาในความวิริยะอุตสาหะของทุกท่านที่ได้ร่วมกันสร้างสรรค์หนังสือที่มีคุณค่า แสดงให้ประจักษ์ในพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่มีต่อประเทศและประชาชนชาวไทย อันจะเป็นหลักฐานในการศึกษาค้นคว้าของอนุชนสืบต่อไป และขอแสดงความชื่นชมที่ท่านทั้งหลายได้ร่วมมือกันดำเนินงานโครงการจัดทำหนังสือเพื่อน้อมเกล้า น้อมกระหม่อมถวายเป็นราชสักการะเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในมหามงคลสมัยนี้ ให้บรรลุผลสำเร็จตามวัตถุประสงค์ทุกประการ

(นายชวน หลีกภัย)

นายกรัฐมนตรี

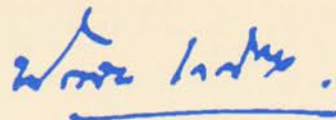
ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคล
เฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒

คำนำ

รัฐบาลจัดงานเฉลิมพระเกียรติน้อมเกล้าฯน้อมกระหม่อมถวายเป็นพระราชสักการะ แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในมหามงคลสมัยที่ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๗๒ พรรษา พุทธศักราช ๒๕๔๒ โดยแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒ ในกรณีนี้ ได้มอบหมายให้ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสาร และจดหมายเหตุพิจารณาดำเนินงานจัดทำหนังสือวิชาการสาขาต่างๆ เป็นที่ระลึกเพื่อประโยชน์ในการศึกษาและเป็นหลักฐานแสดงพัฒนาการของบ้านเมืองภายใต้พระมหาบารมีแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตลอดเวลาที่ทรงดำรงสิริราชสมบัติ และจัดทำหนังสือจดหมายเหตุเกี่ยวกับงานเฉลิมพระเกียรติในมหามงคลสมัยพิเศษ ครั้งนี้

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ได้พิจารณาเห็นชอบให้หน่วยงานภาครัฐ ได้แก่ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี กระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงมหาดไทย กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ จัดพิมพ์หนังสือเป็นที่ระลึกในนามของรัฐบาล จำนวน ๑๒ รายการ ประกอบด้วยหนังสือที่แสดงความเป็นชาติไทยที่เจริญรุ่งเรืองมาแต่โบราณ ทั้งด้านประวัติศาสตร์ การเมือง การปกครอง วัฒนธรรม ภูมิปัญญาไทยด้านต่างๆ เช่น ตำราเภสัชโบราณ ภาษาวรรณคดี ศิลปกรรมทางพุทธศาสนา และธรรมชาติวิทยา ที่ว่าด้วยพืชพรรณไม้บนผืนแผ่นดินไทย นอกจากนี้ ยังปรากฏว่ามีหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชนอีกหลายแห่งเจตจำนงร่วมถวายราชสักการะจัดพิมพ์หนังสือที่มีคุณค่าที่เกี่ยวข้องในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขึ้นเผยแพร่เฉลิมพระเกียรติด้วย จำนวน ๓๐ รายการ จึงเป็นวโรกาสพิเศษที่ได้ร่วมกันสร้างหนังสืออันเป็นทรัพย์สินทางปัญญาของชาวไทยขึ้นไว้ในแผ่นดินถึง ๔๒ รายการ เป็นการสนองพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐสูงสุดของชาวไทย ที่พระองค์ทรงสถิตเป็นหลักชัยแก่บ้านเมืองให้ชาวไทยพ้นฝ่าอุปสรรคนานาผ่านพ้นมาด้วยพระมหาบารมี

หนังสือและเอกสารเหล่านี้จะได้เผยแพร่ไปสู่สถานศึกษาทุกระดับทั่วพระราชอาณาจักร ยังประโยชน์ให้แก่เยาวชนทุกรุ่น ได้ร่วมกันตระหนักถึงการธำรงรักษาความเป็นชาติไทยให้มั่นคง เพื่อให้สอดคล้องแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงพระราชวิริยะอุตสาหะพัฒนาปรับปรุงบ้านเมืองทุกด้านทุกสภาวะ เพื่อให้ชาวไทยทั้งมวลมีความเป็นอยู่อย่างผาสุก การเห็นคุณค่าการศึกษาในเรื่องที่เกี่ยวกับมรดกวัฒนธรรมของชาติ โดยเฉพาะให้ความสำคัญในการร่วมสร้างสรรค์พัฒนาให้เกิดประโยชน์ตามพระราชดำริ ย่อมกล่าวได้ว่า ได้แสดงกตเวทิตาสนองพระมหากรุณาธิคุณ น้อมเกล้า น้อมกระหม่อมถวายเป็นราชสักการะส่วนหนึ่ง

(นายปัญญา เกสรทอง)

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ

ประธานกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ

ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคล

เฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒

อารัมภบท

หนังสือประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ความเป็นมาของอำเภอสำคัญในประวัติศาสตร์
กระทรวงมหาดไทยจัดพิมพ์ขึ้นเพื่อน้อมเกล้าฯน้อมกระหม่อมถวายเป็นราชสักการะเนื่องในวโรกาส
มหามงคลสมัยที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เจริญพระชนมพรรษาครบ
๖ รอบ ในวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๔๒ เนื้อหาของหนังสือเล่มนี้ส่วนหนึ่งเป็นข้อมูล
ทางประวัติศาสตร์ของอำเภอสำคัญ ๆ รวม ๔๐ อำเภอ จากรายงานการวิจัยที่ทางกระทรวง
มหาดไทยได้ร่วมวิจัยกับ รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม อีกส่วนหนึ่งเป็นข้อมูลที่ทาง
คณะผู้วิจัยของ สถาบันดำรงราชานุภาพ สำนักงานปลัดกระทรวงมหาดไทย ได้วิจัยเพิ่มเติมใน
ลักษณะของ “ประวัติศาสตร์บอกเล่า” ซึ่งคณะผู้วิจัยได้สัมภาษณ์บุคคลต่าง ๆ ในท้องถิ่นเป็น
จำนวนกว่า ๔๐๐ คน

หนังสือประวัติศาสตร์ท้องถิ่นฯ ที่จัดพิมพ์ในครั้งนี้แบ่งออกเป็น ๔ เล่ม แยกตามรายภาค
เนื้อหาของหนังสือแต่ละเล่มจะแบ่งออกเป็น ๕ ตอน ได้แก่ ๑) สภาพทั่วไป ๒) ประวัติ
ความเป็นมาของอำเภอ ๓) ความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรม ๔) สถานที่สำคัญ และ ๕)
การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

ข้อมูลในหนังสือเล่มนี้จะอำนวยความสะดวกนี้ให้ผู้อ่านมีความรู้ความเข้าใจในสภาพความ
เป็นมาของท้องถิ่นที่ทำการศึกษาดียิ่งขึ้น เป็นต้นว่า พื้นที่ที่ปัจจุบันเป็นอำเภอสทิงพระ
อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา และอำเภอเขาชัยสน จังหวัดพัทลุง ต่างก็มีรากฐานทาง
วัฒนธรรมที่คล้ายคลึงกัน อีกทั้งผู้คนที่อยู่ในท้องถิ่นต่างก็มีความรู้สึกเป็นพวกเดียวกัน ข้อมูลใน
ลักษณะเช่นนี้นอกจากจะเป็นประโยชน์ในด้านให้มีความรู้ความเข้าใจในรากเหง้าความเป็นมา
ตลอดจนวัฒนธรรมของท้องถิ่นนั้น ๆ มากยิ่งขึ้นแล้ว ก็ยังอาจเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินงาน
ของกระทรวงมหาดไทยในด้านต่าง ๆ เช่นการพัฒนาพื้นที่ดังกล่าวในลักษณะกลุ่มจังหวัด เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม หนังสือเล่มนี้ก็เพียงจุดเริ่มต้นที่จะทำให้เข้าใจในสภาพความเป็นมา
ของท้องถิ่นต่าง ๆ ที่ทำการศึกษาดียิ่งขึ้นในระดับหนึ่งเท่านั้น และเพื่อที่จะทำให้บังเกิดความ
เข้าใจที่ตีลึกขึ้นไปกว่านั้น ก็คงจะเป็นหน้าที่ของฝ่ายต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประชาชนที่อยู่
ในท้องถิ่นนั่นเองที่จะต้องดำเนินการศึกษาค้นคว้าต่อไป

กระทรวงมหาดไทย

๑๙ พฤศจิกายน ๒๕๔๒

รายงานการวิจัย

เรื่อง

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: ความเป็นมาของอำเภอสำคัญในประวัติศาสตร์

บทนำ

ปัจจุบันสังคมไทยเติบโตและเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วทั้งในด้านจำนวนประชากร ด้านเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม เป็นการเปลี่ยนแปลงชนิดที่เรียกว่าลืมนอดีตก็ว่าได้ ทั้งนี้เพราะรัฐและสังคมส่วนใหญ่ให้ความหมายอยู่ที่ปัญหาการพัฒนาเศรษฐกิจในปัจจุบันและอนาคตเป็นสำคัญ จึงทำให้สังคมเติบโตอย่างไม่มีรากเหง้า เกิดช่องว่างระหว่างวัยและการล่มสลายของครอบครัวชุมชน ทั้งในระดับบ้านและเมือง อันเป็นปัญหาทางสังคมและวัฒนธรรมโดยตรง ปัญหานี้จะยังมีผลกระทบต่อสังคมหลายเท่า ในยุคที่เรียกว่า โลกาภิวัตน์ที่กำลังปรับเปลี่ยนสังคมไทยที่แต่เดิมเป็นสังคมเกษตรแบบชาวนา [peasant societies] มาเป็นสังคมอุตสาหกรรมใหม่ [NICs] เพราะขาดศักยภาพในการปรับตัวเองของคนในท้องถิ่นให้ทันโลกได้ ผลที่ตามมาก็คือ ความเหลื่อมล้ำและการเอาเปรียบกันระหว่างผู้มีโอกาสและผู้ด้อยโอกาสอันเป็นชนกลุ่มใหญ่ของสังคม เป็นชนวนที่จะนำมาซึ่งความขัดแย้งนานาประการ นับว่าเป็นภาวะล่าช้าทางวัฒนธรรม [culture lag]

หนทางที่จะแก้ไขปัญหาก็จะเกิดจากโลกาภิวัตน์ก็คือการสร้างพลังภายในในการพัฒนาท้องถิ่นทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม [localization] ให้ได้ดูลกับพลังการเปลี่ยนแปลงของโลกาภิวัตน์อันเป็นสิ่งที่มาจากภายนอก แต่การที่จะให้เกิดกระบวนการที่เรียกว่าท้องถิ่นพัฒนา [localization] ได้นั้น รัฐจำเป็นต้องมีบทบาทมีส่วนร่วมในการชี้แนะประสาน ทั้งนี้เพราะสังคมไทยเป็นสังคมที่มีการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นเวลากว่า ๕๐๐ ปี ซึ่งทำให้ผู้นำในท้องถิ่นเป็นผู้ไม่มีปากเสียงมาช้านาน ถึงแม้ว่า ต่อมาจะเปลี่ยนแปลงการปกครองมาเป็นระบอบประชาธิปไตยแล้วก็ตาม การบริหารราชการบ้านเมืองแบบรวมศูนย์ [centralization] ยังคงดำรงอยู่สืบมา และผลก็ปรากฏมาให้เห็นจากการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรที่คนในท้องถิ่นไม่เห็นความสำคัญ เป็นเหตุให้มีการเล่นพรรคเล่นพวก ซื่อลิตธิขายเสียงกันอยู่เสมอมา เพราะฉะนั้น การที่รัฐจะมีบทบาทในกระบวนการพัฒนาของคนในสังคมท้องถิ่นได้นั้น รัฐจำเป็นต้องมีข้อมูลทางประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรมอย่างลุ่มลึกและเป็นระบบ ที่แล้วมานั้นรัฐขาดข้อมูลดังกล่าวนี้มาก จึงรู้จักผู้คนในท้องถิ่นอย่างผิวเผิน เป็นภาพนิ่งที่อะไรๆ ก็เหมือนกัน ทั้งๆ ที่สังคมท้องถิ่นมีความหลากหลายและมีความเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา แต่ที่เห็นเป็นภาพนิ่งและดูเป็นเอกภาพนั้น ก็เพราะรัฐมองจากศูนย์กลางที่อยู่ภายนอกเข้าไปนั่นเอง ยิ่งกว่านั้นยังไม่สนใจในเรื่องอดีตเพราะเห็นว่าไม่สำคัญ เลยทำให้กระบวนการเก็บข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการศึกษาวิจัยในเรื่องการพัฒนาทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง เป็นเรื่องของข้อมูลปัจจุบันที่อาจเก็บได้ด้วยวิธีการสุ่มตัวอย่าง สัมภาษณ์ และออกแบบสอบถามโดยอาศัยวิธีการทางสถิติเป็นหลัก

แต่เมื่อใดที่ต้องการความรู้เกี่ยวกับอดีต ก็มักอาศัยค้นคว้าเอาจากหลักฐานข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ตลอดจนประเพณีพื้นบ้านที่หน่วยงานของทางราชการรวบรวมไว้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ - ๕ หรือไม่กี่ฝั่งฝั่ง กรมกองของทางราชการส่วนกลางที่เกี่ยวข้อง เช่น กรมศิลปากรและกรมการศาสนา เป็นต้น ซึ่งข้อมูลทั้งหลายเหล่านี้เป็นการรวบรวมโดยคนภายนอกที่ไปจากส่วนกลางเช่นเดียวกัน โดยย่อก็คือ เป็นการอาศัย

การศึกษาประวัติศาสตร์จากส่วนกลางและการมองท้องถิ่นจากภายนอก ที่ไม่อาจเห็นได้ว่า คนภายในที่อยู่ในท้องถิ่นเป็นใคร มีความรู้สึกนึกคิด มีค่านิยม โลกทัศน์ และความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นอย่างไร ข้อมูลที่จะทำให้รู้จักคนภายในท้องถิ่นดังกล่าวนี้คือ สิ่งที่เราเรียกว่าข้อมูลทางด้านวัฒนธรรม เป็นสิ่งที่ต้องอาศัยการศึกษาด้วยวิธีการทางวิชามานุษยวิทยา สังคมวิทยา คติชนวิทยา และประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เป็นสำคัญ อันที่จริง การศึกษาในด้านเหล่านี้ก็มีอยู่บ้างแล้วตามมหาวิทยาลัย วิทยาลัยครู และศูนย์วัฒนธรรมในระดับจังหวัด แต่ก็อยู่ในลักษณะที่เรียกว่าแยกส่วนและกระจัดกระจาย ที่เรียกว่าแยกส่วนนั้นก็คือ ข้อมูลทางวัฒนธรรมเหล่านี้หาได้ถูกนำมาบูรณาการในลักษณะองค์รวม [holistic] กับข้อมูลทางเศรษฐกิจการเมืองที่ทางรัฐและองค์กรเอกชน ใช้เพื่อพัฒนาการทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของประเทศ และโดยเหตุนี้จึงมักเกิดมุมมองที่ต่างกันอยู่เสมอระหว่างนักวิชาการทางด้านเศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ และการพัฒนา กับบรรดานักวิจัยที่ศึกษาเรื่องราวทางสังคม วัฒนธรรม แม้ว่าเมื่อไม่นานมานี้ทางรัฐและนักวิชาการทางฝ่ายเศรษฐกิจเริ่มสนใจและเห็นคุณค่า ข้อมูลทางด้านวัฒนธรรมก็ตาม แต่ก็ยังเป็นไปในแง่เพื่อนำมาเสริมการพัฒนาทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ เช่น การให้ความสนใจทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ประเพณี และวัฒนธรรม เพื่อนำไปเป็นประโยชน์หารายได้จากการท่องเที่ยวมากกว่าที่จะนำข้อมูลและความรู้ทางด้านวัฒนธรรมเหล่านี้ไปใช้ในการสร้างดุลยภาพกับการดำเนินงานทางด้านเศรษฐกิจ เพื่อมิให้เป็นภาระหนักในด้านความเจริญทางวัตถุและความเป็นปัจเจกบุคคล นิยมที่มีผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมและการล่มสลายของครอบครัวและชุมชน ส่วนที่กล่าวว่าการศึกษาวิจัยทางด้านวัฒนธรรมมีลักษณะกระจัดกระจายก็คือ มักเป็นเรื่องที่เน้นแต่ทางด้านศิลปวัฒนธรรมซึ่งเป็นเพียงชิ้นส่วนของวัฒนธรรมเท่านั้น เป็นการศึกษาแบบภาพนิ่งอย่างมองไม่เห็นพลวัตทางวัฒนธรรมของแหล่งโบราณสถานหรือการศึกษาลักษณะประเพณี การละเล่นโดยที่ไม่ได้แสดงให้เห็นความหมายทางสังคม เป็นต้น

แหล่งข้อมูลที่จะทำให้ทราบถึงสังคมและวัฒนธรรมในท้องถิ่นก็คือชุมชนในท้องถิ่นต่างๆ [local communities] ทั่วประเทศ ซึ่งมีอยู่ ๒ ระดับ คือบ้าน [village] และเมือง [town] ซึ่งเป็นชุมชนที่มีพัฒนาการมาแต่โบราณ มักมีคำกล่าวในเอกสารโบราณ เช่น ตำนานหรือพงศาวดารว่า การสร้างบ้านแปงเมืองชุมชน ๒ ระดับนี้ นับเป็นชุมชนธรรมชาติพื้นฐานของสังคมชาวนาโดยแท้ เมื่อรัฐเข้าไปเกี่ยวข้องกับด้วยในเรื่องการปกครองและการบริหารก็ได้จัดระบบใหม่ให้เป็นหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ และจังหวัด โดยเน้นที่จำนวนผู้คนและครัวเรือนเป็นเกณฑ์ในการแบ่งระดับ ชุมชนที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติและชุมชนทางการปกครองดังกล่าวนี้มีปัญหาในเรื่องความสับสนพอควรทีเดียว หากเอาเกณฑ์ในเรื่องโครงสร้างสังคมเข้าไปประเมินว่าอะไรเป็นชุมชนบ้าน อะไรเป็นชุมชนเมือง เช่น ชุมชนบ้านบางแห่งอาจมีหลายหมู่บ้านทางการปกครอง [administrative hamlets] โดยแบ่งออกเป็น หมู่ ๑ หมู่ ๒ หมู่ ๓ เป็นต้น ซึ่งบางหมู่บ้านก็ไม่มีโครงสร้างทั้งทางด้านกายภาพและโครงสร้างทางสังคมที่จะเรียกว่าเป็นชุมชนได้ เช่นเดียวกันกับเมืองในอดีตที่ทางราชการแต่งตั้งเช่นครั้งสมัยรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ ชุมชนที่เรียกว่า เมือง บางแห่งมีเนื้อที่และโครงสร้างเพียงแต่เป็นชุมชนบ้านเท่านั้นหาเป็นเมืองไม่ เหตุที่มีการยกให้เป็นเมืองก็เพราะไปติดที่หัวหน้าหรือผู้ปกครองชุมชนที่ได้รับการแต่งตั้งจากส่วนกลางให้เป็นเจ้าเมือง ส่วนชุมชนเมืองที่แท้จริง [urban area] มักพบในระดับเมืองใหญ่หรือนครที่เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และการปกครอง ซึ่งมักจะเป็นเมืองในระดับจังหวัดเป็นสำคัญ

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของประเทศในปัจจุบัน ได้ทำให้เกิดกระบวนการขยายตัวของความเป็นสังคมเมือง [urbanization] เข้าสู่ชนบท [rural area] เป็นผลให้ความเป็นชุมชนบ้านและชุมชนเมืองแต่สมัยก่อนหมดความหมายและหมดความสำคัญลงอย่างรวดเร็ว ในขณะที่ชุมชนทางการปกครองกลับมีพัฒนาการเป็นชุมชนขึ้นมาแทนที่ ยกตัวอย่างเช่นหมู่บ้านที่เป็นชุมชนทางการปกครอง [administrative

hamlets] เป็นจำนวนมากได้เติบโต มีวัด มีโรงเรียน มีตลาด เกิดเป็นชุมชนบ้าน [village communities] ขึ้นมาอีกมากมาย บางแห่งก็ทำให้ชุมชนบ้านที่มีมาแต่เดิมหมดความสำคัญไปเหลือแต่เพียงชื่อเท่านั้น หรือไม่กี่ชุมชนบ้านเดิมที่เป็นตำบลก็มีพัฒนาการทางโครงสร้างเกิดเป็นเมือง [town] ขึ้นมา เป็นต้น ซึ่งโครงสร้างดังกล่าวเห็นได้จากการมีตำแหน่งอยู่ในที่ที่เป็นศูนย์กลางการคมนาคม มีย่านตลาดและที่ทำการราชการ ตลอดจนอาคารธุรกิจเอกชนเกิดขึ้น ส่วนอำเภอและจังหวัดนั้นอยู่ในระดับชุมชนเมืองและนครที่นับวันจะมีการขยายตัวเติบโตในลักษณะที่ซับซ้อน

การเติบโตของชุมชนทางการปกครองตั้งแต่ระดับหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จนถึงจังหวัดในปัจจุบัน ขึ้นมาแทนที่ชุมชนบ้านและเมืองที่เคยเป็นพื้นฐานของสังคมท้องถิ่นมาก่อนนั้น นับเป็นการเปลี่ยนแปลงแบบลอบอดีตทีเดียว ถ้าหากไม่มีการรวบรวมหลักฐานข้อมูลไว้แต่เนิ่นๆ การขาดอดีตเท่ากับทำให้สังคมไทยต้องอยู่บนรากฐานของปัจจุบันและอนาคตเท่านั้น เป็นสิ่งที่ทำให้คนในสังคมท้องถิ่นได้รู้จักตัวเองว่ามีความเป็นมาอย่างไร กลายเป็นคนใหม่ที่ไม่มียากเหง้าและแก่นสาร ขณะเดียวกันทางรัฐก็ไม่รู้จักคนในสังคมท้องถิ่นว่าเป็นใครมาจากไหน ซึ่งการขาดความรู้ ความเข้าใจในสิ่งที่กล่าวมานี้ จะทำให้ขาดข้อมูลและแนวคิดในการดำเนินการพัฒนาชุมชน สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมอย่างไม่ต้องสงสัย

อย่างไรก็ตาม การที่จะศึกษาวิจัยชุมชนบ้านและเมือง ในสังคมท้องถิ่นทั่วประเทศไทยดังกล่าวนี้ นับเป็นเรื่องที่ทำได้ง่าย ๆ อันเนื่องมาจากประเทศไทยเคยเป็นบ้านเมืองที่มีความเก่าแก่ย้อนหลังไปถึงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ประมาณ ๓,๐๐๐ - ๔,๐๐๐ ปีมาแล้วประการหนึ่ง และมีพัฒนาการของชุมชนบ้านเมืองที่มีจำนวนมากหลากหลายอยู่ทุกภูมิภาคของประเทศ อีกทั้งแต่ละภูมิภาคก็มีพัฒนาการของบ้านเมืองขึ้นเป็นนครและเป็นรัฐใหญ่น้อยมาก่อน จนทำให้ในปัจจุบันชุมชนบ้านเมืองของแต่ละภูมิภาคต่างก็มีรูปแบบทางศิลปวัฒนธรรมและผู้คนที่มีความแตกต่างกันด้วย ความเป็นไปได้ในขณะนี้คือ การศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์ แต่ไม่ใช่ประวัติศาสตร์จากศูนย์กลางเหมือนที่เคยทำกันมา หากเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เป็นการศึกษาจากภายในท้องถิ่นนั้น โดยอาศัยหลักฐานทางโบราณคดีและหลักฐานทางชาติพันธุ์ เพื่อให้ได้ข้อมูลทางด้านสังคมและวัฒนธรรมที่น่าเชื่อถือ แล้วนำมาบูรณาการเข้ากับเรื่องราวและหลักฐานทางส่วนกลางที่มีอยู่แต่เดิม เพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ที่สามารถเห็นได้ว่า ศูนย์กลางมีความสัมพันธ์อย่างไรกับท้องถิ่น ส่วนในด้านหน่วยที่จะทำการศึกษานั้น ก็กำหนดเอาเป็นชุมชนระดับอำเภอ ซึ่งส่วนใหญ่คือเมืองที่เป็นศูนย์กลางของท้องถิ่น เหตุที่เลือกเช่นนี้เพราะ ความเป็นอำเภอในปัจจุบันคือศูนย์กลางทางการปกครอง การคมนาคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมท้องถิ่น เป็นหน่วยที่สามารถสะท้อนให้เห็นถึงความหลากหลายทางวัฒนธรรมในประเทศได้ นอกจากนี้ก็จะยังไม่ทำการศึกษาวิจัยทุกอำเภอที่มีอยู่ในปัจจุบัน หากจะเลือกศึกษาเฉพาะอำเภอที่มีหลักฐานความสำคัญทางประวัติศาสตร์มาก่อน เพราะเป็นเรื่องรีบด่วนอันเนื่องมาจากการสูญหายไปของข้อมูลที่มีอยู่ในขณะนี้

สิ่งต่าง ๆ ที่นำเสนอไว้ในบทนำคือสิ่งที่เกิดขึ้นจากการเตรียมการวางแผนและกำหนดคาดคะเนเพื่อให้การดำเนินการวิจัยเป็นไปอย่างมีระบบและขั้นตอน ล้วนเป็นสิ่งที่คาดหวังว่าจะทำได้หรือควรจะได้ ถ้าหากสรุปให้เห็นสิ่งที่จะต้องดำเนินการในการศึกษาและรวบรวมข้อมูล ๓ หัวข้อใหญ่ๆ ที่เกี่ยวข้องกับความเป็นมาของอำเภอสำคัญในประวัติศาสตร์คือ

๑. ประวัติศาสตร์ทางวัฒนธรรม [cultural history] ที่จะต้องค้นคว้าจากหลักฐานทางโบราณคดีและหลักฐานทางด้านเอกสารทางประวัติศาสตร์มาสร้างขึ้น

๒. ประวัติศาสตร์สังคม ที่จะต้องศึกษาจากความสัมพันธ์ทางสังคมของกลุ่มชนที่อยู่ในชุมชนปัจจุบัน ย้อนเข้าไปในอดีตเท่าที่จะทำได้ ซึ่งจะเป็นเรื่องที่เชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ทางวัฒนธรรม

๓. การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมที่ยังดำรงอยู่จนกระทั่งปัจจุบันได้คาดหวังไว้ว่า ถ้าหากทำการเก็บข้อมูลทั้ง ๓ เรื่องนี้ได้เป็นที่น่าพอใจแล้ว ก็จะทำให้เห็นประวัติความเป็นมาของอำเภอสำคัญ ในภูมิภาคต่างๆ ของประเทศจะเป็นเรื่องราวของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มีการเคลื่อนไหวและสืบเนื่องมาจากปัจจุบัน โดยเฉพาะการเห็นถึงชีวิตวัฒนธรรมของคนในท้องถิ่นต่างๆ ได้ดี การคาดคะเน ดังกล่าวนี้ก็ได้ตระหนักถึง ปัญหาและอุปสรรคที่ไม่อาจควบคุมได้เหมือนกัน เช่น เรื่องประวัติศาสตร์สังคมที่เป็นเรื่องของความสัมพันธ์ ของคนในท้องถิ่น และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม เพราะเป็นเรื่องที่ต้องใช้เวลา เงินทุน และ บุคคลที่มีประสบการณ์และได้รับการอบรมในเรื่องแนวคิดและวิธีการพอสมควร ซึ่งก็อาจจะไม่ได้ผลที่สามารถ เชื่อมโยงกับเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ ทางวัฒนธรรมได้เท่าที่ควรจะเป็น กระนั้นก็ดี ในความมุ่งหมายของ การวิจัยเรื่องนี้ ก็ต้องการที่จะศึกษาให้ได้เรื่องราวเท่าที่จะทำได้ เพราะถึงแม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงในท้องถิ่น เกิดขึ้นอย่างมากมายก็ดี ความสัมพันธ์ทางสังคมที่จะนำไปสู่การเขียนประวัติศาสตร์สังคมควรจะมียุ้งบ้างไม่ มากก็น้อย เพราะฉะนั้นในการดำเนินงานจึงได้กำหนดการเก็บข้อมูลออกเป็น ๓ วิธีด้วยกัน คือ

๑. การเก็บข้อมูลทางด้านโบราณคดี ประวัติศาสตร์ อันเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ดำนาน คำบอกเล่า โบราณสถาน โบราณวัตถุ เพื่อการเขียนประวัติศาสตร์ทางวัฒนธรรม

๒. การเก็บข้อมูลเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางสังคมที่ได้จากการสัมภาษณ์พูดคุยกับคนในท้องถิ่น รวมทั้งการสังเกตการณ์ในกิจกรรมต่างๆ ทางสังคมด้วย

๓. เป็นเรื่องของผู้รับผิดชอบในโครงการวิจัยและนักวิจัยอาวุโสที่จะออกไปดูสถานการณ์ทางสังคม และวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไปในท้องถิ่นต่างๆ ของแต่ละภูมิภาค เพื่อที่จะนำข้อมูลทั้งสองอย่างที่กล่าวมานั้น มาบูรณาการให้เห็นภาพรวมที่มีการเปลี่ยนแปลง เคลื่อนไหวดังที่เสนอไว้ก่อนที่จะดำเนินการวิจัย

สภาพและสถานการณ์ทางสังคมวัฒนธรรมของอำเภอในปัจจุบัน

ก่อนสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี สภาพและฐานะของอำเภอแต่ละแห่งในประเทศไทย มีลักษณะที่ไม่สม่ำเสมอ อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ อำเภอใหญ่ในเมืองและใกล้เมืองประเภทหนึ่ง และอำเภอเล็กที่ห่างไกลเมืองอีกประเภทหนึ่ง ในประเภทแรกนั้น อำเภอแต่ละแห่งอยู่ในฐานะเป็นเมืองที่มีทั้ง โครงสร้างทางกายภาพและโครงสร้างทางสังคมสอดคล้องกัน เช่น อำเภอเมือง นอกจากเป็นบริเวณที่ตั้งของ ตลาดใหญ่ที่เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจแล้วยังเป็นศูนย์กลางทางการบริหารของจังหวัด รวมทั้งบรรดา วัดวา อารามใหญ่ๆ ที่เป็นศูนย์กลางทางศิลปวัฒนธรรม และรวมไปถึงที่ทำการของกิจกรรมทางสาธารณูปโภค และการบริการอีกมากมาย ซึ่งจากโครงสร้างทางกายภาพนี้ไปสู่โครงสร้างทางสังคมอันประกอบด้วยกลุ่มคน ที่มีอาชีพต่างๆ อยู่ในพื้นที่แห่งเดียวกัน ต่างมีบทบาทหน้าที่และสถานภาพในเรื่องที่จะสังสรรค์กัน เพื่อการดำรงอยู่ร่วมกันอย่างสืบเนื่องของผู้คนในสังคม ในขณะที่อำเภอในประเภทหลังเป็นอำเภอเล็กที่มี สถานภาพระหว่างความเป็นเมืองขนาดเล็ก และหมู่บ้านขนาดใหญ่ที่ไม่มีทั้งโครงสร้างทางกายภาพและทางสังคม ไม่ซับซ้อนเท่าใด ในสภาพเช่นนี้มองไม่เห็นฐานะของตำบลเท่าใดนัก เพราะตำบลนั้นโดยโครงสร้างทางกายภาพก็คือ หมู่บ้านนั่นเอง แต่เมื่อมีสิ่งหนึ่งที่เพิ่มเข้าไปในโครงสร้างสังคมก็คือ ตำแหน่งและหน้าที่ของกำนันที่เลือกมา จากผู้ใหญ่บ้านแห่งหนึ่งในตำบล เพื่อมาทำหน้าที่ประสานงานด้านบริหารระหว่างหมู่บ้านกับอำเภอซึ่งเป็นเมือง หรือที่เป็นศูนย์กลางการปกครองของท้องถิ่น ส่วนการเป็นเมืองขนาดเล็กของอำเภอประเภทที่สองนี้ เห็นได้จากขนาดของตลาดที่ไม่ใหญ่โต อาจประกอบด้วยร้านค้าเพียงไม่กี่แห่ง ผนวกกับแหล่งที่เป็นตลาดของสด ของคาวที่มีทั้งประจำวันและในโอกาสพิเศษ ศูนย์กลางในการบริหารและการบริการแต่ละเรื่องก็มีขนาดเล็ก

ไม่ว่าจะเป็นที่ว่าการอำเภอ โรงเรียน และที่ทำการของหน่วยงานพิเศษของรัฐ ดูเหมือนกระทั่งยศ ชั้นและหน้าที่ความรับผิดชอบของข้าราชการตั้งแต่อำเภอ ศึกษาธิการอำเภอไปจนถึงข้าราชการอื่นๆ ด้วย ก็ต่ำชั้นกว่าพวกที่อยู่ในอำเภอใหญ่

แต่ในปัจจุบัน อาจกล่าวได้ว่า ฐานะและขนาดของอำเภอแทบทุกแห่งในประเทศนั้น เปลี่ยนสภาพจากการเป็นเมืองเล็กๆ หรือหมู่บ้านขนาดใหญ่มาเป็นระดับเมืองใหญ่ๆ แทบทั้งสิ้น ความแตกต่างกันที่เห็นชัดก็เพียงขนาดเท่านั้น เช่น ระหว่างอำเภอเมืองอันเป็นศูนย์กลางของจังหวัดและอำเภอในเขตจังหวัด ในขณะที่ฐานะของตำบลที่เคยมีสภาพเพียงแค่หมู่บ้านแต่เดิมาก็เปลี่ยนมาเป็นเมืองแทบทุกแห่ง เพราะตำแหน่งที่ตั้งของตำบลมักจะอยู่ในแหล่งที่เป็นศูนย์กลางในการคมนาคมที่มีถนนหนทางตัดผ่าน และมีการติดต่อกับเมืองที่เป็นศูนย์กลางและพื้นที่ทางเศรษฐกิจได้อย่างสะดวกสบาย พัฒนาการของตำบลที่เข้าสู่ฐานะความเป็นเมืองนี้ เป็นปรากฏการณ์ที่สม่ำเสมอและความเป็นเมืองในระดับตำบลนั้น จะแตกต่างกันแต่เพียงขนาดใหญ่เล็กกว่ากันเท่านั้น ในขณะที่เดียวกันชุมชนระดับหมู่บ้านก็ไม่สามารถหยุดนิ่ง มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงมากกว่าแต่ก่อน ที่เห็นชัดเจนนก็คือไม่โดดเดี่ยวและอยู่ห่างไกลเมืองอย่างแต่ก่อน หมู่บ้านเกือบทุกแห่งมีการเชื่อมโยงกับเมืองด้วยถนนอย่างชัดเจน ถ้าไม่เป็นถนนลาดยางก็เป็นถนนลูกรังที่ทำให้มีการติดต่อระหว่างหมู่บ้านกับเมืองในระดับตำบลและอำเภอด้วยรถจักรยานยนต์หรือรถปิคอัพ จำนวนประชากรในแต่ละหมู่บ้านเพิ่มขึ้นกว่าแต่เดิมอย่างรวดเร็วและหลายเท่า เกิดบริเวณย่านตลาดขึ้น ซึ่งแต่ก่อนมักมีเพียงร้านค้าเล็กๆ ไม่กี่หลัง พร้อมกันนั้น ก็เกิดมีเรือนแบบใหม่ขึ้นมากมาย แต่เดิมบ้านเรือนของชาวบ้านส่วนใหญ่จะมีรูปแบบที่เหมือนกัน และความแตกต่างจะอยู่ที่ขนาดใหญ่หรือเล็กเป็นสำคัญ แต่ในปัจจุบันรูปแบบใหม่ๆ เกิดขึ้น โดยเฉพาะบรรดาบ้านเรือนที่ก่อสร้างด้วยอิฐหรือซีเมนต์ โดยเฉพาะบ้านของคนมีเงินนั้นมักมีขนาดใหญ่มีรั้วรอบขอบชิด ยิ่งบรรดาหมู่บ้านที่อยู่ใกล้กับเมืองที่เป็นตำบลหรืออำเภอด้วยแล้ว การสร้างรั้วรอบขอบชิดเกิดขึ้นเกือบทุกครัวเรือนทีเดียว การเกิดบ้านเรือนแบบใหม่ที่ใหญ่โตมีรั้วรอบขอบชิดและมีพาหนะ เช่น รถยนต์ ไม่ว่าจะรถเก๋ง รถบรรทุก หรือรถจักรยานยนต์เป็นสมบัติของชาวบ้าน รวมทั้งการเกิดย่านตลาดขึ้น เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมด้วย คือเปลี่ยนแปลงจากสังคมหมู่บ้านแต่เดิมที่เรียบง่ายไม่มีชนชั้น แม้ว่าจะมีคนจนคนรวยอยู่แล้วก็ตามมาเป็นสังคมแบบชนชั้น เพราะเกิดรูปแบบในการดำรงชีวิตที่แตกต่างกัน ความเป็นชนชั้นกลางและชนชั้นยังชีพเห็นได้ชัดเจนและความสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งแต่เดิมเป็นเรื่องของความสัมพันธ์แบบพี่น้องร่วมบ้านและผู้อาวุโสกับผู้น้อยได้เปลี่ยนมาเป็นระหว่งนายจ้างกับลูกจ้างในระบบอุปถัมภ์ ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันค่อยๆ สลายไป เกิดมีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มที่มีทั้งการร่วมมือกันและขัดแย้งกันขึ้นมาแทน โดยเฉพาะกลุ่มผลประโยชน์ที่มีผู้มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจเป็นหัวหน้า ในขณะที่เดียวกันก็เกิดการขยายตัวของชุมชนเข้าไปในพื้นที่สาธารณะในลักษณะที่เป็นการกระจายตัวของครัวเรือน แต่เดิมการขยายตัวของหมู่บ้านไปเกิดชุมชนใหม่นั้นเนื่องมาจากที่ทำกินที่อยู่ใกล้กับหมู่บ้านไม่ได้สัดส่วนกับจำนวนคนที่เพิ่มขึ้น ทำให้ชาวบ้านต้องไปบุกเบิกที่ทำกินที่เป็นที่สาธารณะที่ห่างไกลออกไปแล้วพากันไปสร้างที่พักชั่วคราวในระหว่างการทำนาอยู่ใกล้กันซึ่งเรียกว่าห้างนา พอหมดหน้าทำนาก็กลับมายังชุมชนหมู่บ้านดั้งเดิม แต่เมื่อเกิดมารวมกลุ่มกันในพื้นที่ใหม่เพิ่มขึ้น ก็มีการปลูกเรือนถาวรเกิดขึ้นในบริเวณที่ซึ่งไปทำเรือนพักชั่วคราวอยู่ ทำให้เกิดเป็นแหล่งอาศัยอยู่รวมกัน แล้วต่อมาก็รวมกัน สร้างส่วนรวมขึ้น นิมนต์พระมาประจำเพื่อทำบุญและพิธีกรรมทางศาสนา จนกลายเป็นวัดขึ้นเมื่อเกิดวัดขึ้นก็เกิดบ้านขึ้นเป็นชุมชนหมู่บ้านใหม่ขึ้นมา แต่ในปัจจุบันชุมชนใหม่แบบที่ครัวเรือนของแต่ละครอบครัวกระจายกันอยู่นั้นแตกต่างไปจากเดิม คือแทนที่จะอยู่รวมกันในพื้นที่เดียวกันเป็นหมู่เป็นเหล่า

กลับเป็นการปลูกสร้างเรือนของแต่ละครอบครัวลงในพื้นที่ทำกินของตนเอง จึงมีลักษณะกระจายกันอยู่ตามลำพัง แต่ครัวเรือนเหล่านี้มีวัดร่วมกันที่สร้างขึ้น ณ ที่ใดที่หนึ่งที่เป็นบริเวณเฉพาะ ส่วนเรื่องการไปตลาดก็อาศัยตลาดในชุมชนเมืองระดับตำบลเป็นสำคัญ เพราะมีถนนหนทางติดต่อถึงกันได้

การเกิดชุมชนหมู่บ้านแบบครัวเรือนที่กระจายกันอยู่ในที่ทำกินดังกล่าวนี้ สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในการใช้พื้นที่เกษตรกรรม แต่ก่อนการเพาะปลูกของชาวบ้านเป็นเรื่องของการทำนาเป็นหลักและการทำนาส่วนใหญ่ก็อยู่ในที่ลุ่มต้ำน้ำท่วมถึง จึงเป็นเหตุให้ผู้ที่เป็นชาวนาไม่อยู่ติดที่ทำกิน หากจะไปตั้งถิ่นฐานรวมกันอยู่บนพื้นที่ดอนน้ำท่วมไม่ถึงร่วมกัน เช่น ตามริมแม่น้ำลำคลองซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมในเวลาเดียวกันกับเป็นแหล่งน้ำอุปโภคที่ถาวร พื้นที่เช่นนี้อาจมีน้ำท่วมเฉพาะฤดูน้ำเท่านั้น หรือไม่ก็ตามชายขอบของบรรดาหนองบึง ที่เป็นที่สูงอันใกล้กับแหล่งน้ำที่ใช้ในการอุปโภคบริโภค เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ปล่อยให้พื้นที่สูงที่เป็นที่ดอนป่าเขาให้เป็นพื้นที่สาธารณะ รวมทั้งพื้นที่หนองบึง และพื้นที่ชุ่มน้ำ อันมีน้ำขังตลอดปีด้วยการรุกพื้นที่ดอนสูงนั้นมีไม่มาก การทำไร่ปลูกผักชั่วคราวจึงมีลักษณะเป็นอาชีพเสริมหรืออาชีพรองบางครอบครัวที่ไม่มีพื้นที่ทำนาเท่ากัน อาจกล่าวโดยย่ออีกคือ เป็นพื้นที่ทำไร่นั่นเอง แต่ในสมัยก่อนนั้น ชาวไร่น้อยเพราะคนส่วนใหญ่เป็นชาวนา ในปัจจุบันเกิดชาวไร่มาก พร้อมกับการบุกรุกพื้นที่บนที่สูงซึ่งเคยเป็นที่สาธารณะแต่เดิม อันเนื่องมาจากทางราชการออกเอกสารสิทธิ์ให้บ้างหรือการบุกรุกของชาวบ้านรวมทั้งการส่งเสริมของพวกนายทุน ชุมชนหมู่บ้านแบบครัวเรือนกระจายกันอยู่ในที่ทำกินจึงเกิดขึ้นมากมาย นอกจากชุมชนหมู่บ้านของชาวไร่ที่เกิดขึ้นดังกล่าวแล้ว ชุมชนชาวนาก็มีการขยายตัวอันเนื่องมาจากการสร้างระบบชลประทานที่ทำให้มีการทำนาได้สองครั้ง และการพัฒนาพันธุ์ข้าวที่ทำให้ปลูกในพื้นที่ระดับต่างๆ ได้ ผลที่ตามมาก็คือ การเกิดชุมชนหมู่บ้านและชุมชนเมืองในระดับตำบลขึ้นมากมาย บางแห่งเกิดกิ่งอำเภอขึ้นแยกตัวเองออกจากอำเภอเดิม ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นการขยายตัวของชุมชนเมืองเข้าไปในพื้นที่ชนบท [urbanization] ทั้งสิ้น

นอกจากพัฒนาการของชุมชนบ้านเมืองที่เป็นชาวไร่ดังกล่าวแล้ว ก็ยังมีพัฒนาการทางเศรษฐกิจ สังคม ในระบบอุตสาหกรรมที่ทำให้เกิดนิคมอุตสาหกรรม คือ มีการใช้พื้นที่ที่เป็นที่ทำนาและทำไร่ สร้างโรงงานอุตสาหกรรม มีที่พักคนงานและกิจกรรมทางการเกษตรอุตสาหกรรมที่มีการใช้พื้นที่ทำการเกษตรด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่อย่างกว้างขวาง เป็นเหตุให้มีการโยกย้ายถิ่นฐานของผู้คนเกิดขึ้น ซึ่งมีผลกระทบต่อชุมชนเดิมที่มีอยู่แล้ว ผู้คนในถิ่นเดิมขายที่ดินให้กับโรงงานอุตสาหกรรมแล้วผันตัวเองจากการเป็นชาวนาชาวไร่มาเป็นลูกจ้างแรงงาน บางคนก็ย้ายถิ่นฐานออกไปอยู่ที่อื่น ในขณะที่เดียวกันก็มีคนงานจากที่อื่นย้ายเข้ามา ทำให้เกิดการอยู่ในพื้นที่เดียวกันในลักษณะที่ไม่มีการผสมผสานทางสังคมเกิดขึ้น

เพราะฉะนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า สภาพและสถานการณ์ของบรรดาชุมชนทั้งระดับบ้านและเมืองในอำเภอต่างๆ เกือบทั่วประเทศในขณะนี้ ทำให้เห็นโครงสร้างทางกายภาพที่ดูแล้วเป็นบ้านเมืองแบบทันสมัยเหมือนกับบรรดาประเทศที่พัฒนาแล้วทั้งหลาย แต่เมื่อมองลึกเข้าไปถึงความสัมพันธ์ทางสังคมที่จะทำให้เกิดโครงสร้างสังคมที่เกิดสำนึกในการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนที่มีประวัติศาสตร์และการมีเอกลักษณ์ร่วมกันนั้นกลับไม่เห็น โดยเฉพาะการบูรณาการทางด้านสังคมและวัฒนธรรมที่จะทำให้แต่ละอำเภอเป็นชุมชนเมืองที่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนั้นไม่บังเกิด เพราะคนส่วนใหญ่จะมุ่งเน้นเฉพาะแต่ชีวิตความเป็นอยู่ในปัจจุบันในลักษณะเอาตัวรอดไปวันๆ เกิดกลุ่มชนชั้นกลางที่มีการรวมกลุ่มเพิ่มผลประโยชน์ ในขณะที่เดียวกันบรรดาชนชั้นยังชีพที่เคยอยู่รวมกันมาอย่างเป็นชุมชนและครอบครัวก็อยู่ในสภาพที่ปรับเปลี่ยนตัวเองเข้ากับสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมที่เกิดใหม่ไม่ได้ เกิดภาวะล่มสลายของชุมชนและครอบครัวแบบเดิมที่เคยมีมาแต่ก่อน อาจกล่าวได้ว่าความเป็นชุมชนปัจจุบันนี้ ในระดับอำเภอผู้คนไม่มีสำนึกในเรื่องอดีตก็ว่าได้

ในบางแห่งยังพบความสำนึกในชุมชนที่สะท้อนมาจากความสัมพันธ์ทางสังคมอยู่ เช่น ยังรู้จักว่าใครคือบุคคลสำคัญของท้องถิ่น มีบทบาทในชุมชนอย่างไร กลุ่มครอบครัวใดที่อยู่มานานหรือเข้ามาใหม่ คนส่วนใหญ่มีความรู้เกี่ยวกับความเป็นมาของชุมชนอย่างไรบ้าง และมีเหตุการณ์อะไรหรือการริเริ่มใหม่ๆ ขึ้นในสังคม คนไหนอยู่ในศีลธรรม คนไหนมีความประพฤติไม่ดี โดยเฉพาะการรู้จักกันในเรื่องตระกูลวงศ์ว่ามีใครบ้างมีความเกี่ยวข้องและขัดแย้งกันอย่างไรบ้าง ข้อมูลเหล่านี้บางแห่งมีเพียงพอที่จะนำมาเขียนประวัติศาสตร์สังคมของชุมชนได้ แต่ไม่เพียงพอที่จะทำให้เห็นโครงสร้างทางสังคมในระดับเมืองของอำเภอแต่อย่างใด เพราะฉะนั้นเมื่อมีการสอบถามถึงประวัติความเป็นมาของอำเภอหรือตำบลแล้วก็มักมีผู้รู้รุ่นใหม่ที่น่าเรื่องในตำนานหรือหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่มีการจดบันทึกไว้จากส่วนกลางมาขยายหรือมาเขียนขึ้นใหม่ กลายเป็นเรื่องเล่าๆ ที่นำมาบอกเล่าหรือปรุงแต่งใหม่อย่างซ้ำซาก มองเห็นความเป็นมาของเมืองในปัจจุบันในสำนึกและรับรู้ของคนที่อยู่ภายใน ยิ่งกว่านั้นบรรดาประวัติความเป็นมาของอำเภอยังเป็นเรื่องที่คนจากภายนอกที่เป็นนักวิชาการเขียนให้ ซึ่งบางแห่งก็มีข้อมูลพื้นฐานมาจากตำนาน คำบอกเล่าของคนในท้องถิ่นและจากการอ้างอิงหลักฐานทางโบราณคดีและชาติพันธุ์มาสร้างขึ้น แต่สิ่งที่ไม่น่าจะเป็นผลดีก็คือ เกิดมีนักฉวยโอกาสแอบอ้างตำนานต่างๆ และคำบอกเล่าของคนในท้องถิ่นมาปะติดปะต่อและตีความให้เป็นเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ขึ้น นับเป็นการเกิดประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจากมุมมองที่มาจากภายนอกมากกว่าจากคนภายใน และเหตุที่ไม่มีประวัติศาสตร์จากคนภายในหรือจากสำนึกทางสังคมร่วมกันของคนภายในก็เนื่องจากความไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนั่นเอง ทั้งนี้เมื่อนำข้อมูลในด้านต่างๆ ทางสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ จากทั้งภายนอกและภายในมาเชื่อมโยงก็จะเห็นได้ว่ามีที่มาจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่กำหนดจากภายนอก โดยเฉพาะจากทางรัฐนั่นเอง

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

จากการศึกษาในเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของอำเภอต่างๆ ในแต่ละภูมิภาคของประเทศไทย ที่ทำให้ไม่เห็นความเด่นชัดในเรื่องโครงสร้างสังคมและประวัติศาสตร์สังคมนั้น มีที่มาจากสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี ประมาณ พ.ศ. ๒๕๐๕ เป็นต้นมา เพราะเป็นสมัยเวลาที่พัฒนาบ้านเมืองให้เข้าสู่ความทันสมัยอย่างเป็นรูปธรรมด้วยการพัฒนาเศรษฐกิจอย่างมีแผนการที่ทางรัฐบาลจะประกาศเป็นระยะไป ซึ่งนับแต่แผนแรกมาจนถึงปัจจุบันนี้นับได้ ๘ แผนแล้ว แต่สิ่งสำคัญที่ริเริ่มขึ้นในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ที่มีผลกระทบต่อโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมไทยมาจนถึงทุกวันนี้ มี ๒ อย่างคือ

๑. การส่งนักเรียนและข้าราชการไทยไปศึกษาต่อต่างประเทศ ที่เน้นทางด้านเศรษฐกิจ รัฐประศาสนศาสตร์ รัฐศาสตร์ ศึกษาศาสตร์ วิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยีในประเทศสหรัฐอเมริกา อีกทั้งขอทุนช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาและองค์การสหประชาชาติในด้านต่างๆ มาเป็นที่ปรึกษาและวางแผนในการพัฒนาระบบเศรษฐกิจ การบริหาร และการศึกษาของประเทศ ยกเลิกกระทรวงวัฒนธรรมที่ตั้งขึ้นในสมัย จอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่เน้นลัทธิชาตินิยม มาตั้งกระทรวงพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติแทน

๒. การเริ่มต้นการพัฒนาเศรษฐกิจด้วยการสร้างโครงสร้างขั้นพื้นฐาน [Infrastructure] อาทิ ถนน อ่างเก็บน้ำเพื่อการชลประทานและเขื่อนพลังงานไฟฟ้าในภูมิภาคต่างๆ ของประเทศเพื่อเป็นพื้นฐานให้มีการลงทุนในด้านเกษตรอุตสาหกรรมและอุตสาหกรรมเกิดขึ้น

การส่งคนไปเรียนต่างประเทศก็ดี และการที่นำผู้เชี่ยวชาญชาวต่างชาติให้มาเป็นที่ปรึกษาและวางแผนการพัฒนาประเทศด้านเศรษฐกิจก็ดี เป็นผลให้เกิดนักวิชาการ นักบริหาร และข้าราชการรุ่นใหม่ที่มี

มุ่งพัฒนาบ้านเมืองภายในกรอบความคิดและการชี้แนะโดยวัฒนธรรมตะวันตกเป็นสำคัญ อีกทั้งยังแคบกว่าตะวันตกในแง่การได้รับการศึกษาอบรมที่เน้นทางด้านการพัฒนาทางวัตถุเป็นสำคัญ ซึ่งสะท้อนให้เห็นจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจ ที่ไม่มีสังคม หรือบางแห่งเอาสังคมต่อท้ายไว้ในวงเล็บเป็นต้น จึงเป็นการพัฒนาการทางด้านวัตถุที่ไม่เห็นคน ซึ่งต่างกับประเทศทางตะวันออก ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายเสรีประชาธิปไตยหรือสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ที่ต่างจะต้องมีคำว่าสังคมนิยมอยู่ด้วยเสมอ ความแตกต่างระหว่างการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศทั้งสองค่ายในตะวันตก ก็คือ ฝ่ายที่เป็นประชาธิปไตยทำการพัฒนาในลักษณะวางแผนให้มีความร่วมมือกันระหว่างผู้ที่ทำการพัฒนาและผู้ถูกพัฒนา [planned change] และไม่ได้คาดหวังผลสำเร็จในทางเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียว หากต้องสอดคล้องกับชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในสังคมด้วย นั่นก็คือมีมิติทางสังคมเข้ามาเกี่ยวข้องหรืออีกนัยหนึ่ง การจะเปลี่ยนแปลงอันใดก็ต้องการคำนึงถึงจิตใจของผู้ที่ถูกเปลี่ยนแปลงบ้าง ในขณะที่ทางฝ่ายสังคมนิยมคอมมิวนิสต์เน้นในเรื่องการพัฒนาทางเศรษฐกิจสังคมในแง่ที่เป็นการบังคับให้เปลี่ยนแปลง [forced change] ไปตามแผนที่กำหนดไว้จากทางฝ่ายผู้ทำหน้าที่การเปลี่ยนแปลงแต่ฝ่ายเดียว แต่ฝ่ายนี้ก็หาได้มีมิติทางสังคมไม่ ไม่เหมือนการพัฒนาของไทยที่พยายามตามแบบตะวันตกทางฝ่ายประชาธิปไตยในลักษณะการเปลี่ยนแปลงแบบวางแผน แต่เป็นแผนพัฒนาแต่ทางเศรษฐกิจที่ไม่มีส่วนร่วมของผู้คนที่จะถูกเปลี่ยนแปลงเลย และการดำเนินการตัดสินใจนั้น เป็นเรื่องมาจากฝ่ายผู้ที่จะทำการเปลี่ยนแปลงแต่ฝ่ายเดียว ทำให้มีลักษณะเป็นการคิดและตัดสินใจแทนผู้คนที่ต้องถนัดหรือพื้นที่ในการเปลี่ยนแปลงไป ซึ่งก็ไม่ต่างจากการดำเนินการแบบบังคับให้เปลี่ยนในสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ เหตุที่ไม่เปิดโอกาสให้ผู้คนที่ต้องถนัดอยู่ในสภาพลำหลังไม่รู้และเข้าใจในเรื่องของการเป็นสมัยใหม่นั้นเอง ทักษะคิดเช่นนี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ในบรรดานักวิชาการและข้าราชการที่ได้รับการอบรมมาจากต่างประเทศ โดยเฉพาะประเทศสหรัฐอเมริกา ในยุคนั้นการแสดงออกถึงทักษะคิดเช่นนี้ เห็นได้จากกรอบความคิด ทฤษฎี และวิธีการในการดำเนินงานที่ได้รับการอบรมมาจากต่างประเทศนั่นเอง เพราะฉะนั้น การพัฒนาจึงเป็นเรื่องทางเศรษฐกิจที่ไม่ใช่คน โดยเชื่อว่ามีความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจแล้วจะมีผลไปถึงการปรับระดับและชีวิตความเป็นอยู่ของคนในสังคมให้ดีขึ้นได้ ปัจจุบันซึ่งอยู่ในระยะการพัฒนาในแผนที่ ๘ ก็เช่นเดียวกัน แม้ว่าจะมีการประกาศออกมาว่าให้มีเรื่องทางวัฒนธรรมรวมอยู่ด้วยก็ตาม ในการดำเนินงานก็ยังคงเป็นแบบเดิมที่ไม่มีคนในท้องถิ่นที่ถูกพัฒนาเข้ามามีส่วนร่วม ยังคงเป็นการวางแผนและตัดสินใจจากกลุ่มคนที่มาจากภายนอกเป็นสำคัญ จึงขาดทิศทางทางสังคมท้องถิ่นเช่นเดิม

ส่วนการเริ่มต้นการพัฒนาเศรษฐกิจในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ที่เป็นเรื่องของ การสร้างโครงสร้างขั้นพื้นฐานในการพัฒนาเศรษฐกิจนั้น เป็นการมุ่งที่จะให้เกิดการลงทุนทางเศรษฐกิจ ที่ผู้ลงทุนจากภายนอกได้เข้าไปหาผลประโยชน์จากทรัพยากรและแรงงานในท้องถิ่น เพื่อให้เกิดรายได้ทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ หาได้มุ่งที่จะพัฒนาคนในมิติทางสังคมและวัฒนธรรมไม่ ปัจจุบันในทัศนคติของนักเศรษฐศาสตร์ยังเห็นว่าคนคือทรัพยากรอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่า ทรัพยากรมนุษย์ เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งในการลงทุนทางเศรษฐกิจนั่นเอง การตัดถนนหนทางที่ผ่านเข้าไปตามชุมชนในระดับตำบลและหมู่บ้านนั้น เป็นผลให้ชาวบ้านสามารถออกมาติดต่อกับเมืองที่อยู่ภายนอกได้ เกิดการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจที่ไม่ตัดเทียมขึ้น นั่นคือ ถึงแม้ว่าจะมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการนำผลผลิตในท้องถิ่นไปขายยังตลาดในเมือง แต่ก็ต้องการที่จะซื้อสินค้าในเมืองกลับไปยังหมู่บ้านด้วยราคาที่มากกว่ารายได้ที่รับมา เพราะสินค้าเหล่านั้นเป็นสินค้าที่ฟุ่มเฟือย เช่น เครื่องไฟฟ้า เครื่องเสียง เครื่องสำอาง เครื่องแต่งกาย เป็นต้น เพราะเมื่อนำกลับไปในชุมชนแล้วกลายเป็นสิ่งมีหน้ามีตา และเป็นสิ่งโอ้อวดไป และเป็นพื้นฐานสำคัญที่จะปรับเปลี่ยนรูปแบบในการดำรงชีวิตที่เคยเป็นแบบเดียวกันอยู่ในระดับเดียวกัน ทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำที่จะนำไปสู่การมีชนชั้นขึ้นในสังคมชาวบ้าน แต่การที่คนในท้องถิ่นมีโอกาสติดต่อ

แลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจกับเมืองอย่างเดียวนั้น ก็ยังไม่ถึงขั้นที่จะเกิดความเหลื่อมล้ำขึ้นได้ ถ้าไม่มีการขยายตัวและตอบสนองของผู้คนจากภายนอก โดยเฉพาะจากเมืองเข้าไปในท้องถิ่น ซึ่งก็มีหลายรูปแบบ นับแต่การนำสินค้าของใหม่ๆ เข้าไปขายโดยใช้วิธีชักนำด้วยการโฆษณาและนำหนังไปฉาย หรือจัดรายการแสดง เป็นต้นพร้อมกันนั้น บุคคลภายนอกที่มีความชำนาญในเรื่องการค้าและการลงทุน ก็มีโอกาสได้เห็นว่า ทรัพยากรในท้องถิ่นมีอะไรบ้าง ผลที่ตามมาคือ การขยายตัวของการเกษตร ชาวบ้านถูกชักจูงให้ปลูกพืชพันธุ์ใหม่ๆ เพิ่มขึ้น และนายทุนนักธุรกิจจากภายนอกก็เข้าไปลงทุน มีการซื้อที่ดินเพื่อการเกษตรเกิดขึ้น สิ่งที่สำคัญในขณะนี้คือ ในช่วงการพัฒนาในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีการนำพืชเศรษฐกิจที่ส่วนมากเป็นพืชไร่ที่ปลูกในที่ดอนหรือที่สูงเข้าสู่ท้องถิ่นในชนบท ยกตัวอย่างเช่น ปอ อ้อย และมันสำปะหลัง เป็นต้น ทำให้ชาวบ้านที่แต่ก่อนทำนาปลูกข้าวในที่ลุ่ม ต่างหันมาทำอาชีพในการทำไร่เพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ จึงขยายแหล่งเพาะปลูกเข้าสู่ที่สูงที่เป็นที่ดอนป่าเขา และความรู้เท่าไม่ถึงการณ์เป็นเหตุให้เกิดการทำลายสภาพแวดล้อมขึ้น ยกตัวอย่างเช่น การปลูกปอเกาะเพื่อนำเปลือกไปทำกระสอบป่าน เป็นต้น ทำให้บุกรุกที่สูงตัดต้นไม้ใหญ่ถางป่า เมื่อปลูกแล้วก็นำต้นปอ เหล่านี้ไปแช่น้ำตามหนองน้ำแอ่งน้ำธรรมชาติ ที่เคยใช้ในด้านการอุปโภคบริโภค เป็นเหตุให้เกิดน้ำเสียและมีกลิ่นเหม็นน้ำเกิดขึ้น ผลิตผลดังกล่าวนี้ ต้องขายให้กับนายทุนที่ส่งรถสิบล้อขึ้นไปรับและนำมาส่งโรงงานทอกระสอบในเมือง เกิดการสร้างถนนหนทางเพิ่มขึ้นเพื่อการขนส่งพืชไร่ จากปอก็มาถึงอ้อยซึ่งเป็นการปลูกในพื้นที่ขนาดใหญ่ที่มีการลงทุนสูง พื้นที่ดอนสูงที่เป็นป่าเป็นที่สาธารณะมาก่อนถูกบุกเบิกทำให้เป็นไร่อ้อยซึ่งมีทั้งของนายทุนและชาวบ้านเกิดโรงงานน้ำตาลขึ้นในที่ต่างๆ ที่ก่อปัญหาในเรื่องการสร้างมลภาวะแก่สภาพแวดล้อม ดังเห็นได้จากโรงงานทำน้ำตาลที่เกิดขึ้นริมแม่น้ำในเขตจังหวัดกาญจนบุรี เป็นต้น ได้มีการระบายของเสียลงแม่น้ำจนทำให้น้ำเสียที่เป็นผลกระทบกับการดำรงชีพของชุมชนท้องถิ่นที่อยู่ตามริมฝั่งน้ำและใกล้เคียง ส่วนการปลูกมันสำปะหลังนั้นเป็นการทำลายสภาพแวดล้อมของพื้นที่ภายในห่างไกลแม่น้ำลำคลองในขอบเขตที่กว้างขวางทำให้เกิดการขยายตัวของบรรดาผู้เข้าไปตั้งโรงงานตากมันสำปะหลังตามที่ตั้งต่างๆ เกิดมลภาวะเรื่องกลิ่นสภาพเช่นนี้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมแก่สังคมท้องถิ่นที่เคยเป็นสังคมแบบประเพณีมีการผลิตเพื่อยังชีพมาเป็นเวลาหลายศตวรรษ ที่สำคัญก็คือ การทำให้ชาวบ้านในท้องถิ่นปรับตัวไม่ทัน เสียเปรียบผู้ที่มาจากภายนอก ไม่ว่าจะเป็นการขายผลผลิตของตนให้กับคนกลางหรือการซื้อสิ่งของที่นำมาอุปโภคบริโภค แต่ที่สำคัญคือ ถูกกระตุ้นให้เกิดความอยากในสิ่งของฟุ่มเฟือยขึ้น นับเป็นผลกระทบอย่างร้ายแรงต่อสังคมท้องถิ่น ที่ทางรัฐบาลไม่ได้ตระหนักและหาทางป้องกันแก้ไขแม้แต่น้อย กลับยิ่งเดินหน้าในการพัฒนาเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น โดยการนำเทคโนโลยีใหม่ๆ เข้ามาซึ่งเป็นเรื่องที่ทำให้ชาวบ้านเสียเปรียบหนักขึ้น โดยเฉพาะการสูญเสียพื้นที่ซึ่งแต่ก่อนเป็นพื้นที่สาธารณะ อันเป็นฐานในการดำรงชีพแบบยั่งยืน เช่นบรรดาที่สูงที่เป็นป่าเขาหนองบึง ที่ชุ่มน้ำ และอื่นๆ ซึ่งไม่ได้เป็นของใคร หากชาวบ้านจากหมู่บ้านต่างๆ ตำบลต่างๆ ในท้องถิ่นสามารถใช้ร่วมกันเพื่อการยังชีพ ไม่ว่าจะการตัดไม้มาปลูกบ้านที่อยู่อาศัย หาพืช เก็บพืชและหาสัตว์ตามฤดูกาลมาเป็นอาหารโดยไม่ต้องไปซื้อหาในตลาด บางแห่งก็เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ มีวัด มีพระสถูปเจดีย์ ศาลเจ้า ศาลผี ที่เป็นศูนย์กลางในระบบความเชื่อและพิธีกรรม การดำรงชีวิตของชุมชนในท้องถิ่นแต่ก่อนดังกล่าวนี้ต่างก็อยู่ในกฎเกณฑ์และจารีตประเพณีที่สังคมกำหนด โดยเฉพาะการใช้พื้นที่สาธารณะร่วมกันนั้น จะมีสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ เช่น ผีปู่ตา ผีเจ้าป่า เจ้าเขา เจ้าหนองน้ำต่างๆ เป็นสิ่งควบคุมไม่ให้มีการละเมิด อันเป็นผลที่จะทำให้เกิดการเอาวัดเอาเปรียบกันขึ้น

แต่ที่ว่ากระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจตั้งแต่สมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์เป็นต้นมานั้น เป็นกระบวนการที่ละเมิดสิทธิของชุมชนท้องถิ่นในเรื่องกฎเกณฑ์และจารีตประเพณี โดยการนำเอาทั้งความคิดแบบตะวันตก

และกฎหมายจากส่วนกลางเข้าไปใช้ พื้นที่สาธารณะที่เป็นป่าเขาหนองบึงและอื่นๆ ที่ชาวบ้านเคยใช้ร่วมกัน มาเป็นศตวรรษถูกละเมิด โดยทางรัฐเห็นว่าเป็นที่รกร้างว่างเปล่าไร้ประโยชน์ เช่นที่ลุ่มต่ำหนองบึงก็เปิดโอกาสให้คนจากภายนอกโดยเฉพาะผู้ที่เป็คนายทุนเข้ามาครอบครองด้วยการแจกเอกสารสิทธิ์ให้ หรือบางแห่งที่เป็น บริเวณที่ศักดิ์สิทธิ์ในการประกอบพิธีกรรมร่วมกัน แต่กีดขวางเส้นทางคมนาคม ก็รื้อทำลายเพื่อสร้างถนน บางพื้นที่ซึ่งเป็นแหล่งทรัพยากร เช่น ป่าเขา ก็เปิดโอกาสให้สัมปทานแก่นายทุนจากภายนอก เป็นต้น แต่ที่ร้ายแรงก็คือ เปิดโอกาสให้เกิดการกระทำที่ทุจริตขึ้นในบรรดาข้าราชการของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นทหาร ตำรวจ และข้าราชการ พลเรือนอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องที่มีอำนาจหน้าที่ทางราชการได้ใช้อำนาจอิทธิพลในการลักลอบตัดไม้ทำลายป่ากัน อย่างมากมาย อาจกล่าวได้ว่า เกือบทุกพื้นที่สาธารณะ ไม่ว่าจะป่าเขา หนองบึง แม่น้ำลำคลอง ลำห้วย ลำราง ต่างก็มีชื่อที่คนในท้องถิ่นรู้จักกันทั้งสิ้น และต่างก็รู้ว่าบรรดาพื้นที่เหล่านั้นมีความหมายอย่างใดต่อชีวิต วัฒนธรรมของพวกตน เมื่อถูกทำลายไปหรือถูกยึดครองไป ความจดจำเช่นนี้ยังมีอยู่ในบรรดาผู้รู้และผู้อาวุโส ของท้องถิ่น โดยเฉพาะความทรงจำที่ยังสืบสานถ่ายทอดกันในวงสนทนาคาถาของชาวบ้านว่า นายทหารคนใด นายตำรวจคนใด ผู้ว่าราชการจังหวัดคนใด นายอำเภอคนใด ผู้มีอำนาจในกรมทางหลวงและกรมกองอื่นใด คือผู้ที่ทำการอันมิชอบเหล่านั้น สิ่งนี้เป็นเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์สังคมที่ไม่อาจนำชื่อเสียงเรียงนามของ บุคคลที่เป็นข้าราชการเหล่านั้นมาแสดงได้

สมัยรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรี การพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติที่ไม่ให้ความสำคัญ ของสังคมท้องถิ่น ที่เปิดโอกาสให้คนจากภายนอกเข้าไปแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ของท้องถิ่นก็มีต่อมาอย่างสืบเนื่อง และมาถึงที่ทำการให้เกิดผลกระทบต่อโครงสร้างสังคมทีเดียว เพราะในช่วง เวลานี้เกิดบุคคลที่เป็นนายทุนท้องถิ่นขึ้น เช่น พ่อค้าในตำบล เจ้าของโรงสี เจ้าของโรมันสำปะหลัง และธุรกิจอื่นๆ บุคคลเหล่านี้ค่อยเข้ามาแสวงหาตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านและกำนัน โดยการย้ายเข้าไปอยู่ในชุมชนหมู่บ้านบ้าง หรือโดยการแต่งงานกับคนท้องถิ่นแล้วขยายกิจการเข้าไป เพราะตำแหน่งดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่สนับสนุนให้ตนมี โอกาสในการซื้อที่ดิน และการจัดการกับแหล่งทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นได้ ดังนั้น บรรดาตำแหน่งของ ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน ที่แต่เดิมเลือกมาจากผู้อาวุโสที่เป็นที่นับถือของชุมชน ได้เปลี่ยนมาเป็นพวกพ่อค้าและ นักธุรกิจแทน บุคคลเหล่านี้ก่อให้เกิดกลุ่มผลประโยชน์ขึ้น ทำให้ความซับซ้อนในสังคมหมู่บ้านและตำบลมีมาก ขึ้นในบางแห่งก็เป็นกลุ่มอิทธิพลที่มีความขัดแย้งกันเกิดบุคคลที่เป็นเจ้าพ่อหรือผู้ที่มีอิทธิพลอยู่เหนือกฎหมายขึ้น และบุคคลเหล่านี้มีเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมและเศรษฐกิจเชื่อมโยงไปยังชุมชนบ้านและเมืองในท้องถิ่น อื่นด้วย โดยเฉพาะบุคคลเหล่านี้เป็นจำนวนมากเช่นกัน มีความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์กับบรรดาข้าราชการผู้ใหญ่ หรือผู้มีอิทธิพลทางการเมืองอันก่อให้เกิดผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจและการเมือง ที่ต้องพึ่งพิงกัน

อย่างไรก็ตาม ในช่วงรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร นั้น การเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และ วัฒนธรรมในสังคมท้องถิ่นในบทบาทก็ยังไม่ถึงภาวะสุดโต่ง เพราะเป็นช่วงเวลาในสมัยสงครามเย็นที่มี ขบวนการสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ที่เคลื่อนไหวอยู่ในชนบทเป็นเครื่องถ่วงดุลการเกิดเหตุการณ์เรียกร้อง ประชาธิปไตยที่ต่อต้านกับรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร ในวันที่ ๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๖ นั้น ก่อให้เกิด ความหวาดกลัวในหมู่พวคนายทุนและการดำเนินการขยายตัวทางเศรษฐกิจในภูมิภาคของทางรัฐบาลไม่ใช่น้อย เพราะเป็นสมัยเวลาที่คนรุ่นใหม่ที่เป็นนักศึกษาและผู้นำประชาชนมีอำนาจ แม้กระทั่งหลังเหตุการณ์ ๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๙ อันเป็นช่วงเวลาที่อำนาจในการปกครองกลับเข้าสู่พวกทหาร ข้าราชการ และนายทุน พ่อค้าดั้งเดิม แล้วก็ตาม เพราะบรรดาคนรุ่นใหม่เหล่านั้นได้หนีเข้าไปอยู่ในป่าในชนบท ร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์ แห่งประเทศไทยต่อสู้กับฝ่ายรัฐบาล แต่ต่อมาเมื่อประเทศไทยสามารถสร้างความสัมพันธ์กับจีนคอมมิวนิสต์

ได้สำเร็จและทางราชการได้เจรจาประนีประนอมกับบรรดากลุ่มนักศึกษาและขบวนการประชาชนที่รักชาติที่เข้าไปร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยได้สำเร็จ ทำให้ความมั่นคงในเศรษฐกิจและสังคมดีขึ้น การพัฒนาทางเศรษฐกิจดังที่เคยมีมาตั้งแต่สมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก็กลับเข้ามามีบทบาทดังเดิม แต่ทว่าก่อให้เกิดการขยายตัวในชนบทอย่างรวดเร็วและสังคมในชนบทก็เข้าสู่การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกวาระหนึ่งในสมัยรัฐบาล ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นนายกรัฐมนตรี รัฐบาลได้สร้างระบบเงินผันจากส่วนกลางให้ไปช่วยผู้คนในชนบทในกิจการด้านสาธารณะ เช่น การสร้างถนนเข้าหมู่บ้าน ขุดอ่างเก็บน้ำ ขุดคลองชลประทาน และลอกหนองบึง เพื่อให้ชาวบ้านได้มีรายได้อันเกิดจากค่าจ้างที่รัฐบาลออกให้ กิจกรรมเพื่อการสาธารณูปโภคดังกล่าวนี้ แต่เดิมเป็นเรื่องที่ในแต่ละชุมชนต้องร่วมมือกันทำ โดยที่กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน จะเกณฑ์หรือขอแรงชาวบ้านให้มาร่วมแรงกันทำเพราะเป็นกิจกรรมของชุมชนที่จะต้องดูแลกันเอง ไม่มีค่าจ้างและค่าแรงแต่อย่างใด เมื่อมีการผันเงินจากทางรัฐบาลมาให้เป็นค่าจ้างเพื่อให้เป็นรายได้ของชาวบ้านก็เป็นเหตุให้ประเพณีในการร่วมมือกันเองของชุมชนหมดไป ชาวบ้านเกิดการคาดหวังในเรื่องเงินทองขึ้นมาแทน แต่ที่ร้ายไปกว่านั้นคือเป็นเหตุให้บรรดาผู้ใหญ่บ้าน กำนัน มีโอกาสทำการทุจริตเบียดบังเงินที่ทางราชการให้มา สร้างความร่ำรวยให้แก่ตนเอง ยิ่งบรรดากำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ที่เป็นพ่อค้าและผู้มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจด้วยแล้ว เงินผันดังกล่าวก็ยิ่งนำไปเผื่อแผ่ให้แก่บุคคลที่เป็นลูกน้องและพรรคพวกของตนเองมากขึ้น เป็นการเสริมฐานะให้กลายเป็นผู้มีอิทธิพลในด้านเศรษฐกิจการเมืองของท้องถิ่นไป แต่ที่ร้ายไปกว่านั้นก็คือ ทำให้ตำแหน่งหน้าที่และบทบาทของผู้นำท้องถิ่นผิดเพี้ยนไป กลายมาเป็นเครื่องมือของทางส่วนกลางมากกว่าแต่เดิม ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าระบบเงินผันตั้งแต่สมัยรัฐบาล ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช นั้นมีส่วนสำคัญที่ทำให้โครงสร้างสังคมในระดับหมู่บ้านและตำบลเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างสิ้นเชิง แต่อย่างไรก็ตาม ในช่วงเวลานี้ก็ยังนับเนื่องการขยายตัวของหมู่บ้าน ตำบล และอำเภอ ยังอยู่ในกรอบของสังคมนเกษตรกรรมที่ยังมีโอกาที่จะพัฒนาโครงสร้างทางสังคมท้องถิ่นให้มีระเบียบแบบแผนและมีเอกลักษณ์ได้ เพราะสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและกายภาพที่ยังมีอยู่หรือการเข้ามาของคนในท้องถิ่นอันยังมีไม่มากพอ ขนาดและจำนวนของผู้คนในท้องถิ่นหนึ่งๆ ยังอยู่ในระดับที่ผู้คนจะสร้างความสัมพันธ์รู้จักมักคุ้นกันได้

จนกระทั่งสมัยรัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ เป็นนายกรัฐมนตรี อันอยู่ในช่วงเวลาใกล้จะสิ้นสุดยุคสงครามเย็นที่ทางฝ่ายเสรีนิยมประชาธิปไตยกำลังได้ชัยชนะสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ สมัยนี้เป็นการเบ่งบานของประชาธิปไตยในประเทศไทยอย่างเต็มที่ เพราะรัฐบาลนี้มีนายกรัฐมนตรีที่ได้มาจากการเลือกตั้งที่เป็นที่ยอมรับของคนทั่วไปในประเทศทำให้ความมั่นคงทางเศรษฐกิจและการเมืองเป็นที่ยอมรับของชาวต่างประเทศ โดยเฉพาะบรรดานักลงทุนต่างชาติ และรัฐบาลก็ให้ความสนใจในเรื่องการลงทุนทางอุตสาหกรรมเป็นสำคัญ ถึงกับประกาศนโยบายที่จะทำให้ประเทศไทยเป็นประเทศอุตสาหกรรมใหม่ ทัดเทียมกับเกาหลีใต้ ญี่ปุ่น สิงคโปร์ ที่เดียว ได้มีการปรับราคาที่ดินขึ้นเป็นผลให้มีการซื้อที่ดินทางเกษตรกรรมของชาวบ้านชาวเมืองในท้องถิ่นต่างๆ มาสร้างเป็นโรงงานอุตสาหกรรมและนิคมอุตสาหกรรมขึ้นเกือบแทบทุกภูมิภาค ซึ่งเป็นผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างรวดเร็ว จนผู้คนในท้องถิ่นปรับตัวไม่ทัน สิ่งที่เห็นได้ชัดเจนก็คือ

๑. การขยายตัวของเมือง [Urbanization] เข้าไปยังพื้นที่ต่างๆ ที่เป็นแหล่งอุตสาหกรรม ซึ่งเห็นได้จากการกระจายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วเชื่อมโยงด้วยถนนหนทาง การสร้างเขื่อน พลังงานไฟฟ้า การสร้างศูนย์การค้า ธุรกิจ ดิกระฟ้า โรงแรม รีสอร์ท สนามกอล์ฟ ระบบการขนส่งทั้งทางบกและทางอากาศ ซึ่งล้วนแต่เป็นโครงสร้างทางกายภาพใหม่ที่ไม่เคยมีมาก่อน

๒. การเคลื่อนย้ายและการโยกย้ายถิ่นฐานของผู้คนเพื่อการทำงานในการพัฒนาอุตสาหกรรม

อันเป็นผลทำให้สภาพสังคมไทยมีลักษณะเป็นสังคมในระยะเปลี่ยนผ่าน [transitional society] จากสังคมเกษตรกรรมเข้าสู่สังคมอุตสาหกรรม

ผลที่เกิดขึ้นในขณะนี้ ก็คือการล่มสลายของสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นที่มีมาแต่เดิม ทั้งในด้านโครงสร้างทางกายภาพและโครงสร้างทางสังคม ในด้านกายภาพนั้น ได้แก่ การก่อสร้างสิ่งใหม่ๆ ที่เข้ามาทำลายสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมที่ยังเป็นประโยชน์ในการดำรงชีวิตของผู้คนในชุมชน อย่างเช่น การสร้างถนนผ่านชุมชนให้รถบรรทุก รถสิบล้อ วิ่งเข้าไปได้ การถมหนองน้ำและลำรางที่ผู้คนเคยใช้ประโยชน์จากน้ำ การจับปลาให้หมดไป แล้วสร้างอาคารทำการค้าธุรกิจเข้ามาแทนที่ หรือการสร้างบ้านจัดสรรขึ้นในบริเวณชุมชนเดิมที่แตกต่างไปจากรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของท้องถิ่น เพื่อให้คนกลุ่มใหม่เข้าไปอยู่ หลายๆ แห่งที่เดียวที่เกิดโรงงานขึ้นในพื้นที่ของตำบลหรือหมู่บ้านแต่เดิม แล้วมีการสร้างห้องแถวที่พักคนเป็นจำนวนมาก ที่ในไม่ช้า ร้านค้า โรงแรมม่านรูด ร้านอาหาร สถานที่เล่นสนุกเกอร์ และสถานหย่อนใจอื่นๆ อีกมากมาย ทำให้เกิดความไม่เป็นระเบียบขึ้น เกิดมลภาวะเช่น จากกองขยะ น้ำในแหล่งน้ำธรรมชาติเน่าเสีย เป็นต้น ล้วนเป็นสิ่งที่เข้ากันไม่ได้กับสภาพแวดล้อมและชุมชนที่มีมาแต่เดิม เป็นสิ่งที่ส่งผลกระทบต่อโครงสร้างทางสังคม นั่นคือ การเข้ากันไม่ได้ระหว่างกลุ่มคนที่เข้ามาอยู่ใหม่กับกลุ่มคนที่อยู่ในพื้นที่มาแต่เดิม ทำให้ต่างฝ่ายต่างอยู่และไม่รู้จักกัน ในขณะเดียวกันผู้คนที่อยู่ในชุมชนแต่เดิมก็อาจโยกย้ายขยายที่ และเคลื่อนย้ายไปอยู่ที่อื่น เพราะปรับรับสภาพกับสิ่งใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นไม่ได้ ยิ่งในบางแห่งที่มีการสร้างเขื่อนชลประทานและอ่างเก็บน้ำด้วยแล้ว ก็ถึงกับมีการเวนคืนที่ดินทำให้ชุมชนที่เคยมีมาแต่เดิมโยกย้ายออกไปตามยถากรรม

เพราะฉะนั้น ในการออกไปศึกษาเก็บข้อมูลในด้านประวัติศาสตร์สังคมของชุมชนในระดับอำเภอ จึงมีปัญหาคือว่าผู้คนในระดับสังคมเมืองที่เกิดขึ้นดังที่กล่าวมาแล้วแต่ต้นนั้น คนส่วนใหญ่ไม่รู้จักกันไม่มีการสังสรรค์ทางสังคมที่จะทำให้เกิดสำนึกที่เป็นพวกเดียวกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ คนส่วนใหญ่ไม่สนใจอดีต ในบางแห่งไม่รู้จักแม้กระทั่งสถานที่สำคัญในระบบความเชื่อและพิธีกรรมของท้องถิ่น เช่น วัด พระธาตุเจดีย์ และศาลเจ้า ไม่สนใจในเรื่องราวของประวัติความเป็นมาของท้องถิ่นในทางตำนานตลอดจนคำบอกเล่า คนส่วนใหญ่มุ่งแต่ความสำคัญของปัจจุบันและอนาคตในเชิงเศรษฐกิจและความต้องการทางวัตถุ และสิ่งที่โดดเด่นคือค่านิยมในเรื่องของชนชั้นได้เกิดขึ้นระหว่างคนรวยกับคนที่ด้อยโอกาส วัดวาอารามที่เคยเป็นศูนย์กลางในด้านวัฒนธรรมและสังคมก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย โบสถ์วิหารเก่าที่ดูแล้วไม่ทันสมัย ถูกรื้อลงเพื่อสร้างใหม่ให้ใหญ่โตกว่าเก่า โดยการบริจาคเงินทองเพื่อแสดงฐานะของปัจเจกบุคคล และการไปทำบุญและประเพณีพิธีกรรมที่วัดก็เป็นเรื่องของแต่ละบุคคลแต่ละครอบครัวมากกว่า แต่สิ่งที่โดดเด่นแสดงถึงการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญก็คือ เมรุเผาศพที่มักสร้างอย่างสวยงามใหญ่โต อาจกล่าวได้ว่า ตัวอาคารและปล่องไฟที่สูงเห็นแต่ไกลนั้น ได้กลายเป็นสัญลักษณ์ของวัดในยุคใหม่ไป ซึ่งก็มีผลมาถึงการเผาศพที่กลายเป็นเรื่องกลุ่มใครกลุ่มมัน และมักเป็นพิธีกรรมที่อวดแสดงฐานะของครอบครัวมากกว่าการเชื่อเชิญให้เข้าร่วมแสดงความเห็นอกเห็นใจและให้กำลังใจของคนส่วนใหญ่ในชุมชน เช่นที่เคยมีมาแต่เดิม ในทุกวันนี้ ถ้าหากมีผู้รู้และสนใจถึงประวัติความเป็นมาของท้องถิ่นแล้ว ก็คงจำกัดอยู่เฉพาะคนบางกลุ่มที่อยู่ในชุมชนมาแต่เดิมครั้งยังเป็นหมู่บ้านหรือเมืองเก่าเมืองโบราณ เพราะยังสามารถเล่าให้ฟังถึงตำนานและประวัติของสถานที่ได้ ส่วนคนรุ่นใหม่กลุ่มใหม่ที่สนใจก็มีอยู่บ้าง แต่สิ่งที่รู้ก็คือ ประวัติความเป็นมาเก่าๆ ครั้งยังเป็นชุมชนดั้งเดิมนั่นเอง หาได้รู้ถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่ทำให้เกิดเป็นอำเภอในปัจจุบันไม่

สารบัญ

คำปรารภ

คำนำ

อารัมภบท

บทนำ

สภาพและสถานการณ์ทางสังคมวัฒนธรรมของอำเภอในปัจจุบัน
การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม
ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ความเป็นมาของอำเภอสำคัญในประวัติศาสตร์
(ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)

๑. อำเภอพนมสารคาม	จังหวัดฉะเชิงเทรา	๑
๒. อำเภอพนัสนิคม	จังหวัดชลบุรี	๑๙
๓. อำเภอเมืองจันทบุรี	จังหวัดจันทบุรี	๓๖
๔. อำเภอแหลมสิงห์	จังหวัดจันทบุรี	๕๑
๕. อำเภอศรีเชียงใหม่	จังหวัดหนองคาย	๖๕
๖. อำเภอธาตุพนม	จังหวัดนครพนม	๘๕
๗. อำเภอกุมภวาปี	จังหวัดอุดรธานี	๑๐๕
๘. อำเภออุทุมพรพิสัย	จังหวัดศรีสะเกษ	๑๒๓
๙. อำเภอศีขรภูมิ	จังหวัดสุรินทร์	๑๓๘

ภาคผนวก

คำสั่งนายกรัฐมนตรี ที่ ๕/๒๕๔๑

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคล

เฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒

คำสั่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒

ที่ ๓/๒๕๔๑ เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ

รายนามผู้ให้ข้อมูล

คณะผู้จัดทำ

ก

ง

ช

๑

๑

๑๙

๓๖

๕๑

๖๕

๘๕

๑๐๕

๑๒๓

๑๓๘

๑๕๙

๑๖๐

๑๖๔

๑๖๗

๑๖๙

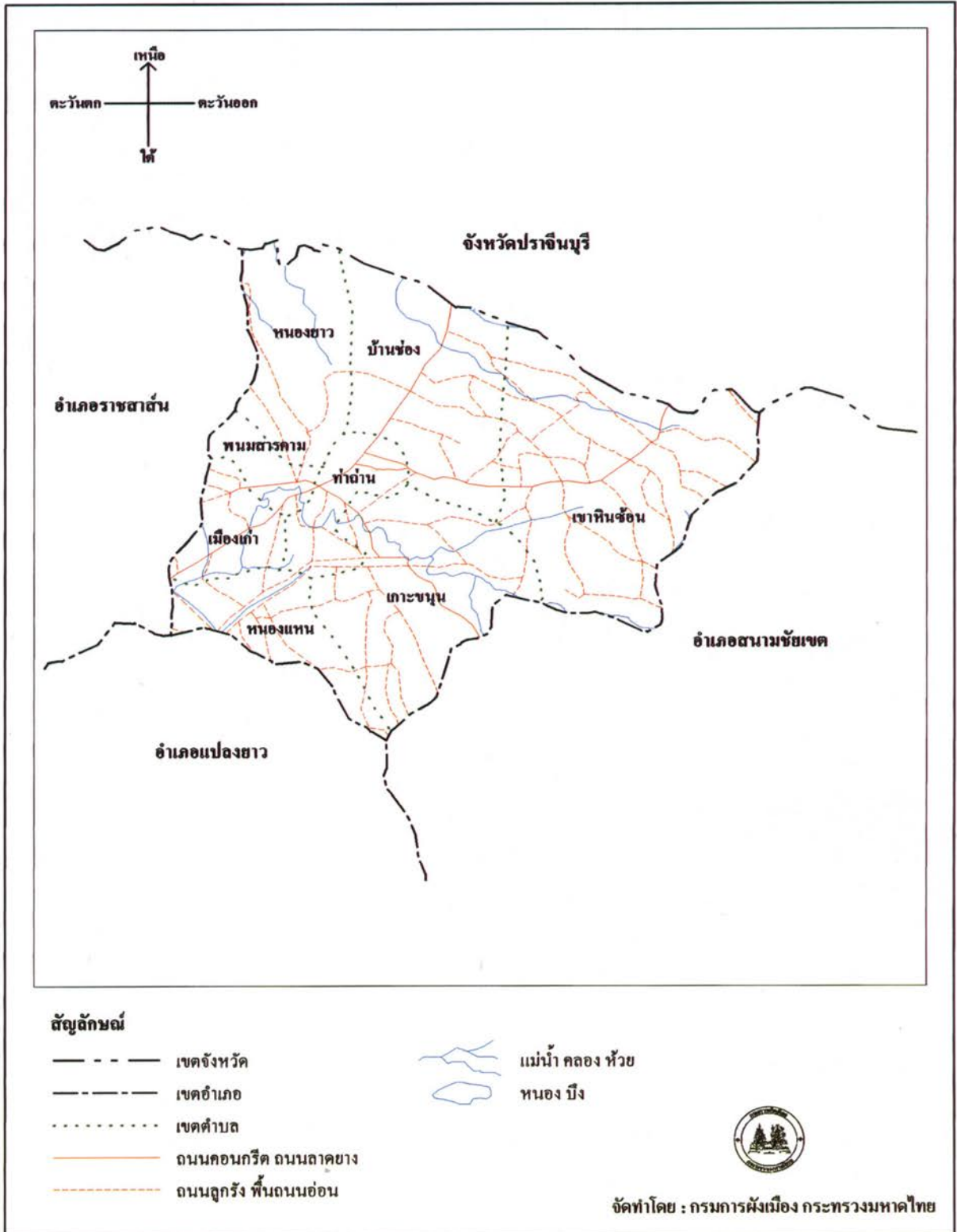
ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ความเป็นมาของอำเภอสำคัญในประวัติศาสตร์
(ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)
และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ความเป็นมาของอำเภอสำคัญในประวัติศาสตร์

แผนที่อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา

0 5 10 กิโลเมตร

๑ อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา

๑.๑. สภาพทั่วไป

ตำแหน่งที่ตั้ง

อำเภอพนมสารคาม ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของจังหวัดฉะเชิงเทรา ตัวที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่ฝั่งซ้ายของลำคลองท่าลาด ตำบลพนมสารคาม ห่างจากตัวจังหวัดฉะเชิงเทราระยะทางประมาณ ๓๐ กิโลเมตร ด้านเหนือของอำเภอมีพื้นที่บางส่วนติดจังหวัดปราจีนบุรี ที่อำเภอบ้านสร้าง และอำเภอศรีมโหสถ ด้านใต้ติดต่อกับอำเภอสนามชัยเขต ด้านตะวันออกติดต่อกับอำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี และด้านตะวันตกติดต่อกับอำเภอบางคล้า

ที่ว่าการอำเภอพนมสารคาม

สภาพพื้นที่

อำเภอพนมสารคามมีเนื้อที่ประมาณ ๕๕๐ ตารางกิโลเมตร พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบสูงซึ่งเหมาะแก่การทำไร่เพราะดินเป็นดินลูกรัง ในเขตที่เป็นที่ราบลุ่มนั้นใช้ในการทำนาเพราะสภาพดินเป็น ดินเหนียว ชาวชุมชนอำเภอพนมสารคามได้อาศัยแหล่งทรัพยากรน้ำจากลำคลองท่าลาดอันเกิดจาก แควระบมสี่ียด ไหลผ่านตำบลต่าง ๆ คือตำบลเกาะขนุน ตำบลพนมสารคาม ตำบลเมืองเก่า ตำบลท่าถ่าน แล้วไหลออกสู่มแม่น้ำบางปะกงที่ ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา

ประชากรและอาชีพ

อำเภอพนมสารคามมีประชากรรวมทั้งสิ้น ๗๐,๔๗๖ คน* ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม คือ ทำนา ช่วงหลัง ๆ มาจะนิยมการเลี้ยงสัตว์ (ไก่ เป็ด หมู) และมีบางส่วนทำสวนผลไม้ (มะม่วงมัน ฝรั่ง กล้วย และแตงโม)

การปกครอง

ปัจจุบันพื้นที่การปกครองของอำเภอพนมสารคามแบ่งออกเป็น ๘ ตำบล* คือ พนมสารคาม หนองยาว หนองแห่น ท่าถ่าน เมืองเก่า บ้านช่อง เกาะขนุน และเขาหินซ้อน

๑.๒ ประวัติความเป็นมาของอำเภอ

ตามความรับรู้ของคนทั่วไป พนมสารคามมีประวัติความเป็นมาย้อนไปได้เพียงแต่สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เท่านั้น เพราะชื่อนี้เป็นชื่อของเมืองที่ตั้งขึ้นในยุคนั้น อันเป็นเวลาที่มีการกวาดต้อนผู้คนโดยเฉพาะพวกลาวจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงเข้ามา อันเป็นผลนับเนื่องมาจากการทำศึกกับเจ้าอนุวงศ์แห่งเมืองเวียงจันทน์ผู้คนจากเมืองลาวทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงที่กวาดต้อนเข้ามานี้ ส่วนใหญ่โปรดให้ตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตจังหวัดปราจีนบุรี ชลบุรี นครนายก และฉะเชิงเทรา

* ส่วนการทะเบียนราษฎร สำนักบริหารการทะเบียน กรมการปกครอง ข้อมูลปี ๒๕๔๐

* สำนักบริหารการปกครองท้องถิ่น กรมการปกครอง ข้อมูลปี ๒๕๔๐

พวกที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตอำเภอพนมสารคามนั้นนับเป็นส่วนหนึ่งของพวกคนลาวเหล่านี้ อาจกล่าวได้ว่า เพราะมีผู้คนเพิ่มขึ้นทางซีกหัวเมืองทางตะวันออกดังกล่าวมานี้ เป็นเหตุให้ต้องตั้งเมืองขึ้นอีกหลายเมือง ไม่ว่าจะเป็นสนธิคม ประจันตคาม กบินทร์บุรี วัฒนานคร เหล่านี้ ล้วนเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ลงมาเป็นส่วนใหญ่

แต่ที่ว่าความเก่าแก่ของบริเวณท้องถิ่นที่เป็นอำเภอพนมสารคามนั้น หาได้ยุติแต่เพียงการเข้ามาตั้งถิ่นฐานจนเกิดมีเมืองขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ แต่อย่างเดียวนั้น เพราะปรากฏมีร่องรอยของการเป็นบ้านเป็นเมืองในบริเวณนี้มาก่อนช้านานแล้วสามารถย้อนยุคไปถึงสมัยยุคต้นประวัติศาสตร์ได้ชัดเจนทีเดียวที่เป็นเช่นนั้นเพราะบริเวณที่เป็นอำเภอพนมสารคามนี้เป็นบริเวณที่เหมาะสมกับการตั้งถิ่นฐานแบบสร้างบ้านแปงเมือง คือเป็นบริเวณที่อยู่ชายขอบระหว่างที่สูงกับที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงมาพบกัน ทางด้านตะวันออกเป็นเขตที่สูงที่ลาดลงมาจากภูเขาทางตะวันออกเฉียงใต้ในเขตจังหวัดชลบุรีและระยอง ทำให้เกิดเป็นดงใหญ่ ที่แต่โบราณเรียกว่าดงศรีมหาโพธิ์ปกคลุมพื้นที่ขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือในเขตอำเภอโคกปีบ อำเภอศรีมหาโพธิ์ อำเภอกบินทร์บุรี จังหวัดปราจีนบุรี รวมทั้งต่อเข้าไปในเขตอำเภอสระแก้ว จังหวัดสระแก้วด้วย ในขณะที่ทางตะวันออกเฉียงใต้ พื้นที่ตอนล่างนี้คลุมไปถึงเขตอำเภอพนสนธิคมและวกไปถึงเชิงเขาเขียงในเขตอำเภอบ้านบึง จังหวัดชลบุรี บริเวณที่สูงและป่าดงดังกล่าวนี้มีลำน้ำสายเล็ก ๆ ไหลผ่านจากทางตะวันออกเฉียงเหนือและตะวันออกเฉียงใต้มาลงสู่ลำน้ำบางปะกงทางตะวันตกที่คลุมพื้นที่ทั้งบริเวณทิศใต้และทิศเหนือของอำเภอพนมสารคาม ถ้าพิจารณาจากภาพรวมทางภูมิประเทศในเขตอำเภอพนมสารคามแล้ว ก็อาจวิเคราะห์ออกเป็น ๓ ส่วน ส่วนตะวันออกเป็นที่สูงเป็นป่าดง ส่วนบริเวณกลางทั้งทางเหนือและใต้เป็นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง ของลำน้ำบางปะกงฝั่งตะวันออก ในขณะที่บริเวณสองฝั่งน้ำบางปะกงที่อยู่ทางด้านตะวันออกนั้น เป็นส่วนที่ลุ่มต่ำสองฝั่งแม่น้ำที่ไหลลงสู่ทะเลที่อ่าวบางปะกง การที่บริเวณอำเภอพนมสารคามตั้งอยู่ระหว่างที่สูงเป็นป่าดงทางตะวันออก และที่ต่ำเป็นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงน้ำท่วมถึงนั้น เป็นตำแหน่งที่เหมาะสมแก่การเกิดชุมชนที่มีพัฒนาการตั้งแต่เป็นชุมชนหมู่บ้านขึ้นเป็นเมืองและเป็นนครได้ ทั้งนี้เพราะบริเวณที่เป็นชายขอบดังกล่าวนี้ มีทั้งที่ดอนที่เหมาะสมกับการตั้งถิ่นที่อยู่อาศัยอันเนื่องมาจากน้ำท่วมไม่ถึง ในขณะที่บริเวณที่ราบลุ่มมีที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูกข้าวและพืชพันธุ์อื่น ๆ รวมทั้งมีลำน้ำลำคลองที่ใช้เป็นเส้นทางคมนาคมไปสู่ลำแม่น้ำใหญ่ เพื่อออกทะเลหรือไปติดต่อกับที่อื่น ๆ ได้ ยิ่งกว่านั้นทางส่วนที่เป็นป่าดงที่สูงนั้นก็ล้วนเป็นแหล่งทรัพยากรในเรื่องโลหะธาตุและของป่าอันเป็นที่ต้องการของมนุษย์ รวมทั้งมีแหล่งของชุมชนใหญ่ซึ่งรวมกันอยู่ในที่ต่าง ๆ ภายในด้วย ซึ่งชุมชนเหล่านี้มักตั้งอยู่ใกล้กับลำน้ำลำคลองที่ไหลผ่านลงมาออกที่ราบลุ่มสัมพันธ์กับตำแหน่งชุมชนใหญ่ที่เป็นเมืองได้ และบริเวณที่เป็นตัวอำเภอพนมสารคามก็ตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นศูนย์การคมนาคมเช่นนี้

จากการสำรวจศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ ก็พบว่าตามบริเวณชายขอบที่สูงถึงที่ราบลุ่มเช่นที่อำเภอพนมสารคามนี้มีบริเวณที่เกิดเป็นบ้านเมืองใหญ่โตขึ้นในสมัยโบราณหลายแห่งคือบริเวณอำเภอบ้านเกาะขุ่น นั่นก็คือตามริมฝั่งน้ำมีเนินดินที่ถูกน้ำกัดเซาะบ้างหรือไม่ก็ถูกทำลายโดยการบุกเบิกที่ดินเพื่อทำการเพาะปลูกของบ้าน ได้พบพวกโบราณวัตถุ เช่น ชิ้นสำริด ภาชนะดินเผา และเครื่องมือเครื่องไม้ที่มีอายุแต่สมัยอยุธยาลงมา อันแสดงให้เห็นว่าเคยมีผู้ตั้งถิ่นฐานตามริมฝั่งน้ำมากขึ้น แต่ที่แหล่งที่เป็นชุมชนโบราณนั้นแห่งแรกพบในเขตบ้านคูเมืองที่อยู่ระหว่างบ้านสองพี่น้องและบ้านเกาะม่วง เป็นชุมชนที่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบเป็นรูปกลมรีขนาด ๖๐๐ x ๓๕๑ เมตร ร่องรอยคูน้ำยังเห็นได้

ชัดเจนภายในบริเวณชุมชนเดิมไปด้วยเนินสูงต่ำที่ปกคลุมไปด้วยต้นไม้เล็กใหญ่ เป็นที่ปล่อยทิ้งร้าง ยังไม่มีชาวบ้านเข้าไปทำสวนหรือทำไร่ และโดยเหตุที่ยังไม่มีใครบกรวน ทำให้ยังไม่มีผู้พบเห็นโบราณวัตถุ แม้แต่เศษภาชนะดินเผาในบริเวณนี้ ชาวบ้านเรียกชุมชนโบราณแห่งนี้ว่าเมืองคูเมือง เมื่อเดินสำรวจอย่างละเอียดแล้วพบว่าชุมชนแห่งนี้มีร่องรอยคูน้ำและคันดินเก่าทางด้านใต้ อีก ๒ แห่ง แสดงให้เห็นว่าเคยมีการร่นเขตชุมชน ๒ ครั้งด้วยกัน นั่นก็คือผังชุมชนเดิมก่อนการร่นบริเวณ มีลักษณะค่อนข้างไปทางรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด ๑,๒๐๐ x ๖๐๐ เมตร บริเวณเขตชุมชนทางด้านใต้ซึ่งเป็นบริเวณเก่านั้นได้ถูกชาวบ้านไถปรับพื้นดินเพื่อทำการเพาะปลูกหมดแล้ว ชาวบ้านบอกว่าพบเศษภาชนะและเศษอิฐเหมือนกัน ถ้าหากขุดลึกลงไปจากผิวดินประมาณครึ่งเมตร ชุมชนบ้านคูเมืองนี้อยู่ห่างจากลำน้ำท่าลาดมาทางใต้ประมาณ ๕๐๐ เมตร หากได้ยุดติดกับลำน้ำไม่ แต่กลับอยู่ในตำแหน่งบริเวณที่ขนาบไปด้วยลำน้ำสองสายคือลำน้ำท่าลาดทางเหนือ และลำน้ำเก่าอีกสายหนึ่งคือ คลองบึงกระจับทางใต้ ลำน้ำนี้ต้นน้ำมาจากที่สูงทางตะวันออกเฉียงใต้ในเขตอำเภอสนามชัยเขต แล้วผ่านลงสู่ที่ราบลุ่มขนานไปกับลำน้ำท่าลาด จะต่างกันก็คือปลายของลำน้ำนี้หักกลงไปทางตะวันตกเฉียงใต้ ในขณะที่ลำน้ำท่าลาดวกไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ อีกทั้งลำคลองบึงกระจับอยู่ในสภาพที่ตื้นเขินกว่า การที่ชุมชนบ้านคูเมืองตั้งอยู่กลางที่ราบระหว่างลำน้ำทั้งสองนี้ แสดงให้เห็นว่าเป็นชุมชนที่เป็นศูนย์กลางและน่าจะเป็นเมืองในบริเวณนี้ด้วย สิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับลำน้ำบึงกระจับในที่นี้ก็คือ มีร่องรอยของการขุดลำน้ำเชื่อมระหว่างลำน้ำบึงกระจับทางใต้กับลำน้ำท่าลาดทางเหนือ ส่วนหัวของคูน้ำอยู่ในเขตวัดบึงกระจับ ขุดไปเชื่อมกับลำน้ำท่าลาดในเขตบ้านกุมแสงเป็นระยะทาง ๓ กิโลเมตร ชาวบ้านเรียกว่าตอนพระรถ ตามลำน้ำบึงกระจับนี้แต่โบราณน่าจะมีผู้คนตั้งถิ่นฐานอยู่ตามริมน้ำ แต่ก็ยังไม่มีใครสำรวจค้นคว้ากัน แต่บริเวณตามลำน้ำท่าลาดไปจนถึงบ้านเกาะขนุนนั้นกลับพบร่องรอยชุมชนที่มีคูน้ำล้อมเป็นรูปกลมขนาดเล็กอีก ๒ แห่ง แห่งหนึ่งอยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของชุมชนโบราณที่บ้านคูเมือง มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๔๐๐ เมตร ชุมชนนี้ใช้ลำน้ำท่าลาดตอนวกโค้งเป็นคูด้านตะวันออก ส่วนทางด้านตะวันตกเป็นคูที่มนุษย์ขุดขึ้นเพื่อเชื่อมกับลำน้ำท่าลาด บริเวณภายในชุมชนเป็นพื้นที่ถูกปรับให้เรียบ แต่ไม่พบเศษโบราณวัตถุแต่อย่างใด ส่วนชุมชนอีกแห่งหนึ่งอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของบ้านคูเมือง อยู่ติดกับลำน้ำท่าลาดเช่นเดียวกัน มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๓๐๐ เมตร คูน้ำที่ล้อมรอบชุมชนแห่งนี้มีลักษณะเป็นของมนุษย์ขุดขึ้น แต่ก็ไม่พบเศษชิ้นของสิ่งที่เป็นโบราณวัตถุแต่อย่างใด

ทางตะวันออกเฉียงเหนือของบ้านคูเมือง ข้ามลำน้ำท่าลาดไปประมาณ ๓๐ เมตร มีวัดอยู่วัดหนึ่งชื่อวัดท้าวอุทอง ภายในบริเวณวัดมีร่องรอยพบอิฐเก่ากระจายอยู่ พบชิ้นส่วนของฐานพระพุทธรูปทำด้วยหินสีเขียวลักษณะบัวและลวดลายเป็นแบบทวารวดี ภายในโบสถ์ของวัดท้าวอุทองมีพระพุทธรูปหินสีเขียวสมัยทวารวดีตั้งอยู่ ๒ องค์ พระเศียรถูกคนร้ายตัดไป ทางวัดจึงได้ปั้นเศียรใหม่ขึ้นมาแทนพระพุทธรูปและฐานหินนี้เป็นของอยู่กับวัดมาแต่เดิม ชาวบ้านเล่า ให้ฟังว่าวัดนี้เป็นวัดคู่กับวัดท้าวอุทัย ซึ่งเป็นวัดโบราณอยู่ในเขตอำเภอสนามชัยเขต ใกล้กับวัดนี้มีแนวคันดินและคูน้ำโบราณ เริ่มแต่บริเวณหน้าวัดดอนไก่ ถัดตรงไปทางตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๗ กิโลเมตร หายเข้าไปในเขตบ้านใหม่และบ้านดงตะเคียน ดังนั้นจากการสำรวจและศึกษาแหล่งชุมชนโบราณคลองดอน โบราณสถานโบราณวัตถุในบริเวณลำน้ำท่าลาดแล้ว ก็พอสรุปได้ว่าในเขตตำบลบ้านเกาะขนุนที่ตั้งอยู่ริมลำน้ำท่าลาดนี้ เป็นบริเวณเก่าแก่ที่มีบ้านและเมืองมาแล้วแต่สมัยทวารวดีเรื่อยลงมาจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา เพราะบริเวณระหว่างลำน้ำท่าลาดและลำน้ำบึงกระจับนั้นเป็นที่ค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ที่สามารถเดินทางตามลำน้ำไปติดต่อกับ

ชุมชนบริเวณริมคลองท่าลาด

ลำคลองท่าลาดที่สามารถไหลไปบรรจบกับแม่น้ำบางปะกง

บ้านเมืองในที่อื่น ๆ ได้ ตั้งแต่สมัยทวารวดีจนถึงสมัยลพบุรี ชุมชนบ้านเมืองในเขตอำเภอพนมสารคาม อุณหภูมิผาค้างเพราะเป็นส่วนหนึ่งในกลุ่มเมืองในกลุ่มน้ำบางปะกงอันมีเมืองศรีมโหสถ ที่อำเภอโคกปี่เป็งเป็น ศูนย์กลาง และมีเมืองพระรถที่อำเภอพนสนธิคมจังหวัดชลบุรีเป็นเมืองรองลงมา ผู้คนมีความสัมพันธ์กัน กับทางอาณาจักรกัมพูชาไม่ใช่น้อย เพราะพบบรรดาศาสนสถานและโบราณวัตถุที่ได้รับอิทธิพลขอม เมืองพระนครมากมาย แต่ทั้งนี้ก็หาได้หมายความว่า เป็นบ้านเมืองที่เป็นส่วนหนึ่งของกัมพูชาไม่ หากเป็นกลุ่มก้อนของตนเองที่มีพัฒนาการมาแต่สมัยทวารวดีหรือก่อนหน้านั้นแล้ว ทั้งนี้เพราะบริเวณ ป่าดงและเขาที่อยู่ทางด้านตะวันออกนั้นเป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะของป่า อันเป็นสินค้า ออกไปภายนอกได้อย่างมากมาย ภายหลังสมัยลพบุรีที่รุ่งโรยไปพร้อมๆ กับการสิ้นสุดของเมืองพระนคร บ้านเมืองในแถบนี้ก็เสื่อมโทรมลงไปด้วย สาเหตุยังไม่ทราบแน่ชัดว่าเป็นเพราะมีศึกสงครามกวาดต้อนผู้คน หรือว่าผู้คนแต่เดิมโยกย้ายถิ่นฐานไปตั้งใหม่ที่ลุ่มน้ำที่สะดวกในการคมนาคมและอุดมสมบูรณ์กว่าหรือไม่ แต่ทว่าการรุ่งโรยไปของบ้านเมืองในที่นี้ก็หาได้หมดสิ้นไปอย่างสิ้นเชิงไม่ ยังมีผู้คนอยู่สืบเนื่องมาใน ลักษณะที่เป็นชุมชนหมู่บ้าน อาจกล่าวได้ว่าเมืองหายไป แต่บ้านเล็กบ้านน้อยยังดำรงอยู่ ทั้งนี้เพราะ พื้นที่และสภาพแวดล้อมยังมีความอุดมสมบูรณ์อยู่ และที่สำคัญก็คืออยู่บนเส้นทางคมนาคมที่ติดต่อกัน ระหว่างบ้านเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยา ไปยังชลบุรี ระยองและจันทบุรี ดังเห็นได้จากเมืองสมเด็จ พระเจ้าตากสินครั้งยังเป็นพระยาตากพาไพร่พลหนีจากอยุธยา ผ่านนครนายกมายังปราจีนบุรี ผ่านดง ศรีมหาโพธิ์เพื่อเดินทางต่อไปยังเมืองชลบุรีนั้น ได้ผ่านเขตชายดงในเขตอำเภอพนมสารคามตามนี้ลงไป

อาจกล่าวได้ว่าแถวชายดงก็คือบริเวณ ที่เป็นชุมชนบ้านเมืองมาเก่าแก่นั่นเอง แต่ใน เขตอำเภอพนมสารคามนั้นส่วนใหญ่จะตั้ง ถิ่นฐานอยู่ริมลำน้ำท่าลาดในเขตตำบลเกาะขนุน และลำคลองบึงกระจับเพราะยังปรากฏร่องรอย ของวัดเก่าที่มีมาแต่สมัยอยุธยาหลายแห่ง อย่างไรก็ตาม เมื่อเกิดสงครามกับพม่าครั้งเสีย กรุงกบฏก็ดี และต่อมาเมื่อมีการกู้พระนครและ สร้างพระนครใหม่ที่เมืองธนบุรีและกรุงเทพฯ กิตติมผลทำให้ผู้คนถูกกวาดต้อนและหนีภัยกัน

วัดพงษาราม

พระพุทธรูปภายในอุโบสถวัดพงษาราม

ในบริเวณนี้ด้วย ทำให้ชุมชนหายไปก็มาก ส่วนที่มีอยู่ และเกิดขึ้นใหม่นั้นมักเป็นชุมชนที่เกิดจากพวกนอก กฏหมาย เป็นพวกโจร พวกหนีอาญาแผ่นดินได้เข้ามา ตั้งหลักแหล่งที่เรียกว่า ช้อง มากมาย ซึ่งบางแห่งใน เขตอำเภอพนมสารคามนี้ยังเรียก บ้านช้องก็มี ทำให้ บริเวณนี้เป็นเขตแดนชายขอบของเมืองหลวงไป เพราะ อำนาจและอาญาแผ่นดินแผ่เข้าไปไม่ถึง จนกระทั่งถึง สมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อมีสงครามกับ เวียงจันทน์ ได้โปรดให้กวาดต้อนผู้คนจากประเทศลาว โดยเฉพาะจากทางเมืองพวนและทางเวียงจันทน์เข้ามาไว้ในเขตไทย พวกลาวกลุ่มหนึ่ง โดยเฉพาะพวกลาวพวนและ ลาวเวียงได้ถูกกวาดต้อนมาไว้ในเขตจังหวัดทางตะวันออก คือ ปราจีนบุรี นครนายก และฉะเชิงเทรา โดยเฉพาะใน พื้นที่ชายดงศรีมหาโพธิ์ ที่เคยเป็นบ้านเมืองมาแต่เดิมเลย ทำให้เกิดมีชุมชนขึ้นอีก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชุมชนของคนลาว ส่วนชุมชนที่เป็นคนไทยก็มีเหมือนกันและมีมากขึ้น

แต่เป็นพวกชุมชนของพวกนอกกฏหมาย คนเหล่านี้ไม่ได้สร้างสรรคอะไร แต่เมื่อมีลาวเข้ามา วัฒนธรรมลาว เป็นปึกแผ่นมากกว่า ทำให้มีการผสมผสานและการสร้างวัฒนธรรมท้องถิ่น เพื่อการอยู่ร่วมกันและ เพื่อการคมนาคมสื่อสารกันขึ้นอย่างสืบเนื่อง สิ่งที่เห็นได้ชัดเจนก็คือตำนานนิทานในท้องถิ่น เช่น นิทาน ชาดกเรื่อง พระรถเมรีและพระศรีมหาโพธิ์ แต่เดิมเป็นนิทานเพื่ออบรมในเรื่องคติธรรมและเป็นนิทานสอน เด็กให้ได้รับความเพลิดเพลิน เมื่อมาอยู่ในแถบนี้ได้ถูกใช้เป็นตำนานที่เกี่ยวกับกำเนิดของสถานที่ เช่น ที่ไหนเป็นเมืองก็เอาชื่อในชาดกมาใส่ เช่น เมืองพระรถ เมืองพระศรีมหาโพธิ์ ถนนพระรถอะไรทำนองนี้ พร้อมกับแต่งนิทานเพิ่มเติม ให้เกิดสีสันขึ้น ประเพณีสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่สร้างขึ้นในท้องถิ่น ก็คือประเพณี จุดบั้งไฟ ซึ่งมักจะไปจุดกันที่วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ในเขตอำเภอโคกปึก จังหวัดปราจีนบุรี แต่บรรดาชุมชน ชาวบ้านในเขตอำเภอพนมสารคามนั้นต่างก็นำบั้งไฟจากหมู่บ้านของตนไปแข่งขันที่วัดต้นโพธิ์เป็นประจำทุกปี

การกวาดต้อนคนลงมาอยู่ในเขตอำเภอพนมสารคามครั้งรัชกาลที่ ๓ นั้น ก็เท่ากับรื้อฟื้นบรรดา บ้านเมืองที่มีมาก่อนแต่สมัยทวารวดีและลพบุรีให้กลับมีชื่อขึ้นมาอีก แหล่งที่ตั้งชุมชนก็ขึ้นกับของเดิมคือ ในบริเวณริมลำน้ำท่าลาด แต่เขตตำบลเกาะขนุนลงมาสู่ที่ราบลุ่ม เกิดเมืองพนมสารคามขึ้นริมลำน้ำท่าลาด ซึ่งปัจจุบันเรียกว่าบ้านเมืองเก่า มีชุมชนเรียงรายตามสองฝั่งน้ำท่าลาดไปทางตะวันตกมากมาย นับเป็น ชุมชนสองในระยะแรกเริ่ม โดยแต่ละชุมชนจะนำชื่อบ้านเมืองของตนที่เคยมีในประเทศลาวมาตั้งเป็นชื่อ หมู่บ้าน เช่น บ้านเมืองกาย บ้านเตาเหล็ก บ้านออมศรี บ้านเชียงใต้ บ้านเมืองแมต บ้านเตาอิฐ เป็นต้น นอกจากตั้งชื่อชุมชนให้เหมือนกับถิ่นที่อยู่มาแต่เดิมแล้ว ยังมีการสร้างวัดวาอารามให้มีรูปแบบทาง ศิลปกรรมเป็นแบบอย่างของทางลาวอีกด้วย สิ่งที่เห็นชัดเจนคือ รูปแบบของพระสถูปเจดีย์และภาพ จิตรกรรมฝาผนังบางรูปแบบนั้น อาจกล่าวได้ว่าในประเทศลาวหมดไปแล้ว แต่กลับยังมีอยู่ที่ในท้องถิ่น พนมสารคามนี้ ชุมชนพวกลาวตั้งอยู่เป็นกลุ่มก้อน มีระเบียบแบบแผนง่ายแก่การปกครอง ครั้งรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดเกล้าฯให้คนลาวในเขตเมืองพนมสารคามนี้ถือน้ำพิพัฒน์สัตยา

โดยใช้โบสถ์วัดเตาเหล็กที่บ้านเตาเหล็กเป็นแหล่งที่ถือน้ำ ชุมชนลาวขยายตัวไปตามลำน้ำท่าลาดและบริเวณชายตงออกไป นอกเขตอำเภอพนมสารคามในสมัยหลังลงมา โดยเฉพาะที่ไปตามลำน้ำท่าลาดทางด้านตะวันตกที่ลงสู่ที่ราบลุ่มต่ำนั้น ทำให้เกิดกลุ่มใหม่ขึ้นมาในเขตตำบลราชสาส์นซึ่งในปัจจุบันได้เปลี่ยนมาเป็นกิ่งอำเภอราชสาส์น เหตุที่ชื่อว่าราชสาส์นนั้นเป็นชื่อนำมาจากการที่พระฤๅษีแปลงสาส์นของนางยักษ์ที่ฝากพระรถไปให้นางเมรี ส่วนกลุ่มที่ขยายไปตามชายตงนั้น เข้าไปลาวถึงอำเภอโคกปึก จังหวัดปราจีนบุรีทำให้เกิดบ้านคนลาวสลักับบ้านของคนไทยในบริเวณนั้นมากมาย

นอกจากการขยายตัวของชุมชนลาวไปตามลำน้ำท่าลาดและตามชายตงตามที่กล่าวมาแล้ว ยังมีการขยายตัวไปตั้งชุมชนใหม่ตามพื้นที่ตอนล่างเกาะกลางทุ่งทางทิศเหนือและตะวันออก เพราะบริเวณที่ราบลุ่มนี้หาเป็นที่ราบน้ำท่วมถึงโดยตลอดไม่ ในบางแห่งเป็นที่สูงเป็นดอนหรือเนินดินลูกรัง มีต้นไม้ปกคลุมดูคล้ายเกาะที่มีป่าคลุมอยู่กลางทุ่ง บริเวณดังกล่าวเช่นนี้ แต่เดิมในสมัยทวารวดีและลพบุรีก็เคยมีคนเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ จึงปรากฏพบบริเวณที่เคยเป็นสระน้ำและพระสถูปเจดีย์ ตลอดจนลูกปัดแก้ว หินสีดินเผาและเศษภาชนะอยู่ตามพื้นดิน เมื่อคนลาวอพยพเข้าไปอยู่ก็มักนำเอาชื่อในชาดกเรื่องพระรถเมรีไปตั้งชื่อสถานที่ หรือไม่กี่เอาชื่อเมืองเดิม ของพวกตนมาตั้ง ในเขตอำเภอพนมสารคามมีบริเวณที่ตอนคล้ายกับเกาะ ๒ แห่ง คือ ดงน้อยและดงใหญ่ ดงน้อยมีขนาดเล็กกว่าเคยเป็นชุมชนโบราณในสมัยทวารวดี เพราะพบเนื้อดินที่มีซากพระสถูปซึ่งชาวบ้านเรียกว่าลานพระรถ ชาวบ้านที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานที่นี้ส่วนใหญ่เป็นคนเขมรที่อพยพเข้ามาพร้อมกับเจ้าพระยาอภัยภูเบศรคนทั่วไปเรียกว่า พวกเขมรดงน้อย ซึ่งเดิมมี ๒ - ๓ หมู่บ้าน แต่ปัจจุบันมีคนบางพวกเข้าไปตั้งหลักแหล่งอยู่รอบ ๆ เกาะค่อนข้างหนาแน่น ส่วนดงใหญ่ไม่พบร่องรอยของโบราณสถาน เป็นที่ซึ่งทั้งคนลาวและคนเขมรเข้ามาตั้งถิ่นฐานแต่ไม่ปะปนกัน ถึงบ้านเขมรก็กลุ่มหนึ่ง บ้านลาวก็กลุ่มหนึ่ง บ้านลาวที่เก่าแก่คือบ้านเมืองกลัด เป็นพวกอพยพเข้ามาอยู่รุ่นแรก ๆ ร่วมสมัยเดียวกันกับพวกที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งที่บ้านเมืองเก่าหรือเมืองพนมสารคามในสมัยรัชกาลที่ ๓ ปัจจุบันมีคนเข้ามาอยู่เพิ่มขึ้นมากกว่าแต่ก่อน ส่วนใหญ่จะอยู่ตามรอบชายตงเพราะใกล้แหล่งทำนา เหตุที่มีคนเข้ามาอยู่ในที่ราบลุ่มเพิ่มขึ้นนั้น เนื่องจากมีถนนเพิ่มขึ้นทำให้ไปมาได้สะดวก แต่ก่อนการติดต่อกับภายนอกอาศัยทางน้ำเป็นสำคัญ เส้นทางบกใช้ทางเกวียนซึ่งใช้ได้ในฤดูแล้งเท่านั้น เมื่อสี่สิบปีที่ผ่านมาจึงได้มีการสร้างถนนที่ไปมาได้สะดวกสบายอย่างในสมัยนี้ ท้องที่ชายตงศรีมหาโพธิ์ เช่น ที่อำเภอโคกปึกและอำเภอพนมสารคามนับเป็นบริเวณที่ห่างไกลความเจริญ การเดินทางเข้าไปติดต่อกับเมืองเช่นที่แปดริ้ว ปราจีนบุรีหรือมายังกรุงเทพฯ นั้นต้องอาศัยทางน้ำทั้งสิ้น และลำน้ำที่ใช้ได้ทั้งฤดูแล้งและฤดูน้ำหลากคือ ลำน้ำท่าลาด บริเวณที่ว่าการอำเภอเมืองพนมสารคามที่อยู่ในพื้นที่ของเมืองเก่านั้น ตั้งอยู่ริมลำน้ำท่าลาดที่เป็นที่ผู้จะเดินทางไปแปดริ้ว หรือกรุงเทพฯ เดินทางมาลงเรือซึ่งเดินทางไปตามลำน้ำท่าลาดไปออกลำน้ำบางปะกงที่อำเภอบางคล้า ต่อจากนั้นก็ไปตามลำน้ำบางปะกงไปแปดริ้ว หรือเมืองฉะเชิงเทราแล้วจึงต่อไปยังกรุงเทพฯ หรือที่อื่น ๆ ได้โดยเหตุที่บริเวณเมืองพนมสารคามริมลำน้ำท่าลาดเป็นแหล่งของการคมนาคมทางน้ำอันได้กล่าวมาแล้วนี้ จึงทำให้ชุมชนมีขนาดใหญ่โตขึ้น ชุมชนที่สำคัญคือบ้านท่าเกวียน เป็นแหล่งที่ชาวบ้านที่เป็นชาวนานำข้าวใส่เกวียนมาขาย เป็นชุมชนเพื่อการขายข้าว มีคนจีนเข้ามาตั้งหลักแหล่งและสร้างโรงสีรับซื้อข้าวและสีข้าว รวมทั้งตั้งร้านรวงย่านตลาดขึ้น เมื่อเป็นชุมชนใหญ่โตก็มีการสร้างศาลเจ้าโรงเจขึ้น ทำให้เกิดความเติบโตเป็นชุมชนเมือง มีย่านร้านค้าและตลาด ทำให้ความสำคัญของบริเวณริมลำน้ำท่าลาดที่เป็นสถานีจอดเรือค่อย ๆ หดความสำคัญไป คนมาสนใจที่บ้านท่าเกวียนแทน

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมืองพนมสารคามมีฐานะเป็นอำเภอพนมสารคาม ตั้งที่ทำการ ณ บ้านเมืองเก่า ต่อมาในสมัย นายชวน สุริยจันทร์ เป็นนายอำเภอเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๑ ได้ย้ายที่ทำการมาตั้งบริเวณบ้านท่าเกวียน ฝั่งซ้ายของลำคลองท่าลาด ตำบลพนมสารคาม จนถึงปัจจุบัน

๑.๓ ความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรม

สำหรับความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรมของอำเภอพนมสารคาม มีดังนี้

งานสงกรานต์ เป็นประเพณีที่สำคัญ และยังมีคงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน ในวันดังกล่าวจะมีการเล่นพื้นบ้านของชาวไทยพวนที่ยังหลงเหลืออยู่คือ สะบ้า การเล่นอ้อม (คล้าย ๆ กับการเล่นตีเบ้ ของเด็กไทยสมัยก่อน) ในเทศกาลสงกรานต์นอกจากการทำบุญตักบาตรตามพุทธศาสนาและการเล่นดังกล่าวแล้วยังมีพิธี “สูดเสื่อผ้า” “สูด” เป็นภาษาไทยพวนหมายถึง “สวด” นั่นเอง พิธีสูดเสื่อผ้านี้ทำขึ้นเพื่อสะเดาะเคราะห์และเรียกโชคให้แก่บุคคลในครอบครัว วิธีการคือนำเสื่อผ้าของบุคคลในครอบครัว (ทั้งญาติพี่น้องที่อาศัยอยู่ร่วมกันในบ้านและที่แยกไปอยู่ที่อื่นแล้ว) มาใส่ถาดรวมกันนำไปที่วัดใช้สายสิญจน์ล้อมรอบไว้แล้วให้พระสวดสะเดาะเคราะห์ หลังเสร็จพิธีแล้ว สามารถนำเสื่อผ้าเหล่านั้นกลับไปใช้ต่อตามปกติปัจจุบันยังมีการปฏิบัติกันอยู่

ไหว้เจ้าวันตรุษจีน ตั้งแต่เมื่อหลายสิบปีมาแล้วจนถึงปัจจุบันมีชาวไทยพวนบางส่วนทำพิธีไหว้เจ้าในวันตรุษจีนด้วย โดยในพิธีจะมีการไหว้เจ้าด้วยผลไม้ อาหารคาวหวานและการเผากระดาษเงินกระดาษทองเหมือนคนจีน จุดเริ่มต้นของประเพณีนี้ไม่ทราบที่มาชัดเจน แต่เหตุผลของการไหว้เจ้าส่วนใหญ่ถือเสมือนการทำบุญเพื่อไว้อีกทางหนึ่งนอกเหนือจากการทำบุญตักบาตรตามปกติของชาวไทยพุทธ

แต่งงานและรับขวัญเด็กแรกเกิด ประเพณี “การมัดข้อต่อแขน” เป็นพิธีการแต่งงานของชาวไทยพวนโดยในงานจะมี “หมอพร” มาร้องและสวด (คล้ายการทำขวัญนาค) อวยพรให้คู่บ่าวสาวมีความสุขโดยจะพูดถึงแต่สิ่งที่ดีงามที่เป็นมงคลให้กับคู่บ่าวสาว จากนั้นจะมีการไหว้ผีกลางบ้าน ด้วยเครื่องเซ่นที่ประกอบด้วย ไก่ หมู มะพร้าวอ่อน ขนมเปียะ กล้วยหวี และวุ้นเส้น แต่ปัจจุบันพิธีนี้ถูกผสมผสานไปกับประเพณีของไทยพุทธแล้ว เช่น มีการรดน้ำสังข์และการนิมนต์พระมาสวดมนต์ทำบุญด้วย หลังจากแต่งงานแล้ว เมื่อมีบุตรจะมีพิธี “มัดอู่สู่แขน” ให้แก่เด็กแรกเกิดด้วย เพื่อทำขวัญให้แก่เด็กทารกแรกเกิด ซึ่งจะคล้ายกับพิธีนำเด็กใส่กระดิ่งห่ก่กลมเหมือนชาวบ้านในพื้นที่อื่น ๆ ปัจจุบันทั้งสองประเพณีนี้ไม่ค่อยพบแล้ว “หมอพร” เก่า ๆ เหลือเพียงไม่กี่คนที่ยังมีชีวิตอยู่

งานทิ้งกระจาด ชาวไทยเชื้อสายจีนมีเพื่อเป็นการแบ่งทานซึ่งจะมีพวกข้าวสารอาหารแห้ง เครื่องนุ่งห่มให้กับผู้ยากไร้กว่า การทิ้งกระจาดนี้เมื่อทำเสร็จแล้ว ในช่วงการคืนอายุให้มีพรสพลดอง เช่น จิ้งจกกลางแปลง เป็นต้น

ประเพณีร่วมน้ำ มีลักษณะคล้ายกับการสงฆ์พระสงฆ์ตามวัดต่าง ๆ ในช่วงสงกรานต์ แต่การร่วมน้ำนั้นต้องทำต่อเนื่องกันไปให้ครบทุกวัด ปัจจุบันชาวบ้านมีเวลาน้อยลง ต้องไปประกอบอาชีพนอกบ้าน จึงไม่มีเวลาทำการร่วมน้ำที่วัดได้ จึงค่อย ๆ หดหายไปทีละจุด

การเล่นพื้นบ้านประจำถิ่น การเล่นพื้นบ้านประจำถิ่นที่นิยมในอดีตคือ การเล่นตีลูกแก้ว ลูกข่าง ชกมวยคาดเชือก เดินหรือวิ่งบนไม้ไผ่ที่ต่อเป็นขา

๑.๔ สถานที่สำคัญ

อำเภอพนมสารคามมีสถานที่สำคัญ ได้แก่

เขาคันทรง

อยู่บนเส้นทางสายฉะเชิงเทรา - กบินทร์บุรี บริเวณกิโลเมตรที่ ๕๑, ๕๒, และ ๕๓ มีภูเขาหลายลูก ที่มีก้อนหินซ้อนเรียงกันอยู่ เรียกกันว่า เขาคันทรง ประกอบด้วยภูเขา ๓ ลูกคือเขาคันทรง เขาวงและเขาน้ำมอด เรียงรายเป็นระยะทางประมาณ ๓ กิโลเมตร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระราชดำริว่า ควรใช้เป็นศูนย์ศึกษาวิชาการและเทคโนโลยีใหม่ทุกสาขา ได้พระราชทานนามว่า ศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาคันทรง มีพื้นที่ ๑,๑๖๗ ไร่ ภายในบริเวณศูนย์ฯ มีแปลงสาธิตการพัฒนากษัตริย์ใหม่และงานส่งเสริมอาชีพหลายสาขา เช่น การเพาะปลูก การประมง การพัฒนาที่ดิน และงานศิลปาชีพ บริเวณใกล้ๆ กับเขาคันทรง มีสวนรุกขชาติของกรมป่าไม้อยู่ตรงบริเวณกิโลเมตรที่ ๕๒ เป็นสถานที่ปลูกไม้โตเร็วบนเนื้อที่ประมาณ ๒๕๐ ไร่ เหมาะเป็นสถานที่พักผ่อน ไม้ไกลจากสวนรุกขชาติ จะเห็นศาลและพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่ในบริเวณวัดเขาคันทรง กล่าวกันว่า ศาลแห่งนี้เป็ศาลที่สวยงามที่สุดแห่งหนึ่งในภาคตะวันออก รอบบริเวณมีสวนหินและสวนหย่อมล้อมรอบ เหมาะเป็นสถานที่พักระหว่างการเดินทางเช่นกัน

วัดชลวาฬ (วัดบ้านเร้ว) เป็นวัดที่ตั้งงามมาก กรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียนในการอนุรักษ์ไว้แล้ว

ศาลและพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นศาลที่ชาวพนมสารคามให้ความเคารพนับถือมาก ตั้งอยู่บริเวณเยื้อง ๆ กับทางเข้าศูนย์พัฒนาเขาคันทรงนั่นเอง

พระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

บริเวณโดยรอบศาลพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑.๕ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

จากการให้ข้อมูลของผู้สูงอายุที่มาร่วมให้สัมภาษณ์พบว่า การกล่าวถึงชุมชนเดิมของพนมสารคามค่อนข้างใกล้เคียงกัน จะมีต่างกันที่เกร็ดเล็ก ๆ น้อย ๆ กล่าวคือ ท่านหนึ่งเล่าว่าแต่เดิมมาประชาชนที่อำเภอนี้เป็นคนที่อพยพมาจากหลวงพระบางเรียกว่า “ลาวพวน” โดยมากัน ๒ ครั้ง คือ เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๒๔ ในสมัยกรุงธนบุรี พระเจ้าตากสินมหาราชมีบัญชาให้ยกทัพไปตีเมืองเวียงจันทร์โดยเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพเอก เมื่อรบชนะแล้ว เมืองหลวงพระบางที่อยู่เหนือเมืองเวียงจันทร์ขึ้นไปก็เข้ามาสวามิภักดิ์ การรบชนะในสมัยนั้นจะมีการกวาดต้อนเชลยมาด้วย และคาดว่าจะมีชาวพวนในสมัยนั้นถูกกวาดต้อนมาด้วย และอีกครั้งหนึ่งเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งจากการทำศึกที่ทุ่งสัมฤทธิ์เป็นการทำศึกเพื่อปราบขบถเฉย ๆ สันนิษฐานว่าไม่น่าจะมีการกวาดต้อนผู้คน (เชลย) มาด้วย จึงยังมีความไม่แน่ใจว่าชาวพวนที่อำเภอพนมสารคามนี้เข้ามาตั้งแต่สมัยใดกันแน่

ส่วนอีกท่านหนึ่งเล่าว่าในอำเภอพนมสารคามนั้นมีชาวไทยเชื้อสายพวนอยู่ทั่วอำเภอ หรือกล่าวได้ว่า ประชาชนในอำเภอพนมสารคามเกือบทั้งหมด (ยกเว้นที่ตำบลคงน้อย เมืองใหม่ และคู้งายหมี) มีเชื้อสายพวน ซึ่งอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ที่นี้ ตั้งแต่ครั้งปู่ย่าตาทวด

การอพยพของชาวพวน ททยอยกันเข้ามาตั้งหลักแหล่งเป็นกลุ่ม ๆ กลุ่มใดที่มีประชาชนหนาแน่นพอควร (ประมาณ ๓๐ ครอบครัว) ก็จะร่วมกันจัดตั้งวัดขึ้นในพื้นที่ ทำให้ในอำเภอพนมสารคามมีวัดจำนวนมาก โดยมีข้อสังเกตว่าวัดที่ชาวไทยเชื้อสายพวนตั้งขึ้นนี้ มักมีชื่อวัดขึ้นต้นด้วยคำว่า “ศรี” หรือ “จอม”

สำหรับในพื้นที่คงน้อย ประชาชนส่วนใหญ่มีเชื้อสายเขมร ในพื้นที่ตำบลเมืองใหม่เป็นคนไทยและในตำบลคู้งายหมีเป็นประชาชนที่อพยพมาจากหลายแหล่ง ส่วนใหญ่เป็นประชาชนจากภาคตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากจังหวัดชลบุรี ซึ่งอพยพเข้ามาในช่วงประมาณ ๑๐ ปีที่แล้ว สมัยพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ เป็นนายกรัฐมนตรี โดยคนเหล่านี้เข้ามาเพื่อซื้อขายแก๊งกำไรที่ดิน

ถึงแม้ว่าชุมชนชาวพนมสารคามจะมีที่มาจากชนหลายเผ่าพันธุ์ก็ตามแต่เมื่อมาก่อร่างสร้างครอบครัวอยู่ร่วมกัน ณ บริเวณอำเภอแห่งนี้แล้วดูเหมือนว่าจะสามารถผสมผสานวัฒนธรรมให้สอดคล้องต่อกันได้อย่างกลมกลืน

ในด้านการคมนาคม เมื่อประมาณปี พ.ศ. ๒๔๙๕ - ๒๔๙๖ การสัญจรไปมาของชาวพนมสารคามแต่ก่อนใช้ทางน้ำเป็นหลัก มีเรือเมล์แล่นรับส่งอยู่ ๒ สายคือ เรือเมล์แดง และเรือเมล์เขียว เส้นทางที่แล่นผ่านคือ บางคล้า ไปท่าลาด และเข้าตัวจังหวัดฉะเชิงเทราโดยจะใช้เวลาในการเดินทางไม่น้อยกว่า ๖ ชั่วโมง อัตราค่าโดยสารสมัยนั้นอยู่ที่ ๓ บาทต่อเที่ยว หากจะเข้ากรุงเทพฯ ต้องขึ้นเรือเมล์จากพนมสารคามไปถึงแปดริ้วในตอนค่ำ และต้องค้างแปดริ้ว ๑ คืน เพื่อต่อรถไฟจากแปดริ้วเข้ากรุงเทพฯ การเดินทางในสมัยนั้น ผู้ที่โดยสารเรือต้องเตรียมเครื่องนอนไปนอนที่ตัวจังหวัดก่อนต่อรถเข้ากรุงเทพฯ ครั้นเมื่อมีการก่อสร้างถนนขึ้นมาในช่วงแรกสภาพถนนยังเป็นดินลูกรัง ยวดยานก็ยังไม่มียานยนต์

วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวพนมสารคาม

เส้นทางคมนาคม
ภายในตัวอำเภอพนมสารคาม
เห็นอาคารสร้างใหม่มากมาย

แม้กระทั่งทางอำเภอเอง เมื่อต้องการใช้รถต้องยืมรถจี๊ปของพ่อค้า ขณะนั้นการเดินทางโดยรถยนต์จากอำเภอมากรุงเทพฯ ใช้เวลาประมาณ ๔ ชั่วโมง และการเดินทางโดยรถยนต์ในสมัยนั้นชาวบ้านต้องเตรียมหมวกไปด้วยเพื่อกันฝุ่นจากดินลูกรัง การมีเส้นทางดังกล่าวทำให้การขนส่งทางน้ำลดบทบาทลงไปที่สุดในที่สุด

สภาพตลาดพนมสารคามในสมัยก่อนนั้นจะเป็นอาคารไม้เป็นส่วนมาก เหตุผลอย่างหนึ่งที่นิยมใช้ไม้ปลูกอาคารบ้านเรือน เพราะป่าไม้ในเขตอำเภอพนมสารคามยังมีความอุดมสมบูรณ์และมีจำนวนมาก หาซื้อได้ง่าย

ก่อนปี พ.ศ. ๒๕๐๓ ประชาชนยังต้องใช้ตะเกียงเจ้าพายุ ตะเกียงกระป๋องนมคู่กับน้ำมันก๊าด ตะเกียง (อาละดิน) เพื่อให้แสงสว่าง อุปกรณ์เครื่องอำนวยความสะดวกยังไม่มี เพราะกระแสไฟฟ้ายังมีไม่ทั่วถึง จนกระทั่งในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๐๓ เริ่มมีไฟฟ้าดำเนินการโดยเอกชน ใช้ในตลาดก่อน จนกระทั่งมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๖ - ๒๕๐๗ ไฟฟ้าของทางราชการจึงเริ่มเข้ามามีบทบาทสำคัญแทนที่เอกชน และสามารถขยายเครือข่ายไฟฟ้า ส่งกระแสไฟฟ้าไปตามหมู่บ้านต่างๆ ได้เกือบหมด ในเรื่องของ

บริเวณตลาดเก่าที่มีสภาพเป็นอาคารไม้สองชั้น
ยังพอมิให้เห็นอยู่บ้าง

การหุงต้มก็เปลี่ยนไปเช่นกัน เมื่อประมาณ ๔๐ ปีก่อนชาวบ้านจะใช้ฟืนในการหุงต้มโดยไปตัดฟืนจากเขาหินซ้อน แต่เดี๋ยวนี้ใช้แก๊สหุงต้มและหม้อหุงข้าวไฟฟ้าเป็นส่วนใหญ่ ช่วงที่มีไฟฟ้าใช้กันอย่างถาวรหน้านั้นเกิดเหตุการณ์เพลิงไหม้ตลาดพนมสารคามครั้งใหญ่ บ้านเรือนถูกไฟเผาผลาญไปจำนวนหลายสิบหลังคาเรือน ช่วงเกิดเหตุการณ์นี้ตรงกับช่วงที่ท่านจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี เหตุการณ์ไฟไหม้ครั้งนั้น ได้รับการช่วยเหลือจากทหารอเมริกันที่มาตั้งค่ายเพื่อสร้างทางสายยุทธศาสตร์ สายฉะเชิงเทรา - กบินทร์บุรี มาช่วยดับไฟให้ด้วย

ชาวพนมสารคามแต่เดิมส่วนใหญ่ประกอบอาชีพ ทำนาข้าว โดยเฉพาะประชาชนเชื้อสายพวนเกือบทั้งหมดมีอาชีพทำนา (ยกเว้นบางพื้นที่ เช่น ในตำบลหนองยาว มีการทำสวนมะม่วงบ้าง) ในอดีตเมื่อ ๗๐ ปีที่แล้ว วัฒนธรรมการทำนายังมีการลงแขกกันมาก การทำนาในอดีตใช้แรงงานคนและกระบือ

จนประมาณปี พ.ศ. ๒๕๑๖ เริ่มมีการนำรถไถเข้ามาใช้ ทำให้จำนวนกระบือมีน้อยลง และปัจจุบันการลงแขกเกือบไม่มีเหลืออยู่แล้ว (อาจมีเหลือบ้างเพียงเล็กน้อยในตำบลเมืองเก่าเท่านั้น ในตำบลอื่นๆ ประเพณีดังกล่าวไม่หลงเหลือให้เห็นอีกแล้ว) การใช้แรงงานคนเปลี่ยนเป็นการจ้างแทน ในเกือบทุกขั้นตอนของการทำนา ตั้งแต่ไถ หว่าน เกี่ยว นวด แรงงานที่รับจ้างมีทั้งแรงงานในพื้นที่และแรงงานจากภาคอีสาน ซึ่งจะเข้ามารับจ้างทำงานเพียงชั่วคราวตามฤดูกาลเท่านั้น จากนั้นจะกลับภูมิลำเนา

ปัจจุบันนาทุ่งเพิ่มขึ้น นาข้าวลดลง ประมาณปี พ.ศ. ๒๕๓๕ เริ่มมีการทำนาทุ่งที่ตำบลบ้านโพธิ์แล้วต่อมาได้แพร่ขยายมาสู่ตำบลพนมสารคามและตำบลอื่นๆ จนมีการขยายพื้นที่ทำนาทุ่งเพิ่มขึ้นมาก โดยเปลี่ยนจากนาข้าวและสวนเป็นนาทุ่งแทน เนื่องจากได้ผลตอบแทนจำนวนมาก ในเวลาอันสั้นนับเป็นช่วงต่อของการเปลี่ยนแปลงทางอาชีพที่เห็นได้ชัด

จนประมาณปี พ.ศ. ๒๕๓๙ ผลเสียจากการเลี้ยงกุ้งปรากฏเพิ่มขึ้นมากในหลายพื้นที่การเลี้ยงกุ้งมีความเสี่ยงเพิ่มขึ้น เกษตรกรที่ประสบปัญหาทุ่งเป็นโรค จะขาดทุนสูญเสียรายได้เป็นจำนวนมากบางคนถึงขั้นหมดตัวในเวลาอันสั้น ทำให้การทำนาทุ่งเริ่มชะลอตัวและลดลง

นอกจากนั้น น้ำเสียจากบ่อทุ่งยังส่งผลเสียอย่างมากต่อนาข้าวที่อยู่ใกล้เคียง บ่อยครั้งที่เกิดการทะเลาะกันระหว่างเจ้าของนาทุ่ง กับเจ้าของนาข้าว จนปัจจุบันเกิดเป็นประเพณีว่าเมื่อนาข้าวเสียหายเพราะน้ำเสียจากนาทุ่งเจ้าของนาทุ่งต้องจ่ายเงินค่าเสียหายให้เจ้าของนาข้าวตามสัดส่วนพื้นที่นาที่เสียหายในอัตราไร่ละ ๕๐ ถึง กรณีที่เจ้าของนาทุ่งไม่ยินยอมจ่ายเงินค่าเสียหายในอัตราดังกล่าว เจ้าของนาข้าวจะไปแจ้งความกับตำรวจ

ในตำบลเมืองเก่าหมู่ที่ ๔ มีการจัดสรรที่ดิน มีการสร้างตลาดทำเป็นเมืองใหม่พนมสารคาม แต่ไม่ประสบความสำเร็จ เพราะประจวบเวลากับภาวะเศรษฐกิจตกต่ำขายได้ไม่ถึงครึ่ง การเปลี่ยนมือในเรื่องที่ดินที่มีประมาณร้อยละ ๓๐ คนที่เป็นเจ้าของนาที่ไม่ทำนาส่วนใหญ่จะให้เช่า โดยคิดค่าเช่าไร่ละ ๘ ถึง จากผลผลิตเฉลี่ยที่ได้ ๕๐ - ๖๐ ถึง ถ้าข้าวเสียก็ไม่เอาค่าเช่า เมื่อก่อนจะปลูกข้าวพันธุ์บ้านนา (นาปานกลาง) ข้าวเหลือง (นาลุ่ม) ข้าวหอมมะลิจะปลูกที่นาดอน ข้าวเหนียว ของพนมสารคามก็มีการปลูกกันชาวบ้านจะห้ามคนเป็นใช้กินข้าวเหนียวพนมสารคาม เพราะจะทำให้ร้อนคอ เชื่อกันว่าข้าวเหนียวพนมสารคามไม่เหมือนข้าวเหนียวอีสาน สมัยก่อนการปลูกข้าวเหนียว ปลูกไว้เพื่อทำขนม แต่ปัจจุบันนี้ไม่มีแล้ว

ความมั่นคงเป็นปึกแผ่นของพนมสารคามในสมัยก่อนนั้นมีค่อนข้างสูงเพราะยังมีความอุดม สมบูรณ์ของ **ป่าไม้** อยู่ จะเห็นได้จากช่วงนั้นธุรกิจโรงเลื่อยจะมีมาก และสามารถทำกำไรได้อย่างงาม ช่วงนั้นมีโรงเลื่อยแปรรูปไม้ เข้ามาประกอบกิจการในพนมสารคาม จำนวน ๔ โรง ไม้ที่ป้อนเข้าโรงเลื่อย ได้แก่ ไม้มะค่า ไม้เต็ง ไม้ยาง และตะบก อีกทั้งชาวบ้านทั่วไปก็นิยมทำไร่เลื่อนลอย คนชุมชนเกาะขนุน ซึ่งเป็นชุมชนเก่าแกในอำเภอพนมสารคามได้เล่าถึงความสมบูรณ์ของป่าพนมสารคามสมัยที่พวกตนเป็นเด็กประมาณปี พ.ศ. ๒๔๘๕ ขึ้นมา ป่าไม้มีทุกอย่างเป็นป่าเบญจพรรณทั้งไม้เต็ง รั้ง เคี่ยม กะบาก ยางตะเคียน มะค่าโมง โรงเลื่อยจะติดกับทางรถไฟและถือได้ว่าอำเภอพนมสารคามเป็นอำเภอเดียวที่มีรถไฟเพื่อบรรทุกไม้ของเอกชนเป็น รถลากซุงใช้ฟัน ๓ คัน ของบริษัทเอื้อวิทยาเดิมอยู่ที่หมู่ ๑ ในเขตเทศบาล การตัดไม้สมัยนั้นจะต้องวัดขนาดของไม้ที่ตัดวัดรอบได้ ๒๐๐ - ๓๐๐ ซม. จึงจะตัด ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามีไม้มากและขนาดใหญ่ให้เลือกได้นอกจากนั้นชาวบ้านยังมีอาชีพทำมาหากินกับป่าได้อีกมากมาย เช่น การทำน้ำมันยางจากต้นยาง (ไม้ยาง) โดยชาวบ้านจะเข้าไปทำบ่อหรือโหลงที่โคนต้นแล้วเอาไฟลง

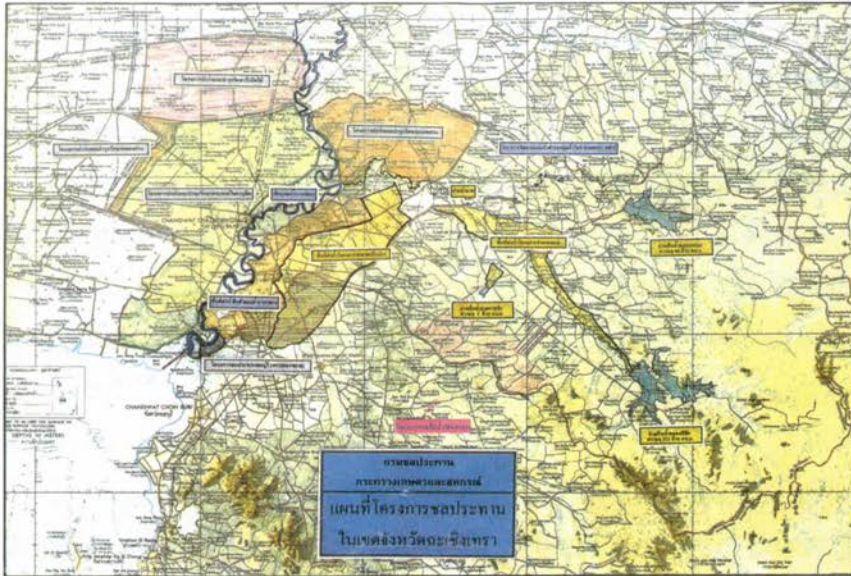

ก็จะได้น้ำมันยาง โดยชาวบ้านจะขุดหลุมดินกรูพลาสติกเอาน้ำมันยางใส่ ชาวบ้านจะขายกันเป็นเกวียน ๆ หนึ่งมี ๒ ถึง ๑ ไร่ ประมาณ ๒ ลิตร

เกาะขุ่นแต่อดีตเป็น **เมืองท่า** สูดท้ายของอำเภอพนมสารคามเพื่อจะเดินเรือเพื่อไปสู่ภาคอีสาน ซึ่งสองข้างฝั่งจะเต็มไปด้วยป่าทึบ ตามคลองจะมีบิมน้ำมันริมคลอง เป็นของร้านแป๊ะอ้อที่จะขายของทุกอย่างเป็นปี๊บหมด สมัยนั้นเกาะขุ่นและพนมสารคามเจริญไม่แพ้กัน (การเดินทางจากพนมสารคามมาเกาะขุ่นใช้เวลา ๓ ชั่วโมง) เรือที่ใช้ในสมัยนั้นเป็นเรือโยงเครื่องยนต์เผาหัวสูบเดียวที่หือเมลินเดอร์ ต่อมาใช้เรือหางยาว ประมาณปี พ.ศ. ๒๕๑๒ - ๒๕๑๓ เริ่มมีรถมอเตอร์ไซด์ นอกจากนี้เกาะขุ่นยังถือได้ว่าเป็นเมืองท่าซื้อขายสินค้าพืชไร่ เช่น ถั่วเหลือง ถั่วลิสง ผัก ถ่าน และของป่าต่างๆ รวมทั้งน้ำมันยาง และในอดีตยังเป็นเมืองท่าค้าซี้ได้ที่สำคัญ แต่ปัจจุบันต้องไปเอามาจากภาคอีสาน เพราะต้นไม้หมดเป็นผลให้แหล่งผลิตน้ำมันยางหมดไปด้วย

ปี พ.ศ. ๒๕๐๗ เป็นช่วงที่ทหารอเมริกันเข้ามาในประเทศไทยและได้มีการก่อสร้างถนนสายยุทธศาสตร์เพื่อลำเลียงยุทโธปกรณ์จากอำเภอสัตหีบ จังหวัดชลบุรี ไปยังจังหวัดนครราชสีมา โดยผ่านอำเภอพนมสารคามด้วย มีการตั้งศูนย์บัญชาการทหารอยู่ที่ตัวอำเภอ (กองพันทหารช่างที่ ๘๐๙) นอกจากนี้ทหารอเมริกันได้มาตั้งแคมป์อยู่ที่อำเภอพนมสารคาม บริเวณหมู่บ้านหนองเค็ด ติดต่อกับไร่ดอนพื้นที่ดังกล่าวนี้ปัจจุบันได้ยกให้หน่วยงาน กรป. กลาง เป็นผู้ดูแล สมัยนั้นจึงมีการจ้างแรงงานคนในพื้นที่เพื่อเป็นคองงานในการสร้างถนนมากขึ้น และ ชาวบ้านก็นิยมเพราะได้เงินเร็ว ได้เงินง่าย จึงมีการอพยพแรงงานจากพื้นที่ใกล้เคียงมาทำงานกับค่ายทหารอเมริกันด้วย ยังผลให้มีประชากรเพิ่มมากขึ้น ชาวพนมสารคามส่วนหนึ่งซึ่งมีอาชีพทำนาเริ่มเปลี่ยนอาชีพมาประกอบธุรกิจทั้งด้านการค้าและการบริการแก่ชาวต่างชาติและผู้คนที่อพยพเข้ามาอยู่ นอกจากนี้ยังมีการรับเอาวัฒนธรรมของชาวอเมริกันมาใช้ เช่น การจัดงานวันเกิด วัฒนธรรมการแต่งกาย เลียนแบบชาวตะวันตก โดยการรับเอาภาษาพูดของชาวอเมริกันมาใช้เป็นบางคำ มีแหล่งบันเทิงแบบตะวันตกในท้องถิ่นเป็นจำนวนมาก อาหารการกินเปลี่ยนแปลงไป อาหารประเภทฟาสต์ฟูดและอาหารกระป๋องเริ่มเป็นที่นิยมของชาวบ้าน ทำให้เศรษฐกิจโดยรวมของอำเภอพนมสารคามดีขึ้น ชาวบ้านมีฐานะความเป็นอยู่ที่ดี สะดวกและสบายขึ้นไม่ว่าจะเป็นเรื่องการคมนาคม การติดต่อสื่อสารกับโลกภายนอก ยวดยานพาหนะเริ่มมีให้เห็นมากขึ้นตามกาลเวลา เฉพาะเมื่อการสร้างทางสายยุทธศาสตร์เสร็จสิ้นลงเมื่อประมาณปี พ.ศ. ๒๕๑๐

อย่างไรก็ตามปัจจัยที่มีผลอีกประการหนึ่งต่อการเปลี่ยนแปลงของอำเภอพนมสารคามคือ นโยบายของรัฐบาลในการส่งเสริมให้ปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๒๐ มีการนำพืชไร่บางชนิด เช่น มันสำปะหลังและอ้อย เข้ามาปลูกและเป็นพืชที่นับว่าทำรายได้ให้แก่ชาวบ้านได้มาก ปัจจัยดังกล่าวทำให้ชาวบ้านมีกำลังซื้อมากขึ้น สภาพเศรษฐกิจ โดยรวมของอำเภอพนมสารคามก็ดีขึ้นไปด้วย ส่งผลให้เกิดการเจริญเติบโตในทุกๆ ด้าน ผลพวง ที่ตามมาของการพัฒนาดังกล่าวนี้ ทำให้มีการบุกเบิกพื้นที่ป่าไม้กันมากขึ้นจนทำให้ความอุดมสมบูรณ์ของผืนป่าไม้แทบหมดสิ้นไปช่วงในปี พ.ศ. ๒๕๓๐ พร้อมๆ กับการปิดตัวเองของอุตสาหกรรม ป่าไม้ (โรงเลื่อย) การหมดไปของอาชีพการทำถ่าน ในพื้นที่อำเภอพนมสารคามมีสวนเกษตรขนาดใหญ่คือ สวนกิตติตั้งอยู่ในพื้นที่ที่มีทั้งการปลูกไม้ไว้จำหน่ายและรับซื้อพืชไร่แปรรูปส่งนอก นอกจากนี้ปัจจุบันยังมีนิคมอุตสาหกรรมเอกชนที่เริ่มส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมในตำบลเขาหินซ้อน สภาพการณ์ดังกล่าวยังทำให้หัตถกรรมพื้นบ้านของชาวอำเภอพนมสารคาม เช่น การทำหมวกจักสานด้วยไม้ไผ่ก็พลอยสูญหายไปด้วย สภาพแวดล้อม โดยทั่วไปของอำเภอและจังหวัด

แผนที่โครงการชลประทานในเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา

ฝายท่าลาด อำเภอพนมสารคาม

คลองส่งน้ำฝายท่าลาด อำเภอพนมสารคาม

จึงค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไป ความอุดมสมบูรณ์ของแหล่งน้ำเริ่มลดน้อยลง ผืนป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์เริ่มร่อยหรอ สัตว์น้ำลดจำนวนลงเพราะไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ และในตัวอำเภอพนมสารคามเองก็เกิดเหตุการณ์น้ำท่วมอย่างเฉียบพลันหลายครั้งซึ่งไม่เคยมีปรากฏมาก่อนในอดีต อย่างไรก็ตามในปัจจุบันได้มีโครงการก่อสร้างฝายและคลองส่งน้ำท่าลาดของโครงการชลประทานจังหวัดฉะเชิงเทรา ที่จัดสรรน้ำให้มีความเหมาะสมกับสภาพความต้องการของประชาชน

ทางด้าน **การศึกษา** นั้นในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๘๕ มีการเรียนชั้นประถมศึกษา เกณฑ์ที่ใช้ในการเข้าเรียนคือการใช้เกณฑ์ด้วยวิธีการดูปีเกิดทางไทยเดิมคือการทำหน้าที่ผู้เกิดปีเดียวกันเรียนรวมกันในปี.ศ. นั้นเป็น ๑ รุ่น เช่น กำหนดให้ผู้เกิดปีชวดรวมกับปีชวด ปีฉลูรวมกับปีขาล เป็นต้น หลังจากนั้นมา ผู้คนที่นี่ก็ยังให้ความสำคัญต่อการศึกษาของลูกหลานโดยคนที่ยากจนจะส่งลูกเรียนต่อจนถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ ในโรงเรียนอำเภอ ส่วนคนที่มีฐานะก็จะส่งลูกหลานไปเรียนที่จังหวัดหรือกรุงเทพฯ นอกจากนี้ชาวฉะเชิงเทราส่วนใหญ่จะมีพื้นฐานการศึกษาที่ดีเนื่องจากในตัวจังหวัดมีโรงเรียนถึงระดับมัธยมศึกษา และเป็นศูนย์การศึกษาเพราะเคยเป็นที่ตั้งมณฑลเทศาภิบาลปราจีนบุรีทำให้มีโอกาสในการพัฒนาที่มากกว่าจังหวัดใกล้เคียง

แต่เดิมนั้นวิถีชีวิตชาวบ้านมีความเอื้ออาทรต่อกันอย่างสม่ำเสมอ การลงแขกหรือการเอาแรงยังมีให้เห็นอยู่โดยทั่วไป เช่น การเกี่ยวข้าว การนวดข้าวรวมทั้งการรักษาประเพณีดั้งเดิมซึ่ง ผู้ให้สัมภาษณ์ซึ่งเป็นกำนันเกษียณอายุเล่าว่าสำหรับประเพณีที่คนพนมสารคามให้ความสำคัญมาแต่อดีตถึงปัจจุบันก็คือประเพณีสงกรานต์ ชาวบ้านจะพากันไปวัดเพื่อนำข้าวไปถวายพระ รวมทั้งนำเสื้อผ้าใส่กระบุงรวมกันไปให้พระสวดเพื่อเป็นสิริมงคล ถ้าในครอบครัวมีกี่คนก็จะทำเทียบเท่ากับจำนวนคน เช่น บ้านมี ๙ คน จะทำเทียบ ๙ เล่ม ขนาดเท่ารอบหัวเอาไปวัดวันสงกรานต์ พระสวดชยันโตแล้วจุดเทียนทางวัดจะเตรียมน้ำไว้หลายตุ่มชาวบ้านจะพากันเอาเทียนไปไว้ที่ปากตุ่มน้ำในตุ่มจะถือว่าเป็นน้ำมนต์สาตกัน มีการเล่นจับตัวเรียกค่าไถ่ส่วนใหญ่ผู้หญิงจะจับผู้ชายเรียกเงินมีการเล่นสลับต่อนกลางวันใช้วิธีชื้อวงเล่นกัน แต่ก็ประเพณีที่ว่าเมื่อความเจริญทางวัตถุเข้ามา ความถดถอยลงทางด้านจิตใจของคนก็มีเพิ่มมากขึ้นๆ จำนวนพลเมืองที่เพิ่มมากขึ้นอย่างไม่มีขีดจำกัดทำให้การดำรงชีวิตของครอบครัวต้องดิ้นรนมากขึ้น ในขณะที่แหล่งทรัพยากรธรรมชาติไม่เพิ่มขึ้น หรือเพิ่มขึ้นอย่างช้าๆ ชาวบ้านต้องแย่งกันกินแย่งกันใช้ ความมีมิตรไมตรีต่อกันค่อย ๆ หดไปสังคมภายในหมู่บ้านแคบลงทุกวัน แต่ละบ้านจะต่างคนต่างอยู่ ไม่เอื้อประโยชน์ร่วมกันเหมือนแต่ก่อน การประกอบอาชีพทางการเกษตรน้อยลงประกอบกับมีโรงงานอุตสาหกรรมประเภทโรงงานกระดาษ และโรงงานเฟอร์นิเจอร์ เข้ามาตั้งในพื้นที่ซึ่งเป็นสาเหตุให้คนหนุ่มสาวในอำเภอละทิ้งอาชีพเกษตรกรรม และทิ้งไร่นาไปขายแรงงานในโรงงานกันเป็นส่วนใหญ่

ศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาคินซอนอันเนื่องมาจากพระราชดำริ เมื่อวันที่ ๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จมาเปิดศาลพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ ตำบลเขาคินซอน อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา และได้มีราษฎรนำนมเกลี้ยงถวายที่ดิน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทอดพระเนตรพื้นที่และมีพระราชดำริให้ส่วนราชการต่างๆ จัดสร้างเป็นศูนย์ศึกษาการพัฒนาขึ้นโดยพระราชทานแนวทางการดำเนินงานไว้ดังนี้

ศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาคินซอน อันเนื่องมาจากพระราชดำริ อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา

๑. พัฒนาศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อนให้เป็นศูนย์ตัวอย่างรวมการพัฒนาด้านการเกษตรกรรมสมบูรณ์แบบทั้งด้านการพัฒนาแหล่งน้ำ พื้นฟูสภาพป่า การพัฒนาที่ดิน วางแผนปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ ที่เกษตรกรและผู้สนใจสามารถเข้ามาชมศึกษาค้นคว้าหาความรู้เพิ่มเติมและนำไปปฏิบัติตามได้ เพื่อพัฒนาอาชีพและพื้นที่ทำกินของตนให้เพิ่มผลผลิตมีฐานะความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น พร้อมทั้งงานส่งเสริมศิลปาชีพหัตถกรรมพื้นบ้านเป็นอาชีพเสริมเพิ่มรายได้จากอาชีพหลักอีกทางหนึ่ง

๒. พัฒนาพื้นที่ราษฎรรอบนอกศูนย์ฯ บริเวณลุ่มน้ำโจน ให้มีความเจริญขึ้นเป็นตัวอย่างแก่การพัฒนาพื้นที่อื่น ๆ ต่อไป

๓. ให้นำวิธีการที่ให้ผลมาแล้ว ถูกต้อง ประหยัดและเกิดประโยชน์สูงสุดมาดำเนินการ ศูนย์ศึกษาการพัฒนาฯ ดังกล่าวเป็นแหล่งศึกษาวิชาการในการพัฒนาเพื่อการเกษตรและผลการศึกษาย่อยทอดให้กับเกษตรกรได้นำไปใช้ในการประกอบอาชีพตั้งพระราชดำรัสที่ว่า

“ศูนย์ศึกษาทำหน้าที่เป็นเสมือนพิพิธภัณฑ์ธรรมชาติที่มีชีวิตหรืออีกนัยหนึ่งคือ สรุปผลการพัฒนาที่ราษฎรสามารถใช้เป็นแบบอย่างในการศึกษาหาความรู้ และนำเอาไปปฏิบัติในการดำรงชีวิต”

ปัญหาของพื้นที่แห่งนี้ คือ สภาพป่าที่อุดมสมบูรณ์แต่เดิมได้ถูกทำลายลงแล้วปลูกพืชไร่ โดยวิธีการที่ไม่เหมาะสม ทำให้ทรัพยากรป่าไม้ น้ำ และดินเสื่อมสภาพอย่างรุนแรงและรวดเร็วหลักการดำเนินงานของศูนย์ศึกษา ได้กระทำตามแนวพระราชดำรัสที่ได้พระราชทานไว้คือ การพัฒนานั้นจะต้องรักษาความสมดุลของธรรมชาติที่มีอยู่อย่างเป็นระบบ ดังนั้น ศูนย์ฯ จึงมุ่งในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐาน คือ น้ำ ป่าไม้ สภาพแวดล้อม และปรับปรุงบำรุงดินให้กลับคืนมาใช้ทำการเพาะปลูกพืชต่าง ๆ ได้

ทั้งนี้โดยมีวัตถุประสงค์ ๖ ประการคือ

๑. เพื่อเป็นแหล่งศึกษาทางวิชาการในการพัฒนาการเกษตร
๒. เพื่อเป็นศูนย์กลางการถ่ายทอดเทคโนโลยี
๓. เพื่อเป็นแหล่งฝึกอบรมให้ความรู้ทางวิชาการเกษตร และศิลปาชีพพิเศษ
๔. เพื่อเป็นแหล่งผลิตและขายพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์
๕. เพื่อยกระดับรายได้ของเกษตรกร
๖. เพื่อเป็นแหล่งที่จะศึกษาหาความรู้ และพักผ่อนหย่อนใจของราษฎร

ทฤษฎีใหม่ : น้ำเพื่อชีวิต “เศรษฐกิจพอเพียง”
ที่ไม่เคยล้าสมัย

แปลงสาธิต การพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน

ศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อน อันเนื่องมาจากพระราชดำรินับเป็นศูนย์ศึกษาการพัฒนาแห่งแรกและเป็นศูนย์ศึกษาการพัฒนาที่ถือเป็นตัวอย่างของการพัฒนาตามแนวเกษตรยั่งยืน (Sustainable Agriculture) แห่งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับการตั้งศูนย์ศึกษาการพัฒนา “วัตถุประสงค์ของการจัดตั้งศูนย์ศึกษาการพัฒนา ก็คือการพัฒนาที่ทำกินของราษฎรให้มีความอุดมสมบูรณ์ขึ้น โดยการพัฒนาที่ดิน พัฒนาแหล่งน้ำ ตลอดจนฟื้นฟูสภาพป่าและใช้หลักวิชาการเกษตรในการวางแผนการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ ซึ่งศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อนจะเป็นฟาร์มตัวอย่างที่เกษตรกรทั่วไปและเจ้าหน้าที่ฝ่ายพัฒนาสามารถเยี่ยมชมการสาธิตเกี่ยวกับการเกษตรกรรมเพื่อเป็นการศึกษาหาความรู้ นอกจากนี้ยังทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการพัฒนาพื้นที่รอบๆ บริเวณโครงการฯ ให้มีความเจริญขึ้นเมื่อราษฎรเริ่มมีสภาพความเป็นอยู่ดีขึ้นก็อาจจะพิจารณาจัดตั้งโรงเรียนสำหรับหมู่บ้านแต่ละกลุ่มตลอดจนจัดตั้งธนาคารข้าวของแต่ละหมู่บ้านเพื่อฝึกให้สมาชิกรู้จักพึ่งตนเองได้ในที่สุด”

สวนสมุนไพรในบริเวณศูนย์ศึกษาการพัฒนาฯ

ห้องอบสมุนไพร ทางเลือกใหม่ที่ทรงคุณค่า

จากการดำเนินงานที่ผ่านมาศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อน ได้ปรับปรุงและฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติพื้นฐานเพื่อให้สามารถนำมาใช้ประกอบการเกษตรได้อย่างยั่งยืนตามแนวพระราชดำริ

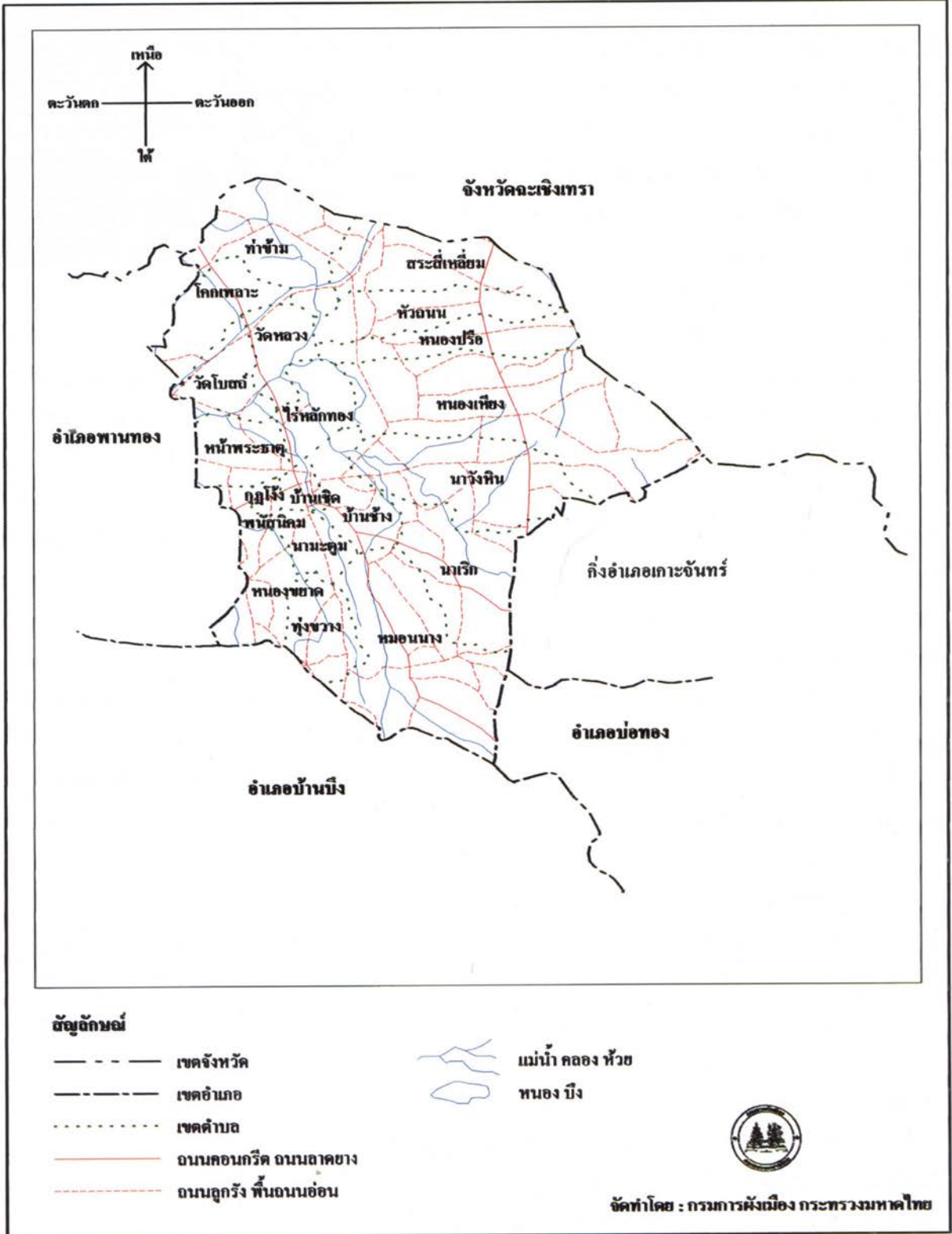
กล่าวคือ ได้จัดสร้างแหล่งกักเก็บน้ำไว้ในฤดูแล้ง สร้างสภาพป่าและไม้ยืนต้นในบริเวณโครงการและพื้นที่ข้างเคียงเป็นการปรับสภาพแวดล้อมและเพิ่มความชุ่มชื้นให้มากขึ้น สร้างระบบอนุรักษ์ดินและน้ำเพื่อป้องกันการชะล้างพังทลายของดินซึ่งปัจจุบันพระองค์ได้พระราชทานพระราชดำริให้ใช้หญ้าแฝกในการดำเนินการดังกล่าวและปรับปรุงบำรุงดินให้อุดมสมบูรณ์ขึ้นหลังจากนั้นได้ศึกษาหาเทคโนโลยีพัฒนาการปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ โดยเน้นวิธีการผสมผสานเป็นการรักษาสมดุลธรรมชาติ และประหยัดเพื่อเป็นตัวอย่างให้เกษตรกรเข้าศึกษาหาความรู้ นำไปปรับใช้กับพื้นที่ของตนเองได้ ตลอดจนใช้เป็นสถานที่ฝึกอบรมศึกษาดูงานของผู้สนใจทั่วไป จากนั้นได้ขยายผลออกสู่หมู่บ้าน บริเวณรอบศูนย์ให้ราษฎรมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ซึ่งนับเป็นพระมหากรุณาธิคุณอย่างหาที่สุดมิได้สำหรับเกษตรกรไทย

ดูเหมือนว่าศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อนแห่งนี้นอกจากจะเป็นแหล่งก่อให้เกิดรายได้ของชาวอำเภอนมสารคามแล้วยังจุดประกายให้ต้องคิดทบทวนบทบาทของชุมชนแห่งตนว่านับแต่บัดนี้ไปชาวนมสารคามจะมีวิถีการดำรงชีวิตต่อไปในรูปแบบใดจึงจะสามารถผสมผสานกันระหว่างการทำมาหากินแบบเกษตรเดิม ๆ ของชุมชนกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ไม่ง่อให้เกิดผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม

แผนที่อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี

0 5 10 กิโลเมตร

๒ อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี

๒.๑ สภาพทั่วไป

ตำแหน่งที่ตั้ง

อำเภอพนัสนิคม ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของจังหวัดชลบุรี ห่างจากตัวจังหวัดชลบุรี ๒๒ กิโลเมตร ทิศเหนือติดต่อกับอำเภอบ้านโพธิ์และอำเภอแปลงยาวจังหวัดฉะเชิงเทรา ทิศใต้ติดต่อกับอำเภอบ่อทองและอำเภอบ้านบึง ทิศตะวันออกติดต่อกับอำเภอบ่อทองและกิ่งอำเภอเกาะจันทร์ และทิศตะวันตกติดต่อกับอำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดชลบุรี และอำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดชลบุรี

ที่ว่าการอำเภอพนัสนิคม

สภาพพื้นที่

อำเภอพนัสนิคมมีเนื้อที่ประมาณ ๖๙๙.๗๐๒ ตารางกิโลเมตร สภาพพื้นที่มีลักษณะเป็นที่ราบสูงและที่ราบลุ่ม อำเภอพนัสนิคมไม่มีแม่น้ำไหลผ่าน จะมีเฉพาะลำคลอง เช่น คลองหลวง ไหลมาจากอำเภอบ้านบึง ผ่านกิ่งอำเภอเกาะจันทร์เข้าสู่ตำบลนาเวียง นาเวียงหิน หนองเหียง

การคมนาคมในอำเภอพนัสนิคม สามารถติดต่อได้โดยเส้นทางหลวงแผ่นดินและทางหลวงชนบทที่สำคัญได้แก่ สายชลบุรี - ฉะเชิงเทรา , สายนครราชสีมา - ฉะเชิงเทรา - สัตหีบ และสายพนัสนิคม - บ้านหนองซาก

ประชากรและอาชีพ

อำเภอพนัสนิคมมีประชากรรวม ๑๔๘,๔๔๘ คน* ประชาชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม แต่เดิมใช้พื้นที่ทำนาเพียงอย่างเดียว นับเป็นประมาณร้อยละ ๘๐ ของพื้นที่ทั้งหมด ต่อมามีการปลูกอ้อยเพื่อใช้สำหรับทำน้ำตาลทราย จึงเปลี่ยนพื้นที่นามาเป็นไร่อ้อย นอกจากนั้นยังมีการปลูกมันสำปะหลัง มะม่วง มะพร้าวเพิ่มขึ้นด้วย

การปกครอง

พื้นที่ปกครองของอำเภอพนัสนิคม แบ่งออกเป็น ๒๐ ตำบล* คือ พนัสนิคม ภูงิ้ว บ้านเข็ด นามะตุ้ม บ้านช้าง หนองขยาด หน้าพระธาตุ ไร่หลักทอง หนองเหียง นาเวียงหิน นาเวียง ทุ่งขวาง หมอนนาง วัดโบสถ์ หนองปรือ หัวถนน วัดหลวง โคกเพลาะ ท่าข้าม และสระสี่เหลี่ยม

๒.๒ ประวัติความเป็นมาของอำเภอ

โดยตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ท้องถิ่น อำเภอพนัสนิคมเป็นส่วนหนึ่งของที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ชักตะวันออกที่มีลำน้ำบางปะกงเป็นลำน้ำสำคัญหล่อเลี้ยง ลำน้ำนี้มีกำเนิดมาจากการรวมตัวของลำน้ำเล็ก ๆ

* ส่วนการทะเบียนราษฎร สำนักบริหารการทะเบียน กรมการปกครอง ข้อมูลปี ๒๕๕๐

** สำนักบริหารการปกครองท้องถิ่น กรมการปกครอง ข้อมูลปี ๒๕๕๐

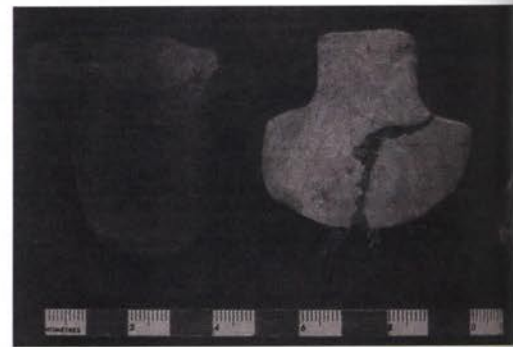

หลายสายที่ไหลลงจากภูเขาและที่สูงทางซีกตะวันออกของภาคกลางและไหลลงสู่อ่าวไทย อาจนับได้ว่าตรงปากน้ำบางปะกงที่อยู่ในเขตจังหวัดชลบุรี ต่อกับจังหวัดสมุทรปราการ คือ อ่าวบางปะกง และอาณาบริเวณที่แท้จริงของกลุ่มน้ำบางปะกงก็คือ บริเวณทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำที่ประกอบไปด้วย พื้นที่ราบลุ่มอันเกิดจากการที่ลำน้ำสายต่างๆ ที่มาจากภูเขา และที่สูงทางทิศตะวันออกและทิศใต้ พัดพาเอาโคลนตะกอนมาสะสมให้เกิดเป็นที่ราบลุ่มขึ้น และพื้นที่ตอนเป็นป่าดงและเขาทางทิศตะวันออกและทิศใต้ซึ่งเป็นต้นน้ำทั้งหลายของแม่น้ำบางปะกง เพื่อจะทำให้เห็นภาพรวมที่ชัดเจนขึ้น ก็อาจกล่าวได้ว่า พื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกงนั้น ประกอบด้วยที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ และพื้นที่ซึ่งเป็นที่สูงเป็นป่าที่ถัดไปทางตะวันออกและทางใต้ ท้องถิ่นอำเภอพนัสนิคมอยู่ในบริเวณที่คลุมทั้งพื้นที่ราบสูงและพื้นที่ชายป่าที่อยู่ใกล้กับปากอ่าวบางปะกง

ถ้ามองในแง่ประวัติศาสตร์สังคม ที่เอาความเป็นมาของผู้คนปัจจุบันที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตอำเภอพนัสนิคมและอำเภออื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง เช่น อำเภอบ้านบึง อำเภอเมืองชลบุรี อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทราแล้ว ก็อาจกล่าวได้ว่ามีความเป็นมาเพียงแค่อสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ เท่านั้น เพราะช่วงเวลาดังกล่าว พื้นที่ทางซีกตะวันออกของกลุ่มน้ำเจ้าพระยานี้ไม่มีใครมีผู้คนอยู่อาศัย ต่อเมื่อมีการกวาดต้อนผู้คนซึ่งเป็นชาวลาวและชาวเขมรอันเนื่องมาจากสงครามและการอพยพของคนจีนจากตอนใต้ของประเทศจีนเข้ามาเมื่อสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น เป็นเหตุให้เกิดมีชุมชนขึ้น รวมทั้งมีการขยายตัวต่อมาจนปัจจุบัน ซึ่งเมื่อพิจารณารูปแบบทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว จะเห็นได้ว่าแตกต่างไปจากบรรดาผู้คนที่อยู่ทางตอนกลาง และซีกตะวันตกของกลุ่มน้ำเจ้าพระยาเป็นอย่างมากอาจนับเนื่องในทางวัฒนธรรมได้ว่า ผู้คนที่อยู่ทางซีกตะวันออกเช่นทางอำเภอพนัสนิคม เป็นส่วนหนึ่งนั้นคือพวกที่อยู่ทางภาคตะวันออกของประเทศ และในขณะนี้ ประเทศไทยควรเพิ่มภาคตะวันออกเข้าไปอีกภาคหนึ่ง รวมเป็น ๕ ภาค แทน ๔ ภาค แต่เดิม

แต่ถ้ามองย้อนหลังไปไกลกว่าสมัยกรุงรัตนโกสินทร์และกรุงศรีอยุธยา จากร่องรอยและหลักฐานทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดีแล้ว ก็อาจกล่าวได้ว่า ท้องถิ่นอำเภอพนัสนิคม มีความเป็นมาที่เก่าแก่ที่รวมอยู่ในกระบวนการสร้างบ้านแปงเมืองขึ้นเป็นรัฐทางชายฝั่งทะเลมาตั้งแต่ราว ๓,๕๐๐ ปีที่ผ่านมา โดยเฉพาะบริเวณอำเภอพนัสนิคมนี้ เคยมีเมืองสำคัญที่เป็นเมืองท่าติดต่อค้าขายกับภายนอกทางทะเลแล้วตั้งแต่สมัยทวารวดี คือราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ ลงมา ปัจจัยที่ทำให้เกิดเป็นบ้านเป็นเมืองขึ้นนั้นมาจากตำแหน่งทางภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อมนั่นเอง ประการแรก บริเวณนี้อยู่ในเขตชายขอบระหว่างที่ราบลุ่มและที่สูงป่าดง พื้นที่ราบมีลำน้ำลำธารไหลผ่านเหมาะกับการเพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหารอีกทั้งมีลำน้ำใหญ่ที่อาศัยเป็นเส้นทางคมนาคมไปยังที่ต่าง ๆ ด้วย ส่วนที่สูงนั้น เป็นทั้งหลักแหล่งที่สามารถตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนจนมีขนาดใหญ่โตและหนาแน่นได้ รวมทั้งเป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ เช่น โลหะธาตุ ของป่านานาชนิดที่ใช้ทั้งในด้านการดำรงชีวิตและเป็นสินค้าแลกเปลี่ยนกับภายนอก ส่วนประการหลังคือ บริเวณนี้ในอดีตอยู่ใกล้กับทะเลมากกว่าปัจจุบัน มีเส้นทางน้ำโดยเฉพาะลำน้ำพานทองไปออกทะเลได้ ทำให้มีการติดต่อกับภายนอกได้ดี สิ่งที่เป็นหลักฐานให้เห็นคือ การมีเมืองโบราณสมัยทวารวดีอยู่ในเขตอำเภอพนัสนิคม คือเมืองพระรถ ตั้งอยู่ในบริเวณวัดหน้าพระธาตุ และตรงปากอ่าวที่อยู่ในเขตจังหวัดชลบุรีนั้น มีเมืองศรีพโลตั้งอยู่ เป็นแหล่งที่พบโบราณวัตถุที่มาจากภายนอกมากมาย ตำแหน่งของเมืองทั้งสองนี้คล้าย ๆ กับกรุงเทพฯ และสมุทรปราการ ดังนั้นในที่นี้อาจกล่าวถึงพัฒนาการของชุมชนมนุษย์ที่เกิดขึ้นในท้องที่อำเภอพนัสนิคมดังต่อไปนี้

ในระยะแรก ประมาณ ๓,๕๐๐ ปีมาแล้ว อ่าวบางปะกงยังกินลึกเข้าไปภายในกว่านี้มาก อย่างน้อยก็ประมาณเขตอำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทราทีเดียว ที่อาจกล่าวได้ว่า พื้นที่ป่าชายเลนและทะเลตมกินเว้าเข้าไป และพื้นที่ของอำเภอพนสนิมคมในส่วนที่อยู่ในที่ราบลุ่มน้ำ ก็เป็นทะเลตมและป่าชายเลนบริเวณนี้มีที่สูงที่ดูคล้ายเกาะเป็นบางแห่ง จึงเป็นที่ซึ่งผู้คนที่อยู่บนที่สูงตามดงตามป่าทางใต้และตะวันออกลงมาตั้งหลักแหล่งเป็นที่อยู่อาศัย เพราะเป็นบริเวณที่มีอาหารโดยเฉพาะสัตว์ทะเล เช่น หอย ปู ปลา อุดมสมบูรณ์ แหล่งที่โดดเด่นคือ โคนพนมดี ที่มีขนาดใหญ่รองลงมาก็มี โคนกระกา เป็นต้น โคนพนมดีเป็นเนินดินขนาดใหญ่คล้ายกับเกาะ อยู่ท่ามกลางที่ราบลุ่ม มีเนื้อที่ประมาณ ๒๗ ไร่ ภายในบริเวณมีต้นไม้ขนาดใหญ่และเล็ก ปกคลุมอยู่ค่อนข้างหนาแน่นตามขอบเนินเป็นที่สูง มีจุดสูงสุดของเนินสูงจากพื้นน้ำประมาณ ๑๐ เมตร ทางด้านทิศตะวันตกของเนิน ชาวบ้านได้ตัดถนนเข้าสู่ใจกลางเนินซึ่งปัจจุบันทำเป็นสำนักวิปัสสนา บริเวณนี้อยู่ในเขตตำบลท่าข้าม ร่องรอยของมนุษย์ที่อยู่ในบริเวณนี้นับเป็นยุคก่อนประวัติศาสตร์ พบเศษเปลือกหอยทะเล โดยเฉพาะหอยแครงขนาดใหญ่ ก้ามปูทะเล กระดุกปลา และเศษภาชนะดินเผาหลายเชือกทาบ บนพื้นดินและตามชั้นดินเป็นจำนวนมาก ได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีหลายครั้ง และครั้งสำคัญมีนักโบราณคดีชาวต่างประเทศมาทำการขุดในพื้นที่ใหญ่โตที่เผยให้เห็นถึงพัฒนาการของคนหลายยุคหลายสมัย รวมทั้งทำให้ทราบถึงลักษณะทางวัฒนธรรมค่อนข้างชัดเจน นั่นคือ ผู้คนที่อยู่ในบริเวณนี้ส่วนใหญ่อาศัยพื้นที่ในเขตทะเลตม ดำรงชีวิตไม่มีการออกทะเลไปในที่ไกลเกินบริเวณชายฝั่งหรือการติดต่อภายนอกทางทะเล จนมีพัฒนาการทางเทคโนโลยี เช่น มีโลหะใช้ในการทำเครื่องมือและเครื่องประดับ แต่มีพิธีในการฝังศพซับซ้อนอันแสดงให้เห็นถึงการอยู่กันอย่างมีระเบียบแบบแผน และมีผู้ปกครอง โบราณวัตถุสำคัญได้แก่พวกลูกปัดที่ทำด้วยกระดุกปลาและกระดุกสัตว์ กำไลและขวานหิน และภาชนะดินเผาแบบลายเชือกทาบหลายรูปแบบ แต่ที่สำคัญที่แสดงฐานะของบุคคลสำคัญคือ มีการใช้หอยเบี้ยโรยคลุมศพ และมีการใช้หม้อและศิระชะระเข้เป็นเครื่องประดับศพ โดยเฉพาะหอยเบี้ยนั้นเป็นสิ่งที่ควรค่าแก่การสังเกตเป็นอย่างมาก เพราะเป็นสิ่งที่ใช้กันอย่างแพร่หลายของกลุ่มคนที่อยู่ในยุคก่อนเหล็กในภาคกลางของประเทศไทย โดยเฉพาะทางลุ่มน้ำลพบุรี-ป่าสัก และบางบริเวณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ น่าจะเป็นของมีค่าเพราะเป็นสิ่งหายากในยุคนั้น ยิ่งกว่านั้นหอยเบี้ยยังพบ ในที่อื่น ๆ อีก เช่นตามแหล่งโบราณคดีสมัยโลหะในมณฑลยูนนาน ประเทศจีนในสมัยหลัง ๆ ลงมาจนถึงอยุธยาและกรุงเทพฯ ตอนต้น หอยเบี้ยถูกใช้ในลักษณะที่เป็นเงินตราแลกเปลี่ยนเรื่อยมา

โครงกระดูกและขวานหินที่พบที่โคกพนมดี

อีกสิ่งหนึ่งที่เป็นที่น่าสังเกตคือ พบเศษชิ้นส่วนของเปลือกหอยมือเสือ ซึ่งเป็นหอยทะเลขนาดใหญ่ เป็นสิ่งที่ผู้คนในยุคนั้นนิยมเอามาทำเป็นกำไลข้อมือและเครื่องประดับ เป็นสิ่งที่พบเช่นเดียวกันตามบรรดาชุมชนยุคก่อนเหล็กในลุ่มน้ำลพบุรี-ป่าสัก เมื่อพิจารณาหลักฐานทางโบราณวัตถุที่พบที่โคกพนมดีแล้ว ก็อาจกล่าวได้ว่า ผู้คนที่อยู่ ณ ที่นี้ หาได้อยู่ตามลำพังไม่ หากมีการติดต่อเกี่ยวข้องกับบรรดากลุ่มชนที่อยู่ภายในเข้าไป เช่น ทางลุ่มน้ำลพบุรี-ป่าสัก และที่อยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือทีเดียว

นอกจากบริโภคนครดาหอย ปู ปลา อันเป็นของทะเลแล้ว คนที่โคกพนมดียังบริโภคข้าวด้วย เพราะพบร่องรอยเมล็ดข้าว เปลือกข้าว ในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ อย่างไรก็ตาม การดำรงอยู่ของชุมชน

ก่อนประวัติศาสตร์ที่โคกพนมดีและบริเวณใกล้เคียงนั้นก็ดูเหมือนอยู่ในที่อับเวลานั้น เพราะจากโบราณวัตถุที่พบไม่แสดงอะไรให้เห็นถึงการติดต่อกับภายนอก และการเปลี่ยนแปลงจากภายในเท่าที่ควร เมื่อเปรียบเทียบกับบริเวณอื่น ๆ ในอ่าวไทย โดยเฉพาะทางซีกตะวันตกของกลุ่มน้ำเจ้าพระยาในเขตเมืองราชบุรี เพชรบุรี และสุพรรณบุรี และการพัฒนาขึ้นสู่ความเป็นเมืองก็คงไม่เกิดขึ้นในยุคนี้

พัฒนาการของบ้านเมืองในเขตอ่าวบางปะกงน่าจะเริ่มมาแต่สมัยประมาณ ๑,๗๐๐ ปีมาแล้ว หรือประมาณพุทธศตวรรษที่ ๘ - ๙ อันเป็นสมัยเวลาที่มีการติดต่อกับจีนและอินเดียทางทะเลแล้ว โดยทั่วไปจะเรียกสมัยนี้ว่า ฟูนัน - สุวรรณภูมิ พื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกงเป็นส่วนหนึ่งของพัฒนาการในสมัยนี้ เพราะพบร่องรอยหลักฐานของเมืองลำดับที่เกิดขึ้นคือ เมืองศรีมโหสถ ที่อำเภอโคกปึก แต่ทว่าความเจริญขึ้นของการเป็นเมืองในเขตอำเภอพนสนิมคนั้น เพิ่งเห็นชัดเจนในสมัยทวารวดี คือ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ ลงมาเป็นอย่างสูง ร่องรอยที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการในยุคนี้ก็คือ การพบบริเวณที่เป็นที่ตั้งเมืองโบราณในเขตอำเภอพนสนิมคนั้น เมืองนี้แต่เดิมชื่ออะไรไม่ปรากฏ แต่เมื่อมีคนลาวเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้ เรียกเสียใหม่ว่าเมืองพระรถ โดยนำเอาชื่อมาจากวรรณคดีชาดกเรื่องพระรถเมรี มาปรุงแต่งขึ้น อันเป็นวรรณคดีชาดกที่ติดมากับพวกลาวที่ถูกกวาดต้อนมาจากเวียงจันทน์และเมืองพวน ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓

เมืองพระรถอยู่ในเขตบ้านหน้าพระธาตุ อำเภอพนสนิมคนั้น ผังเมืองมีลักษณะค่อนข้างเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด ๑,๕๕๐ x ๘๕๐ เมตร ตั้งอยู่ริมถนนสายฉะเชิงเทรา-พนสนิมคนั้น ตัวเมืองส่วนใหญ่อยู่ทางด้านทิศตะวันตกของถนน ส่วนหนึ่งของกำแพงเมืองและคูเมืองทางด้านตะวันออกทับกับถนนพอดี ตัวเมืองตั้งอยู่ห่างที่ว่าการอำเภอพนสนิมคนั้นมาทางตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๑ กิโลเมตร พื้นที่ภายในเมืองส่วนใหญ่ถูกเกลี้ยราบเพื่อใช้เป็นที่ทำนา เหลือที่เป็นโคกเนินประมาณหนึ่งในสามของพื้นที่ทั้งหมด โคกเนินใหญ่ตรงกลางเมืองเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านและวัดหน้าพระธาตุ นอกจากวัดแล้วก็ยังมีศาลเจ้าจีน ตามโคกเนินภายในเมืองปรากฏพบเศษเครื่องปั้นดินเผาที่มีทั้งเคลือบและไม่เคลือบกระจายกันทั่วไป สิ่งที่น่าสนใจคล้าย ๆ กับที่พบที่โคกพนมดีก็คือ มีเศษเปลือกหอยแครงปะปนอยู่ด้วยทั่วไป ณ วัดหน้าพระธาตุ ซึ่งเป็นวัดอยู่กลางเมือง ทางวัดได้รวบรวมโบราณวัตถุที่พบในเขตเมืองนี้ไว้เป็นจำนวนมากเช่น ชิ้นส่วนของเทวรูปพระนารายณ์สวมหมวกแขก พระพุทธรูปแบบทวารวดีปางนาคปรก หินบดยา กังสดาล และแท่นพระพุทธรูป ของเหล่านี้เป็นของใหญ่ทำด้วยหิน ที่เป็นของเล็กก็มีพระพุทธรูปสำริดแบบลพบุรี ซึ่งทางวัดรักษาไว้

โบราณวัตถุชิ้นหนึ่งที่มีความสำคัญมากที่พบในเขตเมืองนี้ก็คือ พระพุทธรูปศิลาแบบทวารวดีปางพนัสบดี คือพระพุทธรูปปางประทับยืนเหนือสัตว์ชนิดหนึ่งที่มีปากเป็นครุฑ มีเขาคลัยาว และมีปีกคล้ายหงส์ ซึ่งเป็นลักษณะที่รวมพาหนะของเทพเจ้าทั้งสามของศาสนาฮินดู คือ ครุฑ โค และหงส์ พระพุทธรูปองค์นี้ ชาวบ้านในย่านนี้พบที่ริมคูเมืองด้านใต้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ปัจจุบันทางเอกชนยังคงรักษาไว้ และได้มีการจำลองออกมากราบไหว้เป็นสัญลักษณ์ของอำเภอ ในด้านโบราณวัตถุที่พบเห็นมานี้อาจสรุปได้ว่ามีศาสนวัตถุที่เป็นของตั้งแต่สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖) ลงมาจนถึงสมัยลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘)

ในด้านโบราณสถานที่พบในเขตเมืองพระรถนั้น อาจแบ่งออกเป็นสองประเภท ประเภทแรกคือพวกคูน้ำและคันดิน ซึ่งแสดงลักษณะโครงสร้างทางกายภาพของตัวเมือง ประเภทที่สองคือโคกเนินที่เป็นศาสนสถาน

ประเภทแรก ร่องรอยของคูน้ำคันดิน และสระน้ำของเมืองพระรถนี้ อยู่ในสภาพที่ลบลือน เต็มที่ คูน้ำและกำแพงดินยังพอแลเห็นได้ชัดเจนเพราะด้านใต้ที่อยู่ติดกับมุมเมืองด้านตะวันออกและคูเมืองด้านตะวันออกถูกกลบไปเพราะถนนหลวงสายชลบุรี-พนสนิมคม สร้างทับ ส่วนทางด้านเหนือยังพอแลเห็นร่องรอยเพียงบางๆ ด้านนี้มีร่องรอยของคันดินรูปสี่เหลี่ยมแหล่งหนึ่งติดอยู่กับกำแพงเมืองด้านนอก ลักษณะเป็นสระน้ำขนาดใหญ่ แต่ว่าต้นเขินหมดแล้ว สระน้ำนั้นคนพื้นเมือง เรียกว่า **สระฆ้อง** กล่าวกันว่า เคยได้ยินเสียงฆ้องดังมาจากสระน้ำทางด้านตะวันตกของเมือง ปรากฏมีร่องกำแพงเมืองสองชั้น ชั้นในยังมีร่องรอยของคันดินเป็นสันเตี้ยๆ อยู่ แต่ชั้นนอกนั้นคูเลือนเกือบหมดแล้ว แลเห็นได้จากภาพถ่ายทางอากาศเท่านั้น ปรากฏร่องรอยของคันดินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดเล็กนอกคูเมืองด้านใต้ใกล้กับถนนที่ตัดไปยังบ้านสวนหมาก แต่ว่าอยู่ในสภาพลบลือน ส่วนโบราณสถานที่เป็นศาสนสถานที่พบในเขตเมืองพระรถนั้น ภายในเขตเมืองถูกเคลื่อนرابไปเกือบหมดสิ้น ในเขตร้านค้าหลังวัดหน้าพระธาตุ ซึ่งอยู่ในบริเวณบ้านเรือนราษฎรดังปรากฏร่องรอยของศาสนสถานที่ก่อด้วยอิฐเหลืออยู่บ้าง แต่ว่าที่เหลือดีกว่าที่อื่น ๆ เห็นจะได้แก่บริเวณที่เรียกว่าเนินธาตุตอนหลังเมืองด้านตะวันออก มีเนินพระสถูปรูปสี่เหลี่ยมก่อด้วยอิฐขนาดใหญ่อยู่แห่งหนึ่ง เป็นฐานพระสถูปแบบทวารวดี ซึ่งทางกรมศิลปากรได้ขุดแต่งไว้ ตอนบนของบ้านได้ก่อพระเจดีย์ครอบทับไว้เป็นศาสนสถานที่เคารพของผู้คนในละแวกนี้ เดิมมีการสมโภชกัน ในเดือน ๖ มีการแห่แข่งบั้งไฟ แต่ปัจจุบันไม่มีใครทำกันจากการสำรวจดูพบว่าทางด้านเหนือของเนินธาตุนี้นี้ประมาณ ๒๕ เมตร มีเนินดินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าแห่งหนึ่งตั้งอยู่ติดกับสระน้ำโบราณเนินดินนี้มีแผ่นหินปักอยู่ตามมุมทิศสำคัญแสดงให้เห็นว่าน่าจะเป็นฐานโบสถ์หรือวิหารอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นแน่ น่าเสียดายที่ว่าเนินดินนี้ไม่มีผู้เอาใจใส่ และแผ่นหินที่ปักไว้เป็นเสมาก็ถูกรื้อถอนเคลื่อนย้ายไปแล้ว ว่ากันตามขนาดของเมือง เมืองพระรถนี้จัดได้ว่าเป็นเมืองขนาดใหญ่ในสมัยทวารวดี และโดยตำแหน่งที่ตั้งของเมืองซึ่งตั้งอยู่ระหว่างที่สูงและที่ลุ่มต่ำมาบรรจบกันบริเวณโดยรอบของเมืองเป็นแหล่งที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูกข้าวแบบทดน้ำ และมีลำน้ำไหลผ่าน ยังความสมบูรณ์ในเรื่องการใช้น้ำอุปโภคและบริโภคให้แก่เมืองลำน้ำที่ไหลผ่านเข้ามาในเขตเมืองพระรถนั้นส่วนใหญ่ไหลลงจากที่สูงทางทิศใต้และตะวันออกเฉียงใต้ลำน้ำที่สำคัญมี ๒ สาย คือ คลองสระกลางซึ่งไหลมาแต่ทิศใต้ผ่านตัวอำเภอพนสนิมคมและวัดเกาะแก้วมายังคูเมืองพระรถด้านตะวันออก เรียกว่าคูของเมือง และไหลขึ้นไปทางตะวันตกเฉียงเหนือไปรวมกับลำน้ำสายอื่น ๆ เป็นคลองพานทอง ณ ตรงมุมคูเมืองด้านใต้ของเมืองพระรถนี้ ลำน้ำคลองสระกลางได้แยกผ่านคูเมืองและบริเวณกลางเมืองออกไปยังบ้านศาลาแดง ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือไปรวมกับลำน้ำอื่น ๆ เป็นลำน้ำพานทองในเขตบ้านศาลาแดงและบ้านดอนทอง

ลำน้ำอีกสายหนึ่งที่ไหลมาจากด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองพระรถคือลำน้ำคลองหลวง เป็นลำน้ำสายยาวไหลจากสันปันน้ำในเขตเทือกเขาที่ต่อแดนจังหวัดระยองลงมา ลำน้ำนี้ไหลผ่านหลายชุมชนที่ตั้งอยู่ระหว่างทางผ่านบริเวณที่ราบลุ่ม ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองพระรถมาราว ๒ กิโลเมตร ขึ้นไปทางเหนือแล้ววกไปรวมกับลำน้ำคลองศาลาแดงและคลองเมือง ที่บ้านดอนทอง กลายเป็นลำน้ำพานทอง ไหลผ่านที่ราบลุ่มในเขตพานทองไปออกแม่น้ำบางปะกง ที่บ้านปากคลองพานทองซึ่งอยู่ห่างไปราว ๑๖ กิโลเมตร ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าเมืองพระรถนั้นตั้งอยู่ในบริเวณตอนที่ลำน้ำสายต่าง ๆ จากที่สูงมารวมกันเป็นลำน้ำพานทองอย่างแท้จริง จึงมีสภาพเป็นศูนย์กลางการคมนาคมของท้องถิ่น เพราะลำน้ำเหล่านี้ล้วนไหลผ่านบริเวณที่เป็นชุมชนทั้งสิ้น สถานะของเมืองพระรถนั้นอยู่กึ่งกลางทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ และด้านใต้ อาจติดต่อกับชุมชนที่อยู่ห่างไกลออกไปได้ ลำน้ำสายเล็ก ๆ เหล่านี้ ถ้าดูตามลักษณะการกระจายตำแหน่ง

ที่ตั้งของชุมชนโบราณ ก็อาจกล่าวได้ว่า ถ้าเดินทางจากเมืองพระรถขึ้นไปตามลำน้ำสายต่าง ๆ ที่ไหลลงจากที่สูงทางทิศตะวันออกและทิศใต้แล้ว ก็อาจจะ

๑. เดินทางไปติดต่อกับชุมชนโบราณในเขตตำบลเกาะขนุน อำเภอพนมสารคาม และเมืองศรีมโหสถ ในเขตอำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี หรือไม่ก็ต่อไปยังกบินทร์บุรีและอรัญประเทศได้

๒. เดินทางไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ขึ้นไปตามคลองหลวง จะผ่านเมืองโบราณระหว่างทางคือเมืองพญาเร่ แล้วข้ามสันปันน้ำไปยังต้นลำน้ำประแสร์ในเขตจังหวัดระยองอีกนัยหนึ่งคือเดินทางบกติดต่อไปยังจังหวัดระยองและจันทบุรีนั่นเอง

ส่วนทางด้านตะวันตก ถ้าหากออกจากเมืองพระรถไปตามลำน้ำพานทองแล้ว ก็จะออกทะเลที่ปากแม่น้ำบางปะกงได้ ริมฝั่งทะเลด้านใต้ของอ่าวบางปะกงมีเมืองโบราณแห่งหนึ่งตั้งอยู่ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่าเมืองศรีพล อยู่ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดชลบุรีปัจจุบัน ตามความเชื่อของชาวบ้านแต่ก่อนแล้วว่า มีถนนพระรถสองสาย สายหนึ่งออกจากบ้านหัวถนนไปยังเขตอำเภอ พนมสารคามไปยังเมืองศรีมโหสถที่ปราจีนบุรี และอีกสายหนึ่งไปยังเมืองศรีพลที่อยู่ชายทะเล ชุมชนโบราณตัดจากเมืองพระรถลงมาก็คือ เมืองพญาเร่ เป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในเขตที่สูง อยู่ห่างจากเมืองพระรถประมาณ ๓๒ กิโลเมตร ลักษณะเมืองเป็นรูปรีมี ๒ ชั้น ชั้นแรกมีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๑,๑๐๐ เมตร ส่วนชั้นในเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๖๐๐ เมตร คูเมืองและคันดินของตัวเมืองชั้นนอก แลเห็นได้ชัดทางด้านเหนือ ส่วนด้านอื่น ๆ ลบเลือนไปมากแล้ว ส่วนเมืองชั้นในซึ่งใช้เป็นตัวเมืองที่แท้จริงนั้น สภาพของคูน้ำและกำแพงดินยังดีอยู่ กำแพงดินที่เหลืออยู่สูงประมาณ ๑ เมตร วัดจากระดับคูน้ำ ส่วนคูเมืองตอนที่กว้างที่สุดราว ๑๑ เมตร ลักษณะของเมืองนี้จัดอยู่ในประเภทที่มีรูปไม่สม่ำเสมอเช่นเดียวกันกับเมืองพระรถและเมืองแบบทวารวดีอื่น ๆ ส่วนการที่มี ๒ ชั้นทับกันอยู่นั้น ก็เป็นลักษณะของเมืองทวารวดีอีกเช่นกัน ผังเมืองแบบนี้มีให้พบ เช่นที่เมืองดงแม่นางเมืองและเมืองบนในเขตจังหวัดนครสวรรค์ และเมืองศรีเทพในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ ภายในเมืองไม่ปรากฏพบโคกเนินที่เป็นศาสนสถาน อีกทั้งบนพื้นดินก็ไม่ค่อยพบเศษเครื่องปั้นดินเผา จากคำบอกเล่าของชาวไร่ที่อยู่ในเขตเมืองกล่าวว่าเคยมีผู้พบโครงกระดูก กำไลสำริด และหม้อดินเผา ซึ่งปัจจุบันของเหล่านี้ได้ถูกเคลื่อนย้ายไปเสียแล้วและพื้นดินภายในเขตเมืองถูกไถราบเพื่อเป็นแหล่งปลูกอ้อย แต่ถึงกระนั้นก็ดีไม่ปรากฏเศษอิฐเศษกระเบื้องแต่อย่างใดเลย จากการที่ไม่ปรากฏพบร่องรอยของเศษโบราณวัตถุดังกล่าวนี้ ก็อาจกล่าวได้ว่า เมืองนี้อาจจะไม่ใช่เป็นเมืองที่มีการอาศัยอยู่กันอย่างต่อเนื่องมาหลายสมัย คงเป็นเมืองชั่วคราวหรือเมืองบนเส้นทางติดต่อทางบกระหว่างชลบุรีและระยอง ในสมัยโบราณก็เป็นได้

เมื่อพิจารณาจากสภาพภูมิประเทศแวดล้อมแล้ว เมืองพญาเร่ดูไม่น่าจะเป็นเมืองสำคัญเมื่อเปรียบเทียบกับเมืองพระรถเพราะตั้งอยู่ในเขตที่สูง ตัวเมืองตั้งอยู่บนเนินสูงประมาณ ๗๑ เมตรจากระดับน้ำทะเล ส่วนบริเวณที่ลุ่มต่ำรอบ ๆ ก็มีระดับตั้งแต่ ๕๙ - ๖๐ เมตร ผิดกันกับเมืองพระรถซึ่งตั้งอยู่บนที่ลุ่มสูงกว่าระดับน้ำทะเลเพียงประมาณ ๖ - ๘ เมตร ดูแล้วไม่อาจที่จะเป็นศูนย์กลางของชุมชนที่ทำการเกษตรกรรมในละแวกนี้ได้ เมืองนี้คงเป็นเมืองด่านที่อยู่บนเส้นทางคมนาคมเท่านั้น เพราะอยู่ใกล้กับลำน้ำเล็ก ๆ หลายสายที่ไหลไปออกที่ลุ่มใกล้ ๆ กับเมืองพระรถ เช่น น้ำคลองอมพะนม คลองห้วยทับร้าง คลองตะเคียน และคลองหลวง โดยเฉพาะคลองหลวงนั้นเป็นลำน้ำสายสำคัญที่มีต้นน้ำไปจรดสันปันน้ำที่จะข้ามไปยังต้นลำน้ำประแสร์ในเขตจังหวัดระยองได้ และลำคลองหลวงนี้เองที่ไหลลงสู่ที่ราบลุ่มเป็นต้นน้ำของลำน้ำพานทอง เส้นทางบกระหว่างชลบุรีและระยอง ตามลำน้ำคลองหลวงนี้ได้รู้จักกันเป็นอย่างดีของคนในสมัยก่อน ๆ ในสมัย ร.ศ. ๑๑๒ ก็ยังใช้เป็นเส้นทางบกส่งทหารไปยังจันทบุรี

เส้นทางบกสายนี้ดูเหมือนเพิ่งเลิกใช้ไปเมื่อสมัยที่มีการสร้างถนนสุขุมวิทขึ้นแทนในสมัยรัชกาลที่ ๖ ซึ่งเมืองพญาเร่เป็นที่ทราบกันในบรรดานักปราชญ์ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ได้มีการทำแผนที่ทางประวัติศาสตร์ขึ้นและได้กำหนดตำแหน่งเมืองพญาเร่เป็นเมืองท่าชายทะเลด้านตะวันออกของที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งนี้เพราะนักวิชาการ ในสมัยนั้นเชื่อว่าทะเลในอ่าวไทยตอนนั้นขึ้นไปถึงเขตเมืองพญาเร่ การที่คนในสมัยรัชกาลที่ ๖ รู้จักเมืองพญาเร่ และเป็นเหตุให้ตีความสภาพทางภูมิศาสตร์ผิดไปเช่นนี้ โดยไม่มีการศึกษาหรือสอบค้นทางธรณีวิทยาและภูมิศาสตร์ดีพอ ก็คงเนื่องมาจากการรู้จักเมืองพญาเร่ว่า เป็นเมืองที่อยู่บนเส้นทางเดินบกระหว่างชลบุรีประยองและจันทบุรีนั่นเอง

ขณะที่เมืองพญาเร่เป็นเมืองบนเส้นทางทางการเดินทางทางบกนั้น เมืองศรีฟโลก็เป็นเมืองท่าที่อยู่บนเส้นทางเดินทะเล เมืองนี้ตั้งอยู่ในเขตบ้านศรีฟโล อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี ตัวเมืองตั้งอยู่บนเนินเขา ดินก่อนจะเข้าไปยังเขาบางทราย ทางด้านตะวันออกเฉียงใต้บริเวณรอบ ๆ คือด้านตะวันตกและด้านเหนือติดต่อกับที่ราบลุ่มชั้นแฉะ ริมทะเลที่เป็นขอบของอ่าวบางปะกง ตำแหน่งที่ตั้งเมืองขณะนี้อยู่ห่างทะเลเพียง ๗๐๐ เมตรเท่านั้น กล่าวกันว่า ลักษณะของเมืองนี้เป็นรูปสี่เหลี่ยม เคยมีกำแพงดินโอบล้อมรอบไม่มีคูน้ำเพราะตั้งอยู่บนที่สูง และกำแพงดินสูงจากพื้นดินประมาณเกือบ ๓ เมตร แต่ว่าเมื่อมีการตัดถนนสุขุมวิทผ่าน ทางราชการได้ไถกำแพงดินเหล่านั้นลงหมดสิ้น และพื้นที่ส่วนใหญ่ของตัวเมืองก็กลายเป็นเขตของโรงเรียนของทางจังหวัดไป ดังนั้น ในขณะนี้จึงไม่อาจทราบขนาดและรูปร่างของเมืองศรีฟโลนี้ได้

สิ่งที่ เป็นประจักษ์พยานให้เห็นว่า บริเวณบ้านศรีฟโลเคยเป็นชุมชนโบราณมาก่อน ก็คือ เศษเครื่องปั้นดินเผาที่มีทั้งเคลือบและไม่เคลือบ ทางชาวบ้านและทางวัดเก็บไว้เมื่อหลายปีมาแล้ว และเคยพบเศษเครื่องปั้นดินเผาเคลือบของสุโขทัยกระจายกันอยู่ ปนไปกับเศษเครื่องปั้นดินเผาจีนแบบน้ำเงินขาว หรืออีกนัยหนึ่งของราชวงศ์หมิง ที่วัดศรีฟโลทัย ซึ่งตั้งอยู่นอกเมืองทางชายเนินติดกับทะเลเป็นบริเวณที่พบเศษเครื่องปั้นดินเผา มาก เช่น กระปุก และถ้วยชามเคลือบแบบสุโขทัยและของจีนในสมัยราชวงศ์หมิง ตุ๊กตาเคลือบของสุโขทัย เครื่องประดับหลังคาเคลือบ กระเบื้องเชิงชายหลังคาทำเป็นรูปเทพนมอยู่ในชุ่มเรือนแก้วแบบอยุธยา กำไลสำริด พิมพ์พระพุทธรูปดินเผาแบบอุ้มทอง เต้าปูนสำริด เศษหม้อทะนนมี่ ลวดลายประดับ และที่สำคัญก็คือ พบชามเคลือบแบบบาง ๆ ของญวน แบบที่พบในเรือจมที่อ่าวไทย นอกนั้นมีผู้พบขวานหินขัดอันหนึ่งในบริเวณนี้ เข้าใจว่าคงเคลื่อนย้ายมาจากที่อื่น แต่เดิมในย่านที่เป็นวัดศรีฟโลทัยนี้คงเคยมีวัดเก่าแก่แต่สมัยอยุธยาขึ้นไปตั้งอยู่ เพราะปรากฏพบเศษอิฐและปูนอยู่ในเขตวัด อีกทั้งมีใบเสมาหินทรายที่ปักเขตโบสถ์เหลืออยู่อีกด้วย ถ้าจะประมาณอายุของเมืองนี้ ตามหลักฐานทางโบราณวัตถุที่พบในเขตเมืองตามที่กล่าวมาแล้วนั้นก็อาจกล่าวได้ว่าเมืองศรีฟโลคงมีความรุ่งเรืองอยู่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นหรือราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ หรือเก่าไปกว่านั้นเล็กน้อย พิจารณาตามตำแหน่งที่ตั้งของตัวเมืองและจากโบราณวัตถุที่พบ เมืองศรีฟโลคงเป็นชุมชนเมืองที่เกี่ยวกับการค้าขายอย่างแน่แท้ คงเป็นที่จอดพักสินค้าของอ่าวบางปะกงแห่งหนึ่ง เรือที่เดินทางเข้ามาค้าขายจากจีน เวียดนาม และกัมพูชาคงจะต้องมาพักสินค้าอยู่ ณ เมืองนี้ก่อนเดินทางต่อไปยังปากแม่น้ำเจ้าพระยา ทำจีน และแม่กลอง หรือไม่กี่เป็นแหล่งพักสินค้าของบรรดาเรือสำเภาที่ออกจากปากแม่น้ำเหล่านั้นก่อนที่จะเดินทางต่อไปยังกัมพูชา เวียดนาม หรือไม่กี่กลงไปทางใต้ของประเทศไทย การพบเศษเครื่องสังคโลกสุโขทัยรวมทั้งชามเคลือบแบบเวียดนามอย่าง ที่พบในเรือจมที่อ่าวไทยในเขตเมืองศรีฟโลเช่นนี้ทำให้สันนิษฐานได้ว่าเมืองนี้ต้องมีความสัมพันธ์กันกับการค้าขายสังคโลกของบรรดาเรือจมเหล่านั้นอย่างแน่นอน และมีการค้นพบว่า หินถ่วงน้ำหนักเรือที่จมลำหนึ่งเป็นหินอัคนี แบบที่พบตามเขาบริเวณชายทะเลแถวอ่างศิลา

จึงอาจเป็นไปได้ว่า เรือจมนั้นมีความสัมพันธ์กับชุมชนเมืองศรีพโลนี้ หนึ่งหินอัคนีแบบนี้ดูเหมือนจะมีอยู่ทั่วไปแถวชายทะเลย่านนี้ โดยเฉพาะบริเวณเขาบางทรายที่ตั้งอยู่ใกล้ ๆ กับเมืองศรีพโล นอกจากนี้หลักฐานทางโบราณคดีแล้ว เมืองศรีพโลยังมีเรื่องเกี่ยวกับนิทานท้องถิ่นที่ระบุถึงความเป็นมาของเมืองด้วยตามที่เล่าสืบต่อกันมา เมืองโบราณแห่งนี้เป็นเมืองของเศรษฐีผู้หนึ่งชื่อ เศรษฐีพาล เป็นพ่อค้าและเจ้าเมืองเป็นคนมีความโลภในทรัพย์สมบัติและมีวิศดโกงแก่พ่อค้าสำเภาท่าง ๆ ที่มาจอดเรือที่เมืองนี้ด้วยวิธีต่าง ๆ นานา เล่ากันว่า เกวียนบรรทุกทรัพย์สมบัติของเศรษฐีพาลนี้เดินผ่านภูเขาแห่งหนึ่งอยู่ข้างเขาพระพุทธรบาทบางทราย จนกระทั่งเขาหักออกจากกัน หมู่บ้านนั้นจึงเรียกว่า คอเขาขาด จากเมืองศรีพโลจะมีถนนต่อไปยังเมืองพระรถ ซึ่งปัจจุบันนี้ขาดหายหมดแล้ว ในแผนที่ไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยากล่าวถึงตำบล ๔ ตำบลที่เคยเป็นแหล่งชุมชนในเขตจังหวัดชลบุรีนี้ว่า มีตำบลบางทราย ตำบลบางปลาสร้อย ตำบลบางพระเรือ (ปัจจุบันคำว่าเรือถูกตัดออกไปเหลือเพียงบางพระ) และตำบลบางละมุง ตำบลที่พัฒนาเป็นเมืองที่กล่าวถึงในพงศาวดารได้แก่ เมืองบางปลาสร้อย (คือเมืองชลบุรี ปัจจุบัน) และเมืองบางละมุง ทั้งเมืองบางปลาสร้อยและเมืองบางละมุงนั้น คงเกิดขึ้นภายหลังเมืองศรีพโล ถึงแม้ว่าในปัจจุบันเมืองศรีพโลตั้งอยู่ในเขตตำบลหนองไม้แดงก็ตาม สมัยก่อนคงเป็นส่วนหนึ่งของตำบลบางทราย เมืองนี้คือเมืองชลบุรีในสมัยตั้งแต่อยุธยาตอนต้นขึ้นไปอย่างไม่ต้องสงสัย และต่อมาความเจริญค่อย ๆ ขยายลงไปทางใต้ไปในเขตตำบลบางปลาสร้อย ซึ่งมีสภาพชายทะเลและทำเลที่จอดเรือ ตลอดจนบริเวณที่จะตั้งหลักแหล่งชุมชนดีกว่า ทำให้ในระยะหลังเกิดเป็นบ้านเมืองขึ้นแทนเมืองศรีพโล การขยายตัวของแหล่งชุมชนและการย้ายตำแหน่งของเมืองในกรณีนี้จะต้องเคลื่อนมาทางใต้อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะถ้าขยายไปทางเหนือก็ติดที่ลุ่มชื้นแฉะ ไปทางตะวันตกก็ลงทะเล ส่วนไปทางตะวันออกก็ติดภูเขาและป่า ปัจจุบันเมืองบางปลาสร้อยหรือเมืองชลบุรีอยู่ห่างจากเมืองศรีพโลเพียง ๓ กิโลเมตรเท่านั้น

อันเรื่องที่เกี่ยวข้องกับนิทานท้องถิ่นในย่านลุ่มน้ำพานทอง นอกเหนือไปจากเรื่องเศรษฐีพาลก็มีเรื่องเกี่ยวกับวัดอุตุตะภา ซึ่งตั้งอยู่ห่างจากเมืองศรีพโลไปทางตะวันออกเฉียงใต้ ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นแหล่งจอดเรือสำเภาและเคยพบชิ้นส่วนของเรือสำเภาจมดินอยู่ มีนิทานเล่าว่า มีบุคคลหนึ่งชื่อตาอู่แพ เป็นผู้ที่ย้ายเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ในเขตตำบลหนองไม้แดง มีอาชีพเดินเรือค้าขายขึ้นอยู่ที่แปดริ้วหรือฉะเชิงเทราในปัจจุบัน ครั้งหนึ่งในฤดูกาลที่ชาวแปดริ้วกำลังทำสวน ตาอู่แพก็เอามูลเบ็ดหรือที่เรียกว่า บัญคอกใส่เรือไปขาย เมื่อขายเสร็จแล้วก็นำเรือไปจอดไว้แถวเรือนแพ เผอิญเกิดไฟไหม้เรือนแพ ชาวบ้านตกใจเลยพากันขนเอาแก้วแหวนเงินทองหนีไปใส่ไว้ในเรือของตาอู่แพจนเต็ม พอไฟเลิกไหม้แล้ว ตาอู่แพก็รอให้ชาวบ้านมาขนทรัพย์สมบัติกลับแต่ไม่มีใครนำกลับ ในที่สุดตาอู่แพก็เลยนำเรือกลับมายังบ้านตนที่หนองไม้แดง ทรัพย์สมบัติที่ได้มานั้น ตาอู่แพไม่คิดจะเอาไว้เป็นของตนจึงคิดสร้างวัดขึ้น ในที่สุดก็เลือกเอาท้องที่ที่เคยมีเรือสำเภามาจมอยู่เป็นที่สร้างวัด เมื่อสร้างเสร็จก็ให้ชื่อวัดนี้ว่า วัดอุตุตะภา นิทานเรื่องตาอู่แพนี้สะท้อนให้เห็นว่า เป็นเรื่องราวของคนกลุ่มหนึ่งที่อาศัยอยู่ในแถบริมทะเลในเขตจังหวัดชลบุรี มีอาชีพทำการค้าขาย โดยทางเรือติดต่อกับชุมชนในเขตจังหวัดฉะเชิงเทราหรือแปดริ้ว ซึ่งประกอบด้วยคนสองกลุ่ม กลุ่มหนึ่งมีอาชีพทำสวนอยู่สองฝั่งแม่น้ำบางปะกง ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งมีอาชีพค้าขายอยู่ตามเรือนแพ

นิทานเรื่องนี้มีสิ่งที่ยืนยันได้กับเรื่องเศรษฐีพาลในลักษณะที่ว่า เป็นเรื่องของกลุ่มชนที่มีอาชีพทำการค้าขายและตั้งหลักแหล่งอยู่ใกล้ทะเลเหมือนกัน แต่นิทานเรื่องเศรษฐีพาลนั้น เป็นเรื่องของพวกการค้าสำเภา เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบเนื้อหาและสภาพแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรมแล้ว กล่าวได้

ว่านิทานเรื่องเศรษฐีพาโลน่าจะเป็นเรื่องของกลุ่มชนที่มีอายุเก่าแก่กว่าเรื่องตาอู่แพะเรื่องของเศรษฐีพาโลนั้นเรายังไม่อาจทราบได้ว่าประชาชนที่อยู่ในเขตเมืองศรีพโลนั้นเป็นพวกไหน คนไทย คนจีน คนญวน หรือลูกหลานของคนจีนหรือญวน แต่เรื่องตาอู่แพะที่ว่าไปค้าขายกับชาวสวนและชาวเรือนแพนั้นพอเห็นได้ชัดเจนว่าพวกนั้นเป็นชาวจีนหรือไม่ก็ลูกหลานของชาวจีนอย่างแน่นอน

นิทานท้องถิ่นที่สำคัญอีกเรื่องหนึ่งของลุ่มน้ำพานทองคือ เรื่องพระรถ - เมรี เป็นเรื่องที่นิยมเล่ากันทั่วไปอย่างแพร่หลายในเขตจังหวัดชลบุรี ฉะเชิงเทรา และปราจีนบุรี โดยเฉพาะในเขตอำเภอพนัสนิคมนั้นจะเห็นได้ว่าบรรดาชื่อสถานที่สำคัญ เช่น เมืองโบราณ ถนน ถ้ำ และเขา เป็นต้น ล้วนมีชื่อเรียกตามนิทานเรื่องนี้ทั้งสิ้น เช่น เมืองพระรถ ถ้ำนางสิบสอง เป็นต้น นิทานเรื่องนี้เป็นเรื่องราวที่มาจากปัญญาชาดกที่คนลาวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในประเทศลาว เขมร และทางภาคเหนือของประเทศไทยนิยมเล่ากันฟัง ในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีศึกสงครามระหว่างกรุงเทพฯ กับเวียงจันทน์ และเขมรก็ได้มีการกวาดต้อนคนลาวและเขมรเข้ามาอยู่ในเขตจังหวัดปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา และชลบุรี เป็นอันมาก เรื่องพระรถ-เมรีจึงตามพวกคนลาวเข้ามา เพราะฉะนั้นถ้าหากมีนิทานแบบนี้เล่ากันที่ไหนรวมทั้งนำไปตั้งชื่อเป็นชื่อสถานที่สำคัญๆ ของท้องถิ่นแล้ว ก็อาจคาดคะเนได้ว่า ชนที่เป็นเจ้าของนิทานชาดกแบบนี้ก็คือ พวกลาวที่อพยพหรือถูกกวาดต้อนมา โดยเฉพาะในเขตอำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี นั้น พวกลาวที่มาอยู่เป็นพวกที่อพยพหนีเจ้าอนุวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีพระอินทราชาซึ่งเป็นชาวนครเวียงจันทน์เป็นหัวหน้า รัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้ไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ระหว่างชายแดนเมืองชลบุรีและฉะเชิงเทรา ในระยะแรกตั้งเป็นหมู่บ้านใหญ่ เรียกว่า “บ้านแดนป่าพระรถ” ในสมัยต่อมาจึงให้ยกเป็นเมืองพนัสนิคมแล้วให้พระอินทราชา (ตันสกุลทุมมานนท์) เป็นเจ้าเมือง ในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีการปรับปรุงการปกครองเมืองนี้จึงถูกยุบลงเป็นอำเภอขึ้นอยู่กับจังหวัดชลบุรีปัจจุบัน

๒.๓ ความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรม

สำหรับความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรมของอำเภอพนัสนิคม มีดังนี้

ประเพณีบุญกลางบ้าน เริ่มงานช่วงกลางเดือน ๖ โดยชาวบ้านจะนิมนต์พระสงฆ์มาที่จุดกึ่งกลางของหมู่บ้านในการนี้ชาวบ้านจะนำอาหารคาวหวานมาร่วมกันทำบุญเลี้ยงพระที่จุดนี้และรับประทานอาหารร่วมกันเมื่อเสร็จพิธีทางสงฆ์ รวมทั้งชาวบ้านจะได้พบปะพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน งานบุญกลางบ้านนี้จะทำกัน ๒ วัน

การแห่หางแมว เพื่อขอฝนโดยการเอาหางแมวใส่ตะกร้าแล้วแห่ไปตามบ้านในหมู่บ้าน ชาวบ้านก็จะพากันเอาน้ำมารดแมวและขบวนแห่ด้วย รวมทั้งมีการบริจาคมะพร้าว ข้าวสารอาหารแห้ง ให้แก่คณะที่แห่หางแมว จากนั้นจะนำของที่ได้รับบริจาคไปวางไว้ที่ทางสามแพร่งในพิธีจะมีการสร้างปะรำพิธีทำเป็นศาลเพียงตา ที่บริเวณกลางหมู่บ้านจะนิมนต์พระสงฆ์มาสวดขอฝนและมีการขุดหลุมขังปลาช่อน หุงข้าวมันเลี้ยงชาวบ้านทั่วไป จะทำการแห่และทำพิธีอย่างนี้อยู่ประมาณ ๓ - ๔ วันหลังจากทำพิธีขอฝนแล้ว บางครั้งฝนก็ตก บางครั้งก็ไม่ตก ปัจจุบันพิธีดังกล่าวนี้ได้สูญหายไปแล้ว

ประเพณีกองข้าว เพื่อเป็นการขอบคุณแม่โพสพ แม่พระธรณีหลังการเก็บเกี่ยวลักษณะเหมือนการทำบุญกลางบ้านคือ มีรูปปั้นดินเหนียว มีการกำหนดทิศที่จะทำพิธีตามประเพณีนี้ชาวบ้านจะนำข้าวปลาอาหารจากบ้านมาเช่นไหว้หลังจากนั้นจะมีการกินข้าวร่วมกัน ถ้ากินไม่หมด ห้ามนำเอากลับบ้านต้องนำเอาไปไว้ที่ทางสามแพร่ง ชาวพนัสนิคมจะทำพิธีนี้ที่บริเวณ ๓ มุมเมือง

๒.๕ สถานที่ที่สำคัญ

อำเภอพนัสนิคมมีสถานที่สำคัญ ๆ ดังนี้

พระพนัสดีคู่บ้าน พระพนัสดี เป็นพระพุทธรูปเก่าแก่อายุประมาณ ๑,๒๐๐ - ๑,๓๐๐ ปีมาแล้ว เป็นศิลปะที่มีลักษณะใกล้เคียงกับศิลปะมอญในภาคกลางระหว่าง พ.ศ. ๑๑๐๐ - พ.ศ. ๑๑๕๐ เป็นพระพุทธรูปที่แปลกกว่าพระพุทธรูปองค์อื่น ๆ ที่มีอยู่ในขณะนี้ พระพุทธรูปองค์นี้แกะสลักจากหินสีดำเนื้อละเอียด ฝีมือประณีตประทับยืนบนหลังสัตว์ประหลาดที่ไม่มีในโลก เพราะเป็นสัตว์ที่สร้างขึ้นจากจินตนาการของพุทธศาสนิกชนที่มีความเชี่ยวชาญด้านพุทธศาสตร์ พรหมศาสตร์ และปฎิมากรรมศาสตร์ โดยสันนิษฐานว่าเป็นพระพุทธรูปที่จิตใจสร้างขึ้นไว้เพื่อประดิษฐานไว้บนที่สูง มิใช่พระพุทธรูปที่สร้างไว้เป็นพระประธานของสถานที่สำคัญใด ๆ ของพระพุทธศาสนา

หอพระพนัสดี ตั้งอยู่กลางสระน้ำตรงข้ามสำนักงานเทศบาลเมืองพนัสนิคม ภายในประดิษฐานองค์พระพนัสดีจำลอง สร้างเมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๗

หอพระพนัสดี ตั้งอยู่กลางสระน้ำตรงข้ามสำนักงานเทศบาลเมืองพนัสนิคม ภายในประดิษฐานองค์พระพนัสดีจำลอง สร้างเมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๗ สำหรับพระพนัสดีองค์จริง กรมศิลปากรอายัดไว้เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๔ ให้อยู่ในความครอบครองของนางเปี้ยว เสถียร บ้านตรงข้ามกับสถานีตำรวจภูธรอำเภอพนัสนิคม พระพนัสดีเป็นพระพุทธรูปเก่าแก่มีอายุประมาณ ๑,๒๐๐ - ๑,๓๐๐ ปี แกะสลักจากหินดำเนื้อละเอียด ลักษณะเป็นพุทธศิลป์มาจากอินเดีย ประทับยืนบนหลังสัตว์ประหลาด ที่สร้างขึ้นจากจินตนาการรูปร่างคล้ายนก ดวงดากลมโปนโต แก้มเป็นกระพุ้งจะออยปากใหญ่จุ่มแข็งแรง ปลายจะออยปากจากบนลงล่างมีรูทะลุคล้ายกับจะแวนกระดิ่งได้ มีเขา ทั้งคู่

บิดเป็นเกลียว งอเข้าหากันคล้ายเขาโค ตั้งอยู่เหนือค้ำ ที่โคนเขามีหูสองหูอย่างหูโค มีปีกสองข้างใหญ่สั้นที่ก่าลังกางออก ขาทั้งสองข้างพับ แนวทรวงอกยกเชิดขึ้นอย่างเท้าของครุฑที่ก่าลังเห็นลม

วัดโบสถ์ ตั้งอยู่ริมถนนสายสุขประยูร (ตอนพนัสนิคม-ฉะเชิงเทรา) ห่างจากเทศบาลเมืองพนัสนิคมประมาณ ๖ กิโลเมตร เป็นวัดเก่าแก่ ภายในมีสระน้ำโบราณปัจจุบันกรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานแล้ว ปัจจุบันสภาพก็ได้ชำรุดทรุดโทรมลงไปตามอายุชั้ย นอกจากอุโบสถแล้วยังมีเรื่องเล่าว่า ระฆังเก่าแก่ของวัดนี้ เสียงระฆังดังมากเวลาตี ได้ยินไปถึงค่ายพม่า ครั้นพม่ายกทัพมาตีไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาได้

เอาระวังไปด้วย ต่อมาฝ่ายไทยได้เอาระวังกลับคืนมาได้ และได้กระทุ้งเพดานระวังให้แตกเพื่อทำให้เสียงเบาลง นอกจากนั้นยังลอกทองคำที่บรรจุอยู่ในแท่นหินหลังพระอุโบสถด้วย ทำให้แท่นหินแตกร้าว หินนี้เป็นหินเนื้อละเอียดคล้ายหินลับมีดโกนลักษณะคล้ายเจดีย์ ฝีมือโบราณมีความประณีตมาก อุโบสถหลังนี้มิได้มีการทำพิธีกรรมแล้ว ได้ใช้อุโบสถหลังใหม่ที่สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๒ แทน

เมืองพระรถ อยู่ที่ตำบลหน้าพระธาตุ เป็นกำแพงที่ก่อด้วยดินของเมืองโบราณสมัยทวารวดี ที่เหลือไว้ให้เห็นร่องรอยของอารยธรรมของบรรพชน มีสระน้ำรอบกำแพงเมืองซึ่งมีความยาวประมาณ ๑,๖๐๐ เมตร กว้าง ๗๒๐ เมตร มีเนื้อที่ประมาณ ๕๐๐ ไร่ ด้านทิศใต้มีถนนสุขประยูรตัดผ่าน ปัจจุบันตัวกำแพงดินเหลือเพียงเล็กน้อย

สระสี่เหลี่ยม เป็นสระน้ำโบราณสร้างในสมัยใดไม่มีหลักฐานบันทึกไว้เป็นสระน้ำที่ขุดลงไปในศิลาแลง มีขนาดกว้าง ๔ วา ๒ ศอก ลึก ๗ ศอก เป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส ตามตำนานกล่าวว่า เป็นสระน้ำที่พระรถในเรื่องพระรถเมรีใช้เป็นที่ให้น้ำไก่ก่อนออกตี เพื่อเลี้ยงนางสิบสองและได้เดินทางมาตีไก่ถึงบริเวณนี้ สระสี่เหลี่ยมที่ตั้งอยู่หมู่ ๖ ตำบลสระสี่เหลี่ยม ความเชื่อของชาวบ้านท้องถิ่นนี้เชื่อว่าบริเวณสระสี่เหลี่ยมนี้เป็นที่สิงสถิตของเจ้าพ่อต่าง ๆ เช่น เจ้าพ่อหลงคง เจ้าพ่อหลวงและเจ้าพ่ออื่น ๆ อีกมาก ประมาณเดือนพฤษภาคม - มิถุนายน จะมีเทศกาลทรงเจ้าอยู่เป็นประจำ ถือเป็นประเพณีความเชื่อที่สืบทอดกันมา

วัดใต้ตันลาน ชาวบ้านเรียกกันสั้น ๆ ว่า “วัดใต้” อยู่ในท้องที่หมู่ ๘ ตำบลไร่หลักทอง ประวัติความเป็นมาของวัดไม่มีผู้ใดทราบแน่ชัดว่าสร้างขึ้นเมื่อใด แต่คาดว่าวัดนี้มีอายุไม่ต่ำกว่า ๑๖๐ ปี หรือสร้างขึ้นราวปี พ.ศ. ๒๓๖๕ ไม่มีการบันทึกแม้แต่ชื่อเจ้าอาวาส เพิ่งเป็นที่รู้จักของชาวบ้านในละแวก คือ สมัยหลวงพ่อบา ที่ได้จัดให้ไว้ใต้ตันลานเป็นสำนักเรียนภาษาบาลี ต่อมาสมัยหลวงพ่อกρανต์ เป็นเจ้าอาวาส ได้ร่วมกับอุบาสก อุบาสิกา จ้างช่างฝีมือดีเขียนภาพพุทธประวัติ พระเจ้าสิบชาติพร้อมทั้งขุมนรกต่าง ๆ ซึ่งเป็นภาพเขียนที่สวยงามตามฝาผนังของอุโบสถและที่วัดใต้ตันลานนี้ ยังมีหอพระไตรปิฎกที่เก่าแก่มาก เป็นสถานที่เก็บหนังสือที่ทำด้วยใบลานที่จารึกเป็นภาษาขอม อักษรวัดไทย เป็นคำสอนของพระพุทธศาสนาและตำราเรียนเป็นภาษาบาลี บานหน้าต่างของหอไตรนี้เป็นลายรดน้ำ แกะสลักไว้อย่างวิจิตรบรรจงงดงาม หอพระไตรปิฎกนี้เก่าแก่ที่สุดมีเพียงแห่งเดียวในอำเภอพนัสนิคม

รูปปั้นหัวสัตว์ อำเภอพนัสนิคม มีช่างปั้นหัวสัตว์ สองพี่น้องอยู่ที่บ้านหมู่ที่ ๑๒ ตำบลหนองเหียง ชื่อว่า นายประทีน แก้วมณี และนายสำราญ แก้วมณี ทั้งสองได้รับการถ่ายทอดงานศิลปะมาจากบิดา ซึ่งได้สร้างชื่อเสียงให้กับอำเภอพนัสนิคมเป็นอย่างมาก งานศิลป์นี้ได้เริ่มต้นมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๒ จนถึงปัจจุบัน ตลอดเวลาได้มีนักท่องเที่ยว นักเรียน นิสิต นักศึกษา เดินทางมาชม มาทัศนศึกษา และดูงานเป็นจำนวนมาก

ผลไม้ดินปั้น มีอยู่ที่บ้านหนองกะพง หมู่ที่ ๑ ตำบลนาเริก ช่างปั้นเป็นชาวไทยมุสลิมที่อพยพมาจากมินบุรี ต่อมาได้ขยายไปถึงบ้านหนองไทร หมู่ที่ ๒ ตำบลหมอนนาง ผลไม้ ดินปั้นคือ การปั้นดินให้เป็นรูปผลไม้ชนิดต่าง ๆ โดยย่อส่วนให้มีขนาดเล็ก และตกแต่งให้สวยงามดูเหมือนผลไม้จริง สำหรับ

นำไปตกแต่งห้อง แต่งบ้านหรือโซ้วไว้ในตู้กระจกได้ เก็บไว้ได้นาน ไม่เสียหาย นับเป็นศิลปะพื้นบ้านที่ทำรายได้ให้กับประชาชนของอำเภอพนสนนิคมเป็นอย่างดี

วัดหลวงพรหมาวาส อยู่ที่หมู่ที่ ๗ ตำบลวัดหลวง เชื่อกันว่าวัดนี้มีอายุไม่ต่ำกว่า ๒๗๐ ปี หรือสร้างเมื่อประมาณปี พ.ศ. ๒๒๕๗ มีเรื่องเล่าสืบต่อกันมาว่า วัดหลวงพรหมาวาส นี้เคยเป็นสถานที่ทำพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาซึ่งการทำพิธีนี้ใหญ่โตมโหฬารมาก ต่อมาได้เปลี่ยนไปทำพิธีที่วัดกลางทুমมาวาสในตัวเมืองพนสนนิคม วัดนี้ยังมีค้างคาวแม่ไก่จำนวนมากมายหลายหมื่นตัวบางคนว่าอาจจะถึงแสนตัว เกาะอาศัยอยู่ตามต้นไม้ในวัดดำมืดไปหมดในเวลากลางวัน จะบินออกไปหากินที่อื่นเป็นฝูงเต็มท้องฟ้า และบินกลับมาในตอนย่ำรุ่ง เป็นอยู่อย่างนี้มานานแสนนานแล้ว

หลวงพ่อดิ้ว วัดหัวถนน หลวงพ่อดิ้ว เป็นพระพุทธรูปบูชา ปางมารวิชัย ที่แกะจากไม้แก้ว (ชาวลาวเรียกไม้แก้ว) องค์พระมีขนาดหน้าตักกว้าง ๑ ฟุต ๔ นิ้ว สูง ๒ ฟุตเศษ เป็นศิลปะแบบอาณาจักรลาวเข้ามาประดิษฐานในประเทศไทย โดยชาวลาวอพยพในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ ซึ่งชาวลาวอพยพนี้มาจากเมืองนครพนมเดินทางผ่านบางปะกง ไปตามมุก หนองแซ่แวน บ้านเซ็ด บ้านศาลา หน้าพระธาตุ บ้านกลาง คลองหลวง และเมืองพนสนนิคม ซึ่งพวกที่นำองค์พระหลวงพ่อดิ้วเมื่อเดินทางถึงบ้านกลางคลองหลวงแล้ว ก็ได้เริ่มเดินทางต่อไปถึงเริ่มต้นของแนวถนนโบราณเรียกว่า “ถนนพระรถ” ก็ได้ตั้งหลักแหล่งที่นั่นต่อมาได้มีพระชาวลาว ติดตามมาเพื่อจะนำหลวงพ่อดิ้วกลับคืนมาพบหลวงพ่อดิ้วอยู่กับชาวลาวที่หัวถนน จึงได้ชักชวนกันสร้างวัดและหอพระขึ้น ชื่อว่า “วัดใน” ต่อมา มีชื่อใหม่ว่า “วัดศิริชะถนน” และได้ขึ้นทะเบียนเป็นวัดชื่อว่า “วัดหัวถนน” หลวงพ่อดิ้ว เป็นที่เคารพนับถือบูชาของชาวหัวถนนและใกล้เคียง ซึ่งนับว่าเป็นที่เชื่อถือเลื่อมใสและเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจช่วยดลบันดาลให้ประสบกับสิ่งที่หวังนานปีการมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ในฤดูเทศกาลสงกรานต์ ในวันที่ ๑๔ เมษายนของทุกปี จะมีการแห่และพิธีสงฆ์นำหลวงพ่อดิ้ว

ตลาดจักสานเมืองพนสนนิคม ตั้งอยู่บริเวณถนนเกาะแก้วหลังตลาดสดเทศบาลเมืองพนสนนิคม (ตลาดเก่า) ส่วนใหญ่เป็นการผลิตเครื่องใช้จำเป็นในครัวเรือนซึ่งได้พัฒนารูปแบบให้เหมาะสมสำหรับเป็นเครื่องประดับบ้านได้ด้วย โดยในทุกวันศุกร์ของสัปดาห์จะมีตลาดนัดจักสาน ปัจจุบันมีการจัดตั้งศูนย์ส่งเสริมฝีมือการจักสานด้วยไม้ไผ่ ตามโครงการตามพระราชดำริขึ้นที่บ้านคุณปรานี บริบูรณ์ ข้างโรงเรียนอินทอาษา มีการเปิดอบรมและฝึกให้ความชำนาญ ตามหลักวิชาที่ถูกต้อง โดยมีเครื่องมือสมัยใหม่เข้ามาช่วย ทำให้ได้รูปแบบใหม่ ๆ และสวยงามควบคู่กันไป ที่สำคัญมีการส่งไปจำหน่ายที่ศูนย์ศิลปาชีพสวนจิตรลดาเป็นประจำ

๒.๕ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

อำเภอพนสนนิคม ประกอบด้วยคนหลายเชื้อชาติ ได้แก่ ชาวลาวที่อพยพมาจากจังหวัดสมุทรปราการตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ ชาวจีนที่อพยพมาในยุคหลัง ชาวอิสลามที่อพยพมาจากกรุงเทพฯ เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๘๔ - ๒๔๘๕ แต่เดิมอำเภอพนสนนิคมชื่อเมืองพระรถ ต่อมาภายหลัง

เปลี่ยนเป็นอำเภอพนัสนิคมโดยยังทิ้งร่องรอยของกำแพงดินซึ่งเป็นซากเดิมของเมืองพระรถให้เห็นอยู่ พร้อมกับพบเศษวัตถุโบราณ เช่น เศษหม้อ ไห ของคนในยุคก่อนเป็นจำนวนมาก อำเภอพนัสนิคมเป็นพื้นที่ที่ไม่ค่อยมีแหล่งน้ำตามธรรมชาติมากนัก พื้นที่ของอำเภอเกือบทั้งหมดยกเว้นบริเวณในตัวอำเภอ จะเป็นพื้นที่ปลูกข้าว ประชาชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพการทำนาปี โดยอาศัยน้ำฝนตามธรรมชาติเพียงปีละครั้งเท่านั้น โดยใช้แรงงานคนในครอบครัวและแรงงานสัตว์ (ควาย) ในการไถนาและปักดำข้าว รายได้จากการทำนาค่อนข้างน้อยพอได้อาศัยมีข้าวกินตลอดปีเท่านั้น ทำให้ชาวบ้านส่วนใหญ่มีฐานะค่อนข้างยากจน หลังจากเสร็จสิ้นการทำนาแล้ว ชาวบ้านส่วนหนึ่งจะอพยพแรงงานไปเป็นลูกจ้างในจังหวัดใกล้เคียง บางกลุ่มในหมู่บ้านจะมีอาชีพเสริมคือการทำหัตถกรรมพื้นบ้าน เช่น สิ่งจักสานที่ทำจากไม้ไผ่ อันได้แก่ ตะกร้า ฝาชี กระบุง กระด้ง เป็นต้น ในสมัยแรก ๆ ฝีมือไม่ค่อยดีนัก ระยะเวลาหลัง ๆ มีความชำนาญมากขึ้นสินค้าจึงทำได้สวยงามขึ้นและมีราคามากขึ้น

ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ภายในอำเภอพนัสนิคมนอกจากชาวบ้านดั้งเดิมในพื้นที่อำเภอพนัสนิคมแล้ว ยังอาจจำแนกเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ ได้ดังนี้

ชาวลาว ซึ่งอพยพมาตั้งแต่ครั้งอดีต นิยมตั้งบ้านเรือนอยู่รอบนอก ประกอบอาชีพรับจ้างและจักสานเป็นหลัก สำหรับการจักสานนั้นในระยะแรกเริ่ม ชาวลาวจะทำเครื่องจักสาน โดยนำไม้ไผ่มาสานเป็นอุปกรณ์หาปลา หรือทำกับดักสัตว์ป่า อาจกล่าวได้ว่าการทำเครื่องจักสานของอำเภอพนัสนิคมที่มีชื่อเสียงมาจนทุกวันนี้มีจุดเริ่มต้นมาจากชาวลาวนั่นเอง

ชาวจีน ซึ่งอพยพเข้ามาในภายหลัง แบ่งได้เป็น ๒ กลุ่ม กลุ่มแรกจะเข้ามาประกอบอาชีพทำสวนผัก นิยมปลูกบ้านเรือนตามเนินเขา ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งจะมาประกอบอาชีพค้าขายในตลาด ซึ่งกลุ่มที่ประกอบอาชีพค้าขายบางคนต่อมาได้พัฒนากิจการค้าขายของตนจนเป็นเจ้าของกิจการใหญ่ภายในตัวอำเภอพนัสนิคมในปัจจุบัน

ผู้ให้สัมภาษณ์ท่านหนึ่งเล่าว่า เมื่อมาอยู่อำเภอพนัสนิคมใหม่ๆ เมื่อกว่า ๕๐ ปีมาแล้วการค้าขายในอำเภอพนัสนิคมดีมาก ป่าของอำเภอพนัสนิคมสมัยนั้นเป็นป่าใหญ่มาก และมีความอุดมสมบูรณ์ เกร็ดเล็ก ๆ น้อย ๆ เรื่อง "การไปป่า" ของชาวพนัสนิคมในสมัยก่อนนั้นมีอยู่ว่า เมื่อเสร็จจากหน้าทำนา หลังเกี่ยวข้าวเรียบร้อยแล้วจะมีประเพณี "การไปป่า" ซึ่งกระทำโดยชาวบ้านที่เป็นผู้ชายจะจัดเตรียมควายเทียมเกวียน ออกเดินทางจากหมู่บ้านพร้อมเสบียงอาหารไปด้วยไปพร้อมกับเพื่อนบ้านคนอื่น มุ่งหน้าเข้าป่าเพื่อไปตัดฟันมาไว้สำหรับเป็นเชื้อเพลิงในการหุงต้มอาหาร หากพบต้นไม้ใหญ่จะช่วยกันเลื่อยให้เป็นแผ่นกระดานแล้วขนใส่เกวียนกลับบ้านเพื่อนำไปเก็บไว้สร้างบ้านเรือนหรือซ่อมแซมบ้านส่วนที่ซำรูดทูดโทรมในโอกาสต่อไป ที่ผ่านมามีการถางป่าเพื่อทำไร่อ้อยโดยมีลูกจ้างจากภาคอีสานมารับจ้าง มีโรงงานหีบน้ำตาลเกิดขึ้นต่อมากการค้าที่พนัสนิคมจึงซบเซาลง ชาวบ้านเล่าว่าเมื่อประมาณ ๒๐ ปี ที่ผ่านมา พนัสนิคมถือเป็นศูนย์กลางการค้าขายของพื้นที่แถบนี้ แต่ปัจจุบันภาวะการค้าของอำเภอพนัสนิคมค่อนข้างซบเซา โดยมีข้อสังเกตว่าบริเวณนอกเขตเทศบาล สภาวะทางเศรษฐกิจทรุดลง ขนาดคนมีธนบัตรใบละ ๕๐๐ บาท ต้องไปแลกในเมืองจึงจะได้

ลักษณะการตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านในอดีตนั้น ชาวบ้านเล่าว่าจะคล้ายกับชาวภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กล่าวคือแทบทุกบ้านนิยมปลูกต้นไม้ไว้หลังบ้านเป็นกอใหญ่ และนิยมนำไม้ไผ่

มาทำเป็นเครื่องจักสาน กระบุง และตะกร้า เพื่อใช้ในครัวเรือน

แต่เดิมพื้นที่ของอำเภอนสนนิคมมีลำคลองสายต่าง ๆ มากมาย อาหารการกินชาวบ้านสามารถหาได้ง่าย มีการเก็บผักมาปรุงอาหาร โดยไม่ต้องซื้อหา ชาวบ้านจะนำสินค้าที่ได้จากการประกอบอาชีพมาแลกเปลี่ยนกัน เช่น ชาวบ้านที่ประกอบอาชีพทำนา นำผลผลิตข้าวที่ได้ไปแลกกับสินค้าที่จำเป็นต่อการครองชีพอื่น ๆ ภายในหมู่บ้านเดียวกัน ชาวบ้านจะช่วยเหลือซึ่งกันและกันในลักษณะสังคมเครือญาติ ชาวบ้านได้เล่าถึงประเพณีการลงแขกในหมู่บ้านในสมัยก่อนที่ยังไม่มีโรงงานอุตสาหกรรมเกิดขึ้นภายในอำเภอนสนนิคมว่า การไปช่วยเพื่อนบ้านทำนาจะเรียกว่าการ “ออกแขก” หากชาวบ้านผู้ใดเป็นผู้เรียกเพื่อนบ้านมาช่วยทำนา จะเรียกว่าการ “นัดแขก” โดยมีการนัดวันในการมาช่วยทำนา การลงแขกมี ๒ ประเภท คือ การช่วยงานทั้งวันและการช่วยแรง โดยแบ่งเป็นงาน (๑ แรง เท่ากับ ๑ งาน และ ๑ งาน เท่ากับพื้นที่ ๑๐๐ ตารางวา) ใครทำเสร็จ ๑ งานแล้วไม่ต้องทำต่อสามารถกลับบ้านได้ และนับแรงไว้ ใครมาช่วยเท่าใด ผู้ถูกช่วยจะต้องไปช่วยคืนเท่านั้น ต่อมาเมื่อมีโรงงานอุตสาหกรรมเกิดขึ้น ทำให้ประเพณีการลงแขกค่อย ๆ หายไป เนื่องจากแรงงานพากันไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมกันหมด

ชาวบ้านเล่าว่าอำเภอนสนนิคมมีประเพณีแห่นางแมวขอฝนโดยการนำแมวใส่ตะข้อง (ตะกร้า) หามไปตามบ้านของชาวบ้านในหมู่บ้าน เมื่อไปถึงบ้านใดเจ้าของบ้านจะนำน้ำมารดแมวพร้อมทั้งบริจาคมะพร้าว ข้าวสาร มอบให้กับคณะที่แห่นางแมว จากนั้นคณะที่แห่นางแมวจะรวบรวมของที่ได้รับบริจาคทั้งหมดมาวางไว้ที่ทางสามแพร่งและประกอบพิธีขอฝน โดยสร้างศาลเพียงตา บริเวณกลางหมู่บ้าน มีการนิมนต์พระมาทำพิธีสวดขอฝน หุงข้าวมันเลี้ยงชาวบ้านที่มาร่วมพิธี การประกอบพิธีจะกระทำเช่นนี้ ประมาณ ๓ - ๔ วัน หลังจากประกอบพิธีแล้ว ชาวบ้านเล่าว่าบางครั้งฝนก็ตกลงมา บางครั้งฝนก็ไม่ตกลงมา ปัจจุบันนี้พิธีดังกล่าวได้สูญหายไปแล้ว

ในบริเวณตลาดอำเภอนสนนิคมเมื่อ ๔๐ ปีก่อนนั้นค่อนข้างเงียบเหงา มีร้านค้าซึ่งเป็นเรือนไม้ ๒ ชั้น อยู่ประมาณ ๓๐ - ๔๐ คูหาและครั้งหนึ่งเคยเกิดเหตุเพลิงไหม้ครั้งใหญ่ขึ้น บ้านเรือนถูกเพลิงไหม้เสียหายเกือบหมด ซึ่งนับเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญที่ทำให้วิถีชีวิตของชาวอำเภอนสนนิคมต้องเปลี่ยนแปลงไป ชาวบ้านต้องดิ้นรนมากขึ้นเพื่อนำมาเพิ่มเติมในส่วนที่สูญหายไป ความเจริญด้านวัตถุเข้ามาอย่างรวดเร็ว อาคารพาณิชย์ที่สร้างด้วยอิฐและปูนเข้ามาแทนที่อาคารไม้เต็ม ๆ จนหมดสิ้น ทุกคนต้องทำงานหนักมากขึ้นเพื่อเพิ่มพูนรายได้ ความเจริญด้านวัตถุเพิ่มมากขึ้น แต่สังคมเอื้ออาทรต่อกันกลับลดน้อยถอยลง และสังคมแคบลงไปทุกขณะ การเดินทางไปมา **และการติดต่อสื่อสารกัน** ในสมัยนั้นใช้ถนนลาดยางที่มีอยู่แล้วมีถนนที่เชื่อมต่อกับจังหวัดหรือพื้นที่ใกล้เคียง ประชาชนอาศัยรถโดยสารประจำทาง (รถบัสรับจ้าง) ในการเดินทางสัญจรไปต่างพื้นที่ที่ไม่ไกลมากนัก ชาวบ้านเล่าว่าแต่เดิมทีเดียวมีการเดินทางโดยสารสายพสนนิคม - ฉะเชิงเทราเป็นรถโดยสารของบริษัทเดินอากาศไทย เป็นรถโดยสารสีเทาวิ่งรับคนโดยสาร ชาวบ้านเรียกว่า “รถเมล์อากาศ” รถโดยสารสายนี้ยกเลิกการเดินทางก่อนเกิดสงครามอินโดจีน

การเปลี่ยนแปลงของอำเภอนสนนิคม อำเภอนสนนิคมมีระดับการพัฒนาแบบต่อเนื่องและค่อยเป็นค่อยไป ไม่มีปัจจัยใดที่จะบ่งชี้ถึงการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ อย่างไรก็ตามทิศทางการพัฒนาแต่ละด้านทั้งทางด้าน การปรับเปลี่ยนโครงสร้างอาชีพเกษตรกรรมไปสู่อาชีพภาคอุตสาหกรรม

แรงงาน และรายได้ในพื้นที่เป็นปัจจัยที่เกี่ยวข้องกันที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงของสังคมและวัฒนธรรมของอำเภอเป็นอย่างยิ่งเริ่มตั้งแต่วิธีการทำนาแบบดั้งเดิมที่ใช้แรงงานคนและแรงงานสัตว์ได้ถูกแทนที่ด้วยเครื่องจักร (รถไถและเครื่องนวดข้าว) ที่นำมาใช้เมื่อประมาณ ๒๐ กว่าปีที่ผ่านมา เครื่องจักรเหล่านี้ทำให้แรงงานในครัวเรือนเริ่มลดความจำเป็นลง ประเพณีการลงแขกหรือ การเอาแรง ได้ถูกละเลยและหมดไปในที่สุด มีการปรับเปลี่ยนวิธีการทำนาข้าวแบบปักดำ มาเป็นการทำนาหว่านแทนในระยะต่อมา ทั้งนี้เนื่องจากการทำนาข้าวให้ผลผลิตน้อยและราคาข้าวไม่แน่นอน อีกทั้งมีความเสี่ยงสูง ชาวบ้านเริ่มเปลี่ยนอาชีพเป็นการเกษตรแบบพืชไร่ เช่น อ้อย มันสำปะหลัง ซึ่งพืชไร่เหล่านี้กลายเป็นพืชเศรษฐกิจของอำเภอบ้านสนนิคมแทนข้าว รวมทั้งชาวบ้านเริ่มมีการประกอบอาชีพทำสวนยาง สวนยูคาลิปตัส บ้าง ปัจจุบันที่ดินมีการเปลี่ยนมือไปเป็นของนายทุน มีการเก็งกำไรมากขึ้น ประกอบกับช่วง ๑๖ ปีนับถอยหลังไปจากปัจจุบันเริ่มมีอุตสาหกรรมขนาดกลางนานาประเภท เช่น อุตสาหกรรมรถยนต์ การทำเฟอร์นิเจอร์จากไม้ โรงงานผลิตตุ๊กตา มีการมาลงทุนและเกิดการจ้างแรงงานในพื้นที่อำเภอมากขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากมีอัตราค่าจ้างแรงงานถูกกว่าพื้นที่อื่น หนุ่มสาวรุ่นใหม่นิยมการเป็นลูกจ้างรายวันในโรงงานอุตสาหกรรมมากกว่าการทำไร่ทำนาแบบเดิม ๆ ผลกระทบที่ตามมาคือ การปรับเปลี่ยนโครงสร้างของประชากรในอำเภอ (คนในพื้นที่ย้ายออก คนภายนอกพื้นที่ย้ายเข้า) โครงสร้างการผลิตเพื่อการเกษตรเปลี่ยนแปลงไปสู่การทำพืชไร่ อาชีพและรายได้ที่เกิดจากอุตสาหกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำพืชไร่ เช่น โรงงานน้ำตาล เป็นต้น อุตสาหกรรมใหม่ที่เกิดขึ้นมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตประจำวันของคนและชุมชน จนทำให้ปัจจุบันเกิดการขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตรกรรม

เมื่อก่อนเป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่าพบนินนิคมเป็นศูนย์รวมด้านเกษตรกรรมและการค้า โดยชาวฉะเชิงเทราจะต้องซื้อผักมาจากพบนินนิคม ปลาหนึ่งจากชลบุรี ที่พบนินนิคมมีตลาดผักอยู่ที่ตำบลบ้านช้างซึ่งชาวบ้านตำบลดังกล่าวมีการทำสวนผักกันมาก เนื่องจากภูมิประเทศอำนวยการอยู่ไม่ไกลจากแหล่งน้ำ

ศูนย์ส่งเสริมฝีมือการจัดสานด้วยไม้ไผ่

สำหรับอาชีพเสริมของประชาชนอันได้แก่หัตถกรรมพื้นบ้าน มีการพัฒนาหัตถกรรมพื้นบ้าน (อุปกรณ์เครื่องใช้ที่ทำจากไม้ไผ่ ซึ่งปัจจุบันนำวัตถุดิบมาจากจังหวัดจันทบุรี ปราจีนบุรี และระยอง) ให้มีคุณภาพดีและสวยงามยิ่งขึ้น โดยได้รับการส่งเสริมและสนับสนุนจากคุณปราณี บริบูรณ์ สุภาพสตรีผู้ทำคุณประโยชน์ให้แก่กลุ่มแม่บ้านที่ว่างงานหลังจากให้นานาให้มีอาชีพเสริมและเพิ่มเติม

รายได้ให้ครอบครัว คุณปราณีได้ริเริ่มมาประมาณ ๒๐ กว่าปีมาแล้ว มีการรณรงค์ให้ชาวบ้านใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ มีการรวมกลุ่มสตรีในหมู่บ้านเพื่อทำงานร่วมกัน ในระยะเริ่มต้นเป็นไปด้วยความยากลำบากเนื่องจากชาวบ้านยังเคยชินกับงานฝีมือแบบหยาบ ๆ ผลงานที่ออกมาไม่สวยงาม ไม่ได้มาตรฐานจึงได้ราคาต่ำ ปัจจุบันมีสมาชิกที่อยู่ในกลุ่มที่ได้รับการพัฒนาปรับปรุง

กลุ่มแม่บ้านกับงานจักสาน

ฝีมือแล้วประมาณ ๑๖๐ คน ส่วนใหญ่จะให้ทำงานเป็นชิ้นอยู่กับบ้านเสร็จแล้วจึงนำมาส่งให้ที่บ้านคุณปราณี บริบูรณ์ ซึ่งได้จัดบริเวณบ้านของท่านให้เป็นศูนย์สาธิตและแสดงสินค้าหัตถกรรมของกลุ่มแม่บ้านด้วย ทำให้สมาชิกมีรายได้เดือนละประมาณ ๗,๐๐๐ - ๘,๐๐๐ บาท งานส่งเสริมฝีมือด้านการจักสานด้วยไม้ไผ่นี้ได้กระทำต่อเนื่องตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน และในปี พ.ศ. ๒๕๒๑ สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถได้มีพระประสงค์ให้งานจักสานเป็นงานที่มีความละเอียดอ่อนและมีความปราณีตสวยงามยิ่ง ๆ ขึ้น ทางคุณปราณี

บริบูรณ์ จึงรับสนองพระราชประสงค์ด้วยการรับภาระดำเนินงานในเรื่องนี้ด้วยการเปิดสอนงานจักสานที่บ้านพักของคุณปราณีเอง เพื่อฝึกช่างฝีมือขั้นเยี่ยมและขยายงานด้านหัตถกรรมให้แพร่หลายยิ่งขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะอนุรักษ์ศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านซึ่งเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นและช่างฝีมือไม่ให้สูญหายไป ตลอดจนพัฒนางานด้านรูปลักษณ์ รูปแบบของผลิตภัณฑ์ให้สวยงามทันสมัย สอดคล้องกับความนิยมและความต้องการของตลาดและสร้างรายได้ที่สูงให้แก่ชุมชน

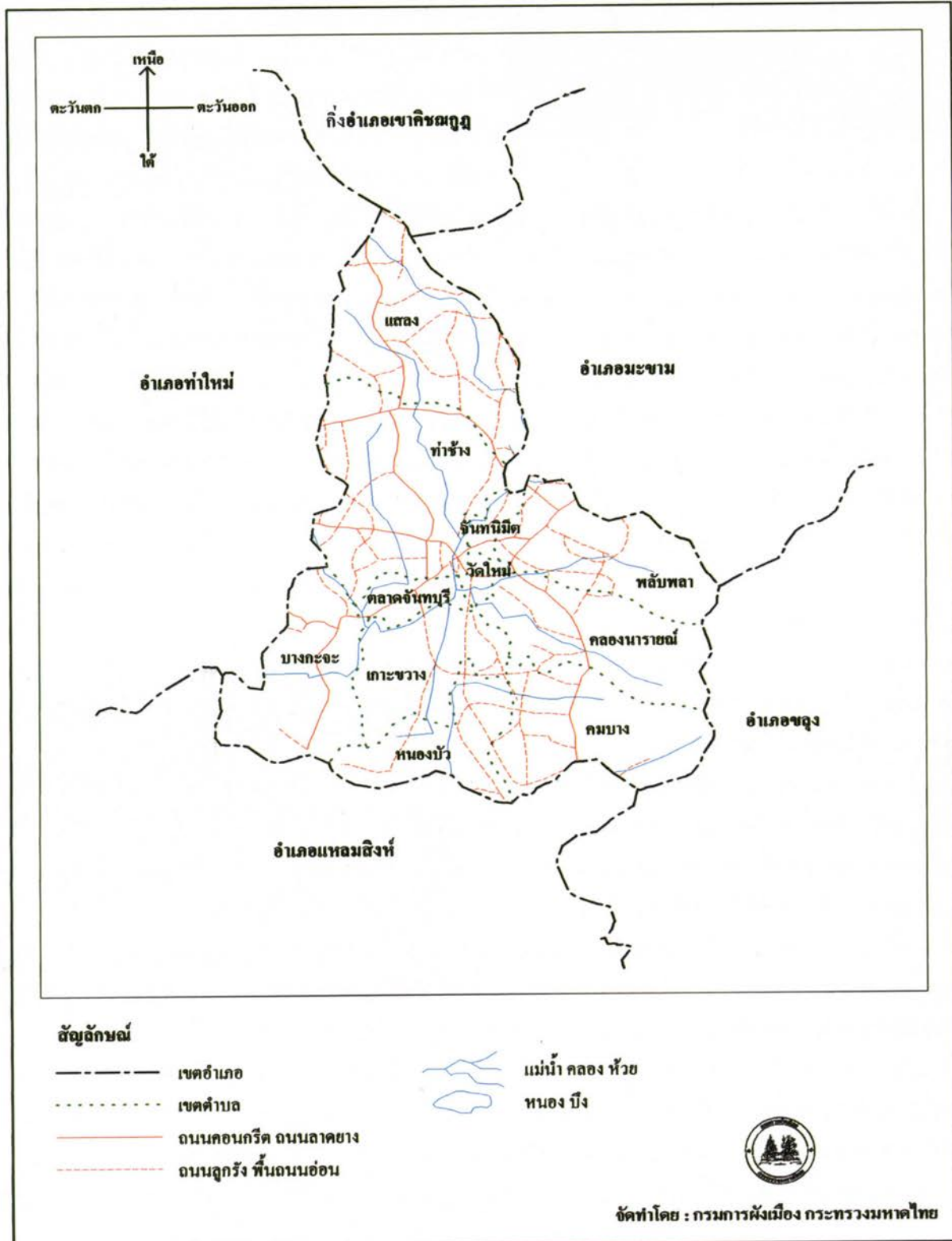
ที่พหุสนนิคมมีอาชีพขึ้นชื่ออยู่อีกอาชีพหนึ่งคือ การจัดอาหารโต๊ะจีนนอกสถานที่ มีการทำกันมากที่สุด มีคนมาจ้างจากทั่วประเทศ นอกจากการจัดเลี้ยงในพื้นที่ สถานที่ที่นิยมไปได้แก่ เพชรบูรณ์ บุรีรัมย์ จันทบุรี มีมากกว่า ๑๐๐ เจ้า ระดับราคาอยู่ระหว่าง ๕๐๐ - ๘๐๐ บาท ต่อโต๊ะ เคยได้รับรางวัลจากการประกวดโต๊ะจีนมาแล้ว

ในปัจจุบันนี้ อำเภอพหุสนนิคมมีการพัฒนาไปมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่เขตเทศบาล ปัจจุบันมีตลาดขนาดใหญ่ มีสินค้าทุกชนิดภายในเขตเทศบาล รวมทั้งมีผลไม้ เช่น มะม่วง และเครื่องจักสานขายอยู่มากมายบริเวณรอบนอกเขตเทศบาล เทศบาลเมืองพหุสนนิคมได้รับการคัดเลือกให้เป็นเทศบาลคู่มิตรกับเทศบาลเมืองเทเบอร์ ประเทศแคนาดา เพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ โดยจะทำสัญญาต่อเนื่องมาเรื่อย ๆ รวม ๓ รอบแล้ว โดย ๒ - ๓ ปีจะลงนามในสัญญากันครั้งหนึ่ง ทั้งนี้เริ่มจากเทศบาลเมืองเทเบอร์ได้ติดต่อผ่านกระทรวงมหาดไทย แล้วทางกระทรวงมหาดไทยได้เลือกให้เทศบาลเมืองพหุสนนิคมเป็นเทศบาลคู่มิตร นอกจากนั้นเทศบาลเมืองพหุสนนิคมยังเป็นเทศบาลเมืองที่ได้รับรางวัลให้พระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในฐานะเป็น "เมืองสะอาด" โดยได้ที่ ๑ ติดต่อกัน ๓ ปี

ในทุกวันนี้ชาวอำเภอพหุสนนิคมยังคงรักษาประเพณีเก่า ๆ เช่นประเพณีทำบุญกลางบ้าน โดยมีเทศบาลเมืองพหุสนนิคมให้การสนับสนุน และในอีก ๕ ปีข้างหน้า (พ.ศ. ๒๕๔๗) อำเภอพหุสนนิคมจะมีอายุครบ ๑๐๐ ปี

แผนที่อำเภอเมืองจันทบุรี จังหวัดจันทบุรี

0 5 10 กิโลเมตร

๓ อำเภอเมืองจันทบุรี จังหวัดจันทบุรี

๓.๑. สภาพทั่วไป

ตำแหน่งที่ตั้ง

อำเภอเมืองจันทบุรี ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของจังหวัด ทิศเหนือติดต่อกับอำเภอท่าใหม่ อำเภอมะขามและกิ่งอำเภอเขาชีชมฤฎุ ทิศใต้ติดอำเภอขลุงและอำเภอแหลมสิงห์ ทิศตะวันออกติดต่อกับอำเภอมะขามและอำเภอขลุง และทิศตะวันตกติดต่อกับอำเภอท่าใหม่

สภาพพื้นที่

อำเภอเมืองจันทบุรีมีเนื้อที่ประมาณ ๒๕๓.๐๙๓ ตารางกิโลเมตร มีลำน้ำสำคัญได้แก่ แม่น้ำจันทบุรี ซึ่งไหลผ่านตัวเมืองมีความยาวประมาณ ๒๔ กิโลเมตร ไหลออกสู่ทะเลที่บ้านท่าแฉลบ

ที่ว่าการอำเภอเมืองจันทบุรี

ประชากรและอาชีพ

อำเภอเมืองจันทบุรีมีประชากรทั้งสิ้น ๑๑๘,๘๓๗ คน* ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางเกษตรกรรมที่สำคัญได้แก่ ยางพารา การทำนา และทำสวนผลไม้

การปกครอง

อำเภอเมืองจันทบุรีแบ่งพื้นที่การปกครองออกเป็น ๑๑ ตำบล** ดังนี้คือ เกาะขวาง คมบาง คลองนารายณ์ จันทนิมิต บางกะจะ หนองบัว พลับพลา ท่าช้าง แสลง วัดใหม่ และตลาดจันทบุรี

๓.๒ ประวัติความเป็นมาของอำเภอ

บริเวณอำเภอเมืองจันทบุรีนับเป็นแหล่งที่ตั้งของเมืองจันทบุรีที่มีพัฒนาการมาแต่สมัยยุคต้นประวัติศาสตร์ คือ ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ ตามหลักฐานทางโบราณคดี แต่ถ้ามองจากหลักฐานทางเอกสารโบราณที่ชาวต่างประเทศจดบันทึกไว้แล้ว บริเวณนี้ก็อยู่ในบริเวณทลของบ้านเมืองในสมัยพูนัน - สุวรรณภูมิ ประมาณ ๑,๗๐๐ ปีลงมาทีเดียว สิ่งหลักันให้บริเวณนี้มีการพัฒนาของชุมชนบ้านเมืองเกิดขึ้นก็เพราะเป็นที่ราบเพาะปลูกได้และเป็นบริเวณที่อยู่ในที่ราบลุ่มปากแม่น้ำที่จะไปออกทะเลได้ แต่ที่สำคัญก็คือบริเวณนี้มีป่าเขาที่อุดมด้วยแร่ธาตุและทรัพยากรธรรมชาติของป่าต่าง ๆ อันเป็นที่ต้องการของภายนอกด้วยจึงเป็นเหตุให้มีผู้คนเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานกันอย่างต่อเนื่องมาจนทุกวันนี้ แต่พัฒนาการของชุมชนบ้านเมืองที่เกิดขึ้นนั้นก็หาตั้งอยู่ในแหล่งเดียวกันไม่ หากเคลื่อนย้ายปรับเปลี่ยนกันไปตามกาลเวลา เท่าที่มีการศึกษากันในขณะนี้สามารถกำหนดได้เป็น ๔ บริเวณด้วยกัน คือ

* ส่วนการทะเบียนราษฎร สำนักบริหารการทะเบียน กรมการปกครอง ข้อมูลปี ๒๕๔๐

** สำนักบริหารการปกครองท้องถิ่น กรมการปกครอง ข้อมูลปี ๒๕๔๐

บริเวณ วัดทองทั่วและบริเวณใกล้เคียงในเขตบ้านคลองนารายณ์ บริเวณวัดเขาพลอยแหวนซึ่งปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอท่าใหม่ บริเวณที่เป็นตัวจังหวัดจันทบุรีในปัจจุบันและบริเวณบ้านค่ายเนินวง สองบริเวณแรกเป็นแหล่งชุมชนตั้งแต่สมัยยุคต้นประวัติศาสตร์ลงมาจนถึงสมัยลพบุรี บริเวณที่สามเป็นของแต่สมัยอยุธยาลงมาส่วนบริเวณที่สี่เป็นของที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

จากหลักฐานทางโบราณคดีในขณะนี้ พัฒนาการของชุมชนในสองบริเวณแรกตั้งที่วัดทองทั่วและวัดเขาพลอยแหวนนั้นเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมของพวกจามและขอมอยู่ไม่น้อย นั่นก็คือทั้งสองแห่งต่างก็พบชิ้นส่วนของทับหลังที่เป็นศิลปะแบบสถาปัตยกรรมอันเป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งของปราสาทในทางศาสนานินดูเหมือนกัน รูปแบบนี้แต่ก่อนมีผู้กำหนดให้เป็นศิลปะขอมในสมัยก่อนเมืองพระนครยุคแรก ๆ แต่ต่อมาเมื่อไม่นานมานี้เองศาสตราจารย์บวลเซอร์เยชาวฝรั่งเศสซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญศิลปะโบราณของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้ชี้แจงว่าแท้จริงเป็นศิลปะของพวกจาม ซึ่งนับว่าเป็นการวินิจฉัยที่มีเหตุผลเป็นอย่างยิ่ง เพราะทั้งพวกจามและพวกพุนั้นเป็นกลุ่มชนที่มีถิ่นฐานใกล้ทะเล เป็นผู้มีความสามารถในการเดินเรือทะเลและการค้าขายมาก จนการเข้ามาของพวกขอมโบราณ นักภาษาศาสตร์ส่วนใหญ่จะกำหนดให้พวกจามและพวกพุนั้นเป็นชนกลุ่มที่พูดภาษาในตระกูลมาลาโยโพลีนีเซียนซึ่งในปัจจุบันคือพวกที่พูดภาษามาเลย์เป็นส่วนใหญ่ ในขณะที่พวกขอมโบราณนั้นพูดภาษาในตระกูลออสโตรเอเชียติกซึ่งเป็นต้นสาขาของภาษามอญ - เขมร พัฒนาการทางบ้านเมืองของชนทั้งสองตระกูลภาษาแลเห็นได้อย่างชัดเจน นั่นก็คือทั้งพวกจามและพุนั้นต่างก็เป็นผู้สร้างรัฐในเขตชายทะเลมาก่อนพวกขอมโบราณ พวกจามสร้างศูนย์กลางอยู่แถบเมืองเว้ในบริเวณประเทศเวียดนามปัจจุบันเรียกว่า หลินยี่ หรือ จามปา ส่วนพวกพุนั้นตั้งอยู่แถบปากแม่น้ำโขงเป็นแคว้นแคว้นของพวกพุนั้น ทั้งสองกลุ่มชนนี้มีพัฒนาการในการสร้างบ้านแปงเมือง ที่มีการค้าติดต่อกับจีนและอินเดียโดยทางทะเลมาแต่ราวคริสตศตวรรษที่ ๓ หรือประมาณพุทธศตวรรษที่ ๗ - ๘ มาแล้วทีเดียว จนเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ - ๑๑ รัฐพุนั้นสลายตัวไปพวกขอมโบราณก็เคลื่อนย้ายเข้ามาครอบงำและผนวกเข้าเป็นเขตแคว้นเจนละ ในขณะที่พวกจามยังคงดำรงอยู่เรื่อยมา

การที่พบชิ้นส่วนของศาสนสถานที่เป็นศิลปะขอมโบราณ ณ วัดเขาพลอยแหวนก็ดีและที่วัดทองทั่วก็ดี ย่อมแสดงให้เห็นว่าบริเวณดังกล่าวเคยมีชุมชนที่เป็นพวกจามเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่แล้ว เพราะถ้าไม่มีชุมชนก็คงไม่มีการตั้งถิ่นฐานขึ้นอย่างแน่นอน ตำแหน่งที่ตั้งของแหล่งที่เป็นชุมชนทั้งสองแห่งนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกัน คือต่างก็ตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มเชิงเขาที่ติดกับทางน้ำไปออกทะเลได้ ที่วัดเขาพลอยแหวนที่ตั้งอยู่ในเนินเขานั้น พบทับหลังแบบสถาปัตยกรรมเติมแผ่น แต่ไม่พบตัวศาสนสถาน เมื่อสอบถามผู้รู้ถึงแหล่งที่มา ก็บอกว่าได้มาจากเนินดินตรงดินเขาทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งเมื่อมีการลงไปเดินสำรวจดูก็พบร่องรอยศาสนสถานอยู่ในบริเวณนี้ อีกทั้งบริเวณเชิงเขานี้ก็ลาดลงไปสู่ที่ราบลุ่มที่ปัจจุบันเป็นบ้านบ่อพุ บ้านวัดกลางและบ้านวัดบนซึ่งอยู่ใกล้กับลำคลองสำโรงที่จะติดต่อไปยังลำน้ำที่จะออกทะเลได้ โดยเฉพาะปัจจุบันคือคลองลำแพนที่อาจไปออกทะเลได้แถวบ้านท่าแฉลบ บ้านบางกะไชย และบ้านหนองปลาตุ๊กในสมัยโบราณ จากการศึกษาที่ยังไม่มีการสำรวจศึกษากันอย่างถี่ถ้วนในขณะนี้จึงไม่อาจกล่าวได้ว่าชุมชนโบราณแห่งนี้มีพัฒนาการสืบเนื่องมาจนถึงสมัยหลังอย่างไรบ้าง ซึ่งพอสรุปได้แต่เพียงว่าเคยเป็นชุมชนของพวกจามมาก่อน ซึ่งต่างจากบริเวณวัดทองทั่วที่มีพัฒนาการแต่สมัยพวกจามมาถึงพวกขอมอย่างชัดเจน

บริเวณวัดทองทั่วเป็นบริเวณที่มีปริมณฑลกว้างขวางที่คนทั่วไปเรียกว่าเมืองเพนียด ตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มเชิงเขาสระบาปทางตะวันออกเฉียงใต้ของตัวเมืองจันทบุรี เป็นบริเวณที่มีลำน้ำคลองนารายณ์ลำคลองสระบาปและลำคลองจระเข้ไหลลงจากเขาสระบาปไปหล่อเลี้ยง แต่ลำน้ำสำคัญคือคลองสระบาปลำนารายณ์ที่ไหลผ่านไปบรรจบกับแม่น้ำจันทบุรีในเขตบ้านคลองกุ่มทางตะวันตกเฉียงเหนือ บริเวณนี้ไม่ใช่บริเวณแหล่งที่อยู่อาศัยของชุมชน หากเป็นแหล่งศาสนสถานที่มีความสำคัญ แม้ว่าจะตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มที่น้ำอาจท่วมได้ในเวลาหน้าฝน แต่ก็ได้มีการยกระดับฐานของศาสนสถานทั้งหมดให้สูงกว่าระดับที่น้ำจะท่วม โดยใช้ศิลาแลงล้อมเป็นกรอบสี่เหลี่ยมผืนผ้าแล้วนำดินมาอัด ทำให้เกิดฐานที่สูงกว่าระดับพื้นดินธรรมดาประมาณเกือบหนึ่งเมตรต่อนั้นก็ยกขึ้นไปอีกระดับหนึ่งให้สูงกว่าฐานเพื่อสร้างศาสนสถานขึ้นบนพื้นที่ยกระดับนั้นอีกทีหนึ่ง นับเป็นที่น่าเสียดายว่าศาสนสถานที่ตั้งอยู่บนพื้นที่ยกระดับในชั้นที่สองนั้นได้ถูกรื้อทำลายหมดไปแล้ว ได้มีผู้สร้างพระอุโบสถและพระวิหารขึ้นมาแทนที่บนพื้นที่นี้ หรืออีกนัยหนึ่งเป็นการสร้างวัดในพุทธศาสนาลงบนเนินดินยกระดับนี้ วัดที่เกิดขึ้นแทนที่ของเดิมนั้น น่าจะมีอายุตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นลงมา สิ่งซึ่งที่ยืนยันอายุในสมัยดังกล่าวนี้ก็คือ เสาหินของพระอุโบสถหลังเดิมของวัดทองทั่ว ที่มีรูปสลักเป็นรูปเทวดาพนมมือถือดอกบัว โดยที่รูปลักษณะหน้าตาของเทวดานั้น ยังมีลักษณะเค้าเงื่อนที่สืบเนื่องมาแต่สมัยทวารวดีและลพบุรีอยู่ไม่น้อย แม้ว่าไม่ปรากฏร่องรอยของศาสนสถานในสมัยแรก ๆ เหลือให้เห็นว่ามีลักษณะเช่นใดก็ตาม แต่การมีอยู่ของชิ้นส่วนที่เป็นองค์ประกอบสถาปัตยกรรมที่พบได้ฉุนกุกฎิพระที่วัดทองทั่ว อันได้แก่ ชิ้นส่วนของทับหลังครึ่งแผ่นในศิลปะแบบถาลาบริวัตร์ ทับหลังศิลปะแบบไพรกมมง ศิลปะจารึก ภาพจำหลัก รูปพระพิฆเนศ และเสาประดับกรอบประตูศิลปะแบบนครวัดนั้น เป็นสิ่งบ่งบอกให้เห็นว่ามีการสร้างอาคารและเปลี่ยนแปลงอาคารทางศาสนสถาน บนฐานวัดที่ยกระดับให้สูงขึ้นดังที่กล่าวมาแล้วหลายครั้งหลายครา อย่างน้อยก็มีการสร้างสิ่งที่เรียกว่าปราสาทสืบกันมาถึงสามยุคสามสมัย สมัยแรกเป็นศาสนสถานที่มีสัมพันธ์กับทับหลังสมัยถาลาบริวัตร์ ร่วมสมัยเดียวกันกับที่พบที่วัดบนเขาพลอยแหวน คงเป็นศาสนสถานของพวกจามที่มีอายุแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ อันแสดงให้เห็นว่า เคยมีชุมชนของพวกจามที่น่าจะเป็นพวกพ่อค้าทางทะเลมาตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อน ต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ พวกขอมสมัยก่อนเมืองพระนครที่เรียกว่าพวกเจนละ ที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองสมโบร์ไพรกุกก็แผ่อิทธิพลเข้ามาครอบงำ มีการสร้างศาสนสถานเรียกว่า ปราสาท ขึ้น คือเห็นได้จากทับหลังศิลปะแบบไพรกมมง รูปพระพิฆเนศที่จำหลักบนแผ่นหินและศิลปะจารึกในสมัยพระเจ้าอิศานวรมันที่ ๑ ตามที่กล่าวมาแล้ว อันแสดงให้เห็นว่ามีอิทธิพลทางการเมืองของขอมเข้ามาเกี่ยวข้องในยุคนี เพราะยุคของกษัตริย์อิศานวรมันที่ ๑ นั้น เป็นยุคที่รุ่งเรืองยุคหนึ่งของแคว้นเจนละทีเดียว เมื่อเร็วๆ นี้ทางเจ้าหน้าที่กองโบราณคดี กรมศิลปากรก็พบเศียรเทวรูปพระนารายณ์สมัยไพรกมมงนี้ที่วัดทองทั่ว อันแสดงให้เห็นถึงการเกี่ยวข้องกับกัมพูชาสมัยก่อนเมืองพระนครในบริเวณนี้เพิ่มขึ้น และมีการสืบเนื่องมาถึงสมัยเมืองพระนคร อันเป็นยุคที่มีสัมพันธ์กับเสาประดับกรอบประตูศิลปะนครวัด นั่นก็คือ ได้มีการปรับเปลี่ยนศาสนสถานเป็นปราสาทในสมัยเมืองพระนครขึ้นมาแทน ซึ่งในยุคนีได้มีการขยายตัวของศาสนสถานออกไปยังที่อื่น เช่น บริเวณเพนียดที่อยู่ห่างจากวัดทองทั่วไปทางตะวันออกเฉียงใต้ บริเวณนี้พบฐานศิลาแลงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าก่อล้อมบริเวณส่วนกลาง ที่มีลักษณะว่างเปล่า เมื่อดูแล้วเหมือนกับเพนียดหรือคอกช้างที่พบเห็นในสมัยกรุงศรีอยุธยาลงมา ปัจจุบันนี้ทุกคนมักลงความเห็นว่า คือเพนียด แต่ก็ยังไม่มีการศึกษาพิสูจน์กันแต่อย่างใด จึงมีข้อสงสัยที่ต้องทิ้งไว้เป็นคำถามในที่นี้ว่า ถ้าเป็นสถานที่เกี่ยวกับช้างจริงแล้ว บริเวณนี้ควรเป็น

คอกช้างหรือว่าเพนียดคล้องช้าง เพราะถ้าหากเพื่อคล้องช้างแล้ว ดูพื้นที่ภายในจะเล็กเกินไป แต่ถ้าหากเป็นคอกช้างแล้วก็น่าจะเพียงพอ แต่ถ้าไม่ใช่ทั้งสองอย่างก็อาจเป็นฐานของสถาปัตยกรรมขอม เช่นที่พบที่คอกช้างเผือกในบริเวณปราสาทรอบเขาพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ และฐานอาคารใกล้กับสระออมพิมพ์ในเขตปราสาทพนมวัด จังหวัดนครราชสีมา และอีกแห่งคือบริเวณที่เรียกว่า เขาค้างเงินคลังทองในเขตปราสาทหินพิมาย

แม้ว่าไม่อาจจะหาข้อยุติได้ว่า ฐานศิลาแลงที่เรียกว่า เพนียดนี้จะเป็นอะไรก็ตาม แต่สิ่งที่เป็นจริงอยู่อย่างหนึ่งก็คือ บริเวณที่เรียกว่าเพนียดนี้ตั้งอยู่บนเนินดินที่สูงที่ลาดลงมาจากตีนเขาสระบาบ อันมีลำน้ำคลองนารายณ์หล่อเลี้ยง เป็นที่พบจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤตและเขมรที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เมื่อผู้เชี่ยวชาญอ่านแล้วพบว่ามีความเหมือนกับที่พบในจารึกอีกหลักของพระเจ้ายโสธรมณีที่พบในเมืองพะตะบอง เสียมราฐ บาพนม บันทายมาส เป็นต้น นอกจากนั้นชาวบ้านที่มีอายุในแถบนี้ยังเล่าว่า พบโคกเนินที่ก่อด้วยอิฐแผ่นขนาดใหญ่ ในพื้นที่ซึ่งปรับเป็นสวนผลไม้แล้วหลายแห่ง ข้อมูลเหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นว่า บริเวณเชิงเขาสระบาบในเขตลำคลองนารายณ์นี้น่าจะเป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณแต่สมัยยุคต้นประวัติศาสตร์เรื่อยมาจนถึงสมัยลพบุรี และอยุธยา

บริเวณที่สามคือ ตัวเมืองจันทบุรี ที่บ้านลุ่ม ตั้งอยู่บนที่เนินสูง ริมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำจันทบุรี ที่ไหลลงมาจากซอกเขาระหว่างเขาสอยดาวและเขาสามง่ามในเขตอำเภอโป่งน้ำร้อน ณ ตรงบริเวณที่เป็นที่ตั้งตัวเมืองนั้นเป็นศูนย์กลางการคมนาคมทั้งทางน้ำและทางบกที่จะติดต่อไปยังที่อื่น ๆ โดยเฉพาะทางน้ำนั้น เรือขนาดใหญ่สมัยก่อนอาจเดินทางจากปากแม่น้ำมายังตัวเมืองได้ นอกจากนี้ตัวเมืองยังเป็นที่เนินที่น้ำท่วมไม่ถึงเหมาะกับการตั้งถิ่นฐาน ในขณะเดียวกันบริเวณโดยรอบเป็นที่ราบลุ่มที่ทำการเพาะปลูกได้พอสมควรพบร่องรอยที่มีคูน้ำและแนวกำแพงเหลือให้เห็นทางส่วนเหนือของเมือง โดยเฉพาะบริเวณที่เป็นค่ายตากสินในปัจจุบัน ในขณะที่ส่วนล่างพบเมืองกลายเป็นย่านการค้าและธุรกิจมีการขุดทำลายหลักฐานที่เป็นคูน้ำและแนวกำแพงหายไปจนหมดสิ้น การสร้างกำแพงเมืองและขุดคูเมือง ณ บริเวณนี้คงเกิดมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เพราะในยุคนี้ได้โปรดให้พวกฝรั่งเศสเข้ามาสร้างเมืองที่เป็นป้อมปราการในจังหวัดต่าง ๆ หลายแห่งหลายท้องที่ เพราะฉะนั้นเมืองในที่นี้จึงมีความหมายเป็นเมืองที่ป้องกันข้าศึกศัตรูด้วย ในบริเวณเมืองมีวัดเกิดขึ้นหลายแห่ง รวมทั้งบริเวณนอกเมืองด้วย วัดที่พบโบราณวัตถุเก่าแก่ที่อยู่ในตัวเมืองคือวัดโบสถ์ และวัดกลาง วัดโบสถ์ตั้งอยู่บนเนินดินติดแม่น้ำจันทบุรี มีฐานรูปเคารพแบบลพบุรี ศิลาแลงและหน้าบันปราสาทในศิลปะแบบปาพน ตั้งอยู่ข้างหน้าโบสถ์ มองดูเหมือนกับว่าเป็นของศาสนสถานดั้งเดิมในวัดนี้แต่ผู้รับบอกว่าย้ายมาจากที่อื่นซึ่งก็คงจะมาจากวัดทองทั่ว มากกว่าที่อื่น ๆ เพราะเป็นบริเวณที่พบฐานศาสนสถานและมีร่องรอยของการรื้อปราสาทเดิมออกไปอย่างชัดเจน ส่วนที่วัดกลางนั้นมีเสมาหินที่เป็นเขตโบสถ์เดิมที่มีอายุตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปเหลือให้เห็น ซึ่งเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าบริเวณนี้มีมาก่อนการสร้างกำแพงและป้อมปราการในสมัยรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชลงมา อีกสิ่งหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่ามีชุมชนเมืองจันทบุรีมาก่อนรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็คือ ที่วัดจันทรรามซึ่งตั้งอยู่ริมลำน้ำจันทบุรีฝั่งตะวันออกฝั่งตรงข้ามกับวัดโบสถ์ที่ตั้งอยู่บนเนินในเขตเมืองพบร่องรอยของโบสถ์และศาสนสถานที่มีอายุเก่าแก่กว่าสมัยรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์เช่นเดียวกัน สิ่งที่เป็นหลักฐานในเรื่องนี้ก็คือ โบเสมาที่ปลายซุ้มทั้งสองข้างทำเป็นรูปศิระษะนาคที่มีอิทธิพลศิลปะขอม ซึ่ง น.ณ ปากน้ำ ให้ความเห็นว่าเป็นโบเสมาที่มีอายุเก่าแก่ถึงสมัยลพบุรี หลักฐานของการเก่าแก่เช่นนี้ ทำให้สามารถย้อนอายุเก่าแก่ของจันทบุรี ณ ที่นี้ไปถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา

ตอนต้น ในสมัยรัชกาลของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ได้เพราะปรากฏเรื่องราวในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่า เมืองจันทบุรีนับเนื่องเป็นเมืองประเทศราชของกรุงศรีอยุธยาในยุคนี้ แต่อย่างไรก็ตามในช่วงสมัยอยุธยาตอนต้นนี้ขึ้นไป ซึ่งเป็นเวลาที่ยังไม่มีการสร้างกำแพงและป้อมปราการทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำจันทบุรีนั้น บริเวณเมืองจันทบุรีตั้งอยู่ทั้งสองฝั่งแม่น้ำจันทบุรี คือทั้งฝั่งตะวันตกและตะวันออก อีกทั้งการให้ความสำคัญนั้นดูเหมือนจะเน้นอยู่ทางฝั่งตะวันออกเสียด้วยซ้ำ เพราะอยู่ในบริเวณที่ลุ่มกว่า ที่เป็นเช่นนี้เพราะ พบร่องรอยของบริเวณที่มีคูน้ำและคันดินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดเล็ก อยู่เหนือเขตวัดจันทารามไปทางตะวันออกเฉียงเหนือเล็กน้อย อาจกล่าวได้ว่าเป็นเวียงขนาดเล็ก และทางตะวันออกเฉียงเหนือของเวียงนี้ก็คือ วัดเขาน้อย แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าบริเวณนี้ยังไม่ได้มีการสำรวจและศึกษาทางโบราณคดีกันอย่างจริงจังเลย มีแต่เพียงคำบอกเล่ากันมาว่าเมืองจันทบุรีในสมัยอยุธยาตอนต้นนั้น อยู่บริเวณบ้านหัววัง ตำบลพุงทลาย ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำจันทบุรี และยังมีแนวคันดินคูเมืองอยู่ บริเวณบ้านหัววังนี้ เท่าที่ดูจากหลักฐานก็เป็นชุมชนอีกแห่งหนึ่งเหมือนกัน เพราะมีแนวคันดินและพบซากวัดครั้งกรุงศรีอยุธยาหลายวัด แต่ยังไม่เห็นร่องรอยที่ชัดเจนว่าเคยเป็นตัวเมืองเลย แต่เป็นที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่งก็คือ ตามลำน้ำจันทบุรีขึ้นไปทางเหนือที่ไม่ห่างไกลกับบ้านพุงทลายนั้น มีชื่อบ้านที่แสดงความเก่าแก่อีกหลายแห่ง เช่นบ้านขอม และบ้านลาวเป็นต้น ซึ่งสัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานของผู้คนที่อาจถูกกวาดต้อน หรืออพยพเข้ามาในสมัยอยุธยาและกรุงเทพฯ ตอนต้นได้

ประมาณ พ.ศ. ๒๒๐๐ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้มีการย้ายเมืองจากบ้านหัววัง ตำบลจันทน์มิต มาสร้างใหม่ที่บ้านลุ่มเนื่องจากที่เดิมมีน้ำท่วมถึงทุกปีและในการก่อสร้างเมืองใหม่ที่บ้านลุ่มนี้ให้สร้างป้อมเหมือนอย่างเมืองโบราณทั้งหลายคือ มีคูและเชิงเทินรอบเมือง (ปัจจุบันอยู่หลังค่ายตากสิน) และตั้งอยู่ตำบลนี้มาตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยา

อย่างไรก็ตาม ถ้านับเนื่องความสำคัญของการเป็นเมืองจันทบุรีอย่างที่เห็นกันในทุกวันนี้ ก็จำเป็นต้องดูแค่สมัยรัชกาลของสมเด็จพระนารายณ์ลงมาอันเป็นเวลาที่มีการสร้างป้อมปราการเกิดขึ้นบนฝั่งตะวันตกอันเป็นที่เนินสูง ซึ่งทำให้เมืองจันทบุรีเป็นเมืองที่เข้มแข็งและ กลายเป็นเมืองสำคัญทางชายฝั่งทะเลที่สมเด็จพระเจ้าตากสินต้องยกกองทัพ กำลังพลประมาณ ๕๐๐ คน พร้อมด้วยทหารคู่ใจคือพระเช็งเงินหลวงพิชัยอาสา หลวงพรหมเสนา และหลวงราชเสนหา ดีฝ่าวงล้อมของพม่าเข้ายึดเมืองจันทบุรีไว้ได้เป็นเมืองที่เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่านั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ และใช้เมืองจันทบุรีเป็นแหล่งสะสมเสบียงอาหาร รวบรวมพลเป็นเวลาถึง ๕ เดือน ได้ทหารไทยประมาณ ๕,๐๐๐ คน ต่อเรือรบได้ประมาณ ๒๐๐ ลำ เพื่อไปกู้กรุงศรีอยุธยาจึงนับได้ว่าเมืองจันทบุรีเป็นเมืองสำคัญที่เคยเป็นที่ตั้งของวีรกรรมของไทยพระองค์หนึ่งมาก่อน เหตุนี้ต่อมาจึงตั้งชื่อค่ายทหารในเมืองนี้ว่า ค่ายตากสิน สร้างศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินไว้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ รวมทั้งร่องรอยของกำแพงเมืองก็ยังมีให้เห็นชัดเจนในบริเวณนี้ แต่ที่กล่าวมานี้อาจทำให้ไขว้เขวไปได้ว่าเมืองนี้เป็นเมืองทางด้านยุทธศาสตร์แต่เพียงอย่างเดียวไม่จริงตรงข้ามกับความเป็นจริงในเรื่องที่ว่า เมืองจันทบุรีเป็นเมืองศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ เพราะอันที่จริง ความสำคัญของเมืองจันทบุรีในที่นี้หาได้จำกัดอยู่เพียงมีคูน้ำคันดินล้อมรอบไม่ เพราะความเป็นจริงเมืองจันทบุรีเป็นชุมชนที่มีแม่น้ำผ่ากลาง คือมีผู้คนตั้งถิ่นฐานอยู่ทั้งสองฝั่งแม่น้ำที่มีปริมาณชลกว้างขวางกว่าบริเวณที่เป็นเมืองมีป้อมปราการมากนัก ดังเห็นได้ว่าปัจจุบันยังมีบ้านเมืองตั้งเรียงรายอยู่ริมฝั่งน้ำอย่างหนาแน่น ทางฝั่งตะวันตกนั้นก็เป็นย่านของชุมชนชาวจีนที่นอกจากมีตึกแถว ตรอก ซอยแล้วยังมีย่านตลาด และศาลเจ้าที่แสดงถึงการมีอยู่มาช้านาน ซึ่งในขณะนั้นแม้ว่าจะมีไฟไหม้ทำลายลงมากแล้วก็ตาม

แต่ความต้องการของคนในชุมชนที่อยากจะรักษาความเก่าแก่ไว้ก็ยังมีอยู่ ในขณะที่ทางฝั่งตะวันออกเป็นย่านบ้านเรือนราษฎร และกลุ่มชนที่นับถือคริสตศาสนา มีวัดและโบสถ์เก่าที่นับว่าใหญ่โตและเก่าแก่ที่สุดในภูมิภาคชายฝั่งทะเลตะวันออกของประเทศไทยก็ว่าได้ สิ่งเหล่านี้ล้วนมีความสำคัญต่อการอนุรักษ์เพื่อให้เห็นความเจริญรุ่งเรืองของจันทบุรีเป็นอย่างยิ่ง

ส่วนบริเวณที่ที่มีความสำคัญในประวัติความเป็นมาของเมืองจันทบุรีก็คือบ้านค่ายเนินวง ที่ตั้งอยู่บนเนินเขาริมคลองน้ำใสอันเป็นลำน้ำที่ไหลลงมาจากที่สูงทางเหนือมาพบกับลำน้ำจันทบุรีในบริเวณนี้ ครั้งรัชกาลที่ ๓ อันเป็นเวลาที่ยุทธกับเขมรและญวน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าญวนอาจยกกองทัพมาตีเมืองจันทบุรีและกรุงเทพฯ ได้ง่าย เพราะบริเวณนี้อยู่ไม่ห่างไกลจากเมืองฮาเตียนหรือพุทโธมาตที่เป็นเมืองสำคัญของเมืองเท่าใดนัก จึงโปรดให้สมเด็จพระยามหาจักรพรรดิ (ดิศ บุนนาค) ออกมาสร้างเมืองจันทบุรีใหม่ขึ้น ณ ที่นี้พร้อมทั้งสร้างกำแพงและป้อมปราการขึ้นอย่างแข็งแรง มีช่องปืนใหญ่เรียงรายเพื่อโต้ตอบการบุกรุก อีกทั้งบริเวณนี้อยู่ใกล้กับทะเลมากกว่าตัวเมืองจันทบุรี จึงเท่ากับเป็นการสร้างป้อมค่ายเพื่อรับศึกจากทางน้ำ ทางทะเลโดยตรง นอกจากสร้างค่ายคู ประตูหอรบแล้ว จึงโปรดให้สร้างวัดโยธานิมิตรขึ้นเป็นวัดสำคัญอีกด้วยแต่เมื่อสร้างเสร็จแล้วก็ไม่ปรากฏว่าญวนยกกองทัพมาตีเมืองใหม่ แห่งนี้ก็เลยร้างไป เพราะผู้คนยังคงอาศัยอยู่ที่เมืองจันทบุรีเดิมที่เป็นศูนย์กลางทางสังคมและเศรษฐกิจดีกว่า ปัจจุบันนี้ป้อมปราการที่ค่ายเนินวง นับได้ว่าเป็นสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์แห่งหนึ่งของเมืองจันทบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งทางราชการได้อนุรักษ์ไว้ให้คนรุ่นหลังได้เห็นกัน

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเมืองกลับไปอยู่ที่บ้านลุ่มเช่นเดิม และเป็นที่ตั้งของเมืองจันทบุรีจนถึงปัจจุบัน เกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ เมื่อฝรั่งเศสได้ขยายลัทธิจักรวรรดินิยมเข้ามาในอินโดจีน และเกิดข้อขัดแย้งกับไทยจนเป็นเหตุให้ฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรีตามสัญญาลงวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ และพยายามเจรจาให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรีโดยมีการเจรจากันทั้งหมด ๓ ครั้ง ฝรั่งเศสยอมถอนทหารจากจันทบุรีเมื่อไทยยกจำปาตักดีให้ฝรั่งเศสแลกคืนกับเมืองจันทบุรีรวมเวลาทั้งสิ้น ๑๑ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖ - พ.ศ. ๒๔๔๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงการปกครอง การศึกษา และศาสนาให้ทัดเทียมกับเมืองอื่น ๆ และใน พ.ศ. ๒๔๕๐ จึงเสด็จประพาสเมืองจันทบุรีเพื่อปลอบขวัญและเยี่ยมราษฎร และมีการตั้งอำเภอและกิ่งอำเภอประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขาภิบาล ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารในมณฑลจันทบุรี โดยมีพระยาตรีสุเทพเป็นผู้ตรวจราชการการเมืองจันทบุรี

๓.๓. ความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรม

สำหรับความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรมของอำเภอเมืองจันทบุรี ได้แก่

นิทานท้องถิ่น

ที่เกี่ยวกับชื่อบ้านนามเมืองของเมืองจันทบุรี ซึ่งมีอยู่หลายสำนวน มีอยู่ว่ามีกษัตริย์องค์หนึ่งครองนครที่เชิงเขาสระบาปด้านตะวันตก ทรงพระนามว่าพระเจ้าพรหมทัต มีพระโอรสกับมเหสี ๒ องค์ ทรงพระนาม พระไวยทัต และพระอนุชาพระเกตุทัต ต่อมาทรงมีพระมเหสีพระองค์ใหม่ทรงพระนามว่า พระนางกาไว เป็นที่โปรดปรานของพระเจ้าพรหมทัตยิ่งนัก และมีพระโอรสด้วยกันอีก ๑ พระองค์ พระนางกาไวมีประสงค์จะให้โอรสของนางได้ครองเมืองจันทบุรี จึงทูลขอพระเจ้าพรหมทัตส่งพระโอรสของ

พระมหาสีงค์เดิมไปสร้างเมืองอยู่ในท้องที่กันดารทางเหนือต่อแดนในเขตอำเภอโป่งน้ำร้อนในปัจจุบัน ต่อมาเมื่อพระเจ้าพรหมทัตสวรรคต พระนางกาไวจึงสถาปนา พระราชบุตรเป็นกษัตริย์ครองนครสืบไป และพระนางเป็นผู้สำเร็จราชการ เมืองนี้จึงถูกเรียกว่า “เมืองกาไว” ต่อมาพระไวทตและพระเกตุทัต รู้เรื่องพระบิดาสวรรคตจึงจะชิงเมืองคืน แต่กองกำลังสู้พระนางกาไวไม่ได้ จึงไปขอกำลังจากกษัตริย์ขอม ซึ่งอยู่ที่เมืองนครธมมาช่วยแก้แค้น เมื่อได้เมืองคืนแล้วจะแบ่งให้ กษัตริย์ขอมได้ส่งกองทัพมาช่วยตั้ง พลับพลาพักอยู่นอกเมือง ตำบลที่พักพลนี้จึงเรียกว่า ตำบลพลับพลา เมื่อส่งคนไปเจรจาไม่ได้ผลโดย กองทัพของพระไวทตและพระเกตุทัตจึงเข้าตีเมืองจันทบุรี พระนางกาไวสู้ไม่ได้ จึงขนพระราชทรัพย์ ขึ้นหลังช้างที่พะเนียด (ซึ่งคือวัดพะเนียดร้าง) เปิดประตูเมืองด้านใต้หนีไป กองทัพไล่ติดตามพระนางกาไว เห็นว่าจวนตัวก็เอาทองและเพชรพลอยออกหว่าน แล้วรีบลงเรือหนีไปสถานที่นั้นจึงได้ชื่อว่า วัดทองทั่ว มาจนปัจจุบัน

๓.๔ สถานที่สำคัญ

อำเภอเมืองจันทบุรีมีสถานที่สำคัญ ๆ ดังนี้

วังสวนบ้านแก้ว

วังสวนบ้านแก้วตั้งอยู่ในเขตเขาไระยาไม่ไกลจาก ตัวเมืองนัก วังแห่งนี้สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีพระราชินี ในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยประทับอยู่ที่นี่เป็น เวลากว่า ๒๐ ปี หลังจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ สวรรคต วังแห่งนี้มีเนื้อที่ ๗๒๕ ไร่ ทรงปลูกพืชสวนพืชไร่ ต่าง ๆ ที่สำคัญคือทรงส่งเสริมงานอาชีพทอเสื่อกกหรือที่ เรียกว่า เสื่อจันทบูรให้มีรูปแบบแปลกออกไปจากที่เคยทำอยู่ ผลิตภัณฑ์ที่ออกไปจากวังสวนบ้านแก้วจะมีตราประทับ “สบก” อันเป็นอักษรย่อของวังสวนบ้านแก้วนั่นเอง ต่อมา สถานที่นี้ได้กลายเป็นวิทยาลัยครูรำไพพรรณี ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๕ ปัจจุบันวิทยาลัยครูฯ ได้จัดทำหนักเทาอันเป็น อาคารที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีเคยทรงประทับเป็น ศูนย์ศิลปวัฒนธรรมของเมืองจันทบุรี

“วังสวนบ้านแก้ว” วังของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี ในเขต

อู่ต่อเรือพระเจ้าตาก

ปัจจุบันสันนิษฐานเป็นอู่ต่อเรือพระเจ้าตาก ที่ตำบล เสม็ดงาม ตรงข้ามกับท่าแฉลบ การต่อเรือทางทะเลที่สำคัญ มีอยู่ด้วยกัน ๒ ครั้งคือ เมื่อตอนพระเจ้าตากสินตั้งตัวเป็นอิสระ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ครั้งหนึ่ง และเมื่อพระบาทสมเด็จพระ ปิ่นเกล้าและสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ออกมา สร้างเรือกำปั่นแบบฝรั่ง เมื่อปลายรัชกาลที่ ๔ ครั้งหนึ่ง

บริเวณอู่ต่อเรือสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

ป้อมค่ายเนินวง สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๕

ค่ายเนินวง

ตั้งอยู่ที่ตำบลบางกะจะ อำเภอเมืองจันทบุรี เมื่อสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ศูนย์กลาง ของเมืองตั้งอยู่ที่บ้านลุ่ม ซึ่งอยู่ในตัวเมืองจันทบุรีปัจจุบัน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ไทยเกิดศึกสงครามกับญวน ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเมืองมาตั้งมั่นที่ใหม่ คือบริเวณตำบลบางกะจะซึ่งเป็นที่สูงสามารถเห็นพื้นที่ได้กว้างขวางจนไปถึงปากน้ำแหลมสิงห์ซึ่งจะเห็นการเคลื่อนทัพกันได้ชัดเจนในครั้งนั้นได้มีการสร้างหลักเมืองที่วัดโยธานิมิต และสร้างประตูค่ายอย่างมั่นคงทั้งสี่ด้าน เรียกว่าค่ายเนินวง ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากเหตุการณ์กับฝรั่งเศสและญวนได้สงบลงแล้ว จึงให้ย้ายมาอยู่ ณ บ้านลุ่ม อย่างเดิม

ปัจจุบันค่ายเนินวงใช้เป็นที่ตั้งของโครงการโบราณคดีได้นำของกรมศิลปากร จัดแสดงโบราณวัตถุที่ขุดขึ้นมาได้จากเรือซึ่งจมอยู่บริเวณจันทบุรีและอ่าวไทย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงลักษณะการติดต่อของการเดินเรือทางทะเล

โบสถ์วัดแม่พระปฏิสนธินิรมล

เป็นโบสถ์ในคริสตศาสนา นิกายโรมันคาทอลิก สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ และมีการปรับปรุงรูปแบบถึง ๕ ครั้ง โบสถ์แห่งนี้เป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวไทยเชื้อสายญวนที่นับถือนิกายโรมันคาทอลิกที่อพยพมาตั้งแต่สมัยปลายกรุงศรีอยุธยา และทำมาหากินอยู่ในบริเวณนี้ รูปทรงและลักษณะทางสถาปัตยกรรมงดงามสะดุดตา

โบสถ์วัดแม่พระปฏิสนธินิรมล

อนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

ตั้งอยู่บริเวณสวนสาธารณะสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในเขตเทศบาลเมืองจันทบุรี มีเนื้อที่ประมาณ ๓๐๐ ไร่ มีเกาะอยู่กลางบึงขนาดกลางเรียกกันว่า "ทะเลสาบทุ่งนาเซย" เป็นที่ประดิษฐานพระบรมราชานุสาวรีย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชล้อมรอบด้วยดอกไม้และไม้ยืนต้น

พิพิธภัณฑ์โบราณคดีได้นำ

พิพิธภัณฑ์โบราณคดีได้นำ

ตั้งอยู่ในบริเวณค่ายเนินวง อำเภอเมืองจันทบุรี เป็นสถานที่รวบรวมโบราณวัตถุที่ค้นพบในอ่าวไทย รวมทั้ง

โบราณวัตถุที่ยึดได้จากกรณีออสเตรเลียนโทด์มาลกลอบค้นหาในอ่าวไทยโดยจัดตั้งแสดงไว้ให้นักท่องเที่ยวผู้สนใจได้ชม

วัดพลับ

ตั้งอยู่ที่ตำบลบางกะจะ อำเภอเมืองจันทบุรี สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๐ เดิมมีชื่อว่า “วัดสุวรรณดิมพราราม” ตามประวัติศาสตร์กล่าวว่า กองทัพพระเจ้าตากสินมหาราชได้ผ่านมาทางวัดพลับและพระองค์ทรงประทับแรมอยู่ที่วัดนี้ ก่อนที่จะยกทัพเข้าตีเมืองจันทบุรี พระเจ้าตากสินมหาราชและแม่ทัพนายกองตลอดจนเหล่าทหารได้รับการพรมน้ำพระพุทธมนต์และรับถวายพระยอดธงซึ่งรู้จักกันในหมู่นักเลงพระว่า “พระยอดธงดี” ต้องพระยอดธงวัดพลับบางกะจะ ปัจจุบันกรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียนวัดพลับไว้เป็นโบราณสถาน มีสิ่งสำคัญคือ วิหาร เจดีย์กลางน้ำ หอไตรกลางน้ำ หอสวดมนต์ พระปรารค์และสำซ่าง (เมรุโบราณ)

๓.๕. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

พื้นเพของชาวอำเภอเมืองจันทบุรี นอกจากคนไทยนับถือศาสนาพุทธซึ่งอยู่มาแต่เดิมแล้ว ยังมีชาวไทยนับถือศาสนาคริสต์ซึ่งอยู่มากกว่า ๘๐ ปี ดังจะเห็นได้จากโบสถ์แม่พระปฏิสนธินิรมล ซึ่งเป็นวัดคาทอลิกที่เก่าแก่ ชาวบ้านทั่วไปมักเรียกชาวไทยนับถือศาสนาคริสต์ว่าเป็นคนญวนในด้านภาษาที่ชาวอำเภอเมืองจันทบุรีพูดจะมีสำเนียงคล้ายกับชาวจังหวัดระยอง แต่มีความห้วนสั้นและแปร่งกว่า

บ้านไม้ ๒ ชั้นทรงโบราณที่ยังคงรักษางานฝีมือทางช่างไม้เป็นอย่างดีเยี่ยม

อาคารพาณิชย์สมัยแรก
ในอำเภอเมืองจันทบุรี

ในสมัยก่อนบ้านเรือนชนบทเขตนอกอำเภอออกไปจะมีลักษณะเป็นทุ่งนา สวนแล้ว บ้านแต่ละหลังส่วนใหญ่จะไม่มีประตูรั้ว เนื่องจากไม่ค่อยมีปัญหาโจรผู้ร้าย สภาพบ้านเรือนส่วนมากเป็นเรือนไม้สองชั้น (ต่อมาเกิดไฟไหม้ใหญ่ขึ้น ๒ ครั้ง) ในช่วง ๒๐ ปีที่ผ่านมา ทำให้มีการเปลี่ยนรูปแบบอาคารใหม่เป็นตึก ขณะนั้นในตัวตลาดมีไฟฟ้าจากเครื่องปั่นใช้แล้ว แต่บริเวณรอบนอกยังคงใช้ตะเกียง หากผู้ใดจะสัญจรไปมาในช่วงพลบค่ำก็จะอาศัยได้คบไฟให้แสงสว่าง

การเดินทาง สัญจรไปมาหาสู่กันและเพื่อการขนส่งสินค้าจะใช้เส้นทางน้ำเป็นหลัก โดยใช้เรือเปิดหัวพายระหว่างคลองหนองบัวเข้าสู่คลองจันทบุรี นอกจากนั้นยังมีเรือหางยาวและเรือยนต์ ในเขตอำเภอเมืองจันทบุรีในขณะนั้นถึงแม้ว่าจะมีถนนแล้วก็ตาม แต่ส่วนใหญ่จะเป็นถนนดินลูกรังโดยเฉพาะช่วงในเขตรอบ ๆ ตลาด ถนนสายหลักที่เชื่อมต่อ

บ้านทรงโบราณบริเวณริมฝั่งแม่น้ำจันทบุรี

แม่น้ำจันทบุรี
สายน้ำสำคัญที่เชื่อมโยงกับวิถีชีวิตของชาวจันทบุรี

กับจังหวัดในช่วงก่อนนั้นมีเพียงถนนสุขุมวิท (สาย ๓) ในสมัยนั้นถึงแม้ว่าจะมีถนนแล้ว แต่ก็ยังไม่มี การสร้างสะพานเพื่อข้ามคลองหรือข้ามปากแม่น้ำ ชาวบ้านในเขตอำเภอเมืองจันทบุรีและบริเวณโดยรอบ ซึ่งมีรถจักรยานถีบ ๒ ล้อ และรถจักรยานยนต์ จะใช้วิธีข้ามคลองด้วยการนั่งเรือรับจ้างข้ามปาก ภายหลัง เริ่มมีรถโดยสารซึ่งจะวิ่งเข้าเมืองวันละเที่ยวเดียวค่าโดยสารเที่ยวละ ๕ บาท ผู้ให้สัมภาษณ์ท่านหนึ่งเล่าว่า การเดินทางสมัยก่อนยากลำบากมากโดยเฉพาะในฤดูฝน น้ำมากพื้นที่ที่อยู่ต่ำๆ น้ำท่วมหมด การ เดินทางต้องใช้เรือเป็นบางช่วงและเดินเท้าบางช่วงทำให้เสียเวลามาก เช่น การเดินทางจากตำบลแสง เข้ามาตัวอำเภอใช้เวลาเดินทางเป็นวัน ทั้งเดินทางเท้าและลงเรือสลับกันหลายตอน ครั้นหน้าแล้งก็ อาศัยเดินตามคันนา ต่อมากำนันผู้ใหญ่บ้านได้เกณฑ์แรงงานชาวบ้านมาช่วยกันขุดดินขึ้นมากมเป็นถนน ซึ่งเป็นถนนสายแรกคือสาย (แสง - วังแซบ) เมื่อมีถนนจึงเริ่มมีรถจักรยานมาใช้กันมากขึ้น

การเดินทางเข้ากรุงเทพฯ จะต้องไปค้างคืนเนื่องจากมีรถโดยสารเพียงวันละเที่ยว ระยะเวลาที่มีความเจริญเข้ามามาก มีการสร้างถนนหลายสาย รวมทั้งการก่อสร้างสะพานข้ามแม่น้ำลำคลองทำให้ การเดินทางมีความสะดวกยิ่งขึ้น การสัญจรทางน้ำจึงลดบทบาทลงไปเรื่อยๆ เรือข้ามปากแทบจะหมดไป ปัจจุบันการเดินทางไปมาระหว่างคนในเขตอำเภอเมืองกับคนบริเวณรอบนอกจะอาศัยรถรับจ้างมากขึ้น จากรถสามล้อถีบพัฒนาขึ้นมาเป็นรถปิกอัพมาสด้าสามารถพบเห็นได้ในปัจจุบัน

อาชีพ แต่เดิมที่อำเภอนี้ชาวบ้านปลูกผัก ทำสวน กันเป็นส่วนมาก ผู้ให้ข้อมูลท่านหนึ่งเล่าว่า ผลผลิตที่ได้จากการทำสวนนั้น เมื่อนำไปขายจะต้องหาไปขายในตลาดแล้วจะมีพ่อค้ามารับซื้ออีก ทอดหนึ่ง สิ่งเหล่านี้ไม่ใช่เรื่องแปลกเลยสำหรับการดำรงชีวิตในสมัยนั้น นอกจากการปลูกผักทำสวนแล้ว ชาวบ้านยังนิยมการปลูกอ้อย ส่วนการทำนาค่อนข้างมีน้อย

อาชีพอีกอย่างหนึ่งคือการทำสวนในระยะเริ่มแรกนั้นทำสวนยางพารา และส้มเขียวหวาน (ประมาณ ๗๐% ของพื้นที่ตอน) แล้วประสบกับปัญหาโรคใบแก่ระบาด จึงค่อยๆ เปลี่ยนมาเป็นทุเรียน เงาะ (๒๐ กว่าปีมาแล้ว) แต่ก่อนยังมีการปลูกกันน้อย การเก็บเกี่ยวก็ใช้การเอาแรงกัน ปัจจุบันมีการปลูกกัน มากขึ้น ปริมาณผลผลิตมาก และออกพร้อมกัน การเอาแรงกันจะไม่ทันของเสีย ก็เลยต่างคนต่างทำด้วย การจ้างแรงงาน ซึ่งโดยมากจะเป็นแรงงานจากภาคอีสานรวมทั้งแรงงานเขมรด้วย

แต่เดิมนั้นชาวบ้านยังไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง สมัยนั้นพื้นที่ป่ามีมาก ชาวบ้านก็เริ่ม ถากถางป่าที่ละน้อยเพื่อทำมาหากินเริ่มต้นก็ปลูกไม้ล้มลุก เช่น กล้วย อ้อย กันไปเรื่อย ๆ เพราะไม่ต้อง ดูแลรักษามากนัก ครั้นต่อมาก็เริ่มมีการถางป่าเพื่อทำสวนกันมากขึ้น ป่าไม้ถูกทำลายลงอย่างมากของ

ป่าที่เคยเก็บขายได้ลดลงอย่างรวดเร็วจนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๕๔๘ ทางราชการจึงประกาศให้มีการจับจองกรรมสิทธิ์ที่ดิน ชาวบ้านจึงรวมตัวกันถางป่า (เอาแรงกันประมาณ ๑๕๐ - ๑๖๐ คน) โดยเริ่ม “ทำทุย” (คือการใช้มีดงอ ถางทาง) แล้วปักปันเขตแดน จับจองที่ดินทำกินเป็นของตนเอง

ตำบลแสงนั้นในสมัยก่อนมีพื้นที่ป่ามากกว่าตำบลอื่น ๆ ดังนั้นชาวแสงจะมีอาชีพหลักอย่างหนึ่งก็คือการเก็บของป่าขาย ของป่าที่ว่ามีก็ได้แก่ ลูกหว้า ลูกหวาย ลูกคุย สะตอป่า และหน่อไม้ ในชีวิตประจำวันชาวบ้านจะออกหาของป่า แล้วนำมาขายที่ตลาดและตามบ้าน ประมาณ ๗ โมงเช้าก็เริ่มทยอยเดินทางของมาตามคันนาออกไปขายในตลาด ซึ่งตลาดหลักขณะนั้นคือตลาดในอำเภอเมืองจันทบุรีนั่นเอง (ทั้งหาบมาขายที่ตลาดและเดินขายตามบ้าน ของที่หาบมาขายนั้นนอกจากจะเป็นของป่าแล้ว ยังมีข่าวสารที่ดำด้วยมือมาขายด้วย) ในหน้าแล้ง กำหนดแล้วว่าการเดินทางไปขายของไม่ลำบากนัก ไม่เสียเวลาเท่าไรนัก แต่ใช้เวลาถึง ๒ - ๓ ชั่วโมงเหมือนกัน แต่ในช่วงฤดูฝน ทางเดินตามคันนาดินเป็นเลน การเดินทางลำบากผู้ให้ข้อมูลบอกว่าบ่อยครั้งที่ “ตกน้ำ ตกบก” (เดินแล้วมักหล่นคันนาเพราะลื่น) กว่าที่จะถึงตลาดบางทีก็เที่ยงวัน

ในการทำนาชาวนั้นจะเป็นการทำนาปี เนื่องจากมีแหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์ผลผลิตที่ได้ ชาวนาส่วนใหญ่จะนิยมเก็บไว้กินเอง ถ้ามีเหลือเก็บจึงจะขาย การทำนาจะใช้แรงงานคนและแรงงานวัว ควาย เกี่ยวกับการทำนานั้นในสมัยก่อนยังมีประเพณีลงแขก (แขกเวียน) เก็บเกี่ยวพืชผลและในระหว่างการเก็บเกี่ยวนั้นจะมีการร้องเพลงประกอบไปด้วย เรียกว่า “เพลงฉ่อย” ในละแวกหมู่บ้านหรือตำบลเดียวกันแต่ก่อนจะไม่มีมีการซื้อขายข้าวกัน ถ้าหากบ้านใดไม่มีนาจะทำ คนที่มีนาก็จะให้เช่าโดยคิดค่าเช่าเป็นข้าวเปลือก บางบ้านที่มีการจ้างแรงงานคนให้มาช่วยทำนาก็จะไม่มีมีการจ่ายค่าตอบแทนเป็นตัวเงินแต่จะให้เป็นข้าวเปลือกแทน (อัตราแลกเปลี่ยนคือ ทำงาน ๑ วันแลกกับข้าวเปลือกได้ครึ่งถึง หรือ ๑ ถึง) เมื่อก่อนอำเภอเมืองจันทบุรีจะมีพันธุ์ข้าวพิเศษอยู่ ๒ พันธุ์ คือ พวงเงิน กับล้นยุง ซึ่งเป็นข้าวพันธุ์ที่ปลูกน้ำกร่อยได้และให้ผลผลิตดี ข้าวพันธุ์ กข. ปลูกได้ผลน้อยกว่า แต่ปัจจุบันในพื้นที่บ้านไม่มีพันธุ์นี้แล้ว

ชาวบ้านจะมีการละเล่นระหว่างการเล่นวัวเพื่อให้เพลิดเพลินกับการทำงานไม่เหน็ดไม่เหนื่อย รวมทั้งเป็นการหาแรงงาน (แรงงานเด็กในการต้อนควายด้วย) โดยไปทำงานกันที่ลานนวดข้าว มีการแบ่งเป็น ๒ กลุ่ม พวกผู้ใหญ่กลุ่มหนึ่งและพวกเด็กก็เล่นกันอีกกลุ่มหนึ่ง เด็กๆจะแบ่งไปเล่น “ไล่กันควาย” คล้ายกับการเล่นมอญซ่อนผ้าทั่วไป ทั้งนี้เพื่อให้ควายเดินนวดข้าว เพราะหากเด็กคนไหนโดนไล่เอา “ลูกผ้า” ที่ซ่อนไว้ข้างหลังพาดก็จะต้องเป็นคนไปไล่กันควายที่เหลือก็เล่นกันต่อไป ส่วนกลุ่มผู้ใหญ่ก็จะไปนวดข้าว เวลาทำงานจะแบ่งเป็นฝ่ายหญิง ฝ่ายชายข้างละประมาณ ๓๐ คน “ร้องเพลงนวดข้าว” เป็นการร้องเพลงเกี่ยวกันคล้ายๆ เพลงลำตัด ขณะร้องก็จะ “ส่งกัน” คือการใช้ไม้ไผ่ปลายขอเกี่ยวฟางข้าวเพื่อให้ลงมาข้างล่างเพื่อจะลำเลียงฟางข้าว การเล่นดังกล่าวทำให้ทำงานได้นานกว่าปกติ การนวดข้าวนั้นถ้าเริ่มงานตอน ๔ โมงเย็น ควายขึ้น ๒ ทุ่ม ก็จะเสร็จ ๑ ตก (๑ ตก หมายถึง มีลักษณะเหมือนกองฟาง ๑ กองที่สูงๆ กันให้สูงขึ้นไป โดยมีไม้ ที่เรียกว่า “เกียด” ปักเป็นหลักอยู่ตรงกลาง คั้นหนึ่งถ้านวดข้าวถึงเช้าก็จะได้ประมาณ ๓ - ๔ ตก)

พื้นที่การทำนาชาวนาบางส่วนก็ยังพอมีหลงเหลือให้เห็น แต่วิถีการทำนาดั้งเดิมได้เปลี่ยนแปลงไป มีการนำเครื่องทุ่นแรงประเภทต่าง ๆ เข้ามาใช้วัฒนธรรมและประเพณีการลงแขกได้หมดไปพร้อมกับการเติบโตของเมือง มีการจ้างแรงงาน (เงิน) จากต่างถิ่น (โดยเฉพาะภาคอีสาน) เข้ามาทำงานในสวน นา ซึ่งโดยปกติจะมาตามช่วงฤดูกาลเก็บเกี่ยวพืชผล รวมทั้งเป็นแรงงานในภาคอุตสาหกรรมและการก่อสร้างด้วย

ในตัวเมืองและชุมชนรอบข้างเองมีบ้านจัดสรรเกิดขึ้นจำนวนมาก (ส่วนใหญ่เป็นคนในพื้นที่เป็นผู้ลงทุน)

การทำพลอย ในอดีตอาชีพการทำเหมืองและการเจียรไนพลอยเป็นอาชีพที่ทำรายได้ให้แก่ชาวเมืองจันทบุรีอย่างมหาศาล การทำพลอยนั้นเป็นอาชีพที่ชาวจันทบุรีเกือบทั้งอำเภอมีส่วนเกี่ยวข้องกับหรือได้รับผลกระทบด้วย เนื่องจากการทำพลอยจะมีหลายขั้นตอน เช่น การขุดหาพลอย ขายพลอยดิบแช่กรด เเผา เจียรไน ซ้อชาย ฯลฯ เล่ากันว่า ผู้ขุดพลอยที่เป็นพ่อค้ารายใหญ่บางครั้งใช้รถดักดินหรือใช้วิธีฉีดน้ำจันทดินหลาย (รวมถึงถนนด้วย) หรือบางครั้งมีการขอย้ายโรงเรียนโดยจะปลูกสร้างให้ในที่ใหม่เพื่อจะขุดพลอยในที่เดิม รายได้จากการทำพลอยจึงกระจายไปสู่ประชาชนเกือบทั้งอำเภอ

ธรรมชาติของการค้าพลอยไม่มีหลักเกณฑ์และการกำหนดราคาที่แน่นอนตายตัว ส่วนใหญ่ผู้ขายจะเป็นผู้กำหนดราคาเนื่องจากพลอยที่ขุดได้มีคุณภาพดีระดับโลก ดังมีคำกล่าวถึง “ทับทิมสยาม” ดังนั้นผู้มีอาชีพที่เกี่ยวข้องกับการทำพลอยจึงมีรายได้จำนวนมาก ๆ อย่างง่าย ๆ ในเวลาอันสั้น

มีผู้วิเคราะห์ว่าชาวจันทบุรีในอดีตรวยอย่างฟลุค ๆ เช่น ซ้อพลอยดิบมาเม็ดละหมื่นบาท เจียรไนแล้วอาจขายได้ถึงเม็ดละ ๑ ล้านบาท การค้าพลอยยังผลให้จันทบุรีกลายเป็นศูนย์กลางการค้าพลอยที่มีชื่อเสียงของประเทศ ธุรกิจการค้า โรงแรมและร้านอาหารเปิดตัวเพิ่มมากขึ้น รองรับพ่อค้าแรงงานต่างถิ่นและชาวจันทบุรีเอง

พ้นจากการทำพลอย การทำอาชีพอื่นล้นล้มเหลว เมื่อ ๑๕ ปีที่แล้วมาชาวจันทบุรีอยู่ในฐานะร่ำรวยมาก เงินสะพัด ตามท้องถนนที่เมืองจันทบุรีจะคราคร่ำไปด้วยรถยนต์ยี่ห้อหรูแปลกตาที่ผลิตในยุโรป ต่อมาชาวจันทบุรีที่ฐานะร่ำรวยเหล่านั้นเริ่มนำเงินจากการค้าพลอยไปลงทุนในธุรกิจอื่น ๆ เช่น สร้างโรงแรม ทำนาุ้งทำสวนผลไม้ แต่ก็ปรากฏว่าไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร เนื่องจากการขาดทักษะในการบริหาร ไม่มีความสามารถที่จะจัดการและแก้ไขปัญหาทางธุรกิจ อันเป็นสภาพปกติของธุรกิจทั่วไปซึ่งผู้ค้าและทำพลอยไม่เคยประสบมาก่อนรวมทั้งต้องมีการแข่งขันในสภาวะตลาดไม่ใช่ของผู้ขายไม่สามารถกำหนดราคาเองได้เหมือนการค้าพลอย ๕ ปีที่แล้ว พลอยเริ่มหมด ธุรกิจค้าพลอยฟุบเหลือเพียงไม่กี่ราย การทำพลอยต้องนำเข้าพลอยดิบมาจากต่างประเทศ เช่น แอฟริกา ศรีลังกา และพม่า คุณภาพไม่ดีเท่าพลอยไทย ธุรกิจพลอยจึงไม่เฟื่องฟูเช่นอดีต ผู้มีอาชีพทำพลอยซึ่งนับว่าเป็นแรงงานที่มีทักษะฝีมือสั่งสมมานานหลายรายต้องย้ายไปทำมาหากินที่อื่น เช่น ที่แม่สอดหรือบางรายก็ต้องเปลี่ยนไปทำอาชีพอื่นก็มี

การทำสวน ก็เป็นอีกอาชีพหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในจันทบุรีในอดีตอาชีพทำสวนไม่สามารถทำรายได้ครวระมาก ๆ เท่ากับอาชีพทำพลอย เพียงแต่พอประทังตัวอยู่ได้และในปัจจุบันอาชีพการทำสวนมีความสำคัญในการช่วยพยุงเศรษฐกิจของจันทบุรีในภาวะตกต่ำได้มากเหตุที่อาชีพการทำสวนยังคงอยู่ชาวสวนยังไม่ทิ้งสวนไปทำพลอยซึ่งมีรายได้มากกว่าและได้เงินรวดเร็วกว่า เพราะเป็นกลุ่มที่ไม่มีทักษะการทำพลอย เช่น การขุดหา การเผา และการเจียรไน เมื่อ ๒ ปีที่แล้วชาวสวนประสบปัญหาผลผลิตล้นตลาดราคาตกต่ำ เช่น ทุเรียน ต้นทุเรียน ๑๐ - ๑๒ บาท/กิโลกรัม ขายได้เพียง ๓ - ๔ บาท/กิโลกรัม และในปีที่แล้วชาวสวนอำเภอเมืองต้องประสบปัญหาเอลนีโญ เกิดสภาวะแห้งแล้งอย่างหนักเป็นผลให้ทุเรียนทั้งดอกหรือสุกก่อนกำหนด ทำให้ผลผลิตมีคุณภาพต่ำ บางส่วนต้นทุเรียนยืนต้นตาย

ในช่วงปี พ.ศ ๒๕๒๙ - ๒๕๓๐ ชาวบ้านหันมาเลี้ยงกุ้งกุลาดำกันอย่างมาก การทำนาุ้งมีลักษณะคล้ายการทำพลอย คือ สามารถทำรายได้ให้เป็นจำนวนมากในเวลาสั้น ๆ ใช้เวลาเลี้ยงเพียง ๔ เดือน เมื่อจับขายก็สามารถทำรายได้เป็นหลายเท่าตัวของเงินลงทุน แต่เนื่องจากการขาดประสบการณ์ในการเลี้ยง จึงมีการปล่อยน้ำเสียจากบ่อกุ้งลงทะเลจนทะเลไม่สามารถไหลเวียนได้ทัน เมื่อต่างคนต่าง

สูบน้ำทะเลเข้าบ่อกุ้งอีกจึงเป็นการสูบน้ำเสียกลับเข้ามาใหม่ ทำให้เกิดโรคระบาดตายยกบ่อ นอกจากนั้น การใช้พันธุ์กุ้งที่เพาะเองในสายพันธุ์เดียวกันซ้ำไปมาทำให้กุ้งแคะแกระน

การทำนากุ้ง อาชีพใหม่ที่เพิ่มพูนรายได้ให้แก่ผู้เลี้ยง แต่ก็ยังมีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม

ชาวบ้านเก็บต้นกกเพื่อนำไปทอเป็นเสื่อกกที่บ้านบางสระแก้ว

หัตถกรรมพื้นบ้าน ของชาวจันทบุรีเมื่อสมัยก่อนเมืองจันทบุรีมีต้นกกขึ้นอยู่เป็นจำนวนมาก ชาวบ้านจะนำต้นกกเหล่านี้มาสานทำเป็นเสื่อกก การทอเสื่อกกจึงเป็นหัตถกรรมพื้นบ้านที่มีชื่อเสียงอยู่คู่เมืองจันทบุรีมาเป็นเวลาช้านานแล้ว ปัจจุบันต้นกกมีจำนวนไม่มากเหมือนในอดีตต้องมีการปลูกเสริมของเดิมตามธรรมชาติเพื่อป้อนเป็นวัตถุดิบในการผลิต อีกทั้งยังมีการผลิตเสื่อกกอย่างต่อเนื่อง มาจนถึงปัจจุบัน และได้มีการเปลี่ยนรูปแบบผลิตภัณฑ์ให้สวยงามและทันสมัยยิ่งขึ้น เช่น นำมาทำกระเป๋า หมวก รองเท้าใส่ในบ้าน เป็นต้น อันก่อให้เกิดรายได้แก่คนในท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี

ด้าน **การศึกษา** เดิมคนในชุมชนไม่มีโอกาสได้เรียนมากนัก เพราะไม่มีโรงเรียนรวมทั้งคนในสมัยก่อนไม่มีความพร้อมที่จะส่งเสริมให้บุตรหลานได้รับการศึกษาสูงๆ อย่างมากได้เรียนเพียงชั้นประถม ๔ จากโรงเรียนในชุมชนที่ชาวบ้านในละแวกนั้นสามารถส่งบุตรหลานเข้าเรียนได้ แต่ถ้าเป็นครอบครัวที่มีฐานะดีหน่อยจะนิยมส่งบุตรหลานไปเรียนที่โรงเรียนในตัวจังหวัด โดยพ่อแม่ผู้ปกครองของเด็กนักเรียนจะนิยมให้ลูกเรียนวิชาการด้านเกษตรกรรมมากกว่าทั้งนี้เพื่อนำเอาเทคโนโลยี ที่เรียนมามานำมาปรับใช้กับอาชีพของพ่อแม่ได้

น้ำเพื่อการอุปโภคและบริโภค ใช้น้ำคลองเป็นหลัก ดักขึ้นมาใส่ตุ่มไว้ ต่อมาความต้องการน้ำเพื่อการเกษตรเพิ่มมากขึ้นชาวสวนแต่ละคนต่างก็สูบน้ำเข้าสวนของตัวเองทำให้การใช้น้ำไม่เพียงพอจึงต้องเปลี่ยนมาใช้น้ำขุดบ่อน้ำดินแทน ปัจจุบันน้ำที่ใช้ประกอบอาหารก็ยังคงใช้น้ำบ่อเป็นลักษณะบ่อเปิดคือเมื่อเจาะพบแหล่งน้ำแล้วจะเติมคลอรีนลงในบ่อเพื่อกำจัดเชื้อโรคแล้วปิดฝาเอาปูนโบกทับแล้วติดตั้งมอเตอร์ไฟฟ้าสูบน้ำขึ้นมาจากบ่อ ส่วนน้ำดื่มจะซื้อน้ำดื่มเนื่องจากกลัวการกระจายของสารเคมีที่เกิดจากการชะล้างหน้าดินของชาวสวนที่ต้องมีการใช้ยาฆ่าแมลง ประกอบการทำสวนด้วย ซึ่งอาจเกิดอันตรายได้ ส่วนน้ำเพื่อทำการเกษตร ใช้น้ำผิวดิน เช่น สระ คู คลอง ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาการขาดน้ำ ส่วนใหญ่เป็นน้ำเพื่อทำการเกษตร แต่ไม่มีปัญหาด้านการแย่งน้ำ เนื่องจากการที่ชาวจันทบุรีส่วนใหญ่จะตั้งบ้านเรือนในที่ของตัวเอง ฉะนั้นแต่ละบ้านจะต้องมีแหล่งน้ำ ของตนเองและอยู่ห่างกันทำให้สามารถสูบน้ำ

น้ำของตนเองได้โดยไม่ต้องแย่งน้ำกับคนอื่น

การพัฒนาในช่วง ๑๐ ปีที่ผ่านมาได้เกิดอุตสาหกรรมการแปรรูปผลไม้เข้ามาตั้งในจังหวัดจันทบุรีมากขึ้น เช่น โรงงานเงาะกระป๋อง โรงงานห้องเย็นส่งผลไม้สดต่างประเทศ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นนักลงทุนจากถิ่นอื่น พื้นที่นาข้าวบางส่วนบริเวณชายฝั่งทะเลในอดีตกลายเป็นนาทุ่งกุลารดและโรงงานอุตสาหกรรมแปรรูปอาหารสัตว์ส่งออก และมีพื้นที่นาข้าวบางส่วนก็ยังพอมีหลงเหลือให้เห็นแต่วิธีการทำนาแบบดั้งเดิมได้เปลี่ยนแปลงไป มีการนำเอาเครื่องทุ่นแรงประเภทต่าง ๆ เข้ามาใช้ วัฒนธรรมประเพณีการลงแขกได้หมดไปพร้อมกับการเติบโตของเมือง มีการจ้างแรงงานจากต่างถิ่นโดยเฉพาะแรงงานจากภาคอีสานเข้ามาทำงานในสวนในนา ซึ่งโดยปกติจะเข้ามาตามช่วงฤดูกาลเก็บเกี่ยวพืชผล รวมทั้งแรงงานในภาคอุตสาหกรรมและการก่อสร้างด้วยในตัวเมืองและชุมชนรอบข้างเองก็มีบ้านจัดสรรเกิดขึ้นอย่างมากมาย (ส่วนใหญ่เป็นคนในพื้นที่เป็นผู้ลงทุนเอง)

ปัจจุบันเนื่องจากจันทบุรีมีอาหารขึ้นชื่อและเป็นสัญลักษณ์ ได้แก่ ก๋วยเตี๋ยวผัดปูที่ใช้ก๋วยเตี๋ยวเส้นเล็กของเมืองจันทบุรีที่ขึ้นชื่อ ผัดในลักษณะคล้ายผัดไทยใส่กุ้งสด และเนื้อปู ที่มีความสด สะอาด นอกจากนั้นยังมีแกงหมูชะมวงซึ่งขณะนี้กลุ่มแม่บ้านได้ผลิตบรรจุกระป๋องขายโดยทั่วไปแล้ว สำหรับผลไม้ได้มีการแปรรูปผลไม้หลายชนิดที่เป็นที่นิยม ได้แก่ ทูเรียนกรอบซึ่งราคาแพงและมังคุดกวนและทอฟฟี่ทุเรียน เป็นต้น

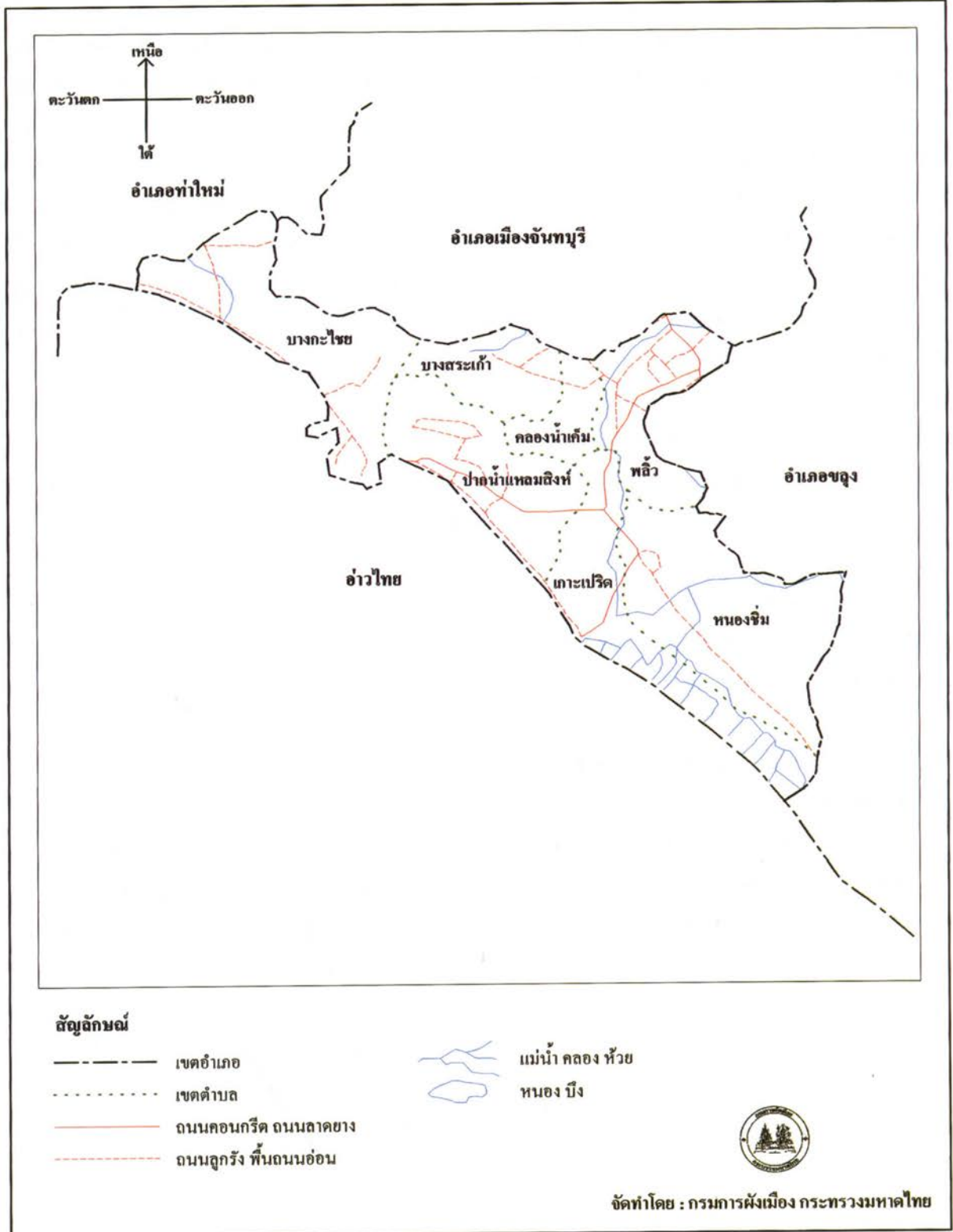
ผลพวงของการพัฒนาดังกล่าวมีผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมเป็นอย่างมากและที่รุนแรงที่สุดอยู่ในปัจจุบันนี้ได้แก่ ปัญหาน้ำเน่าเสียและขยะตกค้าง ซึ่งยังไม่สามารถที่จะแก้ไขได้อย่างชัดเจน ปัญหาป่าชายเลนเสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็วจากการทำนาทุ่ง แต่ธุรกิจที่เกี่ยวข้องกับการทำนาทุ่งอื่นๆ เช่น ภัตตาคาร ร้านอาหารทะเล เกิดขึ้นอย่างมากมายตามแนวถนนจากตัวเมืองไปยังตำบลท่าแฉลบ และนี่คือความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพที่เห็นได้ชัดเจนแต่เป็นความเปลี่ยนแปลงในทางที่แย่ง นอกจากนั้นในสภาพการณ์ปัจจุบันที่จันทบุรียังเกิดปัญหาภัยแล้งเกือบทุกปี ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนเลย อันเป็นผลกระทบต่อผลผลิตทางการเกษตรของชาวสวนผลไม้ ซึ่งแต่ก่อนหน้านั้นเมืองจันทบุรีนี้มีความสมบูรณ์มาก

อย่างไรก็ตามอาชีพการทำสวนของชาวเมืองจันทบุรียังคงมีอยู่ไม่เปลี่ยนแปลงคนในพื้นที่ยังมีความรักและหวงแหนผืนแผ่นดินของตนเอง ซึ่งสังเกตได้จากการไม่เปลี่ยนมือในการถือครองที่ดินของชาวสวนดั้งเดิมมากนัก บุคคลรุ่นลูกรุ่นหลานที่เติบโตมายังยึดอาชีพการทำสวนจวบจนถึงปัจจุบันนี้ ทั้งนี้เป็นเพราะผลไม้เป็นพืชเศรษฐกิจของจังหวัดและของประเทศที่สร้างรายได้ให้แก่ชาวสวนเป็นอย่างดี สภาพสังคมของชาวสวนจันทบุรียังคงมีวัฒนธรรมที่มีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกันอยู่ในระดับที่ดีถึงแม้ว่าจะไม่เทียบเท่ากับสังคมในสมัยก่อน ซึ่งประเด็นนี้เป็นความภาคภูมิใจแก่ชาวจันทบุรียิ่งนัก

แผนที่อำเภอแหลมสิงห์ จังหวัดจันทบุรี

0 5 10 กิโลเมตร

สัญลักษณ์

- เขตอำเภอ
- เขตตำบล
- ถนนคอนกรีต ถนนลาดยาง
- - - - - ถนนลูกรัง พื้นถนนอ่อน

- แม่น้ำ คลอง ห้วย
- หนอง บึง

จัดทำโดย : กรมการผังเมือง กระทรวงมหาดไทย

๔ อำเภอแหลมสิงห์ จังหวัดจันทบุรี

๑. สภาพทั่วไป

ตำแหน่งที่ตั้ง

อำเภอแหลมสิงห์ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของจังหวัดจันทบุรีห่างจากตัวจังหวัดจันทบุรี ๓๐ กิโลเมตร อำเภอแหลมสิงห์เป็นอำเภอที่มีพื้นที่ติดต่อกับทะเล ทิศเหนือติดต่อกับอำเภอเมืองจันทบุรี ทิศใต้ติดอ่าวไทย ทิศตะวันออกติดอำเภอขลุง และทิศตะวันตกติดอ่าวไทยและอำเภอท่าใหม่

สภาพพื้นที่

อำเภอแหลมสิงห์มีเนื้อที่ประมาณ ๑๙๘.๗๕ ตารางกิโลเมตร เขตทิศเหนือและทิศตะวันออกเป็นที่ราบติดเทือกเขาสระบาปพื้นที่จะลาดต่ำลงในตอนกลางและตอนใต้ติดกับทะเล ส่วนที่ติดทะเลเป็นที่ป่าชายเลนและป่าโกงกาง บางแห่งเป็นอ่าวมีหาดทรายสูงกว่าระดับน้ำทะเล ประมาณ ๑ - ๕ เมตร มีลำน้ำสำคัญ ได้แก่ แม่น้ำจันทบุรี แม่น้ำจันทบุรีจะไหลผ่านจากทิศเหนือ ไหลลงสู่ทะเลที่บริเวณปากน้ำแหลมสิงห์

ประชากรและอาชีพ

อำเภอแหลมสิงห์มีประชากรรวมทั้งสิ้น ๓๑,๒๔๙ คน* โดยแยกเป็นชาย ๑๕,๕๓๐ คน เป็นหญิง ๑๕,๗๑๙ คน ประชาชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมและทำการประมงเป็นหลัก

การปกครอง

อำเภอแหลมสิงห์ปัจจุบันแบ่งการปกครองออกเป็น ๗ ตำบล* ดังนี้ คือ ปากน้ำแหลมสิงห์ พลับพองชิม บางกะไชย เกาะเปริด คลองน้ำเค็ม และบางสระเก้า

๔.๒ ประวัติความเป็นมาของอำเภอ

ในปัจจุบัน คนรู้จักอำเภอแหลมสิงห์ในลักษณะที่

๑. เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ในสมัยเสียดินแดนครั้งรัชกาลที่ ๕ ที่ฝรั่งเศสเข้ามาคุกคามแผ่นดินไทย เพราะเมื่อเสียจันทบุรีให้แก่ฝรั่งเศสแล้ว บริเวณแหลมสิงห์ก็เป็นศูนย์การบัญชาการของฝรั่งเศส โดยมีหลักฐานคือ ตึกแดง ปรากฏให้เห็น พร้อมกับคุกกี้ไก่ที่ฝรั่งเศสจับคนไทยไปขังและทรมาน

๒. แหลมสิงห์เป็นบริเวณปากแม่น้ำจันทบุรีที่มีชายหาดสวยงามเป็นสถานที่หย่อนใจแก่คนทั่วไป และที่สำคัญก็คือมีโขดหินอยู่หน้าเขาตรงปากแม่น้ำที่มีรูปร่างคล้ายสิงห์ที่ทำให้มีคนเชื่อว่าเรือออกไปดู

แต่ถ้าหากย้อนหลังไปในอดีตที่ห่างไกลแล้ว แหลมสิงห์เป็นสถานที่ซึ่งมีผู้คนโดยเฉพาะผู้ที่ผ่านไปมาทางทะเลจากภายนอก รู้จักกันมานานแต่ครั้งยุคต้นประวัติศาสตร์ไม่น้อยกว่า พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ หรือก่อนหน้านั้นก็ว่าได้ เพราะบริเวณนี้มีความโดดเด่นทางภูมิประเทศ โดยเฉพาะโขดหินที่เป็นรูปสิงห์ ซึ่งนักเดินเรือใช้เป็นสิ่งที่สังเกตว่ามาถึงที่ใดแล้วประการหนึ่งกับบริเวณนี้เป็นอ่าวปากแม่น้ำ

* ส่วนการทะเบียนราษฎร, สำนักบริหารการทะเบียน, กรมการปกครอง, ข้อมูลปี ๒๕๔๐

** สำนักบริหารการปกครองท้องถิ่น, กรมการปกครอง, ข้อมูลปี ๒๕๔๐

จันทบุรีที่เรือสามารถแล่นเข้าไปติดต่อกับผู้คนและบ้านเมืองได้อีกประการหนึ่ง โดยเฉพาะเรื่องโขดหินรูปสิงห์นั้นในจดหมายเหตุเมื่อครั้งราชวงศ์สุ่ย ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ กล่าวว่าในการเดินทางออกจาก กวางตุ้งไปยังเมืองซีตู ซึ่งเข้าใจว่าอยู่ทางภาคใต้ บนคาบสมุทรไทยนั้น ผ่านบริเวณใกล้กับฮานอยและจามปา ลงมาทางใต้ ผ่านบริเวณที่มีหินรูปสิงห์ที่เป็นจุดเริ่มต้นของเส้นทางที่ผ่านเกาะน้อยใหญ่ไปทางตะวันตก และหลังจากเดินทางไปได้สองสามวัน ก็แลเห็นทิวเขาในเขตแคว้นหลังยะลิว (ซึ่งน่าจะหมายถึงเมืองใหญ่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยา) ต่อจากนั้นก็วกกลับลงมาทางใต้ ผ่านเกาะรังไก่อไปยังแคว้นซีตู โขดหินรูปสิงห์นี้ เป็นที่รู้จักกันต่อมาจนกระทั่งในยุคที่ชาวตะวันตกเข้ามาแสวงหาอาณานิคมกันไม่นานมานี้ ก็มีนายทหารเรือของฝรั่งเศสทดลองความแม่นยำ ด้วยการใช้ปืนเรือยิงหัวสิงห์กระเด็นตกน้ำไปทำให้รูปสิงห์ที่เห็นอยู่นี้ขาดความสมบูรณ์แต่ดั้งเดิมไป

อย่างไรก็ตาม ความสำคัญของแหลมสิงห์ที่โดดเด่นก็คือ การเป็นบริเวณท่าจอดเรือที่สำคัญของเมืองจันทบุรี คนทั่วไปรู้จักจันทบุรีในลักษณะที่เป็นเมืองท่าทั้ง ๆ ที่ตัวเมืองจันทบุรีเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำจันทบุรีที่อยู่ภายในซึ่งเป็นไปไม่ได้ที่เรือเดินทะเลในสมัยตั้งแต่กรุงรัตนโกสินทร์ลงมาจะเดินทางเข้าไปถึง เพราะฉะนั้นความเป็นท่าเรือที่แท้จริง จึงอยู่ที่บริเวณแหลมสิงห์อันเป็นบริเวณปากแม่น้ำที่มีเว้าทะเลเว้าเป็นอ่าว มีภูเขายื่นออกมาทางทะเลโค้งเป็นวงแหวน เหมาะเป็นท่าเรือ จึงมีความสำคัญทั้งในด้านยุทธศาสตร์การรบทางทะเล และการค้าขายติดต่อทางทะเลในเวลาเดียวกัน ในด้านยุทธศาสตร์นั้น เห็นได้ในช่วงประวัติศาสตร์สมัยครั้งรัชกาลที่ ๓ อันเป็นเวลาที่ยวนได้เมืองพุทไธมาศ และเมืองเขมรส่วนหนึ่ง และมีที่ท่าที่จะคุกคามไทย ทำให้ทางไทยต้องทำสงครามกับเขมร ซึ่งถือว่าเคยอยู่ในราชอาณาจักรไทยมาก่อน เมื่อเป็นเช่นนี้ เมืองจันทบุรีโดยเฉพาะบริเวณแหลมสิงห์ ก็เท่ากับอยู่บนเส้นทางในการทำสงครามระหว่างสองราชอาณาจักร เพื่อป้องกันการรุกรานของยวน รัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้มีกองเรือรบ ไปลาดตระเวนชายทะเลในเขตเมืองจันทบุรีและเมืองตราดพร้อม ๆ กันก็โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเมืองจันทบุรีใหม่ที่ค่ายเนินวง แล้วสร้างป้อมที่เขาแหลมสิงห์หนึ่งป้อม คือป้อมไพรีพินาศ และทำการปรับปรุงป้อมเก่าที่มีมาก่อนเสียใหม่ คือ ป้อมพิฆาตปัจจามิตรพร้อมกันนั้นโปรดเกล้าฯ ให้หมื่นไวยวรรณ (ช่วง บุนนาค) และพระยาอนุรักษโยธา ควบคุมการต่อเรือกำปั่น เพื่อใช้เป็นเรือรบขึ้นที่เมืองจันทบุรีเป็นจำนวนหลายลำเพื่อรับศึกยวน ความสำคัญของจันทบุรีในฐานะเป็นเมืองท่านี้ ก็ไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะทางฝ่ายไทยเท่านั้น มหาอำนาจทางตะวันตกที่แผ่อิทธิพลเข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ก็เล็งเห็นเช่นเดียวกัน เพราะจันทบุรีอยู่ในตำแหน่งที่สามารถควบคุมอ่าวไทยที่ติดต่อกับแหลมมลายูของอังกฤษได้ง่าย อีกทั้งตั้งอยู่ใกล้กรุงเทพฯ ด้วยระยะทางประมาณ ๓๐๐ กิโลเมตรเท่านั้น นายฮานโดซ์ ผู้เคยเป็นรัฐมนตรีต่างประเทศของฝรั่งเศสในขณะนั้น ได้ให้ความเห็นว่า ฝรั่งเศสจำเป็นต้องยึดจันทบุรี เพราะเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่อาจเรียกได้ว่า เป็นนิบรอลดำของสยาม ซึ่งเมื่อยึดได้แล้วก็สามารถบีบกรุงเทพฯ ให้ทำอย่างไรก็ได้ นอกจากนี้สมาชิกรัฐสภาคนหนึ่งของอังกฤษ ก็เขียนอธิบายความสำคัญของจันทบุรีในหนังสือของตนว่าจันทบุรีเป็นเมืองท่าสำคัญที่สุดของไทยที่สามารถคุมอ่าวไทยและเส้นทางบกที่เข้าสู่เมืองที่อุดมสมบูรณ์สามเมืองคือ พระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ

นอกจากด้านยุทธศาสตร์การเมืองแล้ว ก็เป็นเรื่องความสำคัญทางเศรษฐกิจ ยอห์น ครอว์เฟิร์ต ผู้เป็นทูตอังกฤษที่เข้ามาเจริญไมตรีกับไทยในสมัยรัชกาลที่ ๒ กล่าวว่า บริเวณชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกของอ่าวไทยจากเกาะสีชังเรื่อยไปนั้น มีเกาะใหญ่น้อยเรียงรายอยู่ทั่วไปทำให้เกิดช่องทางเดินเรือและมีที่ทอดสมอซึ่งอยู่ระหว่างเกาะเป็นอย่างดีจึงเหมาะที่จะสร้างท่าเรือขนาดใหญ่และเมืองท่าเป็นอย่างมาก

เมืองจันทบุรีนับเป็นจุดหนึ่งเพราะนอกจากเหมาะสมเป็นท่าจอดเรือแล้วยังเป็นศูนย์กลางทางการค้าพริกไทย การบูร และยาง จึงพอสรุปให้เห็นความสำคัญได้ว่า จันทบุรีมีลักษณะภูมิประเทศที่เหมาะสมกับการเป็นเมืองท่าขนาดใหญ่ และเป็นที่พักของเรือสินค้า เนื่องจากมีเกาะที่ช่วยกำบังลม และมีร่องน้ำลึกพอที่เรือสินค้าขนาดใหญ่จะเข้ามาจอดทอดสมอได้ นั่นคือในบริเวณแหลมสิงห์ จากจุดนี้ก็สามารถลำเลียงสินค้าไปตามลำน้ำจันทบุรีเข้าสู่ตัวเมืองจันทบุรีได้สะดวก ในบันทึกของบัลเลกัวซ์ กล่าวว่าในปีหนึ่ง ๆ มีเรือสินค้าจากจีนมาเทียบท่าเมืองจันทบุรี (หมายถึงบริเวณแหลมสิงห์) ประมาณ ๑๒ ลำเสมอ ในขณะที่ครอว์เฟิร์ตระบุว่า เรือสินค้าจีนหนึ่งลำ มีสินค้าพวกเหล็ก เหล็กกล้า กะทะ ยาสูบ ผืน ไบเรือ ผ้าแพรไหมดิบ เครื่องปั้นดินเผา และหมึกจากจีนและยุโรปเข้ามาค้าขาย นอกจากนี้ทางจันทบุรีเอง ก็มีสินค้าที่จะขายไปต่างประเทศอยู่ด้วย ซึ่งมีทั้งพืชสวน พืชไร่ ของป่า ผลผลิตจากทะเล และอัญมณี

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสจันทบุรีหลายครั้งโดยเสด็จทางเรือมาทอดสมอที่แหลมสิงห์ หลังจากนั้นก็ประทับเรือแจวขึ้นมาตามลำน้ำจันทบุรีมายังตัวเมือง ในคราวเสด็จประพาสในปี พ.ศ. ๒๔๑๙ ทรงบันทึกว่า สินค้าที่ผลิตจากจันทบุรีส่งออกไปขายภายนอก มีพริกไทย ข้าว กระจวาน เร่ว น้ำตาลทราย ทะลาย รอ แดงอุลิต (แดงโม) เสือ กระสอบ ผ้าพัน ผ้าแพรนุ่ง ผ้าห่อหมาก ผ้านาสมุก ผ้าราชวัตร ผ้าอบน้ำ เนื้อไม้ ฟืน ไม้ค้ำพลู ไม้ระกำ ไม้ตะเคียน ไม้ฝั้น เปลือกประโลง ไม้แดง กุ้งแห้ง เยื่อเคย ปลิงทะเล ใต้ ยาสูบ คราม ถั่ว หวายพัศเดา ไม้กระยาเลย ไม้หอม ปูทะเล และพลอย

การที่เมืองจันทบุรีเป็นเมืองที่มีความสำคัญทั้งทางด้านยุทธศาสตร์และเศรษฐกิจ ดังกล่าวมานี้ เป็นเหตุให้ฝรั่งเศสต้องการที่จะยึดครองเป็นอย่งยั้ง ได้ดำเนินการบีบบังคับให้รัฐบาลไทยสมัยรัชกาลที่ ๕ ยินยอมให้ฝรั่งเศสยึดครอง ในขณะที่มีการตกลงโดยทางกรุงเทพฯ ได้ส่งตัวแทนมาพบแม่ทัพเรือฝรั่งเศสที่จันทบุรีนั้น ทางจันทบุรียังไม่ทราบข้อเท็จจริง จึงได้ระดมผู้คนมาประจำรักษาการณ์ที่ป้อมไม้ไผ่พินาศ และป้อมพิฆาตปัจจามิตร ซึ่งอยู่ตรงปากน้ำแหลมสิงห์ได้จมเรือขนาดใหญ่หลายลำไว้ในร่องน้ำ เพื่อไม่ให้ฝรั่งเศสนำเรือรบเข้ามาในแม่น้ำจันทบุรีได้สะดวก ฉะนั้นเมื่อกองเรือฝรั่งเศสมาถึงแหลมสิงห์ จึงต้องทอดสมอเรือรอไม่กล้านำเรือรบเข้ามาที่ปากน้ำ ภายหลังเมื่อเจรจามอบหมายกันเสร็จแล้ว ฝรั่งเศสก็เข้ายึดครองจันทบุรี โดยตั้งกองกำลังทหารที่บริเวณค่ายทหารในเมืองจำนวนหนึ่ง อีกกองหนึ่งตั้งอยู่ที่บริเวณปากน้ำแหลมสิงห์ ได้มีการสร้างตึกสร้างอาคารเพื่อเป็นที่ทำการของฝรั่งเศส ทั้งที่ตัวเมืองจันทบุรี และที่แหลมสิงห์ โดยเฉพาะที่แหลมสิงห์นั้น ฝรั่งเศสได้ก่อสร้างตึกแดงและที่คุ้มขังนักโทษ ซึ่งในปัจจุบันเรียกว่า คุกขี้ไก่ ไว้ที่ปากน้ำแหลมสิงห์ สำหรับตึกแดงนั้นฝรั่งเศสได้สร้างขึ้นในบริเวณที่เป็นป้อมพิฆาตปัจจามิตร ให้เป็นที่พักของผู้บังคับการกองกำลังทหารที่ประจำอยู่ที่ปากน้ำ วัสดุที่ใช้สร้างบางส่วนฝรั่งเศสนำมาจากไซ่ง่อน สำหรับตัวตึกและหลังคานั้น จะเป็นสีค่อนข้างแดง ภายหลังที่ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรีแล้ว ตึกแดงจะใช้เป็นที่พักสำหรับเจ้านาย ข้าราชการ และชาวต่างประเทศที่มาเที่ยวตากอากาศ ปัจจุบันทางราชการใช้เป็นที่ทำการหอสมุดประชาชน

ในระยะเวลาที่อยู่ภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศสนั้นฝรั่งเศสได้ตั้งด่านตรวจเรือที่เข้าออกบริเวณปากน้ำแหลมสิงห์ โดยทำสะพานยื่นจากหัวแหลมตึกแดง ออกมายังทะเลปากอ่าวจันทบุรี เพื่อตรวจเรือที่แล่นเข้าออก สำหรับเรือกลไฟเมื่อถึงปากน้ำต้องเปิดตราสัญญาณให้ฝรั่งเศสได้ยิน และรอรับทหารฝรั่งเศสขึ้นไปตรวจบนเรือ โดยกัปตันต้องยื่นบัญชีจำนวนสินค้าและจำนวนผู้โดยสารให้ทางฝรั่งเศสทราบ ส่วนเรือใบที่เป็นเรือบรรทุกสินค้าเข้าออกก็ถูกตรวจเช่นเดียวกันถ้าเรือลำใดไม่หยุดให้ตรวจฝรั่งเศสจะยิงเรือ

ดังกล่าว ปรากฏว่าเรือบางลำไม่ได้แวะให้ตรวจจึงถูกยิงได้รับความเสียหายบ่อย ๆ ในช่วงที่ฝรั่งเศสยึดครองแหลมสิงห์อยู่นั้นได้ใช้ที่ดินส่วนหนึ่งของแหลมสิงห์เป็นที่ฝังศพของพวกตน ซึ่งบริเวณนี้ได้กลายเป็นสิ่งที่ยึดเยื่อต่อมาอีกภายหลังจากที่ฝรั่งเศสได้ตกลงคืนจันทบุรีให้แก่ไทยโดยที่ฝรั่งเศสได้ขอที่ดินปากน้ำแหลมสิงห์ขึ้นไปตลอดแหลม กินพื้นที่บริเวณป้อมไพร่พินาศซึ่งอยู่บนเขาแหลมสิงห์และบริเวณฝั่งตะวันออกซึ่งฝรั่งเศสได้สร้างตึกชั้นเดียวที่เรียกว่าตึกแดงไว้ ในเรื่องนี้ทางฝ่ายไทยเห็นว่า บริเวณแหลมสิงห์เป็นที่บังลมจอดเรือได้ทุกฤดู ถ้าจำเป็นต้องให้ฝรั่งเศสก็เป็นที่น่าเสียดาย จึงได้เจรจาหาข้อตกลงดังนี้คือ ยกที่ดินปากน้ำแหลมสิงห์ให้ฝรั่งเศส ๒ แห่งคือ ที่ฝั่งศพฝรั่งเศสที่เชิงเขาแหลมสิงห์ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำจันทบุรีมีเนื้อที่ยาว ๙ วา ๒ ศอก กว้าง ๘ วา ที่ฝั่งศพญวนฝั่งตะวันออกยาว ๒๑ วา กว้าง ๔ วา ๒ ศอก ที่ดินทั้งสองแห่งนี้เป็นที่ว่างเปล่า

ฝรั่งเศสถอนทหารออกไปจากจันทบุรีใน พ.ศ. ๒๔๔๘ ซึ่งก็ได้มีการทำบุญและมิ่งงานฉลองกันอย่างใหญ่โต ราษฎรในเมืองจันทบุรีได้สร้างเจดีย์ เพื่อเป็นที่ระลึกถึงเหตุการณ์ครั้งนี้ ครั้นปี พ.ศ. ๒๔๕๐ รัชกาลที่ ๕ ได้เสด็จมาเยี่ยมราษฎรภายหลังจากเสด็จกลับจากยุโรปแล้ว เพื่อทรงปลอบขวัญและให้กำลังใจจากเหตุการณ์ที่ฝรั่งเศสยึดครองเป็นเวลาร่วม ๑๑ ปี ในการเสด็จครั้งนี้ เรือพระที่นั่งมาถึงแหลมสิงห์ในวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐ ได้ทอดสมอเรือพระที่นั่งที่หน้าแหลมสิงห์ซึ่งอยู่ระหว่างเกาะนมสาวและเกาะจุฬา เรือรบในขบวนยิงสลุต บริเวณแหลมสิงห์และชายฝั่งจุดดอกไม้ไฟมีพลูจรวด ไฟพะเนียง ส่วนเรือพระที่นั่งจะมีเรือกลไฟทอดสมอรายล้อมสวยงาม ทรงประทับแรม ณ แหลมสิงห์ในคืนวันที่ ๑๔ พฤศจิกายนนี้ ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ก็เสด็จลงจากเรือพระที่นั่งประทับเรือกลไฟเล็กมาขึ้นที่เมืองจันทบุรี

สำหรับอำเภอแหลมสิงห์ เริ่มจัดการปกครองตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ฉบับ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) และมีกำหนดจัดตั้งยกฐานะเป็นอำเภอมาแต่ปลาย ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) โดยจัดตั้งที่ว่าการอำเภอที่หมู่บ้านคลองยายดำ ตำบลพลี๊ว ซึ่งอยู่ห่างจากที่ว่าการอำเภอบัจจุบัน ประมาณ ๑๒ กิโลเมตร

เมื่อฝรั่งเศสได้ถอนทหารออกจากจังหวัดจันทบุรี และอำเภอแหลมสิงห์เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๘ ทางราชการไทยจึงเห็นว่าหมู่บ้านปากน้ำแหลมสิงห์เป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญของทางจังหวัด ประกอบกับฝรั่งเศสได้ทิ้งอาคาร ถาวรวัตถุ และอุปกรณ์ข้าวของที่มีประโยชน์ไว้มาก ควรจะมีการใช้ประโยชน์ และดูแลรักษา จึงดำเนินการย้ายที่ตั้งอำเภอพลี๊ว จากหมู่บ้านคลองยายดำตำบลพลี๊ว ไปอยู่ที่หมู่บ้านแหลมสิงห์ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๔๘ เป็นต้นมา เมื่อย้ายอำเภอไปตั้งที่หมู่บ้านปากน้ำแหลมสิงห์ใหม่ ๆ ก็ได้อาศัยสถานที่ทำการของฝรั่งเศส (ตึกแดง) เป็นที่ว่าการอำเภอชั่วคราว ต่อมาได้ปลูกสร้างขึ้นใหม่เป็นเรือนไม้ชั้นเดียว ตามแบบแปลนอำเภอของกระทรวงมหาดไทยเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๒ ระหว่างที่ตั้งอยู่ที่หมู่บ้านคลองยายดำมีชื่อว่าอำเภอพลี๊ว ต่อมาได้ย้ายไปอยู่ที่หมู่บ้านปากน้ำแหลมสิงห์จึงได้มีการเปลี่ยนชื่ออำเภอจากอำเภอพลี๊ว ไปเป็นอำเภอแหลมสิงห์จนถึงทุกวันนี้

ชื่อแหลมสิงห์มาจากภูเขาที่อยู่ริมทะเล ห่างจากที่ว่าการอำเภอไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๒ กิโลเมตร ชื่อว่า เขาแหลมสิงห์ ด้านหน้าของเขามีหินเป็นเกาะแก่งยื่นล้าออกไปในทะเล มีหิน ๒ ก้อน หัวคล้ายสิงโต ๒ หัว มีหัว มีหาง มีเท้า และดวงตา ยืนคู่กันสูงส่งน่าเกรงขามเป็นที่นับถือสักการะของชาวประมง ต่อมาชาวฝรั่งเศสยิงปืนใส่สิงห์ตัวหนึ่ง จึงเหลือแต่สิงโตตัวเดียวมาจนทุกวันนี้

๔.๓ ความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรม

สำหรับความเชื่อประเพณีและพิธีกรรมของอำเภอแหลมสิงห์ ได้แก่

ประเพณีผูกผ้าพระบาท

เดิมเป็นพิธีของชาวบ้านตะปอนน้อย บ้านตะปอนใหญ่ ต่อมาขยายไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ ในเขตอำเภอแหลมสิงห์และอำเภอขลุง ที่มาของพิธีเกิดขึ้นจากครั้งหนึ่งมีโรคห่าระบาด เครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจที่หมู่บ้านตะปอนยามนั้น มีแต่รอยพระพุทธรูปบาทบนผืนผ้า ซึ่งประดิษฐานอยู่ที่วัดตะปอนน้อย ขนาดกว้าง ๕ ศอก ยาว ๒๐ ศอก มีภาพรอยพระบาทสี่รอย ซึ่งเล่ากันว่าได้มาจากวัดช้างไห้ เมืองปัตตานีเมื่อปี พ.ศ. ๒๑๒๕ ผ้าพระบาทดังกล่าวม้วนเก็บไว้อย่างเรียบร้อย ห่อด้วยผ้าอีกชั้นหนึ่งเพื่อป้องกันการชำรุด ส่วนพิธีผูกผ้าพระบาท จัดให้มีขึ้นในช่วงเทศกาลสงกรานต์ ชาวบ้านจะแห่โดยใช้เกวียนที่ประดับอย่างสวยงาม ในอำเภอขลุงจะมีการชกเยื่อระหว่างหมู่บ้าน หมู่บ้านใดชนะจะได้แห่ผ้าพระบาทไปประดิษฐานที่หมู่บ้านตนหนึ่งคืน เวียนกันเช่นนี้จนครบหนึ่งเดือนแล้วจึงนำผ้าพระบาทไปเก็บไว้ที่วัดตะปอนน้อยตามเดิม

ประเพณีทิ้งกระจาด

จัดให้มีช่วงประมาณเดือน ๙ หรือเดือน ๑๐ ณ ศาลเจ้าพ่อแหลมสิงห์ ประเพณีนี้มีการทำบุญตักบาตรและเซ่นไหว้วิญญาณผีไม่มีญาติด้วยอาหารคาวหวานต่าง ๆ ในบางปีจัดให้มีมหรสพของชาวจันทบุรีที่เรียกว่า “เท่งตุ๊ก” ซึ่งมีลักษณะคล้ายมโนราห์ของชาวบักซ์ใต้ด้วย

* เท่งตุ๊ก หรือละครชาตรีคล้ายกับการแสดงมโนราห์ของทางบักซ์ใต้ เครื่องดนตรีที่ใช้ประกอบด้วย โทน ๒ ใบ และกลองตุ๊กใบหนึ่ง ฉิ่ง ฉาบ ต่างจากละครชาตรีภาคกลางที่ใช้เครื่องดนตรีมากขึ้นกว่า เรื่องที่ใช้เล่นแต่เดิมเล่นเฉพาะนิทานพื้นบ้าน เช่น สังข์ทอง พระรถเมรี ไกรทอง แต่ปัจจุบันเสริมให้มีเรื่องราวอิงชีวิตประจำวันมากขึ้น ในเมืองจันทบุรี เท่งตุ๊กยังเล่นอยู่ในงานกำบน และงานทิ้งกระจาดตามที่ต่างๆ

๔.๔ สถานที่สำคัญ

อำเภอแหลมสิงห์มีสถานที่สำคัญ ๆ ได้แก่

น้ำตกพลิว

อยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติน้ำตกพลิว เป็นน้ำตก ๒ ชั้น จากหน้าผาสูง ด้านล่างเป็นแอ่งน้ำสามารถลงเล่นน้ำได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยเสด็จประพาสเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๗ ทรงพระราชนิพนธ์โคลงชมความงามของน้ำตกพลิวไว้ว่า

น้ำพุุดันยอด	บรรพต
กระตบเหลี่ยมศิลาลาด	ร่วมพื้น
ชาวดั่งกษีรรส	รินร่วง รอยแอส
พร่วงพร่วงละอองขึ้น	เช่นน้ำสุคนธ์ไพรย
เบื่องล่างอ่างรับน้ำ	เย็นใส
เจ็ดศอกคืบแต่ใน	ซึ่งซึ่ง
ลำธารขลาลัย	ไหลหลัง เหลิงแอส
ลงสู่ครู่เดียวถลิ่ง	เหตุล้าเหลือหนาว

และในเวลานั้น พระองค์โปรดให้สร้างอุโมงค์เจดีย์ไว้ที่น้ำตกแห่งนี้ด้วย โปรดเกล้าฯ ให้พระยาจันทบุรี (โต บุญนาค) เจ้าเมืองจันทบุรีเป็นแม่กองจัดสร้างบริเวณทางขึ้นน้ำตกคลองนารายณ์แห่งเขาสระบาป ภายหลังเมื่อสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวีได้ทิวงคตเนื่องด้วยอุบัติเหตุเรือล่ม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสถูปทรงปิรามิดบรรจุพระอังคารส่วนหนึ่ง เพื่อเป็นที่ระลึกแก่อัศวมเหสีพระองค์แรกไว้ ณ ที่นี้ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๔ และศิลาจารึกมีข้อความว่า

ที่ระลึกถึงความรักแห่งสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์พระบรมราชเทวีมา อุนสาวรีย์สร้างขึ้น โดยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเป็นพระราชสวามีอันมีความทุกข์เพราะเธอเป็นอย่างยิ่ง ในจุลศักราช ๑๒๓๔

ติกแดงในอดีต

ติกแดงในปัจจุบัน

ติกแดง

ตั้งอยู่ที่หมู่ที่ ๑ ตำบลปากน้ำแหลมสิงห์ ฝรั่งเศสสร้างติกแดงปีเดียวกับตั้งอำเภอพลั่วที่บ้านคลองยายดำ คือปี พ.ศ. ๒๔๔๑ หลังจากยึดจันทบุรีได้ ๕ ปี สร้างเป็นติกชั้นเดียวด้วยอิฐถือปูนทาสีแดง จึงเรียกว่า “ติกแดง” กว้าง ๑๐ เมตร ยาว ๓๐ เมตร สร้างไว้เป็นที่พักนายทหารและกองอำนวยการ วัสดุก่อสร้างเช่น เหล็ก ลวดตาข่าย ปูน อิฐ และกระเบื้องทำมาจากฝรั่งเศส โดยลำเลียงผ่านมาจากไซ่ง่อน โดยเรือจักรในระหว่างทำการก่อสร้างฝรั่งเศสได้รื้อป้อมไทย ซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๓ และตัดแปลงกำแพงป้อม โดยรื้อเอาช่องปืนใหญ่และเทคอนกรีตด้วย ปรางค์เป็นกำแพงอยู่จนทุกวันนี้แต่บางส่วนก็ชำรุดไปเหลือแต่เพียงเป็นท่อน ๆ ไม่เกิน ๑๐๐ เมตร นอกจากฝรั่งเศสสร้างติกแดงแล้ว ยังบังคับทหารญวนกับคนไทยที่ล่วงละเมิดบังคับของฝรั่งเศสที่มาซุดหอยปากเปิดที่หาดติกแดงจนทำให้เกิดเม็ดดินละอองเลนแก่ฝรั่งเศส ให้ชนดินทรายถมหัวค่ายจนเต็มราบเป็นสนามหญ้าตั้งปรางค์ในปัจจุบันนี้ นอกจากนั้นฝรั่งเศสยังปลูกมะขามและมะพร้าวไว้หลายต้น แต่ปัจจุบันนี้น้ำเซาะล้มตายไปเกือบหมด ติกแดงได้มีการซ่อมแซมครั้งใหญ่ในปี พ.ศ. ๒๕๑๓ ปัจจุบันใช้เป็นห้องสมุดประชาชน

คุกซีโก้

ภายในคุกซีโก้ เคยเป็นที่ขังนักโทษ สมัยฝรั่งเศสปกครองเมืองจันทบุรี

คุกซีโก้

ตั้งอยู่ที่หมู่ที่ ๑ ตำบลปากน้ำแหลมสิงห์ ติดกับคลอง เดิมชื่อว่าคุกฝรั่ง ฝรั่งเศสสร้างคร่าวเดียว กับตึกแดง ก่อด้วยอิฐถือปูน เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสกว้างด้านละ ๕.๕ เมตร สูง ๑๐ เมตร มีประตู ๑ ช่อง หลังคาปัดทึบเป็นรูปปิรามิด มี ๓ ชั้น มีช่องระบายลมทุกชั้น สร้างไว้ขังผู้ต้องหาที่อยู่ใต้บังคับฝรั่งเศส และคนไทย แต่เดิมถ้ามีความผิดมากจะขังไว้ชั้นบน ถ้าผิดน้อยจึงขังไว้ชั้นต่ำกว่า ต่อมาจะเลี้ยงไก่ไว้ชั้นบน ส่วนนักโทษอยู่ด้านล่าง จึงเรียกว่า คุกซีโก้ พังลงเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๒ และได้รับการบูรณะใหม่เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๕

ป้อมพิฆาตปัจจามิตร

สร้างบนหาดทรายบนชายฝั่งตึกแดง เป็นตึกดินกว้าง ๔ เมตร ยาว ๖ เมตร ชูตลึกลงไปในดิน ๒ เมตร สูงจากพื้นดิน ๑ เมตร ชั้นบนเป็นที่พักประจำป้อม ชั้นล่างเป็นที่เก็บกระสุนดินดำ อีกชั้นสูง ๒ เมตร ชั้นบนเป็นที่พักประจำป้อม มีช่องปืนใหญ่ ๘ ช่อง เท่ากับปืนประจำป้อม ปัจจุบันเหลือเพียงป้อม บางส่วน ส่วนอาวุธทั้งหมดกระทรวงกลาโหมเก็บรักษาไว้ที่กรุงเทพฯ

ป้อมไพร่พิฆาต

สร้างอยู่บนเขาพระเจดีย์ เป็นตึกดินดำก่ออิฐ มีชั้นเดียว เป็นที่พักพลประจำป้อม ลักษณะคล้ายป้อม พิฆาตปัจจามิตร

แหลมสิงห์

มีที่มาจากภูเขาสูงหนึ่งชื่อ “เขาแหลมสิงห์” ตั้งอยู่บริเวณปากน้ำจันทบุรี ริมทะเลห่างจากที่ว่าการ อำเภอปัจจุบัน ๒ กิโลเมตร การที่เรียกชื่อเขาลูกนี้ว่าเขาแหลมสิงห์นั้น เพราะด้านหน้าเขามีหินเป็นแก่ง เกาะยื่นล้าออกไปในทะเล และในบรรดาก่อนหินเหล่านี้ มีอยู่ ๒ ก้อน ลักษณะคล้ายตัวสิงโต มีหัว มีลำตัว มีหาง มีเท้า และดวงตา มีขนาดลำตัวยาว ๖ เมตร กว้าง ๑.๕ เมตร สูงจากพื้นน้ำทะเล ๒.๕ เมตร ยื่นคู่กันล้าเข้าไปในทะเล ดูเป็นสง่าคล้ายกับสัตว์คู่นี้คอยเฝ้าประตูจังหวัดจันทบุรี สิงโตคู่นี้ เป็นที่สักการะนับถืออย่างยิ่งของชาวประมง ประวัติของสิงโตคู่นี้คำโบราณปรัมปราเล่าว่า เมื่อก่อนนี้ไม่มี และกล่าวกันว่าบนเขาแหลมสิงห์มีสิงโตจริงๆ อยู่คู่หนึ่ง สิงโตตัวผู้ตัวเมียคู่นี้ไปไหนด้วยกันเสมอ และลง

อาบน้ำทะเลด้วยกันทุกวัน ต่อมาฝรั่งเศสพวกหนึ่งคอยดักทำร้ายสิงโตนี้ โดยใช้วัตถุระเบิดชนิดหนึ่ง ยิงสิงโตตัวหนึ่งถึงแก่ความตาย อีกตัวหนึ่งวิ่งหนีลงทะเลทัน ตัวที่หนีลงทะเลไปนั้น เมื่อตายในน้ำแล้วก็มากลายรูปเป็นสิงโตศิลาเย็นห้อยคออยู่ริมทะเล ส่วนตัวที่ถูกยิงตายอยู่ที่ริมฝั่งทะเลเหลือเพียงแต่ซากหินปรักหักพังยื่นข้างศิลาตัวใหญ่ พอจะจับสังเกตเป็นเค้าได้ มีแนวเป็นรูปสิงโตได้บ้าง

หาดแหลมสิงห์

หาดแหลมสิงห์

ตั้งอยู่ที่ตำบลปากน้ำแหลมสิงห์ ความยาวประมาณ ๔ กิโลเมตร แต่ไม่กว้างมากนัก ค่อนข้างสกปรกเพราะมีตะกอน และขยะจากแม่น้ำจันทบุรี ไหลออกมาทับถม ไม่เหมาะที่จะลงเล่นน้ำ ปัจจุบันได้มีการปรับปรุงให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทั้งตงามและสะอาดตา

หาดอ่าวกระทิง

เป็นอ่าวเล็ก ๆ ตั้งอยู่ที่ตำบลบางกะไชย มีหาดทรายแคบยาวประมาณ ๕๐๐ เมตร ริมหาดมีทิวมะพร้าวที่ชาวบ้านปลูกไว้และไม่มีผู้คนพลุกพล่าน ไม่เหมาะที่จะลงเล่นน้ำทะเลเนื่องจากน้ำไม่ค่อยใสสะอาด แต่หากจะดำน้ำดูปะการังสามารถจ้างเรือไปส่งที่เกาะนมสาวที่อยู่ใกล้ ๆ กันได้

หัตถกรรมพื้นบ้านของชาวอำเภอแหลมสิงห์

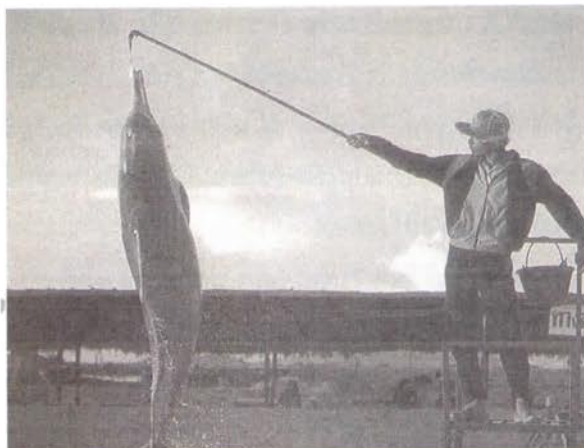
การย้อมต้นกก

บ้านบางสระแก้ว

เป็นหมู่บ้านเกษตรกรที่มีอาชีพทอเสื่ออก "เสื่อบางสระแก้ว" ซึ่งมีชื่อเสียงมาก

ฟาร์มปลาโลมา "โอเอซิสซีเวิลด์"

เป็นสถานที่ท่องเที่ยวสำคัญที่มีเอกชนเป็นผู้บริหารกิจการ มีการแสดงของปลาโลมาแห่งแรกของประเทศไทย

การแสดงความสามารถของปลาโลมา ภายใน "โอเอซิสซีเวิลด์"

๔.๕ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

จากคำบอกเล่าของคนเก่าๆ ในอำเภอแหลมสิงห์ที่ทางคณะผู้จัดทำได้ไปสัมภาษณ์มา มีเรื่องราวและเกร็ดรายละเอียดปลีกย่อยที่น่าสนใจที่สามารถถ่ายทอดมาเล่าสู่กันฟังได้ว่า แต่เดิมที่ว่าการอำเภอแหลมสิงห์ตั้งอยู่บริเวณชายหาดแหลมสิงห์ ต่อมาย้ายที่ตั้งอำเภอใหม่ถัดจากที่เดิมไปประมาณ ๑๒ กิโลเมตร โดยบริเวณที่ตั้งที่ว่าการอำเภอใหม่นี้มีราษฎรผู้หนึ่งซึ่งเป็นตำรวจที่มีชื่อว่า "หมูนม" จำนวนสกุลไม่ได้เป็นผู้บริจาคที่ดินเนื้อที่ประมาณ ๒ ไร่เศษให้แก่ทางราชการ แต่เดิมที่อำเภอแหลมสิงห์ มีตลาดชุมชนสินค้าขนานาชนิดอยู่ที่บริเวณศาลเจ้าซึ่งปลูกเป็นเรือนไม้มีระเบียงล้อมรอบทั้ง ๔ ด้านใช้ทำเป็นตลาดสด มีผัก ผลไม้ของชาวไร่ ชาวสวน และมีอาหารทะเลของชาวประมง เช่น กุ้ง หอย ปู ปลา รวมทั้งปลาเค็ม กุ้งแห้งและกะปิ สินค้าเหล่านี้จะถูกนำมาขายกันตั้งแต่ตีห้าจนกระทั่งเก้าโมงเช้า

การคมนาคมในสมัยก่อน ชาวบ้านจะใช้ม้า และใช้เกวียนเป็นพาหนะเดินทางไปมาหาสู่กันภายในตำบลและระหว่างตำบลใกล้เคียงเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๗ นายชองกุ่ม สิบญี่เรื่อง คหบดีจังหวัดจันทบุรี ได้นำรถโดยสารรุ่นที่สามารถบรรทุกสิ่งของบนหลังคาได้ด้วยมาวิ่งรับส่งผู้โดยสารระหว่างตัวเมืองจันทบุรี-ตำบลบางกะจะ และอำเภอท่าใหม่เป็นครั้งแรก ทำให้ประชาชน ได้รับความสะดวกยิ่งขึ้น ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๙ หมื่นอนุสรณ์ พลีพิทักษ์ (แดง ปราศไพริน) และนายปรีชา พงษ์พานิช (เทียนเป้า) คหบดีตำบลพลี เห็นว่าระยะทางระหว่างตลาดพลีกับหมู่บ้านคลองยายดำ ซึ่งมีระยะทางประมาณ ๔ กิโลเมตร และระหว่างตลาดพลีกับอำเภอขลุงระยะทางประมาณ ๑๒ กิโลเมตร มีราษฎรไปค้าขายกันมาก จึงได้ชักชวนญาติมิตรมาประกอบธุรกิจเป็นหุ้นส่วนซื้อรถโดยสารมารับ-ส่งคนรวม ๓ คัน พร้อมกับขอสัมปทานเดินรถ ๒ สายพร้อมกัน ต่อมาได้โอนกิจการให้เป็นของนายปรีชา พงษ์พานิช เป็นผู้ดำเนินการแต่ผู้เดียว การสัมปทานเดินรถไปยังหมู่บ้านคลองยายดำและอำเภอขลุง ได้ดำเนินการมาถึงปี พ.ศ. ๒๔๘๕ ก็เกิดสงครามมหาเอเซียบูรพา เจ้าของกิจการได้เลิกกิจการเนื่องจากอะไหล่และอุปกรณ์รถยนต์ขาดแคลน ในปี พ.ศ. ๒๔๘๑ ถนนหนทางเริ่มสะดวกขึ้นรถยนต์และพาหนะอื่นๆ สามารถสัญจรไปมาระหว่างจันทบุรีและอำเภอขลุงได้ แต่การสร้างสะพานข้ามคลองต่างๆ มีบางแห่งไม่เสร็จเรียบร้อยมาจนถึงปลายปี พ.ศ. ๒๔๘๓ ถนนสุขุมวิทได้เริ่มเปิดใช้ ทำให้นานพาหนะต่างๆ สามารถสัญจรไปมา มีความสะดวกมากขึ้นจนถึงปัจจุบัน

นอกจากการคมนาคมดังกล่าวแล้ว ในอดีตชาวบ้านอีกท่านได้เล่าว่าจะใช้การเดินทางเท้าเป็นหลัก มีการใช้เกวียนเป็นพาหนะเดินทางสำหรับผู้มีฐานะเท่านั้น ส่วนชาวบ้านที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำลำคลอง อาจมีการใช้เรือเป็นพาหนะในการเดินทาง โดยเรือในสมัยก่อนส่วนใหญ่เป็นเรือแจวและเรือใบ ต่อมาเริ่มมีเรือโดยสารเป็นรถยนต์วิ่งรับส่งผู้โดยสารระหว่างอำเภอแหลมสิงห์ถึงตัวจังหวัดจันทบุรีวันละ ๒ เที่ยว คือเที่ยวไปในช่วงเช้าและเที่ยวกลับในช่วงเย็น หากชาวบ้านจะเดินทางไปจ่ายตลาดในอำเภอเมืองจันทบุรี จะต้องเดินทางโดยรถยนต์โดยสารจากอำเภอแหลมสิงห์ถึงท่าแฉลบ อำเภอเมืองจันทบุรี จากนั้นจะต้องโดยสารรถยนต์ต่อไปยังตลาดอีกทอดหนึ่งเป็นระยะทางประมาณ ๑๑ กิโลเมตร

การพัฒนาเส้นทางคมนาคม เป็นผลทำให้ชาวบ้านได้รับความสะดวก สภาพความเป็นอยู่ของชาวอำเภอแหลมสิงห์เริ่มเปลี่ยนแปลงไป มีการขยายโอกาสทางการศึกษา ความเจริญทางด้านวัตถุ เข้ามามีบทบาทต่อการดำรงชีวิตของชาวบ้านมากขึ้น

สภาพสังคมและวิถีชีวิตโดยทั่วไปของชาวอำเภอแหลมสิงห์ในสมัยก่อน ชาวบ้านเล่าว่าภายในชุมชนจะมีตลาดเป็นศูนย์กลางของการค้าขาย เช่น ตลาดพลิวซึ่งเริ่มแรกตั้งอยู่บริเวณบ้านหัวสะพานบ้านบนและได้ย้ายไปหลายแห่ง จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๕๑๘ จึงได้ย้ายมาอยู่บริเวณทุ่งนาวัดใหญ่พลิวเมื่อประมาณ ๖๐ ปีที่ผ่านมา ตลาดในอำเภอแหลมสิงห์ค่อนข้างจะมีความคึกคัก เป็นจุดศูนย์กลางซื้อขายสินค้าและค้าส่ง เพื่อกระจายสินค้าไปยังตำบลหมู่บ้านโดยวิธีการหาบ ใช้เกวียน และรถยนต์ตามลำดับ

ที่บริเวณตำบลปากน้ำแหลมสิงห์เมื่อประมาณ ๔๐ ปีก่อน สภาพตลาดภายในตำบลเป็นเรือนไม้มีเสาสอง หลังคามุงจาก ไม่มีการวางแผงขายเหมือนตลาดทั่วไป แต่ชาวบ้านจะหาบของที่จำเป็น ในแต่ละวันมาขายตามบ้าน สมัยนั้นยังไม่มีไฟฟ้าใช้ ชาวบ้านต้องใช้ตะเกียง หลังจากทำนา หรือทำการประมงทำสวน ทำไร่แล้ว ชาวบ้านมักมีเวลาว่างมาก จึงเกิดมีการละเล่นพื้นบ้านขึ้น ได้แก่ ขวิดเขาควย ขี่ม้าส่งเมือง ไม้หึ่ง มอญซ่อนผ้า สะบ้า ซึ่งส่วนใหญ่มีลักษณะคล้ายการละเล่นพื้นบ้านของภาคกลาง

ด้วยเหตุที่อำเภอแหลมสิงห์มีภูมิประเทศที่ติดทะเลทางด้านทิศใต้ มีป่าชายเลนขึ้นตามธรรมชาติบริเวณชายฝั่งทะเลเป็นจำนวนมาก ยังผลให้มีทรัพยากรสัตว์น้ำอุดมสมบูรณ์ วิถีชีวิตของชาวบ้านมีความผูกพันกับทะเลอาหารทะเลมีมากมาย จนชาวบ้านในสมัยนั้นสามารถหาได้เองตามธรรมชาติโดยไม่ต้องซื้อหา ชาวบ้านเล่าว่าอาหารทะเลสมัยนั้นมืออย่างเหลือเฟือ หากอยากกินหอย (หอยอานนท์) ก็ไปขุดเอาตามชายทะเล กุ้งในทะเลก็มีมาก ชาวบ้านในสมัยนั้นนิยมจับ “เคย” ซึ่งเป็นสัตว์น้ำคล้ายกุ้งแต่มีขนาดเล็กกว่าที่มีอยู่มากในทะเลมาทำกะปิ ครั้นพอถึงช่วงกลางคืนชาวบ้านจะใช้ตะเกียงเจ้าพายุส่องคอยจับปูไก่ (ลักษณะคล้ายปูทะเลมีกลิ่นหอม) ตามชายหาด นอกจากนี้ยังมีปลาโลมาอยู่ชุกชุมจนชาวบ้านเห็นเป็นเรื่องปกติ

วิถีการดำรงชีวิตของคนอำเภอนี้จะมีการทำนาเป็นหลัก การทำนานั้นมีขั้นตอนวิธีการดังนี้คือการไถนาเพื่อเตรียมดิน การหว่านกล้าและการถอนกล้าไปปักดำ ส่วนมากจะทำกันในคร้วเรือนและมีการช่วยแรงกันเรียกว่า “ลงแขก” ฤดูนวดข้าวในสมัยก่อนมีความสุขสนุกสนานมาก จะมีหนุ่มๆ สาวๆ ไปช่วยกันเป็นระยะ แล้วแต่บ้านไหนจะบอกแขกเมื่อไรก็ไปลงแขกกัน ตกตึกจะมีอาหารเลี้ยง ส่วนมากจะเป็นข้าวเหนียวกินกับแกง เช่น แกงส้มหยวก แกงส้มผักกาด แกงส้มแตงโมอ่อน มะละกอ ใส่กับปลาแล้วแต่จะหาได้

ช่วงนวดข้าวชาวบ้านจะร้องเพลงกันไปด้วย เพลงนวดข้าวก็คือเพลง “ข้าเจ้าหงษ์” ซึ่งมีเนื้อร้องดังนี้คือ

(สร้อย)	หงษ์อ่อนละห่วยร่อนลง ร่อนเข้าในดง เอ๋ย มะไฟ
(ชาย)	พี่มาประสบพบพักตร์ มันให้นึกรักเหลือใจ ขอให้รับรักพี่ แต่งกันปีนี้จะได้ไหมเอ๋ย

(ลูกคู่รับพร้อมกัน) ว่า “ละเอ๋ยหงษ์เอ๋ย ฉะฉ่า เอชา ฉะฉ่า อ่าหงษ์เอ๋ย”

นอกจากอาชีพการทำนาแล้ว ชาวบ้านยังมีการประกอบอาชีพอื่นๆ ได้แก่ การทำสวนผลไม้ การเลี้ยงหอยนางรม การทำนากุ้ง โดยมีวิวัฒนาการมาโดยลำดับ ดังนี้

การทำสวนผลไม้ เมื่อประมาณ ๔๐ ปีที่ผ่านมา ชาวอำเภอแหลมสิงห์นิยมปลูกมะพร้าวกันมากมีปลูกกันแทบทุกครัวเรือน ต่อมามะพร้าวเริ่มมีราคาตกต่ำ ชาวบ้านจึงหันมาปลูกผลไม้อื่น ได้แก่ มะม่วงอกร่อง กระท้อน ขนุน โดยปลูกแซมในสวนมะพร้าว และเมื่อประมาณปี พ.ศ. ๒๕๓๐ สวนมะพร้าวของชาวบ้านเริ่มมีปัญหาเนื่องจากมีด้วงเข้าทำลายต้นมะพร้าวและได้แพร่พันธุ์อย่างรวดเร็ว เป็นเหตุให้ต้นมะพร้าวทยอยกันตายลงเรื่อยๆ ชาวบ้านไม่สามารถปลูกทดแทนได้ทัน มะพร้าวมีราคาสูงขึ้น โดยเมื่อประมาณปี พ.ศ. ๒๕๓๗ มะพร้าวราคาขายจากสวนมีราคาลูกละ ๓ บาท แต่ในปัจจุบันนี้มะพร้าวมีราคาลูกละ ๑๒ - ๑๕ บาท ในทุกวันนี้ชาวบ้านบางส่วนมีรายได้จากการตัดยอดมะพร้าวขายโดยตัดจากต้นที่ไม่ติดผลหรือติดผลน้อย หรือมีด้วงเข้าทำลายต้นมะพร้าว แนวโน้มต่อไปในอนาคตชาวบ้านจะหันมาปลูกไม้ผลอื่นกันมากขึ้น เนื่องจากต้นมะพร้าวนั้นวันจะถูกทำลายลง อันเนื่องมาจากด้วงซึ่งเป็นศัตรูตามธรรมชาติ และส่วนหนึ่งชาวบ้านไม่มีการปลูกทดแทน

การเลี้ยงหอยนางรม เมื่อประมาณ ๒๐ ปีที่ผ่านมา ชาวอำเภอแหลมสิงห์ส่วนหนึ่งเริ่มประกอบอาชีพเลี้ยงหอยนางรม โดยในระยะแรกใช้วิธีหล่อ “ไข่” หรือการหล่อปูนมีลักษณะเป็นแท่งคล้ายเสาหรือมีลักษณะเป็นวงกลมภายในกลวง แล้วนำไปปล่อยทิ้งไว้ในทะเลให้หอยนางรม มาเกาะโดยจะใช้เวลาประมาณ ๓ - ๔ ปี จึงสามารถจับขายได้ ต่อมาชาวบ้านใช้วิธีการเก็บหอยตัวเล็กๆ นำมาติดกับเชือกร้อยเป็นวงยึดด้วยปูนซีเมนต์แล้วนำไปเลี้ยงต่อในทะเลเรียกว่า “หอยพวง” หรือใช้วิธีแกะหอยที่ยังโตไม่ได้ขนาดจากไข่ นำมาติดกับเชือกทำเป็นหอยพวงจากนั้นนำไปแขวนเลี้ยงไว้ในทะเลอีกประมาณ ๑ ปี และขายทั้งพวง การเลี้ยงหอยนางรมแต่เดิมใช้วิธีวางขายเป็นปี๊บ ปัจจุบันนี้ใช้วิธีชั่งขายเป็นกิโลกรัม

การเลี้ยงปลาในกระชังและการทำนากุ้ง เมื่อประมาณปี พ.ศ. ๒๕๓๐ ชาวอำเภอแหลมสิงห์เริ่มมีการเพาะเลี้ยงปลาเก๋าและปลากะพงในกระชัง แต่ต่อมาชาวบ้านเห็นว่าการเลี้ยงกุ้งสามารถให้ผลตอบแทนได้ดีกว่า และใช้ระยะเวลาในการเลี้ยงสั้น จึงหันมาทำนากุ้งกันมาก ชาวบ้านเล่าว่าโดยปกติชาวบ้านมีรายได้จากการประกอบอาชีพทำประมงวันละไม่กี่ร้อยบาท แต่หากทำนากุ้งโดยลงทุนประมาณ ๕๐,๐๐๐ บาท อาจได้รับผลตอบแทนประมาณ ๕๐๐,๐๐๐ บาท ในช่วงระยะเวลาไม่กี่เดือน การทำนากุ้งจึงเป็นที่นิยมกันอย่างแพร่หลายในช่วงเวลานั้น โดยเน้นในเชิงปริมาณแต่เพียงอย่างเดียวไม่คำนึงถึงคุณภาพเท่าที่ควร ขาดการวางแผนที่ดี ผลผลิตที่ได้จึงมีคุณภาพต่ำ และราคากุ้งเริ่มตกต่ำ จนชาวบ้านประสบกับภาวะขาดทุนและทยอยกันเลิกเลี้ยงไปในที่สุด

หลังจากที่ชาวบ้านประสบความล้มเหลวในการทำนากุ้ง ชาวบ้านส่วนหนึ่งหันมาประกอบอาชีพการประมงตามเดิม ออกเรือหาปลาในทะเล และพอมีรายได้เลี้ยงตัวเองและครอบครัวอยู่ได้ เนื่องจากทรัพยากรธรรมชาติทางทะเลยังมีความอุดมสมบูรณ์

การประกอบอาชีพทำการประมงของชาวอำเภอแหลมสิงห์ในอดีต ชาวบ้านจะใช้เรือประมงที่มีขนาดเล็กไม่ใหญ่มากนัก การจับสัตว์น้ำของชาวบ้านจะใช้วิธีนำไม้ไผ่ไปปักไว้ในทะเลบริเวณชายฝั่ง ระยะห่างกันพอประมาณเรียกว่าโป๊ะ เพื่อใช้ดักปลา ในสมัยก่อนชาวบ้านจะทราบว่โป๊ะใดเป็นของใครและจะไม่มี การแย่งกัน การใช้โป๊ะเพื่อดักปลานั้น ชาวบ้านเล่าว่าได้รับวิธีการหาปลาดังกล่าวมาจากชาวจีน ซึ่งนำมาเผยแพร่ให้ชาวบ้าน โดยในสมัยนั้นสามารถใช้โป๊ะและเรือขนาดเล็กจับสัตว์น้ำได้เนื่องจากสัตว์น้ำมีปริมาณมากพอ จึงไม่จำเป็นต้องออกทะเลไปไกล แต่ต่อมาสัตว์น้ำเริ่มหายากขึ้น จึงมีวิวัฒนาการมา

ใช้เรือดั่งเกไช้อวน และพัฒนามาเป็นเรือประมงขนาดใหญ่ ซึ่งต้องใช้แรงงานมากจนทำให้แรงงานในพื้นที่เกิดขาดแคลน ต้องจ้างแรงงานจากต่างถิ่นมาเป็นลูกเรือประมง

เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๙ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเสด็จประพาสอำเภอแหลมสิงห์โดยทางชลมารค พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ และทรงสร้างอลงกรณ์เจดีย์บริเวณน้ำตกพลิวที่เชิงเขาสระบาบ

ชาวอำเภอแหลมสิงห์ในอดีตมี *การแต่งกาย* ดังต่อไปนี้คือ ผู้ชาย นิยมไว้ผมสั้นส่วนมากหวีผมแสกกลาง ใส่กางเกงขาก๊วย สวมเสื้อแขนกระบอกสีเข้ม สีดำหรือไม้ก็สีน้ำเงินเข้มเวลาไปไร่ไปนา ถ้าเวลาอยู่บ้านหรือทำงานทั่วไปในที่ร่มจะไม่ใส่เสื้อ เวลาพิธีทำบุญบ้าน แต่งงาน จะนุ่งกางเกงแพร สวมเสื้อกวยเฮงหรือนุ่งโสร่งสวมเสื้อผ้าปาน เสื้อผ้าแพรแขนกระบอก มีผ้าขาวม้าคาดพุงเป็นประจำ เจ้าหน้าที่บนที่ว่าการอำเภอจะนุ่งผ้าพื้นโจงกระเบนสวมเสื้อคอตั้ง กระดุม ๕ เม็ด เด็กชายจะนุ่งกางเกงขาสั้นไปโรงเรียน และนุ่งโสร่งอยู่กับบ้าน โดยปกติไม่นิยมสวมเสื้อ ส่วนรองเท้านั้นจะไม่มีใส่กันเลยนอกจากคนที่มีฐานะดีก็จะมีรองเท้าคัชชูใส่เวลาไปงานสำคัญๆ ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในตลาด จะนิยมใส่เกี้ยวอยู่กับบ้านหรือร้านค้า เด็กๆ ทั้งชายและหญิงจะสวมกำไลเงินข้อมือและข้อเท้า เด็กผู้หญิงนิยมไว้จุกมีปิ่นเงินหรือขนเม่นเสียบที่จุกด้วย พ่อเด็กมีอายุได้ ๑๑ - ๑๒ ขวบ พ่อแม่จะจัดให้มีการประกอบพิธีโกนจุกให้ตามประเพณี ผู้หญิงจะตัดผมสั้นทรงดอกกระพุ่ม นุ่งโจงกระเบน ผ้านุ่งจะเป็นผ้าพื้นทอ ผาดำ ผ้าลาย คาดเข็มขัดเงิน นากหรือทองตามฐานะ ประดับสร้อยคอ สร้อยข้อมือ หญิงที่ยังไม่แต่งงานสวมเสื้อคอกระเช้า เมื่อแต่งงานและมีลูกแล้วจะไม่สวมเสื้อแต่จะเปลี่ยนเป็นใช้ผ้าแถบขาวหรือสีพื้นพันกายแทน ผู้สูงอายุเวลาไปวัดเพื่อทำบุญหรือฟังธรรมจะสวมเสื้อแบบโบราณมีสไบหม่มหรือสะพายพาดไหล่ เมื่อประมาณปี พ.ศ. ๒๔๖๔ เริ่มมีแบบเสื้อที่นำสมัยคือมีคอปกทั้งชนิดมีแขนและไม่มีแขน ผู้หญิงเริ่มไว้ผมยาวที่เรียกว่า “ผมโป่ง” เด็กนักเรียนหญิงเริ่มนุ่งผ้าขึ้นไปโรงเรียน (สาว ๆ ที่อยู่บ้านในสมัยนั้นจะไม่ยอมนุ่งผ้าขึ้น) รุ่นนี้พอจบออกจากโรงเรียนไปก็จะเป็นรุ่นแรกที่จะเป็นผู้นำในเรื่องการนุ่งผ้าขึ้น สำหรับผ้าถุงสำเร็จเริ่มนิยมนุ่งกันก่อนปี พ.ศ. ๒๔๘๐ เล็กน้อย รองเท้า ที่นิยมใส่กันคือ รองเท้าแตะ เกี้ยว

เอกลักษณ์เด่นของชาวแหลมสิงห์อีกอย่างคือ บ้านเรือนของชาวบ้านในชนบทจะมีโอ่งน้ำและกระบวยตักอยู่ข้างบันได เพื่อใช้ตักน้ำล้างเท้าก่อนขึ้นบ้าน ช่วงปี พ.ศ. ๒๔๘๓ - ๒๔๘๔ ทางราชการมีข้อบังคับให้เลิกการกินหมากและให้แต่งกาย โดยผู้ชายให้นุ่งกางเกง ผู้หญิงให้นุ่งผ้าถุง และมีการให้สวมหมวกด้วย หลังสงครามมหาเอเชียบูรพาในปี พ.ศ. ๒๔๘๖ เครื่องนุ่งห่มเกิดขาดแคลน ข้อบังคับเรื่องการแต่งกายจึงลดความเข้มงวดลง จนกระทั่งสงครามยุติในปลายปี พ.ศ. ๒๔๘๖ การแต่งกายของชายและหญิงก็เป็นสากลจนกระทั่งปัจจุบัน

ชาวอำเภอแหลมสิงห์ซึ่งแต่เดิมประกอบอาชีพทำนาเป็นส่วนมากนั้นในระยะหลัง ๆ ชาวบ้านเล่าว่าการทำนาไม่ค่อยได้ผล เนื่องจากสภาพภูมิอากาศไม่อำนวย ต้นทุนการผลิตก็สูงขึ้น รายได้ไม่คุ้มกับรายจ่าย จึงหันมาทำสวนผลไม้แทนอันได้แก่ ทุเรียน เงาะ มังคุด และการจับใบจาก ที่บ้านคลองน้ำเตยมีอาชีพเย็บจากกันทั้งหมู่บ้านซึ่ง “จาก” นี้จะใช้เป็นวัสดุที่มุงหลังคา

นอกจากนั้นแล้วชาว *อำเภอแหลมสิงห์ยังมีลักษณะเด่นเป็นเอกลักษณ์ของตนเองในด้านภาษาถิ่น* ต่างหากจากภาษาไทยภาคกลางทั่วไป ด้วยการอ่านออกเสียงเหนือและมีคำสร้อยต่อท้ายประโยคว่า “อิ” เช่น ถ้ามกัันว่ากินข้าวแล้วหรือยังอิ (ออกเสียงสั้นๆ) คำว่า “เอาได้” ในความหมายของชาว

แหลมสิงห์นั้นมีความหมายว่า ทำได้ดี มีฝีมือ หรือใช้ได้ เช่นประโยคที่ว่า นักร้องคนนี้ร้องเพลงเอาได้ ซึ่งก็หมายความว่า นักร้องคนนี้ร้องเพลงไพเราะ ร้องเพลงเสียงดีใช้ได้ หรือคำว่า “บอบ” หมายถึง เหนื่อย คำว่า “โมโห” ชาวแหลมสิงห์จะใช้คำว่า “เดียด”

ที่ตำบลบางกะไชย มีการเลี้ยงกุ้ง เลี้ยงปลาเก่าในกระชัง เลี้ยงหอยนางรม ซึ่งให้ผลผลิตที่ดี ชาวบ้านมีอาชีพหลายอย่างได้แก่ การประมง การแปรรูปอาหาร เปิดร้านอาหาร และธุรกิจการท่องเที่ยว ซึ่งที่นี่มีรีสอร์ทเล็กๆ ไว้ต้อนรับนักท่องเที่ยว และเป็นพื้นที่ของโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริคุ้มครองกระเบน-ทำใหม่

สำหรับทางด้านการศึกษา นั้น ชาวบ้านเล่าว่าในสมัยก่อนมีวัดเป็นสถานที่ศึกษาหาความรู้ของชาวบ้าน ต่อมาเริ่มมีการตั้งโรงเรียนโดยในระยะแรกมีโรงเรียนอยู่ ๒ แห่ง มีนักเรียนเรียนอยู่แห่งละประมาณ ๓๐ คน เป็นโรงเรียนชั้นประถม ซึ่งในสมัยนั้นพ่อแม่ผู้ปกครอง ไม่นิยมส่งลูกหลานของตนไปเรียนเนื่องจากต้องการใช้แรงงานเพื่อช่วยเหลือตนในการประกอบอาชีพ ผู้ให้สัมภาษณ์ซึ่งเป็นอาจารย์เล่าว่าในสมัยนั้นต้องคอยตามเด็กนักเรียนที่พ่อแม่สั่งให้หยุดเรียนมาเรียนหนังสือ และสมัยนั้นการคมนาคมไม่สะดวกพาหนะที่ทันสมัยมีเพียงจักรยาน เวลาจะพาเด็กนักเรียนไปทัศนศึกษาท่านจะขี่จักรยานไปและให้นักเรียนคอยเดินตาม

การท่องเที่ยว ยังคงเป็นหัตถกรรมสำคัญและนำรายได้เข้าสู่อำเภอแหลมสิงห์อย่างต่อเนื่อง ขณะนี้ชาวบ้านในตำบลบางสระแก้วต้องการอนุรักษ์อาชีพการทอเสื่อไว้ มีการเปิดเป็นร้านค้าที่จะสามารถนำผลผลิตของชาวบ้านที่ได้จากการประกอบอาชีพจากพื้นที่ต่างๆ มาขายด้วย เช่น น้ำปลา ปลาหมึก ปลาแห้ง ทุเรียนทอด โดยจะขึ้นป้ายว่า WELCOME TO BANGSAGAO “THE REEBMAG WEAVING VILLAGE” LEAMSING CHANTHABURI

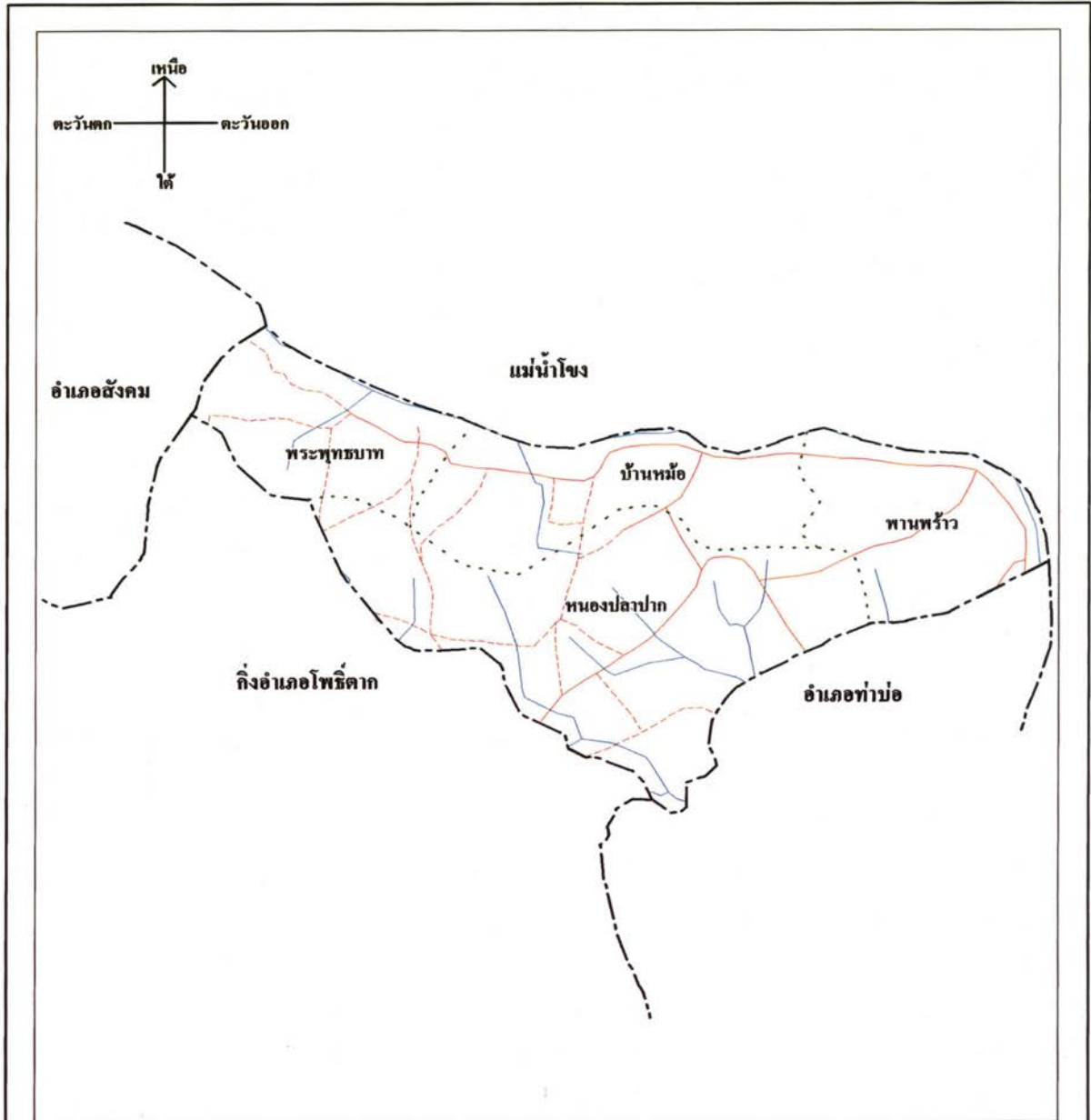
ในปัจจุบันนี้ อำเภอแหลมสิงห์มีการเปลี่ยนแปลงไปมาก ทั้งจากสภาพทางกายภาพ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม การประกอบอาชีพของชาวบ้าน การคมนาคม ตลอดจนวิถีชีวิตของชาวบ้าน การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นผลมาจากการพัฒนาในด้านต่างๆ ซึ่งสภาพการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวขึ้นอยู่กับแต่ละสภาพพื้นที่ เช่น ในพื้นที่ตำบลปากน้ำนับตั้งแต่เริ่มมีไฟฟ้าเข้าถึงหมู่บ้าน และการพัฒนาทางด้านต่างๆ อย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะการพัฒนาโครงข่ายถนนเชื่อมโยงเข้าไปถึงทุกพื้นที่ การคมนาคมทางบกได้เข้ามาแทนที่การคมนาคมทางน้ำของชาวบ้านภายในตำบลปากน้ำอย่างสิ้นเชิง สภาพโครงสร้างของชุมชนชาวประมงที่เคยเจียบสงบกลายเป็นชุมชนขนาดใหญ่ที่มีผู้คนจากต่างถิ่นพากันอพยพมาหางานทำและตั้งถิ่นฐาน สภาพของตลาดดั้งเดิมถูกแทนที่ด้วยอาคารพาณิชย์รูปทรงสมัยใหม่มีอาชีพใหม่เกิดขึ้นมากมาย ได้แก่ อาชีพด้านการบริการ สภาพแวดล้อมบริเวณชายหาดที่เคยเจียบสงบ และปราศจากสิ่งปลูกสร้าง เต็มไปด้วยร้านค้า ภัตตาคาร เพื่อรองรับนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เริ่มลดลง แต่อย่างไรก็ตามในภาพรวมแล้ว ผู้ให้สัมภาษณ์ท่านหนึ่งได้ให้ทัศนะว่า แม้ปัจจุบันนี้ความเจริญทางด้านวัตถุจะมีมากขึ้น แต่นิสัยใจคอของชาวอำเภอแหลมสิงห์ที่เป็นคนโอบอ้อมอารี เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ก็มิได้ลดน้อยลงแต่ประการใด

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ความเป็นมาของอำเภอสำคัญในประวัติศาสตร์

แผนที่อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย

0 3 6 กิโลเมตร

สัญลักษณ์

- เขตอำเภอ
- เขตตำบล
- ถนนคอนกรีต ถนนลาดยาง
- - - - ถนนลูกรัง พื้นถนนอ่อน
- แม่น้ำ คลอง ห้วย
- หนอง บึง

จัดทำโดย : กรมการผังเมือง กระทรวงมหาดไทย

๑ อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย

๑.๑ สภาพทั่วไป

ตำแหน่งที่ตั้ง

อำเภอศรีเชียงใหม่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของจังหวัดหนองคาย ห่างจากตัวจังหวัด ๕๖ กิโลเมตร ทิศเหนือติดต่อกับประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ทิศใต้ติดต่อกับอำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี ทิศตะวันออกติดต่อกับอำเภอท่าบ่อ และทิศตะวันตกติดต่อกับอำเภอสังคม

สภาพพื้นที่

อำเภอศรีเชียงใหม่มีเนื้อที่ประมาณ ๓๐๐.๔๙๓ ตารางกิโลเมตร ลำน้ำสำคัญได้แก่ แม่น้ำโขง ซึ่งไหลผ่านตำบลพานพร้าว ตำบลบ้านหม้อและตำบลพระพุทธรบาท

สำหรับการคมนาคมในอำเภอศรีเชียงใหม่ส่วนใหญ่ใช้เส้นทางคมนาคมทางบก ทางหลวงแผ่นดินที่เป็นสายหลัก ได้แก่ ทางหลวงหมายเลข ๒๑๑ และสายท่าไก่อ - โปธิ์ตาก

ประชากรและอาชีพ

อำเภอศรีเชียงใหม่มีประชากรทั้งสิ้น ๔๘,๒๙๙ คน* ส่วนมากเป็นลาวอีสาน โดยมากพื้นเพจะมาจากหล่มสัก เพชรบูรณ์ และมาจากลาว ประชาชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก อุตสาหกรรมที่สำคัญ ได้แก่ โรงงานผลิตน้ำมะเขือเทศเข้มข้น และโรงงานทำแผ่นยอ

การปกครอง

พื้นที่ของอำเภอศรีเชียงใหม่ แบ่งการปกครองออกเป็น ๔ ตำบล* ได้แก่ พานพร้าว บ้านหม้อ พระพุทธรบาท และหนองปลาปาก

๑.๒ ประวัติความเป็นมาของอำเภอ

บริเวณอำเภอศรีเชียงใหม่นับเป็นบริเวณที่สำคัญมากในประวัติการสร้างบ้านแปงเมืองในภาคอีสานตอนบน หรืออีกนัยหนึ่งก็คือบริเวณที่เรียกว่า แอ่งสกลนคร เพราะเป็นบริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขงที่เคยเป็นส่วนหนึ่งของนครเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นเมืองสำคัญของลุ่มน้ำโขงที่พัฒนามาตั้งแต่สมัยทวารวดีตอนปลาย จนกระทั่งกลายเป็นราชธานีของลาวในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ - ๒๒ แต่เดิมเมืองเวียงจันทน์นับเนื่องเป็นเมืองเอกแตก คือพื้นที่ของเมืองตั้งอยู่ทั้งสองฝั่งแม่น้ำ คือ ทั้งฝั่งเวียงจันทน์ในฝั่งลาวและฝั่งที่เป็นอำเภอศรีเชียงใหม่บนฝั่งไทย พัฒนาการของเมืองนั้นเป็นสิ่งที่เกิดควบคู่กันมาโดยตลอด จนกระทั่งมีการแยกจากกันโดยอำนาจและอิทธิพลของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ลงมา ดังจะเห็นได้ว่า ทั้งฝั่งเวียงจันทน์ และฝั่งศรีเชียงใหม่ต่างก็เหมาะกับการเป็นบริเวณที่จะสร้างบ้านแปงเมืองด้วยกัน เพราะมีที่ราบลุ่มริมฝั่งน้ำเป็นฐาน ทางฝั่งเวียงจันทน์เป็นที่ราบลุ่มลำนํ้าจิมและลำนํ้าสาขาที่เป็นแหล่งเพาะปลูกและการตั้งถิ่นฐานของผู้คนได้อย่างมากมาย ในขณะที่ทางฝั่งศรีเชียงใหม่ก็เป็นที่ราบลุ่มน้ำโขง

* ส่วนการทะเบียนราษฎร สำนักบริหารการทะเบียน กรมการปกครอง ข้อมูลปี ๒๕๔๐

* สำนักบริหารการปกครองท้องถิ่น กรมการปกครอง ข้อมูลปี ๒๕๔๐

ที่ไหลลงมาจากเทือกเขาภูพานทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ผั่งที่ราบลุ่มทั้งสองฝั่งนี้ ต่างก็มีพัฒนาการของชุมชนมนุษย์มาแต่สมัยยุคเหล็ก คือประมาณ ๒,๕๐๐ ปี ลงมาทั้งสิ้น ยกตัวอย่างเช่น เมื่อเร็ว ๆ นี้ก็มี การขุดค้นทางโบราณคดีพบแหล่งฝังศพคนในยุคเหล็กที่ใช้ภาชนะดินเผาลายเชือกทาบขนาดใหญ่ ผังกระดูกคนตายในลักษณะที่เป็นการฝังศพครั้งที่สองในเขตบ้านลาวปะโคใกล้กับเมืองเวียงจันทน์ ลักษณะและขนาดของภาชนะดินเผาขนาดนี้ คล้ายคลึงกับที่พบในแหล่งโบราณคดีที่บ้านก้านเหลือง อำเภอมือง จังหวัดอุบลราชธานี แต่ลักษณะการฝังแบบหม้อกระดูกที่พบนี้ดูแตกต่างไปจากประเพณี การฝังศพทั้งโครงแบบวัฒนธรรมบ้านเชียงและแหล่งโบราณคดีอื่น ๆ ทางฝั่งแม่น้ำโขงในเขตจังหวัด หนองคายอย่างสิ้นเชิง ซึ่งแสดงให้เห็นว่า การตั้งหลักแหล่งของผู้คนริมฝั่งแม่น้ำโขงทั้งสองฝั่งนั้น มีกลุ่ม ชนหลายเผ่าพันธุ์เข้ามาตั้งถิ่นฐานในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ตำแหน่งของเมืองเวียงจันทน์นั้นอยู่บน เส้นทางคมนาคมแต่โบราณ เพราะที่ราบลุ่มน้ำจืดนั้น มีช่องเขาที่ติดต่อไปยังที่ราบสูงในบริเวณเขตเมือง เชียงขวางที่มีทุ่งราบที่เรียกว่า ทุ่งไหหิน อันเป็นแหล่งโบราณคดีที่มีชื่อเสียงที่สุดของลาว ทุ่งไหหินเป็น แหล่งโบราณคดีสมัยยุคเหล็กเช่นเดียวกัน และมีประเพณีฝังศพครั้งที่สองแบบเดียวกันกับที่พบที่บ้านลาว ปะโคใกล้กับนครเวียงจันทน์ ต่างกันก็แต่เพียงทางทุ่งไหหินนั้นสกัดก้อนหินแกรนิตมาเป็นผอบขนาดใหญ่เพื่อบรรจุสิ่งของคนตายแทนหม้อดินเผาขนาดใหญ่เท่านั้น ประเพณีการฝังศพครั้งที่สองแบบนี้เป็น ประเพณีของบรรดากลุ่มชนที่อยู่ในมณฑลลาวงสีของประเทศจีนทางตอนใต้ และบรรดาผู้ที่อยู่ทาง ชายฝั่งทะเลในประเทศเวียดนามตอนเหนือ ทำให้เห็นความสัมพันธ์นี้นำไปสู่การเคลื่อนย้ายของผู้คน จากทางตอนใต้ของประเทศจีนและผู้ที่อยู่ตามชายฝั่งทะเลในประเทศเวียดนามเข้ามาในเขตแดน เวียงจันทน์ ซึ่งรวมทั้งผ่านเข้ามาในลุ่มน้ำโขงฝั่งดินแดนประเทศไทยด้วย

นอกจากการพบแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้ว ทางฝั่งเวียงจันทน์ยังพบแหล่ง โบราณคดีในสมัยทวารวดี - ลพบุรี อีกด้วย บางแห่งพบโบราณวัตถุ เช่น ศิวลึงค์ และฐานโยนี แต่ ส่วนใหญ่จะเป็นพระพุทธรูปและเสมาหินที่เป็นของทางพุทธศาสนา เช่น พระพุทธรูปแบบทวารวดีและ จารึกภาษามอญที่มีอายุเก่าราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ลงมา ในสมัยลพบุรีพบแหล่งโบราณคดีที่ลานสาง ที่มี พระพุทธรูปสลักบนโขดหินที่เป็นศิลปะแบบทวารวดีตอนปลายและสมัยลพบุรีราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ลงมา แต่แหล่งโบราณคดีที่สำคัญคือ ที่ฝั่งตรงข้ามกับเมืองหนองคาย เป็นที่ตั้งของอโรคยาศาล สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แห่งกัมพูชา ปัจจุบันตัวปราสาทได้พังไปหมดแล้ว และโบราณวัตถุที่สำคัญ เช่น ศิลาลจารึก พระพุทธรูปปางนาคปรก พระพุทธรูปโกษัษฐ และประติมากรรมรูปจำลองของพระเจ้า ชัยวรมันที่ ๗ ได้ถูกเคลื่อนย้ายมาเก็บไว้ที่พิพิธภัณฑวัดพระแก้ว และบริเวณระเบียงคดของพระธาตุ หลวงในนครเวียงจันทน์ การแพร่หลายของวัฒนธรรมแบบทวารวดีและลพบุรีในเขตเวียงจันทน์ ตามที่ กล่าวมานั้นล้วนแสดงให้เห็นว่า แพร่หลายผ่านเขตแดนภาคอีสานของประเทศไทยและข้ามแม่น้ำโขงไป ทางฝั่งเวียงจันทน์อย่างชัดเจน ซึ่งแสดงให้เห็นความสัมพันธ์กันของผู้คนทางสองฝั่งแม่น้ำโขงใน สมัยทวารวดีและลพบุรี

ส่วนทางฝั่งศรีเชียงใหม่ในเขตดินแดนประเทศไทยที่อยู่ในบริเวณลุ่มน้ำโขงนั้น ดูเหมือนพบ หลักฐานทางโบราณคดีทั้งสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์มากมายกว่าทางฝั่งนครเวียงจันทน์ คือพบทั้งในเขตที่สูง คือ ไหล่เขาภูพานอันเป็นแหล่งต้นน้ำของลำน้ำโขงและลำน้ำเล็ก ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง คือ ห้วยคุกหรือห้วยบังพวน และบริเวณที่ราบลุ่มของลำน้ำดังกล่าวในเขตที่สูง โดยเฉพาะเขตอำเภอบ้านผือพบแหล่งโบราณคดีตามเพิงหินที่มีภาพเขียนสีของคนก่อนประวัติศาสตร์ที่มีอายุประมาณ ๒,๐๐๐

- ๓,๐๐๐ ปี พบบริเวณนี้เป็นศาสนสถานสมัยทวารวดี - ลพบุรี ที่มีภาพสลักพระพุทธรูป เทวรูป รวมทั้งมีประเพณีการปักเสมาล้อมแปดทิศ อันเป็นประเพณีในการนับถือพุทธศาสนาของคนสมัยทวารวดี ในภาคอีสาน การใช้บรรดาโชดหินและเพิงหินเป็นศาสนสถานดังกล่าวนี้สืบเนื่องมาจนถึงสมัยวัฒนธรรมล้านช้างอันเป็นเวลาที่มีการแต่งตำนานเล่าประวัติที่สำคัญก็คือตำนานอุรังคธาตุและตำนานเรื่องอุษากับบารส เกิดวัดและศาสนสถานแบบล้านช้างอยู่ทั่วไป ที่โดดเด่นก็คือ การสร้างรอยพระพุทธรูป และการสร้างสิมหรือโบสถ์ขนาดเล็ก ส่วนในบริเวณที่ราบลุ่มนั้น ความเก่าแก่อยู่ที่ลุ่มน้ำโหมง ซึ่งมีทั้งแหล่งชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยทวารวดี ลาน้ำโหมงไหลจากเทือกเขาภูพานมาออกแม่น้ำโขงที่อำเภอท่าบ่อ ต่ำจากเขตเวียงจันทน์และศรีเชียงใหม่มาประมาณ ๗ กิโลเมตร แหล่งก่อนประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ จะพบในเขตอำเภอท่าบ่อ เช่นที่บ้านโคกคอน เป็นต้น มีผู้ขุดพบภาชนะดินเผาที่ใช้ในการเซ่นศพ ที่มีลวดลาย ชูตขีด พบเครื่องมือหินขัด เครื่องประดับสำริดและเครื่องมือเหล็ก เป็นของในประเพณีการฝังศพแบบทั้งโครง คล้ายกับทางบ้านเชียง แต่บรรดาภาชนะในการเซ่นศพต่างกัน ในขณะที่แหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีนั้น พบตามโคกเนินของบรรดาชุมชนต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้ลุ่มน้ำโหมง ซึ่งเห็นได้จากการมีบรรดาใบเสมาหินทรายแดงปักแสดงเขตศาสนสถาน แต่ที่น่าเสียดายก็คือ บรรดาแหล่งโบราณคดีเหล่านี้ส่วนใหญ่ได้ถูกเปลี่ยนแปลงโดยการสร้างวัดทับลงไป ในสมัยล้านช้างจนเกือบหมดสิ้น แต่มีหลักฐานให้เห็นได้จากการที่ทางวัดเอาเสมาหินเหล่านั้นไปปักแสดงเป็นเสมา ของสิมหรือโบสถ์ปัจจุบันอยู่ อย่างเช่นที่วัดศรีชมพูหรือวัดพระเจ้าองค์ตื้อ ที่อำเภอท่าบ่อ เป็นต้น

ในเขตอำเภอศรีเชียงใหม่ที่อยู่เหนือเขตอำเภอท่าบ่อขึ้นมานั้น แม้จะห่างฝั่งน้ำโหมงขึ้นมาเล็กน้อยก็ตาม ก็เป็นแหล่งที่มีชุมชนสมัยทวารวดีตั้งอยู่มากมาย แต่การปรับเปลี่ยนที่ดินโดยชาวบ้านเพื่อตั้งถิ่นฐานและเพื่อปรับที่ทำการเพาะปลูกนั้น ได้ทำลายโคกเนินโบราณสถานไปจนหมดสิ้น เคยมีผู้พบพระพุทธรูปศิลาแบบทวารวดีตอนปลายหลายองค์จากแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ในเขตอำเภอนี้ ซึ่งส่วนมากอยู่ในการครอบครองของเอกชน แต่แหล่งที่อาจกล่าวได้ว่ามีการบันทึกไว้อย่างค่อนข้างชัดเจนก็คือบริเวณบ้านหม้อที่อยู่ห่างจากตัวอำเภอศรีเชียงใหม่ขึ้นไปตามลำน้ำโขงประมาณ ๕ กิโลเมตร ตรงริมฝั่งน้ำหน้าบ้านหม้อมีเกาะใหญ่เกาะหนึ่ง เรียกว่า ดอนชิงชู เกาะนี้แม้ว่าจะอยู่ติดข้างฝั่งแม่น้ำโขงทางประเทศไทย แต่โดยข้อตกลงในการปันดินแดนกับลาวที่พวกฝรั่งเศสทำไว้ นั้น ตกเป็นของทางฝ่ายลาวตามคำบอกเล่าของผู้ที่เคยไปเห็นกล่าวว่าบนเกาะนี้มีโบราณสถาน ๒ แห่ง แห่งหนึ่งเป็นฐานอาคารก่อด้วยศิลาแลง กับอีกแห่งหนึ่งก่อด้วยอิฐ เคยมีฝรั่งมาขออนุญาตรัฐบาลลาวทำไร่อยู่พักหนึ่ง จึงอาจทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหลักฐานทางโบราณคดีไปไม่ใช่น้อย แต่จากการบันทึกของอาจารย์มานิต วัลลิโภดม ครั้งทำการสำรวจภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปี พ.ศ. ๒๕๐๓ กล่าวว่า เคยส่องกล้องดูบริเวณดอนชิงชูแลเห็นซากวัดเก่าที่มีพระพุทธรูปองค์ใหญ่องค์น้อยหลายองค์ และบางองค์ก็เป็นพระพุทธรูปแบบทวารวดี ต่อมาเมื่อผู้ลักพระพุทธรูปโบราณเหล่านั้นเข้ามาทางฝั่งไทย โดยตัดพระเศียรเข้ามาขาย มีผู้ซื้อและจะนำออกไปนอกประเทศ ซึ่งอาจารย์มานิต วัลลิโภดม ตรวจพบในตอนส่งของเข้ามาขอใบอนุญาต จึงได้ยึดไว้และนำเข้ามาเก็บไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ในครั้งนั้น ได้ข้อมูลเพิ่มเติมจากผู้จำหน่ายว่า มีการลักลอบเข้ามาหลายเศียรและได้เห็นเศียรพระพุทธรูปทวารวดีขนาดใหญ่ แต่มีลักษณะเป็นแบบพื้นเมืองที่อยู่ในยุคทวารวดีตอนปลายแล้ว ผู้จำหน่ายกล่าวว่าเป็นของที่มาจากดอนชิงชู ในสมัยหลังลงมา นายสมศักดิ์ รัตนกุล ครั้งยังดำรงตำแหน่งเป็นผู้อำนวยการกองโบราณคดี กรมศิลปากรก็เคยได้รับรายงานและภาพถ่ายของพระพุทธรูปแบบทวารวดีตอนปลายที่มีผู้พบในเขตอำเภอศรีเชียงใหม่เช่นเดียวกัน

หลักฐานดังกล่าวนี้ เป็นเครื่องยืนยันให้เห็นได้ว่า พื้นที่ในเขตอำเภอสรีเชียงใหม่ นั้น มีพัฒนาการเป็นบ้านเป็นเมืองมาแต่สมัยทวารวดีตอนปลายแล้ว อีกเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ไม่พบร่องรอยของแหล่งโบราณคดีในยุคต้นนี้ในบริเวณอำเภอนี้ ก็คงเนื่องมาจากพื้นที่ของบริเวณนี้เคยเป็นส่วนหนึ่งของนครเวียงจันทน์ จึงมีการตั้งหลักแหล่งชุมชนและวัดวาอารามซ้อนลงไป ดังจะเห็นได้ว่าปัจจุบันมีวัดที่มีประวัติความเป็นมาตั้งแต่สมัยล้านช้างอยู่หลายแห่ง เช่น วัดธาตุคำ วัดธาตุสองนาง และวัดเขี้ยวค้อม เป็นต้น

นอกจากหลักฐานทางโบราณคดีที่กล่าวมานี้แล้ว เรื่องราวของชุมชนโบราณในเขตอำเภอสรีเชียงใหม่ ไม่ปรากฏกล่าวในเอกสารทางประวัติศาสตร์เท่าใดคงเป็นเพราะเป็นส่วนหนึ่ง ของนครเวียงจันทน์ก็เป็นได้ ถ้าเป็นเช่นนี้ก็พอเห็นเป็นรูปธรรมขึ้น หลักฐานทางเอกสารสำคัญก็คือ ศิลาจารึก โดยเฉพาะศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ที่กล่าวถึงเมืองเวียงจันทน์ เวียงคำ ซึ่งก็น่าจะอยู่ในสมัยพ่อขุนรามคำแหงลงมา นับเป็นช่วงเวลาก่อนที่พวกลาวล้านช้างจะขยายตัวลงมาจากเมืองหลวงพระบาง จากหลักฐานทางด้านานเช่นตำนานหลวงพระบางกล่าวว่า เวียงจันทน์เป็นเมืองมาก่อนแล้วและเก่าแก่กว่าเมืองหลวงพระบาง เคยมีพ่อค้าจากเมืองเวียงจันทน์เดินทางขึ้นไปค้าขายที่เมืองเชียงตุง เชียงทอง (ชื่อของเมืองหลวงพระบางสมัยก่อนรัชกาลพระเจ้าฟ้างุ้ม) ส่วนในตำนานอุรังคธาตุ กล่าวถึงการมีอยู่ของรัฐโบราณที่เรียกว่าศรีโคตรบูรณ์ รัฐนี้มีเมืองสำคัญในระยะแรก ๆ หลายแห่ง แต่ในตอนปลายของยุค ได้เกิดมีการสร้างเมืองเวียงจันทน์ขึ้นเป็นเมืองสำคัญ เมืองนี้คงดำรงอยู่เรื่อยมาจนถึงรัชกาลของพระเจ้าฟ้างุ้ม ลาวจากหลวงพระบางจึงตีเวียงจันทน์ได้และมีการขยายตัวลงมาตั้งถิ่นฐานทั้งสองฝั่งแม่น้ำโขง ครั้นรัชสมัยของพระไชยเชษฐาธิราชก็ย้ายเมืองสำคัญของล้านช้างมาอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์ น่าจะมีการสร้างเมืองขึ้นใหม่ให้ใหญ่กว่าเก่าและคลุมทั้งสองฝั่งโขงตั้งแต่นั้นมา แต่รัชกาลพระเจ้าไชยเชษฐาลงมานั้น มีหลักฐานทางด้านานพงศาวดารกล่าวถึงเมืองศรีเชียงใหม่พอสมควรเท่าที่เล่ากันมาจากในตำนานนั้นมีอยู่ว่า ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิครองกรุงศรีอยุธยา พระองค์ได้แต่งตั้งให้พระไชยเชษฐาธิราช ซึ่งเดิมอยู่นครเวียงจันทน์เป็นเจ้าของเมืองเวียงจันทน์ ไปเป็นเจ้าผู้ครองนครเมืองเชียงใหม่ หัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นตรงต่อกรุงศรีอยุธยา อยู่ต่อมาพม่าหาเหตุทำสงครามกับกรุงศรีอยุธยา โดยแกล้งขอช้างเผือกคู่บารมีจากพระมหาจักรพรรดิ เมื่อพระองค์ไม่ยอมให้ พม่าก็หาเหตุรบกวานหัวเมืองฝ่ายเหนือ ทำให้เมืองเชียงใหม่อยู่ไม่เป็นปกติสุข เพราะถูกพม่ารบกวาน ประกอบกับทางกรุงล้านช้างเอง (เวียงจันทน์ ในขณะนั้น) พระอนุชาของพระไชยเชษฐาธิราชทั้ง ๒ พระองค์ เกิดแก่งแย่งกันครองเมืองเวียงจันทน์ ดังนั้น พระไชยเชษฐาธิราชจึงได้ตัดสินใจอพยพครอบครัวของพระองค์พร้อมด้วยข้าราชการบริวาร กองทัพ และราษฎรชาวเมืองเชียงใหม่ส่วนหนึ่งกลับคืนสู่กรุงล้านช้าง (เวียงจันทน์) เมืองมาตุภูมิของพระองค์ โดยนำช้างเผือกจากเมืองเชียงใหม่ ๑ เชือก พระแก้วมรกต และพระบางมาด้วย

ครั้นอพยพมาถึงซานเมืองเวียงจันทน์ พระองค์จึงตั้งทัพอยู่รอบนอก และจัดที่ท่ามาหากินให้กับราษฎรชาวเมืองเชียงใหม่ที่อพยพตามมาด้วย อยู่ข้างบึงกำแพงริมฝั่งแม่น้ำโขงตรงข้ามเมืองเวียงจันทน์ พระอนุชาของพระไชยเชษฐาธิราชทั้ง ๒ พระองค์ เมื่อทราบข่าวการมาของพระองค์จึงถวายเป็นเมืองเวียงจันทน์ให้กับพระองค์ปกครองสืบต่อไป เมื่อปี พ.ศ. ๒๑๐๒ นับว่าเป็นเจ้าองค์ที่ ๔๐ ที่สืบสันตติวงศ์ต่อจากขุนทด ประมุของค์แรกของอาณาจักรล้านช้าง ฝ่ายราษฎรชาวเมืองเชียงใหม่ที่ทำมาหากินอยู่ข้างบึงกำแพง จึงได้ตั้งชื่อหมู่บ้านขึ้นว่า “บ้านศรีเชียงใหม่” โดยถือเอาเชื้อสายเมืองเชียงใหม่มาเป็นชื่อหมู่บ้าน ราษฎรชาวเชียงใหม่อีกส่วนหนึ่งได้ข้ามแม่น้ำโขงไปยังเมืองเวียงจันทน์ได้ไปทำมาหากินอยู่ที่บ้านขุนตา ริมหนองบัว ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวทราบเท่าทุกวันนี้

ส่วนข้างเผือกที่นำมาด้วยขณะที่อยู่ฝั่งประเทศไทย ด้วยเหตุเป็นข้างคูบารมีของประเทศไทย เมื่อจะมีการนำข้ามไปสู่กรุงล้านช้าง (เวียงจันทน์) ข้างเผือกก็ล้มป่วยและตายลงในที่สุด พระไชยเชษฐาธิราช จึงสร้างอนุสรณ์ก่อเจดีย์ครอบไว้พร้อมกับสร้างวัดเรียกว่า “วัดข้างเผือก” จนถึงปัจจุบัน อำเภอศรีเชียงใหม่ จึงใช้ข้างเผือกเป็นสัญลักษณ์ของอำเภอ ส่วนพระแก้วและพระบางที่นำมาจากเมืองเชียงใหม่ ขณะที่ยังอยู่ที่ฝั่งประเทศไทยก็ได้สร้างวัดประดิษฐานอยู่ เรียกว่า “วัดพระแก้ว” ปัจจุบันเป็นวัดร้างอยู่ตรงข้ามวัดธาตุคำที่อำเภอศรีเชียงใหม่ เมื่อพระไชยเชษฐาธิราชได้ข้ามไปยังเวียงจันทน์ จึงได้อัญเชิญพระแก้วไปประดิษฐานอยู่วัดพระแก้ว เมืองเวียงจันทน์ (ปัจจุบันประดิษฐานอยู่กรุงเทพฯ คือพระแก้วมรกต) ส่วนพระบางได้อัญเชิญไปประดิษฐานอยู่วัดพระบางที่หลวงพระบางปัจจุบัน

จากประวัติที่เล่าสู่กันนี้ประกอบกับหลักฐานทางโบราณคดีสมัยล้านช้างที่พบอย่างมากมายตามชุมชนต่าง ๆ ริมฝั่งน้ำโขง แต่เขตอำเภอศรีเชียงใหม่ลงมาจนถึงอำเภอเมืองหนองคายและต่อไปยังอำเภอโพนพิสัย อาจกล่าวได้ว่าเมืองเวียงจันทน์และศรีเชียงใหม่มีพัฒนาการอย่างเป็นรูปธรรมมาแต่สมัยสมเด็จพระไชยเชษฐาธิราช ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ลงมาและในการปกครองของนครเวียงจันทน์ได้แบ่งชุมชนระดับเมืองทางฝั่งประเทศไทยออกเป็น ๓ เมืองด้วยกัน คือเมืองพานพร้าว เมืองเวียงคุก และเมืองปะโค เมืองพานพร้าวคือบริเวณอำเภอศรีเชียงใหม่ ซึ่งปัจจุบันเรียกว่าตำบลพานพร้าว นับเป็นส่วนหนึ่งของเวียงจันทน์ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขง จากภาพถ่ายทางอากาศยังเห็นแนวคันดินที่เป็นเขตเมืองอย่างชัดเจนว่าเป็นส่วนหนึ่งของนครเวียงจันทน์ หรืออีกนัยหนึ่งทำให้เมืองเวียงจันทน์เป็นเมืองอกแตกมีแม่น้ำโขงผ่านกลางเวียงจันทน์เจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุดในยุคของเจ้าอนุวงศ์ที่มีอำนาจเกือบทั่วภาคอีสานทั้งหมดได้ทำการแข็งเมืองกับกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ จนเป็นเหตุให้เกิดสงครามไทย - ลาว ขึ้น ในช่วงเวลานั้นเมืองพานพร้าวหรือศรีเชียงใหม่ได้กลายเป็นเมืองหน้าด่านที่สำคัญของเวียงจันทน์ คือ เมื่อทางเจ้าอนุวงศ์ส่งกองทัพเข้ามายึดเมืองต่าง ๆ ทางเขตฝั่งไทยนั้นกองทัพออกจากนครเวียงจันทน์แล้วข้ามแม่น้ำโขงมาที่เมืองพานพร้าวก่อน ส่วนทางฝ่ายไทยเมื่อตอนเจ้าพระยาบดินทร์เดชา แม่ทัพยกไปตีเมืองเวียงจันทน์นั้น ก็ต้องตีเมืองพานพร้าวให้ได้ก่อนที่จะข้ามไปตีเมืองเวียงจันทน์ ภายหลังที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชา ตีเวียงจันทน์และปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ได้แล้ว รัชกาลที่ ๓ ก็โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกเมืองเวียงจันทน์เป็นประเทศราชและจัดตั้งหัวเมืองขึ้นมาใหม่ เมืองพานพร้าวและเมืองปะโคถูกยุบไปในขณะเดียวกันก็โปรดให้ยกบ้านไผ่ขึ้นเป็นเมืองเพื่อปกครองบรรดาชุมชนบ้านเมืองต่าง ๆ ทางฝั่งเมืองไทย โดยมีชื่อใหม่ว่า เมืองหนองคาย เมืองพานพร้าวและเมืองใกล้เคียงได้ถูกยุบให้เป็นอำเภอศรีเชียงใหม่ เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงระบบการจัดการหัวเมืองเป็นมณฑลและจังหวัดในสมัยรัชกาลที่ ๕ และ ๖ แต่เดิมอำเภอศรีเชียงใหม่ขึ้นกับอำเภอท่าบ่อ มีหมู่บ้านและชาวบ้านอยู่อย่างหนาแน่น การคมนาคมไปมาที่จะไปติดต่อกับอำเภอท่าบ่อก็มีระยะทางไกล ดังนั้นทางราชการกระทรวงมหาดไทย ก็ได้ยกฐานะหมู่บ้านศรีเชียงใหม่ขึ้นเป็น “อำเภอศรีเชียงใหม่” เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๑

๑.๓ ความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรม

สำหรับความเชื่อ ประเพณีและพิธีกรรมของอำเภอศรีเชียงใหม่ ที่สำคัญ ได้แก่

ประเพณีสู่ขวัญ

คือ ประเพณีบายศรี เพื่อรับขวัญแล้วอวยชัยให้พรแก่กัน จัดให้มีขึ้นในงานมงคลต่าง ๆ

“พิชัยศรีสุขวิทย” ในงานขึ้นบ้านใหม่

งานลอยกระทง

งานลอยกระทงจะจัดกันในวันออกพรรษา ถือเป็นงานเคารพต่อพญานาคซึ่งเป็นเจ้าแห่งน้ำ ให้นำเครื่องสักการะไปนมัสการพระสารีริกธาตุพระพุทธเจ้า ซึ่งอยู่ในท้องน้ำ

งานประเพณีแข่งเรือ

อำเภอศรีเชียงใหม่เป็นอำเภอชายแดนที่มีพื้นที่เลียบแม่น้ำโขง ในฤดูน้ำหลาก ประมาณเดือนตุลาคม - พฤศจิกายน จะมีการจัดการแข่งขันเรือยาว ซึ่งเป็นงานประจำปีของอำเภอ

แห่ต้นดอกไม้

เป็นประเพณีเกี่ยวกับพุทธศาสนา พอวันเข้าพรรษาชาวบ้านไปตามป่าเก็บดอกไม้ป่าแล้วแต่งเป็นช่อไปบูชาพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ในวัด

พิธีห่อข้าวประดับดิน หรือทำบุญข้าวจี

มีขึ้นกลางพรรษา ราวกลางเดือน ๙ ชาวบ้านทำข้าวปั้นแล้วจี หรือห่อไปทำบุญที่วัดต้องไปก่อนอรุณ เสร็จแล้วมีพิธีตักบาตร นอกจากพิธีเหล่านี้ก็มีพิธีเกี่ยวกับการถือผี เช่นผี แต่ทุกวันนี้หายไปหมดแล้ว

๑.๔ สถานที่สำคัญ

อำเภอศรีเชียงใหม่มีสถานที่ที่สำคัญ ๆ ดังนี้

วัดพระแก้ว

เกิดขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จไปตีเมืองเวียงจันทน์ และทรงอัญเชิญพระแก้วมรกตกลับมาประดิษฐานครั้งแรกที่วัดพระแก้ว อำเภอศรีเชียงใหม่

วัดธาตุคำ

ตั้งอยู่ที่บ้านศรีเชียงใหม่ สร้างในสมัยเจ้าศิริบุญสถาน เจ้าครองนครศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) อาณาจักรล้านช้าง บูรณะปี พ.ศ. ๒๓๐๑ โดยเจ้ากรมพระยามหาศักดิ์พลเสพ ซึ่งยกทัพมาปราบเวียงจันทน์

รอยพระพุทธรบาทเวินกลุ่ม

ตั้งอยู่วัดพระบาท บ้านพระบาท หมู่ที่ ๑ ตำบลพระพุทธรบาท เป็นรอยพระพุทธรบาทเก่าแก่ เล่ากันว่าเป็นที่เคารพสักการะกันมาพร้อม ๆ กับพระธาตุพนม จังหวัดนครพนม เดิมตั้งอยู่บนยอดเขาพระบาท ขณะนี้มีถนนของกรมทางหลวง สายศรีเชียงใหม่ - สังคม ตัดผ่าน ห่างจากอำเภอศรีเชียงใหม่ ๑๓ กิโลเมตร

ศาลเจ้าพ่อหงษ์คำ

ตั้งอยู่ริมแม่น้ำโขงข้างวัดพระแก้วที่ร้าง หน้าวัดธาตุคำ ในเขตสุขาภิบาลศรีเชียงใหม่เป็นศาลเจ้าศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวศรีเชียงใหม่นับถือมาตั้งแต่ครั้งพระไชยเชษฐาธิราชยกทัพมาจากเมืองเชียงใหม่ เสมอเจ้าพ่อหลักเมือง

วัดกลาง

ในปี พ.ศ. ๒๕๑๑ สร้างใหม่ครอบหลังเก่า เจดีย์ศรีสองนาง รูป ๖ เหลี่ยม เป็นเจดีย์ศักดิ์สิทธิ์ที่สร้าง สมัยนครเวียงจันทน์รุ่งเรือง มีพระเจ้าไชยเชษฐาเป็นกษัตริย์เจ้าเมืองเชียงใหม่เป็นเมืองขึ้นจึงส่งลูกสาว ๒ คน พร้อมช่างเผือกมาถวาย ระหว่างรอข้ามแม่น้ำโขง ช่างเผือกล้มป่วยตายลง ลูกสาวเจ้าเมืองก็ตรอมใจตายตาม จึงทำการเผาศพและสร้างเจดีย์บรรจุอัฐิขึ้น

วัดจอมทองอุดมราษฎร์

ตั้งอยู่ที่บ้านดอยไฮ สร้างปี พ.ศ. ๒๔๔๕ เป็นวัดโบราณสร้างสมัยพระไชยเชษฐาธิราช ผู้ครอง นครเวียงจันทน์ อุโบสถใหม่สร้างปี พ.ศ. ๒๕๑๒ พระพุทธรูปโบราณ ซากอุโบสถและแท่นพระประธาน

วัดข้างเผือก

ตั้งอยู่ที่บ้านวัดข้างเผือก เป็นวัดสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่สร้างขึ้น เมื่อพระไชยเชษฐาธิราชอพยพ ผู้คนชาวเชียงใหม่มาที่นครศรีเชียงใหม่ ในการอพยพครั้งนี้ได้นำช่างเผือกคูบารมีมาด้วย ต่อมา ช่างเผือกป่วยเป็นโรค แล้วตายลง จำต้องทำการเผาแล้วก่อเป็นเจดีย์ เรียก เจดีย์ข้างเผือก อุโบสถเดิม สร้างสมัยพระไชยเชษฐาธิราช บูรณะปี พ.ศ. ๒๔๓๕ พระพุทธรูปสัมฤทธิ์สมัยอุทอง พระบูชาสัมฤทธิ์ศิลปะลาว ส่วนเจดีย์ข้างเผือกบูรณะสร้างครอบองค์เก่าในปี พ.ศ. ๒๕๐๔

วัดชุมพล

บ้านพานพร้าว เดิมชื่อ วัดพันพร้าว เคยเป็นสถานที่ตั้งของกองทัพไทยที่ยกไปตีเมืองราณา แขวงเวียงจันทน์

วัดนางเขียวค่อม

ตั้งอยู่ที่บ้านหัวทราย โดยพระนางเขียวค่อมเป็นผู้ดำริให้สร้างในสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาแห่งนคร เวียงจันทน์

วัดหินหมากเป้ง

เป็นวัดธรรมยุติกนิกาย ตั้งอยู่ที่ริมแม่น้ำโขงใกล้กับหมู่บ้านโคกชวก หมู่ที่ ๓ ตำบลพระพุทธบาท อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย วัดหินหมากเป้งเริ่มก่อสร้างเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๘ โดยพระราชสิโรธรังสี คัมภีรปัญญาวิศิษฐ์ ซึ่งชาวบ้านแถบนี้เรียกว่า หลวงปู่เทศก์ ก่อนที่จะมาสร้างเป็นวัดนี้ วัดหินหมากเป้งเมื่อประมาณ ๔๐ ปีก่อนนี้ เป็นที่เจียบสงัด เป็นป่าดงดิบ มีก้อนหินใหญ่อยู่ในแม่น้ำโขงติดต่อกันเป็นพืด ชาวบ้านจึงเรียกว่า “หินหมากเป้ง” คำว่าเป้ง คือใหญ่มาก (เป็นภาษาของคนในถิ่นนี้) เนื่องจากที่วัดหินหมากเป้งนี้เป็นที่เจียบสงบ พระรุดงค์เคยพักปฏิบัติกรรมฐาน เพื่อทดสอบความเป็นผู้ยอมเสียสละ เพราะที่ตรงนี้เป็นที่หนาวจัด ทั้งเป็นที่อยู่ของสัตว์ร้ายนานาชนิด เช่น เสือ หมี เป็นต้น ทั้งนี้หลวงปู่เทศก์เคยพักปฏิบัติความเพียรที่แห่งนี้ด้วย ครั้นปี พ.ศ. ๒๕๐๘ ท่านได้มาจำพรรษาที่แห่งนี้พร้อมกับพระคำพันธ์ ครั้งแรกนั้นมีกุฏิหลังคามุงหญ้าคา ๑ หลังอยู่จำพรรษา ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๙ ญาติโยมทางเวียงจันทน์ หนองคาย อุตรธานีและกรุงเทพฯ ทราบว่าหลวงปู่เทศก์มาจำพรรษาอยู่ที่วัดนี้และเห็นว่าไม่มีกุฏิและศาลาประกอบกิจในทางศาสนา จึงได้เสียสละสร้างกุฏิ ศาลาการเปรียญตลอดจนพระอุโบสถเป็นลำดับมาจนบัดนี้

“พิพิธภัณฑ์ หลวงปู่เทศก์ เทศรังสี”

วัดหินหมากเป้ง อ.ศรีเชียงใหม่ จ.หนองคาย

๑.๕ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

ชาวอำเภอศรีเชียงใหม่ได้เล่าถึงบรรยากาศของอำเภอศรีเชียงใหม่ในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๗๗ - ๒๔๗๘ ว่าเป็นอำเภอที่มีความสงบ สบาย ความเป็นอยู่ของชาวบ้านเป็นไปอย่างเรียบง่าย บ้านเรือนก็ยังมีไม่มากนัก ส่วนใหญ่จะตั้งกันอยู่ริมแม่น้ำโขง (ซึ่งเป็นลักษณะการตั้งถิ่นฐานดั้งเดิม) ซึ่งผู้ให้สัมภาษณ์บางท่านให้ข้อสังเกตว่า อำเภอศรีเชียงใหม่ที่น่าจะเป็นเมืองร้างมาก่อน เพราะที่ตั้งที่ว่าอำเภอในปัจจุบันเคยเป็นสุสานเก่ามาก่อน

วิถีดำเนินชีวิต ของชาวศรีเชียงใหม่จะอาศัยธรรมชาติมากกว่า ไม่ว่าจะเป็นการทำมาหากิน การปลูกข้าวก็อาศัยน้ำฝนเป็นหลัก การจับปลาตามหนองน้ำ ชาวบ้านจะเรียนรู้จากธรรมชาติว่า ในช่วงไหนที่ปลาจะชุม และปลาจะชุกชุมที่จุดไหน สมัยก่อนในแม่น้ำโขงปลาจะชุมมากทั้งปลาช่อน ปลาดุก และปลาหมอ โดยเฉพาะในเดือน ๑๑ - ๑๒ จะเป็นช่วงที่ปลาลงหนอง ชาวบ้านก็จะนำลอบมาดัก เมื่อได้ปลามาก ชาวบ้านก็จะนำมาแบ่งกันกิน หากเกิดความต้องการก็จะข้ามไปขายที่เวียงจันทน์

หากนับย้อนหลังไปก่อนปี พ.ศ. ๒๕๑๘ แล้ว ศรีเชียงใหม่เรียกได้ว่ามีความเจริญมาก เพราะมีการไปมาหาสู่ค้าขายกับลาว โดยไปค้าขายที่นครหลวงของลาวหรือเวียงจันทน์ได้โดยตรง แต่หากกล่าวถึงปัจจุบันแล้ว ศรีเชียงใหม่ซบเซาลงไปจากเดิมมาก ความเจริญไม่เท่าเทียมกับสมัยก่อน หากกล่าวถึงสาเหตุที่ทำให้ศรีเชียงใหม่เปลี่ยนแปลงไป ก็อาจจะกล่าวได้ว่าการปิดด่านระหว่างไทย - ลาว ทางด่านอำเภอศรีเชียงใหม่กับเวียงจันทน์ เป็นผลให้สภาพศรีเชียงใหม่เจียบเหงาลงไป เมื่อการติดต่อข้ามฝั่งระหว่างไทย - ลาว ทำได้ยากขึ้น การข้ามฝั่งแต่ละครั้ง จะต้องไปขออนุญาตที่จังหวัด ไม่สะดวกดังเช่นแต่ก่อน ทำให้เมืองซบเซาลงไป

ปัจจุบันคนศรีเชียงใหม่เองกลับไม่ใช่คนพื้นเพเดิม แต่หากเป็นคนจากถิ่นอื่นเข้ามาอยู่แทน ส่วน

ใหญ่อพยพมาจากมหาสารคาม กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด ชัยภูมิ แพร่ น่าน คนลาว รวมทั้งชาวเวียดนาม ส่วนคนศรีเชียงใหม่เองกลับไปแสวงหาโชค รวมทั้งหางานทำต่างพื้นที่กันมาก ปล่อยให้ผู้เฒ่าผู้แก่และเด็กเล็กอยู่บ้านกันตามลำพังคนวัยทำงานต่างคนต่างย้ายถิ่นเพื่อความอยู่รอดของตัวเองและครอบครัว สิ่งที่ชาวศรีเชียงใหม่เรียกร้องเพื่อให้สภาพความเจริญของเมืองกลับคืนมาก็คือ การเปิดด่านที่ศรีเชียงใหม่ อีกครั้งหนึ่งเท่านั้น

กลุ่มคนญวนเป็นกลุ่มที่อพยพมาทีหลัง และมีลักษณะค่อนข้างปิดมากกว่ากลุ่มชาติอื่น คือ ไม่ถือ ประเพณีตามเจ้าของถิ่น และส่วนใหญ่เมื่อทำงานได้เงินมากจะรวบรวมส่งไปให้ญาติทางเวียดนาม วัฒนธรรม ที่มองเห็นได้ชัดและหลงเหลือมาจนกระทั่งปัจจุบันก็คือ งอบ หรือ กุบญวน นอกจากนี้กลุ่มคนญวนจะเป็น กลุ่มที่ถูกแบ่งแยกมากที่สุดไม่มีความเท่าเทียมกับคนต่างถิ่นชาติอื่น ๆ และมักจะถูกดูถูกดูแคลนอยู่เสมอ โดยเฉพาะคนที่ยังไม่ได้รับสัญชาติไทย แต่กลุ่มคนญวนก็ได้ชื่อว่าเป็นชาติที่มีความขยัน อดทน มัธยัสถ์ อดออม และพยายามสร้างฐานะให้กับครอบครัว กลุ่มชาวญวนนี้มักสั่งสอนลูกหลานให้ตระหนักถึงความ ยากลำบากและพยายามดิ้นรนเพื่อหลีกเลี่ยงให้พ้น (ลูกหลานส่วนใหญ่จะเชื่อฟังคำสั่งสอนของผู้ใหญ่อยู่แล้ว) ดังนั้นจึงไม่เป็นสิ่งที่ยากเลยที่คนจีนและคนญวนจะมีกิจการที่ใหญ่โต โดยมาจากฐานที่ไม่มีอะไรเลย ซึ่งปัจจุบันนี้คนญวนได้รับสัญชาติไทยเกือบหมดแล้วทำให้คนเหล่านี้มีสิทธิ์เท่าเทียมกับชนเชื้อชาติอื่นมากขึ้น และมีบทบาทสำคัญทางด้านเศรษฐกิจ เพราะเป็นผู้กุมเศรษฐกิจของอำเภอทีเดียว

ลักษณะนิสัย โดยรวมของชาวศรีเชียงใหม่ เป็นคนไม่ถือตน เรียบง่าย ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน รักพวกพ้อง ไม่ชอบมีเรื่อง รักความสงบ อยู่กันโดยอัตภาพ พอมีพอกิน และใจคอโอบอ้อมอารี ดังจะ เห็นได้ว่า บางบ้านมีการยืมข้าวกันกินได้ คนที่ยากจนสามารถยืมข้าวไปขายก่อน แล้วค่อยนำมาคืนเป็น เงิน ผู้ที่ยืมก็จะมีส่วนต่างไป (นั่นหมายความว่าคล้ายกับเป็นพ่อค้าคนกลาง โดยที่ไม่ต้องชำระเงินค่าข้าวก่อน เพียงแต่เมื่อใดที่ขายได้แล้วก็จะนำเงินมาให้แค่นั้นเอง)

ในช่วงที่การค้าขายระหว่างฝั่งไทยและลาวเป็นไปอย่างเสรีนั้น เศรษฐกิจของศรีเชียงใหม่ นั้นดีมาก ทำให้ผู้ปกครองส่งลูกเรียนเพียงจบการศึกษาภาคบังคับเท่านั้น แล้วให้ลูกออกมาช่วยเหลือครอบครัว ทำการค้าขาย ทำให้คนในรุ่นนั้นไม่สามารถหางานที่ใช้วุฒิการศึกษาสูง ๆ ได้ อาชีพของเด็กสมัยนั้นคือ ค้าขาย

การแต่งกาย เมื่อก่อนผู้ชายส่วนใหญ่จะนุ่งโจงครั่ง มีผ้าแพรรัดเอว ใส่เสื้อที่ทอเอง ส่วนหญิงก็จะ นุ่งผ้าซิ่น เสื้อคอกระเช้า ผ้าม่อฮ่อม (ฝ่ายชายก็ใส่เสื้อม่อฮ่อมเช่นกัน) แต่ถ้าเป็นเสื้อผ้า มีสีสันทันแล้ว ส่วนใหญ่ชาวจีนจะนำเข้ามาขาย โดยนำสินค้าใส่เรือมาตามท่าเรือจนถึงศรีเชียงใหม่ (จะเป็นเรือกลไฟ) และถ้าเป็นหนาน้ำ เรือจะขึ้นไปถึงเวียงจันทน์ และหลวงพระบางเลยทีเดียว

อาหารการกิน ปกติจะกินอาหารพื้น ๆ อาหารที่เป็นที่นิยมในงานประเพณีต่าง ๆ เห็นจะได้แก่ ลาบ ปลาเนื้อหมู ก้อย นอกจากนั้นก็จะมีป่นหรือปลาป่น แกว (ต้มยำปลา) หรือมดแดงที่มีเฉพาะเดือน ๔ - ๕ โดยนำมาหมกใส่ไข่หรือผัดไข่ รวมทั้งมีขนมจีนน้ำยาที่ทำกันเอง ส่วนขนมหวาน ก็จะไปซื้อจูนที่ลาว สำหรับ ขนมที่ทำกันเอง ได้แก่ ข้าวต้มผัด และขนมเทียน

ในสมัยก่อนที่ **การคมนาคม** ยังไม่เจริญนั้น ผู้ที่มีบ้านอยู่ไกลริมโขงก็จะอาศัยการเดินทางเท้าเป็นหลัก

โดยเดินกันไปตามคันนา ส่วนการใช้เกวียนนั้นจะอาศัยร่องทางเกวียน การเดินทางไปอำเภอสมัยก่อน (เดิมนั้นอำเภอศรีเชียงใหม่ยังเป็นตำบลพานพร้าวที่ขึ้นอยู่กับอำเภอท่าบ่อ) ผู้ที่จะเดินทางจะต้องเตรียมอาหารและน้ำไปกินระหว่างทาง ซึ่งกว่าจะเดินถึงอำเภอ ก็ใช้เวลาถึง ๔ ชั่วโมง และกว่าจะกลับถึงบ้านก็เย็นพอดี สำหรับผู้ที่อยู่ใกล้ริมโขงก็จะอาศัยเรือหรือแพในการเดินทาง ซึ่งจะมีทั้งเรือรับจ้างและเรือของตัวเอง ส่วนใหญ่จะใช้ในการเดินทางระหว่างหมู่บ้านต่าง ๆ ภายในอำเภอ เช่น บ้านหัวทราย บ้านท่าบ่อ บ้านกองนาง และจังหวัดหนองคาย โดยมีท่าแพหลักอยู่ที่หน้าวัดหาดประทุม ตำบลพานพร้าว เรือแจวเป็นเรือใหญ่ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการเดินทางเพื่อไปเยี่ยมญาติบ้าง ทำมาหากินบ้าง หาปลาบ้าง (ซึ่งแล้วแต่ฤดูกาล ว่าปลาจะขึ้นที่ท่าไหน ชาวบ้านจะไปดักจับที่นั่น) ส่วนผู้ที่จะเดินทางไปไกล ๆ เช่น ถึงอำเภอสังคมหรือตัวจังหวัดหนองคาย เช่น ข้าราชการ ตำรวจตระเวนชายแดน หรือตำรวจน้ำ มักจะใช้เรือใหญ่หรือเรือกำปั่นแทน โดยมีท่าเรืออยู่ที่วัดหัวทราย

ผู้ที่อยู่ริมแม่น้ำโขงนิยมที่จะข้ามไปทางฝั่งลาว เพราะทางฝั่งลาวเป็นที่ตั้งของเมืองหลวง มีความเจริญกว่า ในสมัยก่อนนั้นการไปมาหากันทำได้อย่างเสรี ชาวบ้านจะแจวเรือข้ามไป สมัยนั้นก็เป็นการข้ามไปค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่น ข้าวสาร พืชพันธุ์ธัญญาหาร ผลไม้ ชาวบ้านจากฝั่งไทยสามารถเดินทางเข้าไปในฝั่งลาวได้ทั่วไป อย่างไรก็ตาม การเข้าไปพำนักในฝั่งลาวจะต้องแจ้งให้ “ตาแสง” หรือ กำนัน หรือแม่ก็ “ควนบ้าน” ซึ่งหมายถึง ผู้ใหญ่บ้านของฝั่งลาวให้รับทราบก่อน พร้อมทั้งต้องให้เจ้าของบ้านเป็นผู้รับรองการเข้าพักอาศัยด้วย

ต่อมาก็มีเรือต่อจากศรีเชียงใหม่ไปทางอำเภอสังคม อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย และบางครั้งก็จะไปไกลถึงหลวงพระบาง เวลาจะไปต้องใช้คน ๕ - ๖ คนช่วยกันถ่อไป ส่วนใหญ่ชาวบ้านก็จะไปค้าขาย โดยนำสินค้าที่ไม่เน่าเสียง่ายขึ้นไปขาย เพราะกว่าจะถ่อเรือไปถึงเชียงคาน ก็ใช้เวลานานถึงครึ่งเดือน เพราะต้องถ่อเรือทวนน้ำ ขาไปจะนำสินค้าพวกปลาทุเค็ม ปลาไร่ ปลาส้มเกลือ ไปขาย แล้วขากลับก็จะซื้อพวกแตงไทย หน่อไม้เผา หน่อไม้ส้ม หน่อไม้สด กล้วย กลับมาขายที่ศรีเชียงใหม่ แต่ขาล่องกลับนี้ใช้เวลาแค่วันเดียวก็ถึง เพราะถ่อเรือตามกระแสน้ำ ระยะต่อมาจึงมีรถยนต์ เรือหางยาวรับจ้างเข้ามา

ส่วนทางบกนั้น ชาวบ้านนอกจากอาศัยเดินแล้ว หากมีการบรรทุกของหนัก ๆ ก็จะใช้วัวเทียมเกวียน เช่น ใช้ในการบรรทุกข้าวจากนาเข้าบ้าน บรรทุกไม้ออกจากป่า เพราะแต่ก่อนอำเภอศรีเชียงใหม่จะมีป่ามาก โดยเฉพาะที่บ้านหม้อ จะมีพวกไม้แดง ไม้ตะแบก ไม้เต็งรัง ไม้ประดู่ ชาวบ้านก็ได้อาศัยไม้จากป่านี้มาปลูกบ้าน รวมทั้งได้อาศัยอาหารจากป่านี้ด้วย ไม่ว่าจะเป็นสัตว์ป่า พวกกวาง ไก่ป่า กระต่ายป่า หรือไม้ก็พืชอาหารต่าง ๆ เช่น หน่อไม้ เห็ด หน่อหวาย เมื่อได้มาชาวบ้านก็จะนำมาแบ่งกันกิน ต่อมาชาวบ้านได้ถากถางป่าเพื่อทำกิน แล้วปลูกไม้ยูคาลิปตัส ปลูกไผ่ จึงทำให้สภาพป่าค่อย ๆ หดไป

ถนนสายแรกของอำเภอศรีเชียงใหม่ นั้น เป็นถนนที่วิ่งเลียบริมโขง ชาวบ้านจึงเรียกว่า “ถนนริมโขง” เป็นถนนลูกรัง รถมอเตอร์ไซด์วิ่งแต่ละครั้ง ฝุ่นตลบไปทั่ว เด็ก ๆ ที่เห็นรถก็มักจะตื่นเต้น พวกกันวิ่งไล่ตามรถ แต่ปัจจุบันเส้นทางดังกล่าว พังทลายไปเพราะถูกน้ำเซาะจนจะหมดสิ้น ยังพอมีร่องรอยเหลือให้เห็นอยู่ที่บ้านกองนาง แต่รถไม่สามารถวิ่งได้แล้ว (ประมาณ ๓๕ ปีมาแล้ว)

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๔ เริ่มมีรถโดยสารสองแถวใช้ เป็นรถ ๖ ล้อ ใช้น้ำมันเบนซิน จะวิ่งได้เฉพาะในหน้าแล้งเท่านั้น ส่วนหน้าฝนนั้นเดินทางลำบาก บางครั้งอาจใช้ไม่ได้เลย ส่วนริมโขงนั้นจะมีทางเดินเลียบริมไปตลอด แล้วก็เริ่มมีรถจักรยาน (ราวปี พ.ศ. ๒๔๘๘ แต่ก็ยังมีไม่มาก เมื่อมีการประชุมครูที่ท่าบ่อ

แต่ละครั้ง ครูจากศรีเชียงใหม่ก็จะปั่นรถจักรยานเลียบริมโขงไปกัน) จักรยานนั้นสามารถไปได้ไกลถึงท่าบ่อ และหนองคายเลยทีเดียว แต่หากพื้นที่ใดที่เป็นโคลน คนขี่จักรยานก็ต้องลงจากรถแล้วแบกรถจักรยานไปพอพันโคลน จึงจะปั่นต่อไปได้

ถนนต่อมาเริ่มจากท่าบ่อ - บ้านธาตุบังพวน เป็นถนนลูกรัง พอมีถนนเส้นนี้ ทำให้การเดินทางไปได้เร็วขึ้น (แต่ก็ยังมีการใช้เกวียนอยู่) ต่อมาจึงมีเส้นทาง ศรีเชียงใหม่ - โพน์ตาก เป็นทางลูกรัง และมีเส้นทางสายอื่น ๆ ตามมา ชาวบ้านก็สามารถนำผลผลิตออกไปขายได้มากขึ้น

ราวปี พ.ศ. ๒๕๐๐ เริ่มมีรถดัดจซึ่งเป็นรถของอเมริกามาวิ่ง เพราะช่วงนั้นเป็นช่วงที่มีฝรั่งเศสเข้ามา รัยะนั้นคนศรีเชียงใหม่จัดว่ามีความทันสมัยพอควร ดูได้จากภาษาที่พูด จะมีการผสมผสานทางภาษาพูดด้วย โดยนำภาษาลาวมาใช้ และบางคำก็จะเพี้ยนไปทางฝรั่งเศส (ส่วนใหญ่บรรดาต่างชาติเหล่านี้ จะทำงานอยู่ทางฝั่งลาว โดยเข้ามาช่วยลาวในการพัฒนาประเทศ แต่บางโอกาสก็ข้ามมาทางฝั่งไทยบ้าง) รถดัดจในสมัยนั้นวิ่งจากหนองคายถึงอุดรธานี พวกพ่อค้าจากศรีเชียงใหม่จะอาศัยเดินทางไปซื้อสินค้ามาจากจังหวัดอุดรธานี ไม่ว่าจะเป็นน้ำอัดลม (โรงผลิตอยู่ที่อุดรธานี) แล้วส่งไปขายต่อที่ประเทศลาว เพราะไปขายที่นั่นจะได้ราคาดี ส่วนคนฝั่งไทยเองนั้นไม่ค่อยจะกินกัน เพราะถือว่าเป็นของแพง นอกจากนี้ก็ยังมีพวกเครื่องครัวไปขายด้วย

ถนนเชื่อมระหว่างจังหวัดหนองคาย และอำเภอศรีเชียงใหม่ ราวปี ๒๕๐๕ - ๒๕๐๖

การพัฒนาทางด้านถนนเกิดขึ้นอีกครั้งเมื่อศรีเชียงใหม่ ตั้งเป็นอำเภอ ถนนตัดใหม่มีมากขึ้น รถดัดจที่วิ่งกันทั่วไปก็เปลี่ยนมาเป็นรถโดยสารสีเขียว ผู้ใหญ่บ้านหมู่ ๑ ตำบลพานพร้าว กล่าวว่า พัฒนาการดังกล่าวเกิดขึ้นเร็วพอสมควร เพราะสมัยที่ตำบลแยกออกจากอำเภอใหม่ ๆ เวลาจะกินก๋วยเตี๋ยวแต่ละครั้ง ก็จะต้องไปกินถึงตัวอำเภอเลยทีเดียว

อาชีพหลัก ของชาวอำเภอศรีเชียงใหม่ ก็คือ การทำนา รองลงมาก็คือ การค้าขาย โดยเฉพาะค้าขายกับทางฝั่งลาวเพราะอำเภอศรีเชียงใหม่ที่ตั้งอยู่ตรงข้ามกับนครเวียงจันทน์ซึ่งเป็นเมืองหลวงของลาว ดังนั้นการค้าขายกับเมืองหลวง ซึ่งมีอำนาจซื้อสูงพอควร อีกทั้งจัดว่ามีความเจริญเหนือกว่าศรีเชียงใหม่ ซึ่งสมัยก่อนฐานะเป็นเพียงตำบลเท่านั้น (ตำบลพานพร้าว) ในช่วงนั้นอาจเรียกได้ว่า พ่อค้าแม่ค้าจากฝั่งไทยยึดครองตลาดของฝั่งลาวโดยแท้จริง เพราะที่เวียงจันทน์จะมีตลาดกลางขนาดใหญ่ เรียกว่า “ตลาดเช้า” ซึ่งจะมีแต่คนไทยที่ไปขายของทั้งนั้น ในยุคนั้นผู้ที่ไปค้าขายกับฝั่งลาวจะมีฐานะความเป็นอยู่ที่ดีพอควร การหมุนเวียนเงินตราคล่องตัวมากขึ้น เศรษฐกิจของชาวศรีเชียงใหม่ช่วงนั้นจะดีมาก

เนื่องจากทางฝั่งลาวนั้น ปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหารไม่ค่อยได้ จึงต้องอาศัยอาหารจากทางฝั่งไทย สมัยนั้นผู้ที่ไปค้าขายส่วนใหญ่จะเป็นผู้หญิง ส่วนผู้ชายจะเป็นฝ่ายเตรียมสินค้าให้แม่บ้านข้ามฝั่งไปขาย มีบ้างเหมือนกันที่ทางฝั่งลาวมีปัญหาภายในเกิดขึ้น แต่คนไทยก็ยังข้ามไปค้าขายเป็นปกติ แม้จะลดจำนวนลงบ้างก็ตาม ก็มีเหมือนกันที่คนไทยถูกจับตัวไป แต่ก็ไม่มีปัญหารุนแรงเท่าใดนัก เพราะคำที่ว่า เป็นบ้านพี่เมืองน้อง ยังคงใช้ได้อยู่

ส่วนอาชีพทำนาซึ่งเป็นอาชีพหลักนั้น ที่อำเภอศรีเชียงใหม่จะปลูกได้เพียงปีละครั้งเท่านั้น โดยอาศัยน้ำฝนและน้ำคลองเป็นหลัก ขณะเดียวกันการทำนา ๒ ครั้ง ก็สามารถทำได้ แต่ชาวนาจะไม่นิยม

เพราะหากทำนาปรังจะต้องซื้อน้ำจากลำน้ำโขง (ชั่วโมงละ ๑๐๐ บาท) โดยมีกรรมการกลุ่ม (เกษตรกร) ที่จะคอยเก็บค่ากระแสไฟ และนำเงินนั้นมาปรับปรุงร่องน้ำ

การทำนาสมัยก่อนจะมีการลงแขกตั้งแต่ดำนา เกี่ยวข้าว นวดข้าว ขนข้าวขึ้นยุ้ง ซึ่งเจ้าของนาจะต้องเลี้ยงข้าวพร้อมทั้งเหล่ายา โดยเริ่มลงแขกกันตั้งแต่เช้า เลี้ยงกันตั้งแต่มือเช้า กลางวัน เย็น ทำงานกันวันละ ๑๐ ชั่วโมง เสร็จเท่าไรก็เท่านั้น แล้วแรงเหล่านี้ก็จะไปช่วยลงแขกบ้านอื่นต่อไป สมัยก่อนการเลี้ยงข้าว ก็ไม่ต้องใช้เงินมาก เพราะข้าวก็มีเอง กับข้าวก็ง่าย ๆ แต่สิ่งที่ขาดไม่ได้ คือ สาโท (กระแช่ที่ชาวบ้านมักต้มกินเอง) ในบางพื้นที่ ผู้ที่มาช่วยลงแขก ก็จะนำกระต๊อบข้าวเหนียวมากินเอง แล้วเจ้าของนาจะมีกับข้าวให้ ที่นาของแต่ละเจ้าของจะมีเนื้อที่มาก ดังนั้นทำนาโดยการลงแขกก็คุ้มค่า

การลงแขกนั้นเลิกมากกว่า ๒๐ ปีแล้ว เพราะเริ่มไม่คุ้ม เนื่องจากพื้นที่ทำนาดลดลง ข้าวของแพงขึ้น เหล้าที่ใช้เลี้ยงผู้มาช่วยงานก็ไม่สามารถต้มเองได้ แรงงานที่จะลงแขกก็หายากขึ้น เงินเริ่มมีค่ามากขึ้น จึงทำให้วัฒนธรรมดังกล่าวเลิกลาไป เปลี่ยนมาเป็นการจ้างแรงงานแทน (แต่ก็ยังต้องเลี้ยงข้าวด้วย) ปัจจุบันแรงงานรับจ้างส่วนใหญ่เป็นคนลาว (โดยลักลอบเข้ามา) ส่วนแรงงานในพื้นที่ก็มีบ้าง แต่ไม่ค่อยนิยมเพราะค่าแรงสูงกว่าคนลาว การเข้ามารับจ้างของคนลาวจะมีนายหน้าคนไทยไปรับคนลาวมา (โดยหักค่านายหน้าหัวละ ๒๐ บาท) ค่าจ้างแรงงานสูงถึงวันละ ๑๓๐ - ๑๔๐ บาทต่อวัน ต่อมามีการนำเครื่องจักรมาใช้แทนแรงงานคนในแต่ละขั้นตอนมากขึ้นเรื่อย ๆ การลงแขกจึงหมดไปโดยปริยาย ขณะเดียวกันการจ้างแรงงาน ก็ลดลงไปด้วย

ในการลงนาครั้งแรกแต่ละปี เจ้าของนาจะต้องทำพิธีไหว้ผีปู่ตา โดยแต่ละคุ้มจะมี “จ้ำ” ซึ่งเป็นผู้ที่ทำหน้าที่นำหมู่บ้านเป็นผู้ทำพิธี ชาวบ้านจะนำปลาบั้งมาบ้านละ ๑ คู่ แล้วนำมารวมกัน มีการทำบุญเลี้ยงพระร่วมกัน ประพรมน้ำมนต์ แล้วเสร็จพิธีก็จะนำอาหารมาแบ่งปันกันกิน

นอกจากมีอาชีพทำนาแล้ว ที่อำเภอศรีเชียงใหม่ก็ยังมีการทำไร่ด้วยในบางพื้นที่ ได้แก่ ไร่มันสำปะหลัง ที่ตำบลพานพร้าว ตำบลด่านศรีสุข และตำบลพระพุทธรบาท ส่วนไร่ยาสูบ จะมีมากบริเวณตำบลพานพร้าว ตำบลก่องนาง รวมทั้งอาชีพรับจ้าง เช่น รับจ้างตายหญ้า รับจ้างดำนา ทำนา นอกจากนี้ผู้หญิงสมัยก่อนส่วนใหญ่จะทอผ้าไว้ใช้เอง ไม่ต้องซื้อหา และก็มีบ้างที่มีการแลกเปลี่ยนของกัน เช่น นำผ้าที่ทอได้มาแลกกับข้าว หรือไม่ก็แลกกับปลาร้า เช่น ปลาร้า ๒ หมื่น (หมื่นละ ๑๒ กิโลกรัม) อาจแลกผ้าได้ ๒ เมตร หรือแลกข้าวกับพริกแห้งก็มี

อีกอาชีพหนึ่งที่เด่นของตำบลพานพร้าว ก็คือ *การทำแผ่นยอ* ส่งขายต่างประเทศ เป็นอาหารถววน (น่าจะเริ่มมาจากคนถววน เป็นผู้เริ่มทำ) แผ่นยอนี้สามารถเอามาทอดแล้วทานกับขนมจีน เรียกว่า “พั้นกะยอ” ใส้จะใช้หมู กุ้งแห้ง ไข่ ผักหลาย ๆ อย่าง แล้วทานกับน้ำจิ้มรสออกจะหวาน

ชายหาดริมแม่น้ำโขงแถบอำเภอศรีเชียงใหม่เมื่อแล้ง สามารถใช้เป็นที่ปลูกพืชผักต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี

ชาวศรีเชียงใหม่ตากแผ่นที่ใช้ทำแผ่นปอเปี๊ยะถววน ริมแม่น้ำโขง

การหาปลา เป็นอีกอาชีพหนึ่งของชาวศรีเชียงใหม่ที่อยู่ริมน้ำโขงเพราะสมัยก่อนลำน้ำโขงจะมีความอุดมสมบูรณ์ของปลาพันธุ์ต่าง ๆ หลายอย่าง ไม่ว่าจะเป็นปลาเผา ปลาเทโพ ปลาตะเพียน ปลาแซ่ปลาเนื้ออ่อน ปลากด โดยชาวบ้านริมโขงมักนิยมล่องเรือออกไป แล้วใช้อวนดักปลา เมื่อได้มาก็จะนำไปขายที่ตลาดในตำบลนั้น ต่อมาเมื่อมีการจับปลากันมากขึ้น ความอุดมสมบูรณ์ของสัตว์น้ำก็ลดลง เพื่อไม่ให้เกิดปัญหาในการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติทางน้ำระหว่างชาวบ้านทั้งสองฝั่ง จึงมีการจัดคิวในการจับปลาในลำน้ำโขงขึ้น โดยผลัดกันจับ ต่อมาทางฝั่งไทยได้พัฒนาอาชีพเลี้ยงปลาขึ้นมา เพื่อทดแทนความอุดมสมบูรณ์ของปลาตามธรรมชาติที่ลดลง เนื่องจากปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากฝีมือชาวบ้านด้วยกันเองที่ใช้ยาหรือสารเคมีกับพืช เมื่อฝนตก สารเคมีดังกล่าวไหลลงสู่ห้วยหนองคลองบึง ซึ่งทำลายชีวิตสัตว์น้ำไปมาก ในการนี้ทางรัฐบาลมีโครงการเงินกู้มาสอนวิธีเพาะพันธุ์ปลาให้ โดยเฉพาะปลานิล และปลาใน

อาชีพหนึ่ง ซึ่งถือเป็นอาชีพที่ทำรายได้ให้กับชาวอำเภอศรีเชียงใหม่อย่างมากในสมัยก่อน ก็คือ **การค้าขาย** โดยเฉพาะการค้าขายกับทางฝั่งลาวซึ่งมีการติดต่อค้าขายกันมานานแล้ว โดยเฉพาะกับชาวบ้านริมโขงของอำเภอศรีเชียงใหม่ ซึ่งส่วนใหญ่ชาวบ้านจากฝั่งไทยจะนำสินค้าไปขายที่ฝั่งลาว เพราะที่อำเภอศรีเชียงใหม่เดิมนั้นไม่มีตลาด การไปตลาดแต่ละครั้ง ชาวบ้านจะต้องข้ามไปที่เวียงจันทน์ (เมืองเวียงจันทน์ตั้งอยู่ฝั่งตรงข้ามกับอำเภอศรีเชียงใหม่ของไทย) สินค้าที่ทางฝั่งไทยนำไปขายส่วนใหญ่จะเป็นพืชผลทางการเกษตร ได้แก่ ใบบอง ข้าว ปลา ซึ่งจะขายดีมาก นอกจากนี้ยังมียาโรค เครื่องดื่มต่าง ๆ และเครื่องจักรกลด้วย เพราะที่ลาวในสมัยนั้นยังมีความล้าหลังทางด้านเทคโนโลยีอยู่ ผลผลิตจึงสู้ทางฝั่งไทยไม่ได้ ส่วนสินค้าที่คนลาวนำเข้ามาขายฝั่งไทย ได้แก่ ปลา กระต๊อบข้าวเหนียว พาช้าวหย่อง (เป็นชาติตั้งของชนโตกของทางเหนือ) การค้าขายในช่วงนั้นทางฝั่งไทยจะไม่เก็บภาษีแต่จะไปเสียภาษีทางฝั่งลาว ช่วงเวลาที่ศรีเชียงใหม่มีการค้าขายกับฝั่งลาว เศรษฐกิจของอำเภอศรีเชียงใหม่จะดีมาก ในช่วงนั้นการข้ามฝั่งระหว่างไทย - ลาว ดูจะเป็นเรื่องปกติธรรมดา ไม่เข้มงวดกวดขันเหมือนบางยุคบางสมัย การข้ามฝั่งสมัยนั้นจะข้ามกันได้ทุกท่าตลอดริมฝั่ง ในยุคแรก ๆ ชาวบ้านจะพายเรือข้ามไปกันเอง หลังจากนั้นจึงเริ่มมีเรือรับจ้าง ก็จะมีเพียงลำเดียว จนราวปี พ.ศ. ๒๔๗๗ ถึงจะมี "เรือจักร" เป็นเรือใช้น้ำมันก๊าดบริการข้ามฝั่ง สนนราคาค่าจ้างก็ไป - กลับ ๑ อัฐ

ในการค้าข้าว พ่อค้าจะมารับซื้อข้าวประมาณเดือน ๘ ซึ่งเป็นหน้าน้ำ โดยนำเรือกระแฆงมารับซึ่งชาวบ้านจะนำข้าวบรรทุกเกวียนมา แล้วขนส่งข้าวจากเกวียนลงเรือโดยใช้รางไม้ เมื่อเต็มก็ใช้การถ่อเรือออกไปให้พันดลิ่งก่อน เมื่อถึงกลางน้ำก็จะแจวต่อไป ในการซื้อขายจะคิดกันเป็นร้อยหมื่น ราว ๔๐ บาทไทย การแลกเปลี่ยนสมัยนั้นหนึ่งหมื่นจะเท่ากับ ๕ อัฐ หรือเงินลาว ๖๐ กีบ คิดเป็นเงินไทย ๑๐๐ บาท ๑๐ อัฐลาวเท่ากับเจ็ดสลึงเงิน (สมัยนั้นทั้งเงินไทยและเงินลาวจะเป็นเงินแท้ แต่น้ำหนักเงินก๊าบจะหนักกว่าเงินไทย)

สินค้าที่ลาวนิยมมาซื้อจากฝั่งไทยอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ วัว - ควาย เพื่อนำไปใช้ทำนาและขายต่อ โดยเข้ามาซื้อในช่วงเดือน ๓ - ๔ เพราะเป็นช่วงที่น้ำน้อย ซื้อเสร็จก็ต้อนลุยข้ามโขงไปเลย โดยมีคนจูงนำหน้า เรือประกบ ๒ ข้าง เพื่อกันวัวควายออกนอกเส้นทาง และจะมีคนช่วยต้อนท้าย อีก ๒ - ๓ คน ในครั้งหนึ่ง ๆ ก็จะซื้อไปได้ประมาณ ๔ ตัวเท่านั้น

วิวัฒนาการของการค้าขายระหว่างสองฟากฝั่งเกิดขึ้นในยุคที่สหรัฐอเมริกาเข้ามาช่วยประเทศลาวในการพัฒนาประเทศและในการทำสงครามนั้น มีการนำเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาช่วย ทำให้ฝั่งลาว

เริ่มเจริญขึ้น วิวัฒนาการทางการค้าเริ่มเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมที่ใช้เรือแจว ก็เปลี่ยนมาเป็นเรือจักรกล มีการจัดคิวเรือข้ามฝั่ง สนนราคาสำหรับค่าเรือข้ามฟากก็ไม่ต่างไปจากเดิมสำหรับคนที่เป็นลูกค้าประจำ แต่ถ้าเป็นลูกค้าหน้าใหม่ หรือไม่ใช่คนในท้องถิ่นก็จะแพงขึ้นกว่าเท่าตัว (จาก ๒ บาท ก็เพิ่มเป็น ๕ บาท เลยทีเดียว)

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๑ - ๒๔๘๒ เริ่มมีตลาดสดที่เมืองศรีเชียงใหม่ ตั้งอยู่หน้าโรงเรียนสุทธิสุวรรณ พระศรีราชสงคราม ผู้ว่าราชการจังหวัดหนองคายเป็นผู้มาทำพิธีเปิดตลาด (ขณะนั้นอำเภอศรีเชียงใหม่ ยังเป็นตำบลพานพร้าวขึ้นอยู่กับอำเภอท่าบ่อ) มีการแนะนำให้ใช้เงินไทยเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน เนื่องจากช่วงก่อนหน้านั้นพื้นที่ประเทศไทยแถบลุ่มน้ำโขงไม่มีเงินไทยมาให้ใช้ ต้องใช้เงินลาวแทน (เงินอินโดจีนที่ออกโดยฝรั่งเศส)

ประมาณปี พ.ศ. ๒๕๒๐ เริ่มมีการไป *ขายแรงงาน* ต่างประเทศ ส่วนใหญ่จะไปประเทศอิรัก อิหร่าน ซาอุดีอาระเบีย ลิเบีย สิงคโปร์ และบรูไน เนื่องจากชาวบ้านขาดรายได้จากการปิดด่านพรมแดน ระหว่างไทย - ลาว ชาวบ้านขาดรายได้ไปมาก ดังนั้นทางออกอย่างหนึ่ง ก็คือ การไปค้าแรงงานใน ต่างประเทศ

สำหรับหัตถกรรมพื้นบ้านที่ยังพอมิให้เห็นอยู่แต่ก็เหลือน้อยมาก คือ *การตีเหล็ก* เช่น มีดและเสียม โดยจะมีชาวบ้านนำเหล็กมาให้ช่างตี ถ้าตีมีด ก็เรียกว่า *“เข่นมีด”* ส่วนการสานไม้ไผ่และหวายได้เล็ก ทำกันแล้ว โดยหันมาสานสายพลาสติกกรัดกล่องสินค้า ตระกร้าและเครื่องใช้อื่นแทน นอกจากนี้ยังมีการส่งเสริมการปลูกหม่อนเลี้ยงไหม แต่ปัจจุบันเลิกไปแล้ว เพราะไม่ค่อยได้ผล อาจเป็นเพราะต้องใช้เวลานานกว่าจะก่อให้เกิดรายได้ เพราะชาวบ้านเคยชินกับการได้ผลผลิตและรายได้มาโดยเร็ว แต่ก็มีแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงทางอาชีพที่สำคัญในอนาคตของชาวศรีเชียงใหม่ ได้แก่ การริเริ่มปลูกไม้ผล ใหม่ ๆ เช่น เงาะ และองุ่น ที่คาดว่าจะให้ผลผลิตในไม่ช้า หากได้ผลดีคงมีชาวศรีเชียงใหม่หลายราย หันมาปลูกกันมากขึ้น

สภาวะความไม่ปกติด้านการเมืองระหว่างประเทศ ได้เริ่มเข้ามามีบทบาทและผลกระทบต่อ ชาวศรีเชียงใหม่ ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๑ เกิดสงครามอินโดจีน ฝรั่งเศสมีปัญหาชายแดนด้านเสียมราชู ศรีโสภณ ทำให้บรรยากาศตามแนวชายแดนมีความตึงเครียด การเดินทางไปมาระหว่างกันทำอย่างเปิดเผย ไม่ได้ ต้องลักลอบข้ามไป แต่ชาวบ้านก็ไม่เดือดร้อนเท่าใดนัก เพราะฝั่งไทยเองก็เริ่มมีตลาดเองแล้ว

ปี พ.ศ. ๒๔๘๖ กองทัพของญี่ปุ่นเดินทัพผ่านหนองคายอย่างรวดเร็ว ผ่านทางอำเภอเชียงคาน ท่าแขก สุวรรณเขต เข้ายึดนครเวียงจันทน์ ฝั่งไทยเริ่มกลับมา มีความสะดวกในการเดินทางติดต่อกันอีกครั้งหนึ่ง มีการส่งข่าวระหว่างกันได้ จึงทำให้รู้ว่าฝรั่งเศสต้องทิ้งเวียงจันทน์ไปอย่างกระชั้นชิด และทิ้งข้าวของมีค่าไว้ในบ้านพักที่เมืองเวียงจันทน์มากมาย เวียงจันทน์จึงกลายเป็นเมืองร้าง ในครั้งนั้นเอง ทั้งคนลาวและคนไทยต่างก็เข้าไปชนของจากบ้านพักของทหารฝรั่งเศสมาได้หลายอย่าง ไม่ว่าจะเป็นโต๊ะเตี้ยง ตู้เย็น แก้ว อี พัดลม แม้กระทั่งปืนอาร์ก้า และปืนสั้น

ปี พ.ศ. ๒๔๘๖ ตำรวจตระเวนชายแดนเริ่มเข้ามาควบคุมพื้นที่ริมโขง ทำให้การไปมาหาสู่ ระหว่างไทย - ลาวลำบากอีกครั้งหนึ่ง ในช่วงนี้เองที่ประเทศลาวเริ่มมีลัทธิคอมมิวนิสต์เข้ามาเผยแพร่ การลักลอบข้ามไปจะต้องถูกปรับ ๕๐ บาท แต่ก็มีคนไทยหลายคนลักลอบข้ามไปเช่นกัน รวมทั้งเข้าไปรับจ้างเป็นทหารของลาวหลายคน และได้ยศเป็นถึงนายร้อย

ต่อมาปี พ.ศ. ๒๕๑๖ ประเทศลาวเกิดวิกฤตการณ์ทางการเมือง เนื่องจากเกิดความขัดแย้งภายในอย่างรุนแรง จนกระทั่งจะเปลี่ยนแปลงการปกครอง ช่วงนั้นจึงได้มีการประกาศปิดประเทศ ทำให้ชาวบ้านสองฝั่งโขงไม่สามารถข้ามไปมาได้เหมือนแต่ก่อน หลังจากนั้นไม่นานเมื่อชาวบ้านขาดรายได้หลักจากการค้าขายทางการจึงเริ่มเข้ามาส่งเสริมให้ปลูกมันสำปะหลัง เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมากในครั้งนั้นก็คือ การหักร้างถางพงของชาวบ้าน เริ่มมีการจับจองที่ดินโดยไม่มีเอกสารสิทธิ์ พื้นที่ป่าดงดิบเกือบหมด (แทบทุกตำบล) ถูกแปรสภาพมาเป็นไร่มันสำปะหลัง ในยุคต้น ๆ ของการทำไร่มันสำปะหลังนั้น ราวปี พ.ศ. ๒๕๒๐ ผลักดันราคาให้ขึ้นไปสูงถึงตันละ ๕๐๐ บาท ชาวบ้านต่างขยายพื้นที่เพาะปลูก แต่เมื่อปลูกได้ราว ๕ - ๖ ปี ราคามันสำปะหลังจึงเริ่มตกต่ำ พื้นที่เพาะปลูกจึงถูกปล่อยให้ร้างเป็นจำนวนมาก

หลังจากปี พ.ศ. ๒๕๑๖ ทางราชการได้กำหนดให้เปิดจุดผ่านแดนในจังหวัดหนองคายเพียงแห่งเดียว คือ ที่ท่าเสด็จ เขตอำเภอเมืองหนองคาย ดังนั้นหากชาวศรีเชียงใหม่จะขายสินค้ากับทางฝั่งลาว ก็จะต้องนำไปขายถึงท่าเสด็จ ซึ่งเสียค่าใช้จ่ายสูงและไม่คุ้มกับค่าใช้จ่าย จึงไม่นิยมไปขายที่นั่น

จุดเริ่มของการเกิดโรงงานอุตสาหกรรม ในอำเภอศรีเชียงใหม่ นั้น เกิดขึ้นเนื่องจากในราวปี พ.ศ. ๒๕๑๐ บริษัท ROSA และบริษัทเจริญอุตสาหกรรมที่ผลิตปลากะปองในชอสมะเขือเทศ ได้ชักชวนให้ผู้ประกอบการที่ได้รับสัมปทานฆ่าหมูขายในตลาดศรีเชียงใหม่หันมาปลูกและขายมะเขือเทศแทนตัวแทนของบริษัทจึงสนับสนุนให้มีการปลูกมะเขือเทศริมแม่น้ำโขง (สาเหตุที่สนับสนุนให้ปลูกริมแม่น้ำโขง เพราะผลผลิตที่ได้จากพื้นที่ที่ดังกล่าวจะให้ผลผลิตถึง ๓ ครั้ง ขณะที่พื้นที่ที่ปลูกไกลจากแม่น้ำโขง ผลผลิตจะเก็บได้เพียงครั้งเดียวเท่านั้น) ทั้งนี้ทางตัวแทนจะเป็นผู้รับซื้อมะเขือเทศซึ่งเป็นวัตถุดิบหลักส่งขายให้แก่โรงงานของบริษัท ROSA และบริษัทเจริญอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ ต่อมาปี พ.ศ. ๒๕๑๗ บริษัทเจริญอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ เห็นว่าควรตั้งโรงงานเพื่อผลิตหรือแปรรูปมะเขือเทศที่อำเภอศรีเชียงใหม่โดยตรง เพื่อลดต้นทุนในการขนส่ง ดังนั้นในปี พ.ศ. ๒๕๒๑ ผู้ประกอบการในอำเภอศรีเชียงใหม่รายเดิมได้ร่วมหุ้นกับบริษัทเจริญอุตสาหกรรมลงทุนโดยการเช่าที่ดินละแวกที่ปลูกมะเขือเทศเป็นที่ตั้งโรงงานจดทะเบียนเป็นห้างหุ้นส่วน นับเป็นโรงงานแปรรูปมะเขือเทศโรงแรกของอำเภอศรีเชียงใหม่

ทางโรงงานให้การส่งเสริมแก่เกษตรกรบ้าง รวมทั้งมีการจัดงานประกวดมะเขือเทศภายในกลุ่มเกษตรกรด้วยกัน หลังจากนั้นมา ๓ ปี มีการจัดงานวันมะเขือเทศขึ้น และพัฒนามาสู่งานมะเขือเทศประจำจังหวัด โดยจัดขึ้นที่หน้าที่ว่าการอำเภอศรีเชียงใหม่ ระหว่างวันที่ ๑ - ๑๕ กุมภาพันธ์ของทุกปี แต่ได้เลิกจัดงานมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๓๓ แล้ว

ต่อมาพื้นที่เพาะปลูกมะเขือเทศลดลง สาเหตุเนื่องจากการทำสัญญาซื้อขายระหว่างโรงงานและเกษตรกรตกลงกันไม่ได้ เพราะโรงงานตกลงรับซื้อกิโลกรัมละ ๒ บาท แต่ช่วงต้นฤดูที่ผลผลิตออกมาเกษตรกรสามารถขายได้ราคาสูงถึง ๘ - ๑๐ บาท และเมื่อเกษตรกรนำผลผลิตรุ่นกลางและรุ่นปลายขายให้โรงงาน โรงงานไม่รับซื้อ เพราะมีคุณภาพต่ำกว่าผลผลิตรุ่นแรก โรงงานจึงเปลี่ยนแหล่งซื้อมะเขือเทศใหม่ โดยหันไปซื้อจากอำเภอโพนพิสัย อำเภอปากคาด และที่อื่น ๆ แทน ทำให้มะเขือเทศที่ปลูกในอำเภอศรีเชียงใหม่ไม่มีตลาดรองรับ พื้นที่เพาะปลูกจึงลดลง

ผู้ให้สัมภาษณ์บางท่านเล่าให้ฟังว่าพื้นที่การปลูกมะเขือเทศในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๒๒ นั้นมีมากกว่า ๒๐๐ ไร่ เป็นผลให้มะเขือเทศมีปริมาณล้นตลาด ราคาตกลงมาเหลือเพียง ๘๐ สตางค์ ถึง ๑ บาท ขณะที่ราคาประกันอยู่ที่ ๖๐ สตางค์ต่อกิโลกรัม ผู้ให้สัมภาษณ์เปรียบเทียบให้ฟังว่าราคามะเขือเทศในปี พ.ศ. ๒๕๒๐ กิโลกรัมละ ๒ บาท ค่าแรงงานในขณะนั้นวันละ ๑๘ - ๒๐ บาท ขณะที่ปี พ.ศ. ๒๕๔๒

ราคามะเขือเทศเท่าเดิม แต่ค่าแรงงานวันละ ๑๒๐ บาท ขณะเดียวกันราคาปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ก็ขึ้นราคา ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ชาวศรีเชียงใหม่เลิกปลูกมะเขือเทศ

ปัจจุบันโรงงานซอสมะเขือเทศปิดไป ๑ โรง คือ โรงงานซีโก้ - ไทย เนื่องจากโรงงานประสบปัญหาภาวะหนี้สิน เกษตรกรจึงเปลี่ยนพืชเพาะปลูกอีกครั้ง โดยเริ่มปลูกแตงค้างหรือที่ภาคกลางเรียกว่า แตงร้าน พริก และมะเขือแทน

นอกจากนี้ชาวบ้านได้หันไปปลูกยาสูบโดยขายให้กับโรงบ่มใบยาที่ตำบลบ้านหม้อส่วนมันสำปะหลัง เกษตรกรจะนำมาบดแล้วตากแห้ง ส่งไปขายที่อำเภอท่าบ่อ นอกจากนี้ยังปลูกข้าวโพดอ่อน (เพิ่งจะเริ่มปลูก) โรงงานไทยซุนอุตสาหกรรม เป็นผู้สนับสนุนให้ปลูก โดยขายพันธุ์พืช และปุ๋ย ให้กับเกษตรกร รวมทั้งรับซื้อผลผลิตทั้งหมด เพื่อนำมาทำข้าวโพดอ่อนกระป๋อง และต่อมาโรงงานดังกล่าวได้ขยายผลิตภัณฑ์ออกมาหลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นมะม่วงอัดกระป๋อง พริกหยวกอัดกระป๋อง (ทำตามฤดูกาลที่พืชนั้นออกผลผลิต) ซึ่งการตั้งโรงงานนี้เอง ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการเกษตรของเกษตรกร ทำให้ชาวบ้านมีงานทำ และมีรายได้เพิ่มขึ้น โดยไม่ต้องเคลื่อนย้ายแรงงานไปต่างถิ่น ต่อมาก็ได้มีการตั้งโรงงานในลักษณะใกล้เคียงกันอีก ๑ โรง คือ โรงงานศรีเชียงใหม่อุตสาหกรรม มีการทำสับปะรดกระป๋อง มะเขือเทศ ข้าวโพดอ่อน

จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านของอำเภอศรีเชียงใหม่ เกี่ยวกับ *การเปลี่ยนแปลงของประเพณี ความเชื่อ และการละเล่น* ที่หลงเหลืออยู่และบางอย่างที่เปลี่ยนแปลงไป คือ ประเพณีส่วนใหญ่ยังคงยึดตามประเพณีฮีตสิบสองเหมือนภาคอีสานทั่ว ๆ ไป กล่าวคือ ในเดือนอ้าย ก็จะทำบุญข้าวเม่า ซึ่งปัจจุบันก็ยังมียู่ เดือนยี่จะทำบุญข้าวหลาม เดือนสามทำบุญข้าวจี เดือนสี่มีงานบุญพระเวส (หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า งานบุญผะเหวด) เดือนหกมีบุญบังไฟ เดือนเจ็ดบุญวิสาขะ เดือนแปดทำบุญเข้าพรรษา เดือนเก้าบุญข้าวประดับดิน เดือนสิบบุญข้าวกระยาสารท เดือน สิบเอ็ดบุญกฐิน และเดือนสิบสองลอยกระทง

งานบุญข้าวเม่า จะทำกันตั้งแต่เดือน ๑๑ - ๑๒ เพื่อขอบคุณพระแม่โพสพ โดยนำข้าวที่กำลังเป็นแป้งแก่มาตำรวมกัน โดยทำกันเป็นคุ้มบ้าน สลับกันไปแต่ละคุ้ม แล้วนิมนต์พระมารับไทยทาน ถือเป็น การให้ทานเป็นปฐมฤกษ์ก่อนที่ข้าวจะสุก ซึ่งชาวบ้านจะถือว่าได้บุญมาก

การสู่ขวัญข้าว การสู่ขวัญข้าวจะทำได้ ๒ ที่ คือ สู่ขวัญข้าวที่ลานข้าว และสู่ขวัญข้าวที่ยุ้งข้าว *การสู่ขวัญข้าวที่ลานข้าว* นั้น ทำหลังจากการนวดข้าวแล้วเสร็จ โดยข้าวจะถูกนำมากองไว้ที่ลาน และก่อนที่จะนำข้าวออกจากลานขึ้นยุ้ง มักจะทำในช่วงเดือน ๑๒ (เป็นที่ถือปฏิบัติสืบต่อกันมาว่า หากไม่มีการสู่ขวัญข้าว ก็จะนำข้าวมากินไม่ได้) เจ้าภาพจะบอกข่าวแก่เพื่อนบ้าน ญาติพี่น้อง ผู้ที่นับถือให้มาร่วมงาน โดยนำสายสิญจน์มาวนรอบข้าว มีการปักตาแฮก (หมายถึงการให้คุณของข้าวมารวมกันอยู่ที่นี้) พร้อมทั้งนำเหล้า ไก่ต้ม มาร่วมพิธี มีหมอปราหมณ์มาทำพิธี

การสู่ขวัญข้าวที่ยุ้งข้าว นั้น จะทำตอนที่นำข้าวเข้ายุ้งแล้วเสร็จหรือทำตอนที่นำข้าวออกมาขายหรือนำมาบริโภค ทั้งนี้เพื่อปลอบขวัญพระแม่โพสพมิให้หนีไปไหน บางพื้นที่เรียกว่า *“ประเพณีคุ้มปากเล่า”*^๓ ซึ่งชาวอีสานจะถืออย่างเคร่งครัดว่า ถ้ายังไม่คุ้มปากเล่า ก็ห้ามดักข้าวในยุ้งฉางมากินหรือขาย โดยมากจะทำพิธีกันในเดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ โดยหากังไม้ที่มีชื่อเป็นสิริมงคลมาทำพิธี เช่น ใบคูณ ต้นคูณ (หมายถึง คร่ำคูณ คือ ข้าวไม่ลดลงจากยุ้ง ไม่หนีไปไหน) เกล็ดชะมด (คือให้อยู่แน่นหนาเหมือน

^๓ ข้อมูลบางส่วนนำมาจากหนังสือ ชีวิตไทย ชุมชนชาวนาแดน ของสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ หน้า ๑๑

เกล็ดชะมด ซ้อน ๆ กัน ไม่ให้ไปไหน) เกล็ดหลื่น (มีลักษณะเหมือนรวงข้าว และเหมือนเกล็ดชะมด) ไบโย (ยกยอคุณข้าว คุณน้ำ คุณบิดามารดา ให้อยู่ที่นี่ไม่ไปไหน) บางทีกล่าวว่าต้องใช้จำนวนอย่างละ ๘ ไบ แล้วนำมามัดรวมกันกับรูปเทียน นำไปวางบนช่อในยุ้งข้าว แล้วเจ้าของยุ้งข้าวก็จะพูดว่า “ขอให้ข้าวได้อยู่เป็นอาหารของเขาต่อไป อย่าได้ตกอย่าได้ขาด ได้ฤกษ์ยามดี ขอเปิดยุ้งข้าว ไปช่วยชีวิตลูกหลานต่อไป” บางแห่งจะมีหมอปราหมณ์มาเป็นผู้ทำพิธี ก็จะกล่าวในทำนองเดียวกันว่า “บุญข้าวบุญน้ำเอ๋ย กินอย่าได้บก จกอย่าให้ลง” ซึ่งหมายถึง “บุญของข้าวที่ได้เลี้ยงชีวิตมานั้น ขออย่าให้ขาดแคลน”

ข้อห้ามหรือข้อปฏิบัติเกี่ยวกับประเพณีนี้บางประการเช่นในการปักข้าวครั้งแรกจะต้องใช้กระดองเต่าปัก ความหมายก็คือ เต่านั้นเป็นสัตว์ที่มีความอดสาหะและเดินช้า ถ้าใช้ปักข้าว ข้าวก็จะหมดจากยุ้งข้าว ๆ ไม่หมดเร็ว แล้วการปักครั้งแรกนั้นก็จะเป็นสิ แล้วหนึ่งใส่บาตรเป็นอันดับแรก เพื่อเป็นสิริมงคล

ในการปักข้าวจากยุ้งครั้งแรก นอกจากชาวบ้านจะนำมานั่งใส่บาตรแล้ว บางครั้งก็จะปักใส่กระบุงเพื่อนำไปถวายพระทั้ง ๆ ที่เป็นข้าวเปลือกอย่างนั้น หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “บุญข้าวเปลือก” หรือที่คนอีสานเรียกว่า “*ประทายข้าวเปลือก*” โดยทำในช่วงเดือนสิบสองหรือไม่กี่เดือนอ้าย คือ เมื่อชาวบ้านเก็บข้าวมาแล้ว แต่ละบ้านก็จะนำข้าวเปลือกนั้นไปถวายพระ พระก็จะมาสวดทำพิธี ส่วนใหญ่จะทำพิธีราวทุ่มหนึ่งหรือทุ่มครึ่ง ซึ่งก็เป็นจังหวะที่หนุ่มสาวได้มีโอกาสพบปะกัน พุดคุย และทำความสนิทสนมกันไปด้วย

ส่วนพิธีที่เกี่ยวกับข้าวในแต่ละช่วงของการทำนา ก็คือ “*การแฮกนา*” หรือที่ภาคกลางเราเรียกว่า “*พิธีแรกนา*” คือก่อนที่ชาวนาจะไถจริงนั้น ชาวนาจะทำการไถตะกั่ววนรอบเดียว แล้วก็หยุดสำหรับวันนั้น ส่วนความเชื่อก่อนการลงปักดำ ก็คือ ชาวบ้านซึ่งเป็นเจ้าของที่นาจะต้องทำที่อยู่ให้กับ “*เจ้าที่เจ้าทาง*” ซึ่งเรียกว่า “*ตาแฮก*” โดยการนำไม้ไผ่มาสานเป็นตาเล็ก ๆ นำไปปักไว้ใกล้กับจอมปลวก แล้วเชิญเจ้าที่ให้ไปอยู่ที่นี่ และเมื่อดำนาเสร็จ ต้นกล้าที่เหลือจากการดำนานั้นก็จะนำไปให้ควายกิน เพื่อขอบคุณควายที่ช่วยทำนา พร้อมทั้งนำเหล่าไผ่ ไถด้ว ไปไหว้ ผีตาแฮกอีกครั้งหนึ่ง ขอให้ช่วยดูแลต้นข้าวอย่าให้มีปู มีหอย มากินต้นข้าว

บุญบังไฟ เป็นประเพณีที่สำคัญของชาวอีสาน นิยมทำในเทศกาลเดือนห้า (ราวเดือนเมษายน - พฤษภาคมของทุกปี) ช่วงนี้เป็นช่วงที่ฝนจะตกลงมา ชาวนาจะรอฝนเพื่อเตรียมการไถหว่านข้าว โดยเชื่อในสิ่งลี้ลับหรือเทวดาของชาวอีสาน ที่เรียกว่า “*พญาแถน*” ว่า จะเป็นผู้บันดาลให้ฝนตก ชาวนาจึงมีพิธีขอฝน โดยการจุดบังไฟ เป็นการเตือนแถนฟ้าว่าไม่ให้ลืมว่าชาวบ้านกำลังเดือดร้อน เพราะเมื่อจุดบังไฟบังไฟจะขึ้นไปสื่อสารกับแถน ซึ่งบางทีก็เรียกพิธีนี้ว่า “*บุญเบิกฟ้า*”

การแห่นางแมว สมัยก่อนเมื่อฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล ก็จะทำพิธีแห่นางแมว แต่ปัจจุบันไม่มีแล้ว

งานสงกรานต์ เด็ก ๆ ก็จะเล่นหมากเก็บ ม้าก้านกล้วย แข่งขาโลกเถก (ขาหย่าง) ตะนะ (หรือทอยเบี้ย) ปัจจุบันไม่มีให้เห็นแล้ว นอกจากนี้ยังมีการเล่นลูกบ้า ซึ่งจะมีเฉพาะช่วงหน้าน้ำเท่านั้น เพราะลูกบ้าเหล่านี้จะไหลลงมาจากเขา เด็ก ๆ จะว่ายแข่งไปเก็บลูกบ้านี้มาเล่นกัน ส่วนผู้ใหญ่จะเล่นตีกลิ เล่นสะบ้า ปัจจุบันยังพอมีการเล่นสะบ้าให้เห็นอยู่บ้าง แต่ตีกลินั้นไม่มีให้เห็นแล้ว ในช่วงวันสงกรานต์สมัยก่อนชาวบ้านจะหยุดงานกันหลายวัน ไปทำบุญที่วัด มีการแห่พระเพื่อให้ชาวบ้านสงรงน้ำ อีกทั้งขนทรายเข้าวัด มีการละเล่นฉลองปีใหม่ของไทย แต่ปัจจุบันในพิธีจะมีเพียงการตกแต่งพระ เพื่อให้ชาวบ้านสงรงน้ำ

งานศพ หากมีคนเสียชีวิต คนอีสานส่วนใหญ่จะมีการ “*ข่าวกัน*” (บอกต่อกันไป) ชาวบ้านมัก

เรียกบ้านที่มีผู้ตายว่า “เฮือนดี” (เรียกชื่อไปในทางที่เป็นมงคลไว้ก่อน คือให้ร้ายกลายเป็นดี อย่างหนึ่ง และถือตามนิมิตของผู้มา คือญาติพี่น้อง เมื่อได้ยินข่าวว่าใครตาย ก็จะมาทักนำเงินทองข้าวของต่าง ๆ มาช่วยเหลือกัน) ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะมาช่วยกันตั้งแต่ทำโลง จัดสถานที่ ร่วมฝังพระสวด ๓ ค่ำ เตรียมเคลื่อนศพไปเผา พอเผาเสร็จ ๓ ค่ำ ก็ทำพิธีเลิกมงคล (เลี้ยงพระ ทำพิธีเพื่อเปลี่ยนจากบ้านผีตาย ให้เป็นบ้านมีมงคล) เรียกว่าชาวบ้านช่วยกันจนเสร็จสิ้นงานทีเดียว

ชาวอำเภอศรีเชียงใหม่ยังคงมีความเชื่อเกี่ยวกับผีเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากศาลเจ้าประจำเมืองที่จะมีงานประจำปีทุกปี ในงานจะมีการฟ้อนรำ และมี “การลงนางเทียม” ซึ่งก็คือ การเข้าทรงนั่นเอง ใน การเข้าทรงนี้ จะทำเพื่อการรักษาโรค รวมทั้งมีการแลกชีวิตคนตายกับสิ่งของที่จะให้ (คล้าย ๆ กับการบน) เช่น เมื่อนางเทียมกล่าวว่า จะมีคนในหมู่บ้านตาย หากไม่ต้องการให้ตายจะให้อะไรเป็นการ แลกเปลี่ยนหรือไถ่ชีวิต เป็นต้น ศาลเจ้าประจำเมืองนี้ เป็นที่นับถือของชาวศรีเชียงใหม่โดยทั่วไป ผู้ให้ สัมภาษณ์แล้วว่า ในสมัยก่อนนายอำเภอที่จะเข้ามารับงานใหม่ จะต้องมาสักการะที่ศาลนี้ก่อนจะทำงานทุกคน แต่ปัจจุบันพิธีนี้ไม่มีแล้ว

แต่เดิมมีเทศกาล *การล่าปลาบึก* ในเขตอำเภอศรีเชียงใหม่ด้วย ในพื้นที่ที่เรียกกันว่า อ่างปลาบึก ที่บ้านผาดัง อำเภอศรีเชียงใหม่ (เดิมบริเวณผาดัง อำเภอสังคม นั้นเป็นส่วนหนึ่งของอำเภอ ศรีเชียงใหม่) เมื่อ ๓๐ ปีก่อน สามารถจับปลาบึกได้ถึง ๕๐ ตัว ในช่วงของการล่า คือ เดือนตุลาคม - ธันวาคม นอกจากนี้ยังมีที่ตำบลกองศรี อำเภอศรีเชียงใหม่ หาดบ้านปากม่วง ตำบลกองนาง อำเภอ ศรีเชียงใหม่ ในบางพื้นที่จะเชื่อกันว่า จะล่าปลาบึกได้เฉพาะวันขึ้น ๑๓ ค่ำ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำของเดือน ๓ ซึ่งเป็นเวลาเพียง ๓ วัน ๓ ค่ำ ไม่ได้ทำกันตลอดทั้งสามเดือนดังพื้นที่อื่น ๆ แต่ละหมู่บ้านที่อยู่ติดริมโขงจะจัดเรือยาวพายทวนน้ำขึ้นไปที่อ่างปลาบึก ในที่นั้นจะมีชาวบ้านทั้งสองฝั่งมาชุมนุมกันทางเรือ และจะมีการพูดจาเกี้ยวพาราสีและล้อเลียนกัน โดยไม่มีการโกรธหรือถือสาหาความกัน ซึ่งเป็นเกร็ด ที่เชื่อกันมาแต่โบราณว่า ถ้าไม่พูดจាកันอย่างนั้น ผีบรรพบุรุษจะไม่ให้ปลาในฤดูกาลนั้น

ในการจับปลาบึกนั้น ชาวศรีเชียงใหม่จะใช้อวน โดยปล่อยปลายข้างหนึ่งให้ลอยไปตามน้ำ ส่วน ปลายอีกข้างหนึ่งใช้เรือลาก ปลาจะว่ายมาติดอวน แล้วจึงลากอวนขึ้นบนเรือ อวนชนิดนี้มีลักษณะคล้าย ข่ายดักปลา แต่ใช้เชือกเส้นใหญ่ ที่เรียกตามภาษาชาวบ้านว่า “นาม” ก่อนจะปล่อยนามจะต้องมีพิธีบวงสรวง

เจ้าที่เจ้าทาง โดยนำเหล่า ๑ ขวด ดอกไม้รูปเทียน อาหารคาวหวาน ปล่อยลอยแพ ไป ซึ่งหากเปรียบเทียบกับ การจับปลาประเภทอื่นแล้ว การล่าปลาบึกจะเป็นแพ ใหญ่และเครื่องบวงสรวงจะมากกว่า อย่างไรก็ตาม ประเพณีการล่าปลาบึกได้สูญสิ้น ไปตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๙๔ เนื่องจากชาวบ้านทั้งสองฝั่งไม่สามารถมาร่วมประเพณีได้

อำเภอศรีเชียงใหม่ประสบภาวะ *ภัยพิบัติทางธรรมชาติ* หลายครั้ง ในปี พ.ศ. ๒๕๐๙ เกิดน้ำท่วมใหญ่ ท่วมพื้นที่ทั้งอำเภอนานราว ๑ สัปดาห์ และเกิดน้ำท่วม ใหญ่อีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. ๒๕๑๔ ครั้งนี้ท่วมนานเป็นเดือน ทางกรมได้นำของมาช่วย ได้แก่ ข้าวสาร กะปิ น้ำปลา รวมทั้งนำไม้มาช่วยซ่อมแซมบ้าน หลังจากที่พันปัญหา น้ำท่วม ชาวบ้านบางส่วนหันมาปลูกถั่วเขียว ถั่วเหลือง ระยะเวลาหนึ่ง เนื่องจากหลังน้ำท่วมดินเป็นตะกอน ปลูกข้าวไม่ได้ แต่เมื่อพ้นช่วงหนึ่งก็กลับมาปลูกข้าวเหมือนเดิม

ภาพเหตุการณ์น้ำท่วมของอำเภอศรีเชียงใหม่ เมื่อปี ๒๕๐๙

ผู้ให้สัมภาษณ์กล่าวว่า ศรีเชียงใหม่ ไม่ใช่จะเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์ไปทั้งหมด มีบางปีที่ชาวบ้านต้องประสบ **ภาวะแห้งแล้ง** ไม่มีอะไรกิน ต้องไปซูดหัวมัน หัวกลอย กล้วย และหน่อไม้ มากิน แต่เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นเมื่อ ๓๐ ปีมาแล้ว นอกจากเหตุการณ์ดังกล่าวที่ถือเป็นปัญหาแล้ว ปัจจุบันสิ่งที่ชาวศรีเชียงใหม่ต้องประสบ ได้แก่ ราคาผลผลิตทางการเกษตรตกต่ำ เนื่องจากผลผลิตไม่ตรงตามที่โรงงานกำหนด โรงงานจึงกดราคา ขณะที่ต้นทุนการผลิต ไม่ว่าจะป็นราคาปุ๋ย เครื่องจักร ยาฆ่าแมลง มีราคาสูง และภาครัฐไม่ได้ให้การสนับสนุนเท่าที่ควร ทำให้การปลูกพืชไม่คุ้มทุน ขณะเดียวกันประชาชนที่ทำการเกษตรได้รับพิษจากสารเคมี ปุ๋ย ที่ใช้กับพืชเกษตรโดยไม่รู้ตัว ทำให้เกิดอาการแสบจุกและคอ ชาวบ้านหลายรายตายด้วยฤทธิ์ยาดังกล่าว

นอกจากนี้ชาวบ้านต้องประสบปัญหาอีกประการหนึ่ง ก็คือมลภาวะจากการที่โรงงานปล่อยน้ำเสียลงลำน้ำโขง ทำให้น้ำเน่าเสีย ส่งกลิ่นเหม็น โดยเฉพาะฤดูกาลที่มะเขือเทศเข้าโรงงาน (กุมภาพันธ์ - เมษายน) น้ำโขงจะแห้งและน้ำมะเขือเทศไหลลงไป ทำให้น้ำเสียและเน่าเหม็น ซึ่งทางอุตสาหกรรมจังหวัดได้เข้ามาตรวจและกำหนดให้ติดตั้งเครื่องบำบัดน้ำเสีย ซึ่งโรงงานได้ติดตั้งเครื่องบำบัดน้ำเสีย แต่ในทางปฏิบัติแล้วไม่เปิดใช้งาน

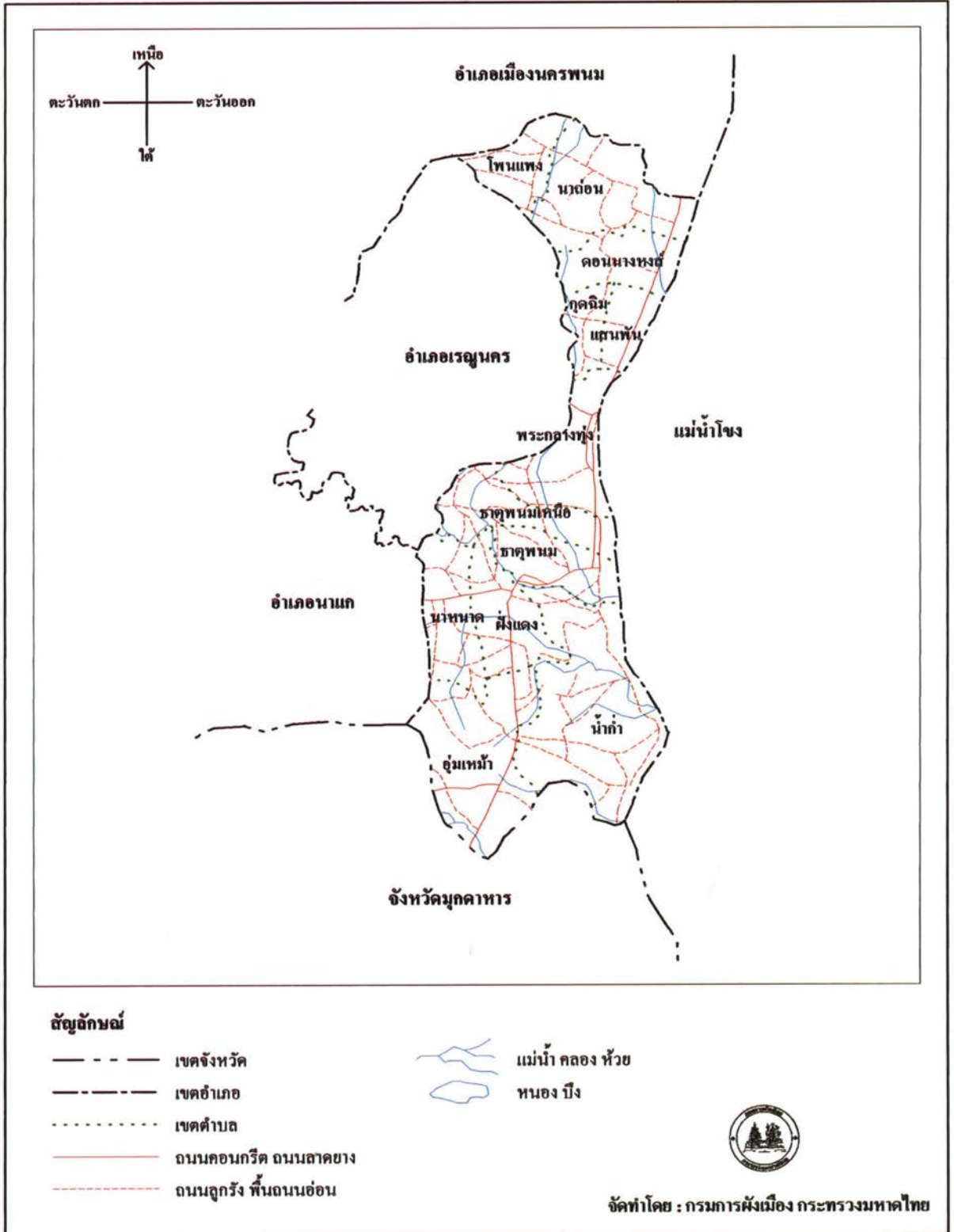
เนื่องจากชาวศรีเชียงใหม่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นที่นับถือของคนไทยทั้งปวง ทำให้ชาวศรีเชียงใหม่มีวัดเป็นศูนย์รวมของจิตใจ และนอกจากจะมีหลวงปู่เทสก์ ที่เป็นที่นับถือแล้ว ก็ยังมีหลวงปู่เหรียญ วัดผาชันที่เป็นที่นับถือเช่นกัน พระราชวงศ์ของไทยในปัจจุบันเกือบทุกพระองค์เคยเสด็จมาที่วัดหินหมากเป้ง อำเภอศรีเชียงใหม่ โดยเฉพาะในสมัยที่หลวงปู่เทสก์ เทสรังสี ยังมีชีวิตอยู่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาที่วัดหินหมากเป้งครั้งแรกเมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๒ และเสด็จมาเยี่ยมหลวงปู่เทสก์ทุกปี พระบาทสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร และสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เคยเสด็จมานมัสการหลวงปู่เทสก์ที่วัดหินหมากเป้งเช่นกัน

ความเงียบเหงาของอำเภอศรีเชียงใหม่ผ่านมาแล้วช่วงหนึ่ง ครั้งที่มีการปิดด่านการค้าชายแดนระหว่างไทย - ลาว การเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจของชาวศรีเชียงใหม่อย่างมาก ครั้นมาถึงช่วงการมรณภาพของหลวงปู่เทสก์ เทสรังสี เจ้าอาวาสวัดหินหมากเป้ง ซึ่งเป็นที่นับถือสักการะของชาวไทยโดยทั่วไปการมรณภาพของท่านครั้งนั้นทำให้สิ่งยึดเหนี่ยวทางจิตใจของชาวศรีเชียงใหม่พลอยเลือนหายไป รวมทั้งความศีกคักของผู้คนต่างบ้านต่างเมืองที่เข้ามานมัสการหลวงปู่ในสมัยที่ท่านยังมีชีวิตอยู่นั้นก็หมดไปด้วยเช่นกัน

แผนที่อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม

0 5 10 กิโลเมตร

๒ อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม

๒.๑ สภาพทั่วไป

ตำแหน่งที่ตั้ง

อำเภอธาตุพนมตั้งอยู่บริเวณที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน อยู่ริมฝั่งขวาแม่น้ำโขง ห่างจากตัวจังหวัดประมาณ ๕๒ กิโลเมตร ทิศเหนือติดอำเภอเมืองนครพนม ทิศใต้ติดอำเภอหว้านใหญ่ จังหวัดมุกดาหาร ทิศตะวันออกติดแม่น้ำโขงและประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ทิศตะวันตกติดอำเภอนาแก และอำเภอเรณูนคร

สภาพพื้นที่

อำเภอธาตุพนมมีเนื้อที่ประมาณ ๓๖๗.๘๘ ตารางกิโลเมตร ลำน้ำที่สำคัญได้แก่ ลำน้ำโขง การคมนาคมในอำเภอธาตุพนมติดต่อโดยทางบก โดยทางหลวงแผ่นดินที่สำคัญ ได้แก่ สายนครพนม อุบลราชธานี และสายธาตุพนม - สกลนคร

การปกครอง

ปัจจุบันอำเภอธาตุพนมแบ่งการปกครองออกเป็น ๑๒ ตำบล* ได้แก่ ธาตุพนม อุ่มเหมา พระกลางทุ่ง น้ำก่ำ ฝั่งแดง นาหนาด แสนพัน ดอนนางหงส์ นาถ่อน โพนแพง กุดฉิม และธาตุพนมเหนือ

ประชากรและอาชีพ

อำเภอธาตุพนมมีประชากรทั้งสิ้น ๙๘,๓๔๙ คน^๖ พื้นที่ส่วนมากเป็นที่ราบลุ่ม มีการปลูกข้าว กล้วย อ้อยและกระเทียม นอกจากนี้ยังมีการทำสวนไม้เมืองหนาว

๒.๒ ประวัติความเป็นมาของอำเภอ

อำเภอธาตุพนมเป็นอำเภอที่อยู่ริมแม่น้ำโขง เหตุที่มีชื่อว่าธาตุพนมเพราะบริเวณนี้ เป็นที่ตั้งของพระธาตุพนม อันเป็นปูชนียสถานทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญยิ่งของบรรดาผู้คนทั้งสองฝั่งแม่น้ำโขงคือทั้งคนไทยและคนลาวมาเป็นเวลาหลายศตวรรษ การดำรงอยู่ของพระมหาสถูปองค์นี้ทำให้เกิดมีชุมชนที่เป็นบ้านและเมืองมาจนปัจจุบัน แต่เดิมความเก่าแก่ของอำเภอนี้มองจากหลักฐานทางด้านานเป็นส่วนใหญ่ เพราะมีการสร้างและบันทึกกันไว้อย่างเป็นเรื่องราวที่ยอมรับกันมาหลายยุคหลายสมัย แต่เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๘ พระมหาสถูปธาตุพนมเกิดทรุดและพังลง เป็นเหตุให้ทางบ้านเมืองต้องทำการบูรณะและสร้างขึ้นใหม่ จึงได้มีการขุดค้นและศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีเพื่อทราบถึงอายุและความสำคัญของศาสนสถานแห่งนี้เพิ่มขึ้น เพราะฉะนั้น ในที่นี้จะแยกการศึกษาประวัติความเป็นมาของพระธาตุพนมและชุมชนที่เกิดขึ้นออกเป็น ๒ ด้านด้วยกันคือ ด้านโบราณคดีและด้านตำนาน

ในด้านโบราณคดีนั้นได้ความว่า บริเวณอำเภอธาตุพนมนั้นเป็นบริเวณริมแม่น้ำโขงตรงที่มีลำน้ำสาขาสองสายมาบรรจบ คือ ลำน้ำก่ำทางฝั่งประเทศไทย และลำน้ำปากเซบั้งไฟทางฝั่งประเทศลาว จึง

* ส่วนการทะเบียนราษฎร สำนักบริหารการทะเบียน กรมการปกครอง ข้อมูลปี ๒๕๔๐

^๖ สำนักบริหารการปกครองท้องถิ่น กรมการปกครอง ข้อมูลปี ๒๕๔๐

นับว่าเป็นตำแหน่งที่เป็นชุมทางคมนาคมของผู้คนที่อยู่เข้าไปในพื้นที่ภายในห่างจากแม่น้ำโขงทั้งสองฝั่ง จึงเป็นเหตุให้บริเวณชายฝั่งโขงทางปากลำน้ำทั้งสองเกิดมีชุมชนเป็นบ้านเป็นเมืองขึ้น ซึ่งเรื่องนี้สอดคล้องกับกลุ่มบ้านเมืองที่เรียกว่า ศรีโคตรบูรณ ในตำนานที่จะกล่าวถึงภายหลัง แต่ที่น่าสนใจก็คือ เมื่อแรกเกิดพระธาตุพนมขึ้นนั้น พระธาตุเจดีย์องค์นี้หาได้ตั้งอยู่ท่ามกลางชุมชนอย่างที่เห็นนี้ไม่ อีกทั้งเป็นศาสนสถานที่เป็นของทางศาสนาฮินดูมากกว่าทางพุทธ ที่ว่าไม่ได้ตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นชุมชนก็เพราะแต่เดิมบริเวณที่ตั้งนี้เป็นเกาะอยู่กลางแม่น้ำโขง ลักษณะคงเป็นที่ดอนสูง จึงมีชื่อเรียกในตำนานว่า *ภูเก้าพร้าว* ภายหลังแม่น้ำโขงเปลี่ยนทางเดินเลยทำให้บริเวณที่เป็นเกาะกลายมาอยู่ในฝั่งน้ำด้านตะวันตกไป ปัจจุบันยังเห็นแนวทางน้ำเก่าอยู่ข้างหน้าวัดก่อนถึงประตูโขงและทางด้านหลังวัด ร่องน้ำเก่านี้ได้ตั้งถิ่นฐานและเป็นที่ทำนาของชาวบ้านไป โดยเหตุนี้บริเวณโดยรอบของเนินดินอันเป็นที่ตั้งของพระธาตุพนม จึงไม่ปรากฏพบร่องรอยของแหล่งโบราณสถานแต่อย่างใด บรรดาชุมชนที่มีอยู่ในขณะนั้นล้วนเกิดขึ้นในยุคหลังทั้งสิ้น เพราะแต่เดิมพระธาตุพนมนี้ตั้งอยู่โดด ๆ และเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้คนทุกสารทิศมานมัสการในฤดูกาลที่กำหนดไว้ การขุดค้นและการศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีภายหลังที่พระธาตุพนมล้มนั้น แรกทีเดียวมีการสร้างเป็นคูหาขึ้นก่อนเพราะพบแท่งหินและแผ่นหินกรอบประตูที่มีทางเข้าด้านเดียว ลักษณะการเข้าหินของกรอบประตูเป็นลักษณะที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะขอมสมัยเมืองพระนคร ที่เรียกว่า แบบสมโบร์ไพรกุก ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ซึ่งร่วมสมัยเดียวกับสมัยทวารวดี แต่เป็นศาสนสถานทางศาสนาฮินดูมากกว่าทางพุทธศาสนาและคงมีความสัมพันธ์กับรัฐเจนละบก ที่มีเมืองสำคัญอยู่ทางอุบลราชธานี ต่อมาศาสนสถานแห่งนี้ได้รับการสร้างตกแต่งเพิ่มเติมในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๕ ในช่วงเวลานี้มีการก่ออิฐและสลักภาพเป็นรูปบุคคลขี่ม้า ขี่ช้าง การล่าสัตว์และมีลวดลายประดับ มีการทำซุ้มประตูหลอกอีก ๓ ช่อง พร้อมด้วยการสลักลวดลายเป็นรูปเทพเจ้าสูงสุดของศาสนาฮินดู ทั้ง ๓ ช่อง ซึ่งก็แสดงให้เห็นว่าศาสนสถานแห่งนี้เป็นของเมืองในลัทธิศาสนาฮินดูอย่างชัดเจน ศาสนสถานแห่งนี้จะสร้างเสร็จหรือไม่เสร็จไม่อาจทราบได้ แต่มีสภาพเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสซ้อนกัน ๒ ชั้น ย่อส่วนลดขนาดขึ้นไป และบริเวณโดยรอบมีแท่งหินรูปเสมาหินแบบทวารวดีปักล้อมตามทิศสำคัญในลักษณะแสดงเขตศักดิ์สิทธิ์เสมาหินบางแห่งสลักเป็นรูปสฤงษณ์และลวดลายสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนา ทำให้เห็นการขัดแย้งกับตัวศาสนสถานที่มีลักษณะเป็นปราสาทในลัทธิศาสนาฮินดู ทำให้อาจตีความได้ว่า น่าจะมีการแปลงศาสนสถานแห่งนี้ให้เป็นพระสฤงษณ์หรือพระธาตุเจดีย์ทางพุทธศาสนา เมื่อความเชื่อทางศาสนาฮินดูลดความสำคัญลง

ศาสนสถานแห่งนี้ยังคงอยู่ในตำแหน่งที่โดดเดี่ยวกลางร่องน้ำเก่าของแม่น้ำโขงเรื่อยมา แม้ว่าลำน้ำจะเปลี่ยนทางเดินไปเป็นเส้นทางที่เห็นในปัจจุบันแล้วก็ตาม แต่ก็ยังเป็นแหล่งจาริกแสวงบุญของผู้คนที่อยู่ในบ้านเมืองสองฝั่งแม่น้ำโขงที่ในตำนานเรียกว่า ศรีโคตรบูรณ อันเป็นบ้านเมืองที่มีมาก่อนพวกลาวล้านช้างจะขยายอิทธิพลลงมาจากเมืองหลวงพระบาง แม้กระทั่งเมื่อพระเจ้าฟ้างุ้มจากเมืองหลวงพระบางจะตีเมืองเวียงจันทน์และปราบปรามบรรดาบ้านเมืองที่ต่ำจากเวียงจันทน์ลงมาจนถึงนครพนมก็ตาม ชาวล้านช้างก็ยังไม่ได้เกี่ยวพันอะไรกับศาสนสถานแห่งนี้ จนเมื่อสมเด็จพระไชยเชษฐาธิราชได้สถาปนานครเวียงจันทน์ให้เป็นศูนย์กลางของรัฐเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒ จึงมีการขยายบ้านขยายเมืองมาทางนครพนมและมาบูรณะปฏิสังขรณ์ศาสนสถานแห่งนี้ รวมทั้งปรับให้เป็นพุทธสถานอย่างสมบูรณ์ รัชกาลของสมเด็จพระไชยเชษฐาธิราช คือความพยายามของล้านช้างที่จะขยายบ้านเมืองจากเขตนครพนมลงไปตามลำน้ำโขงไปยังเขตจำปาศักดิ์ แต่ก็ยังไม่สำเร็จเพราะในตอนปลายรัชกาลนั้นสมเด็จพระไชยเชษฐาธิราชได้สูญหายไป อันเนื่องมาจากการรุกรานเขตแดนลงไปยังเขตจำปาศักดิ์

จนกระทั่งรัชกาลของพระเจ้าสุริยวงศาอันเป็นยุครุ่งเรืองที่สุดยุคหนึ่งของล้านช้าง อำนาจของล้านช้างก็ยังไม่ผ่านเขตนครพนมลงไปยังเขตจำปาศักดิ์และทางอุบลราชธานี แต่เมื่อสิ้นรัชกาลนี้แล้ว ลาวล้านช้างแตกแยก กลุ่มเจ้าสร้อยศรีสมุทรโดยการนำของพระครูหลวงโพนสะเม็กได้แยกตัวจากเวียงจันทน์ไปเป็นใหญ่ในเขตแคว้นจำปาศักดิ์ได้สำเร็จ พระครูหลวงโพนสะเม็กจึงได้ทำการบูรณะพระธาตุพนมขึ้นใหม่ โดย

- ๑) ต่อเติมเรือนธาตุชั้นที่สามขึ้น พร้อมทั้งต่อยอดพระสถูปให้สมบูรณ์ตามแบบทรงของล้านช้าง
- ๒) บรรจุพระบรมธาตุในบริเวณตอนบนของพระสถูป คือบริเวณระหว่างเรือนธาตุกับยอดพระสถูป
- ๓) สร้างตำนานอูรังครธาตุ (กระดูกส่วนหัวอกของพระพุทธเจ้า) ขึ้น อธิบายความเป็นมาของพระธาตุพนม

ตำนานนี้เป็นการผูกเรื่องราวทางพุทธศาสนาเข้ากับประวัติความเป็นมาของบ้านเมืองในสมัยศรีโคตรบูรณและกษัตริย์ของล้านช้างโดยเฉพาะพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช

การสร้างและบูรณะพระธาตุพนมขึ้นในครั้งนี้มีนัยที่สำคัญคือ ให้เป็นศาสนสถานที่ปันเขตแดนระหว่างจำปาศักดิ์และเวียงจันทน์ คือไม่ให้เป็นของใคร แต่ให้ทั้งสองฝ่ายถือเป็นปูชนียสถานร่วมกัน ทั้งพระธาตุพนมและตำนานอูรังครธาตุมีผลต่อความเชื่อและการอยู่ร่วมกันของคนทั้งสองฟากแม่น้ำโขงเป็นอย่างมากมาจนทุกวันนี้

ในตำนานอูรังครธาตุนั้นเป็นเรื่องตั้งแต่สมัยพุทธกาล มีมนุษย์พวกหนึ่งไม่ได้บอกว่าเป็นเผ่าพันธุ์ใด ได้มาตั้งเมืองอยู่ในบริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขง เรียกว่า นครศรีโคตรบูรณ ซึ่งตั้งเมืองอยู่บริเวณลำน้ำปากเซ-บั้งไฟ มีโบราณวัตถุที่เหลือเป็นสัญลักษณ์คือ พระธาตุอิงฮัง ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของเมืองสุวรรณเขตห่างไปประมาณ ๑๔ กิโลเมตร ตำนานกล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปบิณฑบาตที่นั่นแล้วจึงได้เสด็จมาที่ภูกำพร้าว ซึ่งคือบ้านธาตุพนม เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว พระอรหันต์ทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระเป็นประธานได้นำพระอูรังครธาตุผ่านมาทางสกลนคร (หนองหารหลวง) และพระยาทั้ง ๕ ได้ชุมนุมกันสร้างพระธาตุพนม ณ ตำบลภูกำพร้าว ในขณะที่พระยานันทเสนครองเมืองศรีโคตรบูรณ ซึ่งเป็นเจ้าของดินก็ได้เป็นผู้หนึ่งที่ได้มาก่อสร้างพระธาตุพนมด้วย เมื่อบรรจุพระอูรังครธาตุแล้วก็พากันกลับเมืองตน ครั้งนั้นไม่มีผู้คนได้เข้ามาอาศัยอยู่ที่หมู่บ้านธาตุพนมหรือที่ภูกำพร้าวกันเลย เมื่อสร้างพระธาตุพนมเสร็จไม่นาน นครศรีโคตรบูรณได้เกิดโรคระบาด ผู้ครองนครได้อพยพผู้คนมาตั้งถิ่นฐานอยู่เหนือภูกำพร้าว บริเวณพระธาตุพนมประมาณ ๖ - ๘ กิโลเมตร อยู่ในบริเวณบึงกลอง บึงขี้เหล็ก และบึงน้อย เจ้าเมืองที่ปกครองนครพนมในยุคนั้นได้เรียกเมืองนี้ว่า *มรุกขนคร* เพราะสร้างเมืองขึ้นในดงป่าไม้รวก ในปัจจุบันได้แก่บ้านธาตุน้อย บ้านหลักศิลา บ้านบุงฮี และบ้านนาทาม ตำบลพระกลางทุ่ง ผู้คนมาอยู่มากขึ้นกลายเป็นเมืองใหญ่ โดยเฉพาะตรงบริเวณหมู่บ้านธาตุพนมเป็นที่ที่มีคนมาอยู่อาศัยกันคับคั่งที่สุด โดยเฉพาะชาวเวียงจันทน์ เพื่อที่จะมานมัสการกราบไหว้พระธาตุพนมที่ศักดิ์สิทธิ์ กษัตริย์ในราชวงศ์โคตรบูรณได้ปกครองมาจนถึงพระยาสุมิตรธรรมวงศา บางตำนานกล่าวว่า พระยาสมิทราชนับได้ว่าเป็นกษัตริย์ที่มีอำนาจ รัชนีนั้นมีพระอรหันต์ ๕ องค์ เดินทางมาขอความอุปถัมภ์เพื่อจะได้บูรณะองค์พระธาตุพนมโดยสมบูรณ์ พระองค์รับเป็นองค์อุปถัมภ์ ได้จัดการก่อสร้างโบสถ์วิหารและก่อกำแพงล้อมรอบองค์พระธาตุพนม มีการฉลองสมโภชและอุทิศข่าพระบาทปฏิบัติต่อองค์พระธาตุพนม ๓,๐๐๐ คน โดยให้มาตั้งบ้านเรือนอยู่โดยรอบพระธาตุพนมทั้ง ๗ ด้าน นับแต่นั้นมาจึงมีผู้คนอยู่อาศัยมีการปลูกสร้างบ้านเรือนเป็นหลักแหล่ง เรียกว่า บ้านธาตุพนม

ต่อมาเมื่อสมัยล้านช้างมีอำนาจแผ่ขยายมาปกคลุมบริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขง ตั้งแต่หลวงพระบางเวียงจันทน์ นครพนม จนถึงนครจำปาศักดิ์ ในระยะนั้นพระเจ้าโพธิสารผู้ครอง นครหลวงพระบางได้

เสด็จมาบูรณะพระธาตุพนม เมื่อ พ.ศ. ๒๐๘๒ ได้สร้างพระวิหารหลวง มุงหลังคาด้วยตะกั่ว ทั้งหลัง (หอพระแก้วเดิม) และได้สละคนเป็นข้าพระบาทเพื่ออุปัฏฐากพระธาตุพนมอีก ๓,๐๐๐ คน ทำให้หมู่บ้านธาตุพนมมีผู้คนอาศัยเพิ่มขึ้นอีกเป็นอันมาก พ.ศ. ๒๑๕๗ เจ้าพระยานครหลวงพิชิต ราชธานี (ศรีโคตรบูรณ) ได้มาบูรณะและสร้างกำแพงแก้ว ชุ่มประตูชั้นที่ ๒ สร้างหอบูชาข้าวพระไว้ลาน พระธาตุทั้ง ๔ ด้าน และก็ปรากฏว่าพระองค์ได้อุทิศที่ดิน ผู้คนให้มาเป็นข้าพระบาทปฏิบัติพระธาตุพนม อีก จึงนับได้ว่าหมู่บ้านธาตุพนมและหมู่บ้านโดยรอบ ๆ มีผู้คนมาอาศัยบ้านเรือนเพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็น จำนวนมาก

ระหว่างปี พ.ศ. ๒๒๓๓ - พ.ศ. ๒๒๓๕ เจ้าราชครูโพนสะเม็ก ได้อพยพครอบครัว ชาวเวียงจันทน์จำนวนประมาณ ๓,๐๐๐ คน มาบูรณะพระธาตุพนมและได้มอบหมายให้คนเหล่านั้น บางส่วนมาเป็นข้าพระบาทปฏิบัติบูชาพระธาตุพนมไว้พอสมควร เหลือจากนั้นท่านได้อพยพไป นครจำปาศักดิ์ จึงนับว่าบ้านธาตุพนมมีชาวเวียงจันทน์มาอาศัยตั้งบ้านเรือนตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

พ.ศ. ๒๒๗๓ ปรากฏว่าบ้านธาตุพนมได้แตกตื่นภัยของสงคราม พากันอพยพไปอาศัยที่ นครจำปาศักดิ์ ประมาณ ๒ ส่วน ยังมีผู้คนอาศัยตั้งบ้านเรือนเหลืออยู่เพียง ๑ ส่วนเท่านั้นเอง

พ.ศ. ๒๓๐๑ เจ้าไชยกุมาร เจ้านครจำปาศักดิ์ ได้วิวาทกับเจ้าอุปราชมณฑลเวท เกิดปั่นป่วนกัน ขึ้นในแขวงจำปาศักดิ์ ข้าพระบาทของพระธาตุพนมซึ่งได้อพยพไปอยู่นครจำปาศักดิ์ ในคราวหนีสงครามนั้น ได้พากันอพยพกลับมาตั้งบ้านเรือนที่บ้านธาตุพนมเป็นอันมากที่อพยพมาไม่ถึงบ้านธาตุพนมก็พากัน ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านบางทรายน้อย บ้านห้วยใหญ่ บ้านชะโนด กิ่งอำเภห้วยใหญ่ จังหวัดมุกดาหาร นอกจากนั้นได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านท่าสะโน ในประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

พ.ศ. ๒๓๒๑ ได้เกิดสงครามระหว่างกรุงธนบุรีกับเวียงจันทน์ กองทัพเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก และเจ้าพระยาสุรสีห์ ได้เดินทัพผ่านบ้านธาตุพนมทางลำน้ำโขง ปรากฏว่าข้าพระบาทของพระธาตุพนม ได้พากันแตกตื่นหนีภัยสงครามหลบซ่อนตัวกันไปในที่ต่าง ๆ อพยพกลับมาเพียง ๒๐ - ๓๐ ครอบครัวเรือน เท่านั้น เป็นเหตุให้จำนวนผู้คนที่อาศัยทั้งบ้านเรือนในหมู่บ้านธาตุพนมมีจำนวนน้อยลงไป

พ.ศ. ๒๓๔๙ - พ.ศ. ๒๓๕๖ เจ้านุรุทธราช (หรือเจ้าอนุวงศ์) เวียงจันทน์ได้มาชักชวน พระบรมราช (สุดตา) เจ้าเมืองนครพนมและเจ้าพระยาจันทสุริยวงศา (กิง) เจ้าเมืองมุกดาหาร มา บูรณะวัดและบริเวณพระธาตุพนมได้ทำการยกฉัตรใหม่ ซึ่งในระยะนี้ปรากฏว่าบ้านธาตุพนมได้มี ประชาชนมาตั้งบ้านเรือนเป็นปึกแผ่นแน่นหนาขึ้น

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ประมาณปี พ.ศ. ๒๓๗๕ - พ.ศ. ๒๓๘๐ หลังจากได้ปราบปรามกบฏเจ้านุรุทธราชเวียงจันทน์ได้ชัยชนะแล้ว ปรากฏที่อาศัยอยู่ตามฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นครอบครัวเผ่าผู้ไทยที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณวังเมืองอ่างคำ เมืองเชียงห่ม เมืองผาวัง แขวง เมืองเซโปน ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ได้พากันอพยพครอบครัวมาอาศัย ตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขงเป็นจำนวนมาก ในการอพยพครั้งนี้แบ่งออกเป็น ๓ สาย สาย แรกมีท้าวเพชร ท้าวสวย เป็นหัวหน้า ซึ่งเป็นบุตรพระยาเดโช เจ้าเมืองเซโปน ได้พากันอพยพมาจาก เมืองวังมาตั้งบ้านเรือนที่บ้านธาตุพนม พักอาศัยอยู่บริเวณวัดพระธาตุพนมที่โพธิ์สามต้น นอกจากนั้นได้ แยกย้ายกันไปตั้งบ้านเรือนที่บ้านแสนพัน ตำบลแสนพัน อำเภอธาตุพนมและบ้านอุ่มเหมา บ้านน้ำก่า ฯลฯ ต่อมาเจ้าอาวาสวัดพระธาตุพนม ได้แนะนำให้ไปตั้งหลักแหล่งทำมาหากินที่บ้านดงหวาย ซึ่งเป็นพื้นที่ ที่เหมาะสำหรับการเพาะปลูก แหล่งน้ำดี ชาวผู้ไทยเหล่านั้นจึงได้ตั้งบ้านเรือนกันเป็นปึกแผ่น

ในราว พ.ศ. ๒๓๘๒ - พ.ศ. ๒๓๘๖ ชาวผู้ไทยเหล่านั้นได้ขอตั้งหมู่บ้านขึ้นเป็นเมือง เรียกว่า “เมืองเรณูนคร” เป็นเมืองชั้นจัตวา ขึ้นอยู่กับเมืองนครพนม ปกครองเฉพาะหมู่บ้านผู้ไทยเท่านั้น สายที่ ๒ อพยพไปตั้งถิ่นฐานในบริเวณบ้านคำชะอี บ้านหนองสูง อำเภอคำชะอี จังหวัดมุกดาหาร และอำเภอ กุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ สายที่ ๓ อพยพไปตั้งบ้านเรือนที่อำเภอพรรณานิคม และอำเภอวาริชภูมิ จังหวัดสกลนคร

ส่วนหมู่บ้านธาตุพนม ขอตั้งเป็นเมืองไม่ได้ หัวหน้าหมู่บ้านเป็นเพียงตำแหน่งนายกอง (กำนัน) เท่านั้น และสังกัดเมืองนครพนม ไม่ได้ขึ้นต่อเมืองเรณูนครแต่อย่างใด แต่เดิมข้าพระบาทของพระธาตุพนม ไม่ได้มีการเสียเงินค่าส่วยอากรต่าง ๆ แต่อย่างใด ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงได้ส่งเงินค่าส่วยอากรต่าง ๆ

ในปลายปี พ.ศ. ๒๔๔๙ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการมณฑลอุดร เมืองสกลนคร เมืองนครพนม เมืองเรณูนคร และได้มาพักค้างคืนที่ข้างวัดพระธาตุพนม ๑ คืน ทรงเห็นว่าควรย้ายอำเภอมาตั้งที่ธาตุพนมเพราะเป็นชุมชนใหญ่ และเห็นความสำคัญขององค์พระธาตุพนม เมื่อเสด็จกลับกรุงเทพฯ จึงได้ประกาศตั้งอำเภอธาตุพนมในปี พ.ศ. ๒๔๕๐ และได้ยุบเมืองนครพนม ตำบลเรณูนคร และตั้งบ้านธาตุพนมขึ้นเป็นอำเภอแทนเรียกว่า “อำเภอธาตุพนม” โดยอาศัยนามของพระธาตุพนมที่ตั้งอำเภอครั้งแรก และได้อาศัยพลับพลารับเสด็จสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นที่ทำการของอำเภอธาตุพนม ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านใต้กำแพงวัดพระธาตุพนม หรืออยู่ระหว่างพระธาตุพนมกับโรงเรียนธาตุพนมในปัจจุบันนี้

๒.๓ ความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรม

สำหรับความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรมของอำเภอธาตุพนมที่สำคัญ มีดังนี้

ประเพณีการทำบุญคุณลาน

ในเดือนมกราคมหลังจากการทำนาเก็บเกี่ยวได้ข้าว ชาวบ้านจะนำมารวมไว้ที่ลานนวดข้าวหากชนข้าวขึ้นยุ้งฉางแล้ว ก็ประกอบพิธีทำบุญให้ทานกัน ถ้าข้าวยังอยู่ที่ลานก็มักทำที่ลาน แต่ถ้าชนข้าวขึ้นแล้ว (ยุ้ง) แล้ว ก็ทำที่บ้านหรือรวมกันที่วัดในหมู่บ้าน

ประเพณีการทำบุญข้าวจี

มีการสู่ขวัญข้าวที่ได้จากการออกแรงทำนาในปีนั้น จะทำกันในวันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓ โดยนำข้าวปลาอาหารและเครื่องทานต่าง ๆ ไปถวายที่วัด แล้วรับศีลฟังเทศน์ด้วย อาหารที่ถวายพระมีข้าวจีออกหน้า คือ ข้าวเหนียวนึ่งสุกแล้วเคล้ากับเกลือ บั่นใช้ไม้เสียบ ผิงไฟให้เหลืองกรอบดีทอดด้วยไข่

งานสมโภชพระธาตุพนม

จัดขึ้นในวันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๓ เป็นวันแรกของงาน ไปจนถึงวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๓ ของทุกปี เป็นประเพณีสำคัญของผู้คนในลุ่มน้ำโขง ทั้งฝั่งลาวและฝั่งไทย ว่ากันว่าถ้าใครได้มานมัสการพระธาตุพนมครบ ๗ ครั้ง ถือว่าเป็นลูกพระธาตุ นับว่าเป็นสิริมงคลแก่ชีวิต ตามทางเดินโดยรอบองค์พระธาตุ มีพระเสี่ยงทายทำจากหินก้อนใหญ่ แกะสลักลงไปไม้ลึกลง ถ้าดูผืน ๆ เหมือนก้อนหินมากกว่า วางเรียงกันอยู่ ๕ องค์ วิธีการเสี่ยงทายคือ ต้องยก ๓ ครั้ง และอธิษฐานสลบ ยกได้ ยกไม่ได้ และยกได้

ประเพณีการทำบุญข้าชะ (ชำระ)

กระทำกันในเดือน ๗ เป็นการทำบุญบัตริ่งความขับไล่ภูติผีปีศาจและเสนียดจัญไร ตลอดจนอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ล่วงลับไปแล้ว มีการสร้างพระพิมพ์ พระพุทธรูปอุทิศขอให้เกิดในสวรรค์นิพพานด้วย และเพื่อให้บังเกิดความสุขสวัสดิ์ในการที่จะลงทำไร่ทำนา

ประเพณีการทำบุญข้าวประดับดิน

ทำในวันสิ้นเดือน ๙ เป็นการแจกข้าวเปรต อสุรกาย ผู้ตกรรทมกใหม่ และให้ทานแร้งกา สารพัดสัตว์สองเท้าสี่เท้า มีการทำบุญให้ทานด้วยอาหารการกิน ข้าวต้ม ขนม ซึ่งนอกจากถวายพระ กรวดน้ำอุทิศแล้ว ก็มีใส่กระถางหรือวางไว้ตามดินตามหม้อรอบบริเวณวัด จึงมีชื่อบุญเช่นนั้น

ประเพณีการทำบุญออกพรรษา

หมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำ มีงานประเพณีไหลเรือไฟและการแข่งเรือ จัดเป็นประเพณีใหญ่ในช่วงเทศกาลออกพรรษา ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ เรือไฟเป็นเรือที่ทำจากต้นกล้วยหรือไม้ไผ่ต่อกันเป็นลำเรือ ยาวประมาณ ๕ - ๖ วา ข้างในบรรจุขนม เช่น ข้าวต้มมัด และสิ่งของต่าง ๆ ที่ใช้บริจาคทาน ด้านนอกของเรือประดับโคมไฟ มีดอกไม้รูปเทียน เมื่อจุดเสร็จแล้วจะปล่อยลงในแม่น้ำโขง เพื่อเป็นการบูชาพระพุทธรูปเจ้า ส่วนการแข่งเรือจุดมุ่งหมายเพื่อให้ชาวบ้านมาสนุกด้วยกัน จัดขึ้นที่กลางลำน้ำโขง

๒.๔ สถานที่สำคัญ

อำเภอธาตุพนมมีสถานที่สำคัญ ๆ ดังนี้

พระธาตุพนม ประดิษฐานอยู่ ณ วัดพระธาตุพนมรรมหาวิหาร พระอารามหลวง ถือเป็นสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ ถึงคราวมีพระราชพิธีราชาภิเษกทศกรัษกาลมา จะต้องนำน้ำจากสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ไปร่วมพิธีด้วย เพื่อประกอบพิธีมุรธาภิเษกและเมื่อถึงเทศกาลสงกรานต์ซึ่งถือว่าเป็นวันขึ้นปีใหม่ตามประเพณีเดิม จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานต้นไม้ทอง เงิน น้ำอบและผ้าคลุมส่งไปนมัสการพระธาตุพนมทุกปี และเมื่อถึงเทศกาลเข้าปุริมพรรษาก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเทียนพรรษาไปจุดเป็นพุทธบูชาทุกปี

ตามตำนานกล่าวว่าพระธาตุพนมสร้างมานานไม่น้อยกว่า ๒,๓๐๐ ปี ผู้ที่สร้างคือพระมหากัสสปะพร้อมด้วยพระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ ได้นำพระอัฐิธาตุหรือพระธาตุกระดูกหน้าอกของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาเพื่อบรรจุไว้ในพระธาตุ ผู้ที่ร่วมช่วยในการสร้างพระธาตุนี้ คือ ท้าวพระยาเมืองต่าง ๆ พญานันทเสน เมืองศรีโคตรบูรณ (เมืองนครพนมเดิม) พญาจุลณีพรหมทัต พญาอินทปัตถนคร และพญาคำแดง เมืองหนองหารด้วย พวกกันยกโยธามาช่วยสร้างพระธาตุพนมจนเสร็จ และบรรจุพระอัฐิธาตุพร้อมด้วยของมีค่าไว้ภายในเป็นจำนวนมาก รูปลักษณะพระธาตุเป็นรูปสี่เหลี่ยมก่อด้วยอิฐมีลวดลายสลักลงบนแผ่นอิฐสวยงามมาก มีซุ้มกันด้านละซุ้มซ้อนกันสามชั้น ลดหลั่นกันลงมา แล้วจึงถึงองค์พระสถูป เบื้องบนยอดพระธาตุหุ้มทองคำประดับพลอยสวยงามมาก

แก่งกะเบา อยู่กลางแม่น้ำโขง ตรงกับบ้านคับพวง ตำบลน้ำก่ำ ในฤดูแล้งน้ำในแม่น้ำโขงจะลดลงแก่งกะเบาจะเต็มไปด้วยโขดหินระเกะระกะดูสวยงาม

๒.๕ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

จากประวัติความเป็นมาของอำเภอที่กล่าวถึงข้างต้น **การอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน** ในอำเภอธาตุพนมจะมีส่วนหนึ่งที่มาจากทางฝั่งลาว จวบจนวันนี้ลูกหลานที่เกิดมากลายเป็นคนไทยอย่างสมบูรณ์แบบ หากกล่าวว่ามีในปัจจุบันผู้ที่อยู่ที่อำเภอธาตุพนมจะเป็นคนท้องถิ่นเป็นส่วนใหญ่ก็ไม่ผิดนัก ภาษาที่พูดกันก็ใช้ภาษาลาว สำเนียงเช่นเดียวกับชาวลาวแถบจังหวัดอุบลราชธานี ต่อมาก็มีชนชาติอื่นอพยพเข้ามาอยู่บ้าง เช่น ชาวย้อ ชาวญไท และชาวจีน แต่ก็ไม่มากนัก กลุ่มผู้ที่อพยพเข้ามาภายหลังได้แก่ คนญวน อพยพเข้ามาเนื่องจากหนีสงครามสมัยที่ถูกฝรั่งเศสรุกราน คนทั่วไปจะเรียกคนกลุ่มนี้ว่า “ไทยใหม่” นอกจากนี้จะมีบางส่วนที่เป็นคนลาวที่เดินทางไปมาหาสู่กันเป็นประจำ แล้วมาตั้งถิ่นฐานทำมาหากินในอำเภอก็มีอยู่มาก แต่ก็มีส่วนที่เพิ่งจะอพยพเข้ามา โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๒๔ มีการอพยพเข้ามาถิ่นมาก

การติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้าน เช่น ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวนั้น เดิมสามารถข้ามไปมากันได้อย่างเสรี แต่ก็มีบางช่วงที่มีประกาศปิดพรมแดน เนื่องจากมีปัญหาภายในประเทศ แล้วก็เปิดด่านเมื่อเหตุการณ์สงบ เป็นเช่นนี้สลับกันไป ศูนย์กลางความเจริญในช่วงนั้นอยู่ที่ตำบลธาตุพนม เพราะเป็นที่ตั้งของด่านศุลกากรริมโขง ต่อมาได้ย้ายมาอยู่ที่ดินของวัดธาตุพนม และย้ายอีกครั้งหนึ่งมาอยู่ที่หมู่ ๑ ตำบลธาตุพนมใกล้กับที่เดิม ซึ่งเป็นที่ดินที่นายเหลือ แสนเยี้ย บริจาคให้ นอกจากนี้ยังมีตลาดที่จุดผ่อนปรน โดยมีการส่งเสริมการค้าชายแดนขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๙ เปิดโอกาสให้สินค้าจากฝั่งลาวเข้ามาขายในฝั่งไทย สินค้าที่จะนำมาขายจะมีทั้งนก สัตว์ป่า และของป่า โดยเปิดให้มีการค้าขายสัปดาห์ละ ๒ วัน คือ วันจันทร์และวันพฤหัสบดี เฉพาะช่วงเช้าถึงเที่ยง และจุดผ่อนปรนดังกล่าวจะเปิดให้คนลาวเข้า - ออกได้อย่างเสรีในช่วงงานนมัสการพระธาตุพนม เพราะพระธาตุพนมเองก็เป็นที่เคารพสักการะของชาวลาวเช่นกัน ทำให้ช่วงนั้นเป็นช่วงที่มีการไหลเวียนของเงินสูง

หากพูดถึง **นิสัยใจคอ** โดยรวมของชาวอำเภอธาตุพนมแล้ว จะเป็นคนอ่อนน้อมถ่อมตัว ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มี **วิถีชีวิต** ความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย ชาวบ้านที่ธาตุพนมเล่าให้ฟังว่าสมัยก่อนเสื้อผ้าก็ไม่เคยต้องซักด้วยผงซักฟอก และถ้าต้องการจะให้ผ้าเรียบก็จะใช้ที่นอนทับกันหลาย ๆ ชั้น ครอบครัวสมัยก่อนจะมีวัฒนธรรมที่เลี้ยงน้องให้เห็นอยู่ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่ค่อยมีฐานะเท่าใดนักยามค้าคืนได้อาศัยแสงไฟจากได้ที่เรียกว่า “ตะบอง” ซึ่งทำมาจากการผสมขี้ยางหรือน้ำมันยางกับไม้ผุ มัดด้วยใบตอง ซึ่งต่อมาก็พัฒนาเป็นตะเกียงตอก (หมายถึง ตะเกียงเล็ก ๆ) ตะเกียงเจ้าพายุ แล้วจึงเริ่มมีไฟฟ้าใช้โดยเป็นเครื่องปั่นไฟใช้น้ำมันดีเซล แต่ก็ไม่เปิดให้ใช้ทั้งคืน ประมาณ ๓ - ๔ ทุ่มก็จะปิดเครื่อง ชาวบ้านก็ต้องจุดตะเกียงต่อจนเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๘ - ๒๕๑๙ ชาวธาตุพนมจึงมีไฟฟ้าใช้

การเดินทาง ชาวบ้านก็อาศัยการเดินทางด้วยเท้าเป็นหลัก รวมทั้งใช้เกวียนในกรณีที่ต้องบรรทุกของหนัก ๆ การเดินทางระหว่างตำบลกับอำเภอนั้นเป็นไปอย่างยากลำบาก และไม่ต้องเอ่ยถึงกรุงเทพฯ ในสมัยนั้นการเดินทางไปกรุงเทพฯ ดูเหมือนจะคล้ายกับไปต่างประเทศในสมัยนี้เลยทีเดียว เพราะจะต้องใช้เวลาในการเดินทางเป็นวัน ๆ ทั้งเดิน นั่งรถ และขึ้นรถไฟ เรียกได้ว่า กว่าที่จะถึงต้องใช้วิธีการเดินทางทุกรูปแบบที่มีอยู่ก็ว่าได้และก็ทุลักทุเลเหลือเกินกว่าจะถึงกรุงเทพฯ จุดที่จะขึ้นรถไฟได้จะมี ๓ จุดใหญ่ ๆ ที่ใกล้เคียงเท่านั้น ได้แก่ อุบลราชธานี หนองคาย หรืออุดรธานี แต่ส่วนใหญ่ชาวบ้านมักจะเลือกใช้เส้นทางอุบลราชธานีหรืออุดรธานีมากกว่า อย่างเช่น คนที่ตำบลนาถ่อนจะไปกรุงเทพฯ โดยใช้เส้นทางอุดรธานี

จะต้องใช้เวลาถึง ๔ วันกว่าจะถึง เพราะจะต้องเดินเท้าไปพักค้างคืนที่ตัวจังหวัดนครพนม แล้วตอนเช้าก็ต้องรถหกล้อไปจังหวัดอุดรธานี ซึ่งต้องใช้เวลา ๘ - ๑๐ ชั่วโมง (ตอนนั้นทางยังเป็นลูกรังอยู่) และต้องพักค้างคืนที่อุดรธานี ๑ คืน เพื่อรุ่งเช้าจะได้ขึ้นรถไฟไปกรุงเทพฯ จะเห็นว่าการเดินทางสมัยนั้นลำบากมาก จึงไม่น่าสงสัยเลยว่าคนต่างจังหวัดจะไม่เคยมากรุงเทพฯ หรือไม่รู้จักกรุงเทพฯ

สำหรับชุมชนที่อยู่ติดกับลำน้ำโขง ลำน้ำก่ำ และลำห้วยอื่น ๆ ก็มักใช้การคมนาคมทางน้ำ โดยใช้เรือแจวเป็นหลัก ส่วนการค้าขายโดยอาศัยลำน้ำโขงเป็นเส้นทางการค้าเริ่มจากชาวฝรั่งเศสที่เริ่มเดินเรือกลไฟประมาณปี พ.ศ. ๒๔๔๐ เพื่อขนส่งสัมภาระและสินค้า โดยทำงานร่วมกับพ่อค้าคนกลางที่เป็นคนไทย

นอกจากการเดินทางติดต่อระหว่างกันที่เป็นไปด้วยความลำบากแล้ว การติดต่อกันทางจดหมายก็ลำบากด้วยเช่นกัน ดังเช่นที่ตำบลนาถ่อนนั้นจะมีจดหมายเข้ามาถึงตำบลหรือหมู่บ้านเพียงเดือนละครั้งเท่านั้น โดยให้นักเรียนที่ได้รับการแต่งตั้งจากครูให้เป็นเวรในการรับส่งจดหมายจากอำเภอมาที่ตำบล ต่อมาก็ให้กำนันหรือผู้ใหญ่บ้านเป็นคนเดินถือจดหมายระหว่างอำเภอและหมู่บ้าน จนกระทั่งมีไปรษณีย์ระดับตำบลในปี พ.ศ. ๒๕๓๐

สมัยนั้นนอกจากการเดินทางเท้าและทางเรือแล้ว ก็ยังมีการใช้ช้างบ้าง ใช้ม้าบ้าง แต่ก็เป็นส่วนน้อย เพราะส่วนใหญ่ชาวบ้านจะไม่มีฐานะพอที่จะมีช้างและมีม้าไว้ในครอบครองได้ ส่วนใหญ่จะใช้การเดินทางเป็นหลัก ถ้าจะต้องบรรทุกของหนักก็จะใช้เกวียนบรรทุก ส่วนถนนนั้นเริ่มมีช่วงหลังสงคราม ในปี พ.ศ. ๒๔๙๕ (บางท่านให้ข้อมูลว่าเป็นปี พ.ศ. ๒๔๙๕ - ๒๔๙๖) ทางกรมได้เกณฑ์แรงงานชาวบ้านคนละ ๗ วัน มาทำถนนลูกรังจากอุบลราชธานีมาผูกตาหารผ่านอำเภอธาตุพนมไปยังตัวจังหวัดนครพนม เส้นทางดังกล่าวจัดเป็นเส้นทางยุทธศาสตร์เพื่อการลำเลียงกำลังและตรวจตราความสงบเรียบร้อยบริเวณชายแดนไทยกับดินแดนอินโดจีนของฝรั่งเศสในสมัยนั้น เส้นทางนี้ลาดยางในปี พ.ศ. ๒๕๐๘ - ๒๕๐๙

เมื่อมีถนนเกิดขึ้น ก็เริ่มมีรถยนต์วิ่ง รถยนต์สมัยก่อนนั้นจะใช้ฟืนเป็นพลังงาน เวลาจะไปไหนมาไหนก็ต้องไปกันมากกว่า ๑ คน เพราะจะต้องช่วยกัน เช่น เมื่อรถวิ่งขึ้นที่สูงแต่ละที คนที่มาด้วยก็จะต้องลงมาช่วยนำไม้ขอนหนูล้อรถเพื่อไม่ให้รถไหลลงมา แล้วช่วยเข็นต่อรถจึงจะไปได้ หากจะเดินทางไประยะทางไกล ๆ ก็จะต้องลงมาใส่ฟืนระหว่างทาง สำหรับรถประจำทางก็เริ่มมีโดยมากจะเป็นรถที่ใช้เครื่องหมุนด้านหน้า

การเดินทางเริ่มมีความสะดวกขึ้นเมื่อมีถนนลาดยางเชื่อมระหว่างจังหวัด ในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๑๓ หรือ ปี พ.ศ. ๒๕๑๔ สำหรับถนนลาดยางเชื่อมระหว่างอำเภอกับตำบลเองจะเริ่มมีราวปี พ.ศ. ๒๕๑๖ พร้อม ๆ กันนั้นก็เริ่มมีรถยนต์วิ่งมากขึ้น

หากพูดถึง **อาชีพ** ชาวอำเภอธาตุพนมส่วนใหญ่มีอาชีพ **ทำนา** โดยผลิตเพื่อการบริโภคเป็นส่วนใหญ่มีเพียงส่วนน้อยเท่านั้นที่ปลูกไว้ขาย ชาวนาที่นี่มีอยู่คางเป็นของตนเอง ดังนั้นชาวนาจะเก็บข้าวไว้ในยุ้งและรอจนกว่าจะได้ราคาดีจึงจะขาย ปัจจุบันก็ยังเป็นเช่นนี้อยู่ สมัยที่ยังไม่มีโรงสีชาวบ้านก็จะใช้ครกกระเดื่องในการตำข้าวเพื่อการบริโภคกันในครัวเรือน แต่เมื่อมีโรงสีชาวบ้านก็จะนำข้าวที่ได้ใส่เกวียนไปขายให้กับโรงสีในอำเภอธาตุพนม ซึ่งสมัยก่อนจะมีอยู่ ๒ โรง ปัจจุบันทั้งสองโรงเลิกกิจการไปแล้ว ทุกวันนี้ชาวบ้านต้องส่งไปขายที่ผูกตาหาร สกลนคร และนครพนม โดยมีพ่อค้าคนกลางมารับซื้อ

ในอดีตใช้ควายในการไถนาเป็นหลัก ทำนาได้เพียงปีละครั้ง มีเพียงบางพื้นที่ที่ทำนาปรังได้ เช่น ที่ตำบลน้ำก่า พันธุ์ข้าวที่ปลูกมักเป็นพันธุ์ข้าวพื้นเมือง เช่น พันธุ์มะยม ซึ่งมีเมล็ดใหญ่แต่สั้น กล่าวกันว่าเป็นพันธุ์หลัก และมีพันธุ์ข้าวเหลืองเจ้า เป็นข้าวเมล็ดเล็ก เหมาะแก่การปลูกบนที่ดอน ปัจจุบันไม่มีการปลูกพันธุ์พื้นเมืองแล้ว แต่เป็นพันธุ์ข้าวเจ้าหอมมะลิ ข้าวเหนียว กข ๖ ที่ทางราชการนำมาเผยแพร่ และการทำงานในสมัยก่อนนั้นจะมีการลงแขก หรือภาษาพื้นเมืองที่นี้เรียกว่า “นาวาน” ซึ่งหมายถึง การอาศัยไ้หัววานกัน ทั้งแรงงานคน วัว ควาย ขึ้นอยู่กับความพร้อมแต่ละบ้าน โดยปกติแล้วเจ้าของบ้านจะต้องเตรียมหาอาหารและเหล้ามาเลี้ยงคนที่มาช่วยงาน ส่วนมากจะมีการวานในการดำนาและเกี่ยวข้าว ส่วนการนวดหรือตีข้าวนั้น ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะทำกันเอง การทำนาวานสมัยนั้น ก็ขึ้นกับว่าที่นาของรายนั้นมีมากน้อยเพียงใด ต้องการคนมาช่วยมากน้อยเพียงใด บางบ้านก็มีคนมาช่วยถึง ๔๐ - ๕๐ คน ปัจจุบันยังมีการทำนาวานกันบ้างที่ตำบลนาถ่อน แต่ส่วนใหญ่อาศัยการจ้างแรงงานกัน ซึ่งแรงงานส่วนใหญ่ก็จะเป็นคนในพื้นที่ ประกอบกับมีการนำเครื่องจักรมาใช้ รวมทั้งมีพ่อค้ามารับจ้างเกี่ยวและนวดข้าวถึงที่ จึงทำให้วัฒนธรรมของการทำนาวาน เกือบจะสูญหายไปสิ้น

หลังจากหนานา กิจกรรมยามว่างของผู้หญิงส่วนใหญ่ก็คือ **ทอผ้า** โดยใช้กี่กระตุก ผ้าที่ทอกันมากก็คือ ผ้าม่อฮ่อม ผ้าห่ม และผ้าขาวม้า เพื่อใช้เองในครอบครัว โดยนำวัสดุพื้นบ้านที่มีอยู่และพอหาได้มาใช้ เช่น ฝ้ายและต้นครามสำหรับย้อมสี ซึ่งชาวบ้านจะปลูกกันเองตามหัวไร่ปลายนา นอกจากทอผ้าใช้เองแล้ว ผู้หญิงก็ยังทอผ้าเตรียมไว้ใช้ยามแยกครัวเมื่อแต่งงานด้วยเช่นกัน ปัจจุบันชาวบ้านประมาณร้อยละ ๒๐ ที่ยังผลิตเสื้อผ้าใช้เอง ต่อมากรมส่งเสริมอุตสาหกรรมได้เข้ามาส่งเสริมการผลิตและการรวมกลุ่มของชาวบ้านในการทอผ้าขึ้น เป็นการผลิตเพื่อขาย วัสดุที่ใช้ส่วนใหญ่ต้องซื้อหามาจากตัวจังหวัด วัตถุดิบในท้องถิ่นก็มีเพียงแรงงานคนเท่านั้น ผลผลิตที่ได้ก็จะมีพ่อค้ามารับซื้อถึงที่ นอกจากนี้อาชีพที่สร้างรายได้ให้ชาวบ้านแถบตำบลบ้านกลาง ตำบลแสนพันธุ์ และตำบลนาถ่อน ก็คือการ **ปลูกกระเทียม** โดยอาศัยปลูกหลังฤดูการทำนา

อาชีพอีกอย่างหนึ่งของชาวธาตุพนมก็คือ **การหาของป่า** เพราะแต่ก่อนจะมีป่าอยู่มากที่ตำบลโพนแพง ตำบลลุ่มหม้าย ตำบลฝั่งแดง และที่ดงขุนหมา ชาวบ้านได้อาศัยอาหารทั้งพืชผักและสัตว์ป่าจากที่นั้นไม่ว่าจะเป็นเห็ด ผักหวาน หน่อไม้ ส่วนสัตว์ป่าก็จะมีกระต่าย กระแต นก เก้ง กวาง เป็นต้น สภาพป่าดังกล่าวหมดไปราวปี พ.ศ. ๒๕๑๓ - ๒๕๑๔ เนื่องจากการหักร้างถางพง เพื่อปลูกมันสำปะหลัง ขณะเดียวกันก็มีนายทุนเข้ามาเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากป่าอย่างเต็มที่

ในหน้าแล้ง ก็จะมีพ่อค้าที่ชาวบ้านเรียกว่า นายฮ้อย ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นผู้ที่มีฐานะดี นำวัว - ควายไปขายถึงชลบุรี โดยการเดินเท้า ใช้ระยะเวลาประมาณ ๑ - ๒ เดือน โดยเตรียมข้าวปลาอาหารพร้อมทั้งปลาร้า ปลาจ่อม เพื่อเป็นเสบียงระหว่างการเดินทาง วัวควายในสมัยนั้นเป็นที่ต้องการอย่างมากสำหรับคนในภาคกลาง เพราะในช่วงต้นทศวรรษ ๒๔๐๐" มีการเปิดและขยายพื้นที่ทำนาในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เพื่อสนองต่อการค้าโลก

การคมนาคมที่สะดวกขึ้น มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตบางส่วนในเรื่องอาชีพของชาวธาตุพนมเช่นกัน เพราะเมื่อถนนหนทางสะดวกขึ้นราว ๓๐ ปีก่อน ก็เริ่มมีโรงพยาบาลของเอกชน มาตั้ง ๒ โรง ชาวบ้านที่ตำบลดอนนาหงส์ จึงเริ่ม **ปลูกยาสูบ** ขึ้น โดยมีโรงพยาบาลเป็นผู้รับซื้อใบยาสูบที่ชาวบ้านผลิตได้ทั้งหมด และเริ่มขยายการปลูกเพื่อนำใบยามาป้อนโรงงาน ปัจจุบันโรงงานทั้งสองนี้ก็ยังเปิด

* ข้อมูลจากหนังสือวัฒนธรรมหมู่บ้านไทย ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา กรกฎาคม ๒๕๓๗ หน้า ๑๐๖

ดำเนินกิจการอยู่ โดยจัดสรรโควตาแก่เกษตรกรใน การปลูกยาสูบ

หัตถกรรมพื้นบ้านที่มีลักษณะโดดเด่นและทำรายได้ให้แก่ชาวบ้านตำบลนาถ่อนอย่างมากในสมัยก่อนก็คือ **การตีเหล็ก** ซึ่งมีทั้งมีด พร้า ขวาน กระตึง จอบ และเสียม มีเรื่องเล่ากันว่าท้าวไชยทรงยศได้นำบาทหลวงชาวฝรั่งเศสที่มีฝีมือในการตีเหล็กมาสอนให้กับชาวบ้าน ต่อมาขุนพิณิจ อักษรแสนเสร็จได้เป็นผู้นำคนในหมู่บ้านให้หันมาทำอาชีพเสริมในการตีเหล็กอย่างจริงจังจวบจนปัจจุบัน

การตีเหล็กในสมัยก่อน ก่อนที่จะมีเครื่องมือเครื่องจักรมาใช้นั้น ชาวบ้านจะใช้แรงงานในครอบครัวกันเอง วัตถุประสงค์บางอย่างสามารถหาได้จากในพื้นที่ เช่น ถ่าน ส่วนเหล็กแบบนั้นต้องซื้อมาจากจังหวัดอุบลราชธานีหรือกรุงเทพฯ ราคา กิโลกรัมละ ๑ บาท เล่ากันว่า ช้อนที่ใช้ตีเหล็กให้เข้ารูปนั้นหนักถึง ๘ ปอนด์ ต้องใช้คนถึง ๓ คนผลัดกันตีกว่าจะได้มา ๑ ชิ้น ในวันหนึ่ง ๑ ชาวบ้านจะได้มีดประมาณ ๑๐ เล่มต่อบ้าน (น้ำหนักหนึ่งถึงหนึ่งกิโลกรัมครึ่ง) ชาวบ้านจะใช้เวลาตีเหล็กราว ๕ - ๖ ชั่วโมงต่อวัน โดยเริ่มกันตั้งแต่ ๖ โมงเช้าจนถึงเที่ยงวัน เกือบทุกบ้านจะมีเตาเผาเหล็ก ประมาณว่าใน ๔ หมู่บ้าน มีเตาเผากว่า ๒๐๐ เตา และแต่ละบ้านหรือแต่ละเตาจะมีตราสัญลักษณ์หรือชื่อยี่ห้อของตนเอง เช่น นถ. หรือ บพ. เป็นต้น ตราไว้ที่หัวมีด ผลผลิตที่ได้ก็จะส่งไปขายร้านต่าง ๆ ในตัวจังหวัดรวมทั้งมีพ่อค้าจากต่างถิ่นมารับซื้อถึงที่ กล่าวกันว่าสินค้าดังกล่าวมีขายในทุกจังหวัดในแถบภาคอีสานรวมไปถึงชายในฝั่งลาวด้วย ราคาในสมัยนั้นตกราวเล่มละ ๑๕ บาท ขณะที่ต้นทุนตกราวเล่มละ ๕ - ๖ บาท

กระบวนการตีเหล็กได้เปลี่ยนแปลงไปเมื่อกรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย ได้เข้ามาส่งเสริมการตีเหล็กในตำบล โดยจัดให้ชาวบ้านไปดูงานที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. ๒๕๒๙ และจังหวัดแพร่ ในปี พ.ศ. ๒๕๓๔ หลังจากนั้นนายทุนในตำบลเริ่มสั่งเครื่องตีเหล็กจากบริษัทญี่ปุ่นผ่านบริษัทตัวแทนในจังหวัดแพร่ มาใช้ในการผลิต ๑ เครื่อง ราคา ๑๓๐,๐๐๐ บาท จนถึงปี พ.ศ. ๒๕๓๘ นายทุนดังกล่าวมีเครื่องจักรรวม ๘ เครื่อง ขณะที่ระยะเวลาการทำงานคงเดิมคือราว ๕ - ๖ ชั่วโมง แรงงานที่ใช้เพียงคนคุมเครื่องละ ๑ คน ผลิตได้วันละ ๑๐๐ เล่ม ได้ค่าแรงเล่มละ ๘ บาท เฉลี่ยแล้วคนงานจะได้เงินประมาณ ๘๐๐ บาท เมื่อเทียบกับอดีตแล้ว โรงงานดังกล่าวสามารถผลิตได้มากกว่าการใช้แรงงานคนมาก วัตถุประสงค์นั้น ส่งมาจากกรุงเทพฯ ราคา กิโลกรัมละ ๑๒ บาท ราคา มีดเล่มละ ๗๕ บาท ขณะเดียวกันในปี พ.ศ. ๒๕๓๔ ชาวบ้านที่เคยตีเหล็กมาก่อน ได้รวมกลุ่มกันขึ้น เพื่อแข่งขันกับเจ้าของโรงงาน

อาชีพหนึ่งที่พบในบางหมู่บ้าน เช่น ที่หมู่ ๙ ตำบลธาตุพนม และที่ตำบลโพนแพง ชาวบ้านจะปลูกดอกดาวเรืองและดอกกุหลาบกันมาก โดยส่งขายให้วัดในช่วงที่มีงานนมัสการพระธาตุพนมและส่งตลาดในกรุงเทพฯ รวมทั้งส่งนอกด้วย โดยเฉพาะดอกดาวเรือง

จุดเริ่มต้นการไปทำงานในต่างประเทศของชาวอำเภอธาตุพนมนั้น มีที่มาจากอดีตที่จังหวัดนครพนมเคยเป็นที่ตั้งแคมป์ของทหารอเมริกันในสมัยสงครามเวียดนาม (ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของสนามบินจังหวัดนครพนม) ทำให้ชาวนครพนมมีรายได้จากการเข้าไปทำงานบริเวณแคมป์ โดยรับจ้างปั่นสามล้อรวมทั้งเข้าไปรับจ้างทำงานในแคมป์ด้วย เนื่องจากได้รายได้สูง และได้เรียนรู้วิธีการทำงาน เมื่อทหารอเมริกันกลับไปประเทศ ก็มีชาวธาตุพนมบางส่วนถือโอกาสติดตามไปด้วย เพื่อไปหางานทำในเมืองนอกและก็มีหญิงบางรายที่แต่งงานไปกับทหารอเมริกันเลยทีเดียว

ประมาณปี พ.ศ. ๒๕๑๒ - ๒๕๑๕ มีการไปค้าแรงงานในต่างประเทศกันมาก โดยเฉพาะประเทศซาอุดีอาระเบีย สาเหตุที่นิยมไปทำงานในต่างประเทศกันมาก เพราะชาวบ้านเห็นว่ามีความได้สูง

สามารถปลดปล่อยหนี้สินที่มีอยู่ได้ และคาดไปว่าจะสามารถสร้างฐานะได้เป็นอย่างดี ในระยะเวลาที่รวดเร็ว แรงงานที่ไปจะมีทั้งชายและหญิง โดยแรงงานหญิงมักจะไปทำงานบริษัท เย็บผ้า ก่อสร้าง งานบ้าน เสริมสวย ส่วนแรงงานชายจะไปทำงานก่อสร้างเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งในอดีตก็มีการหลอกลวงกันมาก

วิถีการดำเนินชีวิต สมัยก่อนเมื่ออำเภอยังมีสภาพของความอุดมสมบูรณ์ทางทรัพยากรธรรมชาติ ชาวบ้านไม่ต้องดิ้นรนมาก ไม่คิดถึงการผลิตเพื่อขาย เพียงแต่ทำเพื่อบริโภคในครอบครัวเท่านั้น และไม่สะสมความมั่งคั่ง ในชีวิตประจำวันก็ไม่ต้องเดือดร้อนอะไร ในเมื่อข้าวอยู่ในยุ้ง ผักหาได้ตามท้องนา ปลูกก็อุดมสมบูรณ์ ชีวิตดำเนินไปโดยไม่ต้องคิดมาก เมื่อไม่ต้องเผชิญกับคำถามที่ว่า พรุ่งนี้จะกินอะไร การดำเนินชีวิตของชาวบ้านทั่วไปจึงเรียบง่าย แต่อย่างไรก็ตาม การที่มีเขตพื้นที่ติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้านบางครั้งก็ทำให้เกิดปัญหาในเรื่องการปล้นบ้าง แต่ก็ยังเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในอดีต ปัจจุบันปัญหาดังกล่าวหมดไปแล้ว ทั้งนี้เนื่องจากการข้ามไปมาหากันในสมัยก่อนนั้นทำได้ง่าย จึงเป็นช่องทางของการหลบหนีได้เป็นอย่างดี ชาวบ้านเล่าว่าสมัยก่อนอำเภอธาตุพนมได้ชื่อว่าเป็นดงเสือ เป็นยุคที่ดุเดือดมาก โจรมักเข้ามาปล้นทางฝั่งไทย แล้วหนีข้ามไปฝั่งลาว เป็นเช่นนี้เสมอมา แต่ปัจจุบันเมื่อการข้ามเขตแดนมีความเข้มงวดขึ้น ปัญหาดังกล่าวจึงหมดไป

นอกจากนี้ การมีพื้นที่ติดกับริมโขง ทำให้เกิดปัญหาน้ำเซาะริมตลิ่ง ซึ่งเป็นปัญหาที่มีมาแต่อดีต จวบกระทั่งปัจจุบัน ความแรงของกระแสน้ำลำน้ำโขงได้กัดเซาะพื้นที่ริมตลิ่งไปมาก โดยเฉพาะในหน้าน้ำ ปัจจุบันทางราชการได้เข้ามาแก้ไขปัญหาโดยการสร้างเขื่อนกั้นน้ำริมโขง ระยะทางประมาณ ๓ กิโลเมตร

เมื่อชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านเริ่มต้องดิ้นรนมากขึ้น เนื่องจากสภาพความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติร่อยหรอลงไป มีการแย่งชิงประโยชน์จากการใช้ทรัพยากรกันมากขึ้น ชาวบ้านเริ่มตื่นตัวในการสร้างฐานะ สะสมความมั่งคั่งกันมากขึ้น เมื่อการดำเนินชีวิตต้องพึ่งพาเงินตราเป็นหลัก การทำมาหากินที่แต่เดิมทำเพื่อบริโภคภายในครอบครัวอย่างเดียว ก็เปลี่ยนมาเป็นทำไว้เพื่อขายด้วย เกิดมีอาชีพต่าง ๆ เพิ่มขึ้น ซึ่งรวมถึงการไปทำงานรับจ้างทั้งในพื้นที่และต่างพื้นที่ เดิมการอพยพแรงงานของคนในวัยทำงาน ส่วนใหญ่เกิดขึ้นในช่วงหลังฤดูการทำนาเท่านั้น ครั้นพอถึงช่วงฤดูกาลทำนาก็จะกลับมาถิ่นฐานเดิมเพื่อทำนา แล้วก็กลับไปทำงานรับจ้างอย่างเดิม แต่ในระยะหลังการเคลื่อนย้ายแรงงานเปลี่ยนมาเป็นการไปทำงานต่างจังหวัดเป็นการถาวร และจะกลับถิ่นฐานเดิมเมื่อมีงานเทศกาลสำคัญ ๆ เท่านั้น ซึ่งการไปทำงานต่างพื้นที่นี้ก็รวมไปถึงการไปทำงานในต่างประเทศด้วย

ในเรื่องน้ำอุปโภคบริโภคนั้น ชาวบ้านที่นี่ได้อาศัยน้ำจากแม่น้ำโขงมานานจนกระทั่งมีน้ำประปาใช้ สมัยก่อนชาวบ้านจะไม่ไปตักน้ำที่ลำน้ำโขงเอง เพราะจะมีเจ้าแก่น้ำเครื่องปั้มน้ำมาสูบน้ำขึ้นมาพักไว้ในถังไว้ขาย ชาวบ้านที่ต้องการก็จะตักใส่รถเข็นไป ถ้าเมื่อใดที่เครื่องเสียชาวบ้านก็จะต้องลงไปตักน้ำโขงมาใช้กันเอง โดยนำมาใช้สารส้มแกว่งก่อน ทั้งไว้หนึ่งคืนจึงจะนำมาใช้ได้ สำหรับน้ำอาบหรือซักผ้า นั้น ชาวบ้านจะไปตักน้ำโขงนั้นเลยลำน้ำโขงจึงเป็นเสมือนสายธารที่หล่อเลี้ยงชีวิตชาวธาตุพนมมายาวนาน

ด้วยความที่ชีวิตมีแต่การทำมาหากิน ชาวบ้านจึงไม่มีเวลาหรือไม่มีสถานที่ที่พบปะสังสรรค์กันนัก คำมาก็กลับบ้าน ไม่มีกิจกรรมเพื่อความบันเทิงในหมู่บ้าน ดังนั้นชาวบ้านที่นี่ ทั้งผู้ใหญ่และเด็กต่างรอคอยและเร่งวันเร่งคืนให้ถึงงานเทศกาล หรืองานประเพณีตามวัดต่าง ๆ เร็ว ๆ เพราะในงานวัดจะมี แสง สี

เสียง มีการละเล่นต่าง ๆ มากมาย รวมทั้งมีรำวง หมอลำ (มีหมอลำกลอน หมอลำเรื่อง) ลิเก หนังตะลุงอีสาน ซึ่งเลียนแบบมาจากของใต้ หนังกวางแปลง ฟ้อนบุญญ (รำไปรอบ ๆ กระจ่า) เป็นต้น งานวัดถือว่าเป็นแหล่งบันเทิงที่สำคัญในยุคนั้นทีเดียว

ในงานวัดนี้ ชาวบ้านจะช่วยกันปลูก “กระท่อมล้อม” (คล้ายเพิงหรือปะรำรอบวัด) คนที่มางานบุญ ก็จะเข้าไปนั่งกันในปะรำดูการแสดง ซึ่งก็เป็นอีกโอกาสหนึ่งที่หนุ่มสาวจะได้มีโอกาสพบปะ พูดคุย เนื่องจากในยามปกติ หนุ่มสาวจะไม่ค่อยได้มีโอกาสในการพูดคุยกันเท่าใดนัก เพราะเป็นการไม่เหมาะสมไม่ควร หนุ่มสาวจะถือโอกาสนี้เกี่ยวพาราสักกัน

นอกจากงานวัดที่ว่าแล้ว ชาวบ้านหาแหล่งบันเทิงได้จากหนังชายยาที่เข้ามาฉายเก็บเงินถึงในหมู่บ้าน ซึ่งนาน ๆ จะเวียนมาสักครั้ง เจ้าของหนังจะทำโรงขึ้นมาใช้ผ้าล้อมรอบ เก็บเงินคนดู ถ้าใครไม่มีเงินจ่าย ก็ไปช่วยเจ้าของกรอเทพหนัง ก็จะได้เข้าดูฟรี สำหรับผู้ที่มีเงินมากหน่อยก็อาจจะเข้าไปหาความสำราญกันในตัวเมืองนครพนม เพราะในช่วงสงครามเวียดนาม มีแคมป์ทหารอเมริกันมาตั้งอยู่ ทำให้มีสถานบันเทิงต่าง ๆ เช่น บาร์ ไนต์คลับ เกิดขึ้นมาก

แหล่งบันเทิงอยู่กับบ้านอีกอย่างหนึ่งคือ วิทยุ แต่สมัยก่อนนั้นห่างไกล สัญญาณยังรับได้ไม่มากเท่าใดนัก ชาวบ้านก็จะนำสายทองแดงมาทำเป็นเสาอากาศสูง ๆ เพื่อรับคลื่น ก็สามารถรับคลื่นจากสถานีวิทยุจีนแดงได้ ครั้นบ้านเมืองเจริญขึ้น มีระบบไฟฟ้าใช้ และการสื่อสารรูปแบบต่าง ๆ เริ่มเข้ามาเผยแพร่ในชนบท ชาวบ้านพยายามหาเงินมาซื้อวิทยุ เครื่องเสียง โทรทัศน์ วิดีโอ มาไว้เพื่อสร้างความเพลิดเพลินให้กับสมาชิกในบ้านแทน ทำให้ชาวบ้านไม่ต้องออกไปหาความบันเทิงนอกบ้าน

เมื่อวิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไป **ประเพณี วัฒนธรรม** บางอย่างก็มีการเปลี่ยนแปลงไปบ้าง ประเพณีบางอย่างก็หายสาบสูญไป บางอย่างก็ยังคงอยู่ ซึ่งจากการสอบถามชาวธาตุพนมได้ให้ข้อมูลเพิ่มเติมในส่วนนี้ดังนี้

พิธีกรรมและความเชื่อในการทำนา ชาวธาตุพนมจะมีพิธีกรรมและความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ๔ ลักษณะ ทั้งนี้เพื่อมุ่งหวังให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านนับถือบันดาลให้การทำนาและชีวิตของตนเองราบเรียบและมีความสุข พิธีกรรมและความเชื่อดังกล่าวได้แก่ การนับถือศาลปู่ตา การขอฝนที่องค์พระธาตุพนม การจุดบั้งไฟ และการแห่นางแมว

การนับถือศาลปู่ตา ชาวบ้านเชื่อว่าผีปู่ตาจะบันดาลให้ชีวิตเป็นสุขและการทำงานได้ผล ดังนั้นในแต่ละหมู่บ้านจึงมีศาลปู่ตาของตนเอง และจะมีการทำพิธีกรรมเป็นประจำทุกปี เพื่อความเป็นสิริมงคลทั้งแก่ตนเอง ครอบครัว รวมถึงการทำมาหากินด้วย พิธีดังกล่าวจะมีขึ้นในวันที่ ๑๖ พฤษภาคม ของทุกปี ซึ่งเป็นช่วงที่จะเริ่มทำนา โดยพิธีกรรมจะเริ่มในตอนเช้า ชาวบ้านทุกครัวเรือนจะมาร่วมพิธี และจะต้องช่วยกันบริจาคเงินอย่างน้อยคนละ ๑ บาท เพื่อซื้อของเซ่นไหว้ เช่น ไก่ สุรา ปัจจุบันพิธีกรรมนี้ก็ยังมีให้เห็นได้ที่ตำบลนาถ่อน การทำพิธีดังกล่าวจะมีความแตกต่างกันในบางพื้นที่ ดังเช่น ที่ตำบลธาตุพนม ชาวบ้านเรียกศาลปู่ตานี้ว่า “ผีตาแฮก” บางพื้นที่ก็เรียกว่า “มหาสิทธิ์” บางบ้านก็เรียกว่า “ศาลเจ้าปู่” ซึ่งเปรียบเสมือนเจ้าของที่ที่คอยปกป้องรักษาสถานที่นั้น ๆ หรือคล้าย ๆ กับเป็นศาลเจ้าประจำบ้าน ซึ่งเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของชาวธาตุพนม ก่อนการทำนาแต่ละครั้ง ชาวบ้านจะมีการบอกกล่าว โดยการนำอาหารใส่กระทงตั้งไหว้ที่ที่เป็นที่อยู่ของผีตาแฮก

พิธีขอฝนที่องค์พระธาตุพนม ทุกปีราวปลายเดือนพฤษภาคม ชาวนาจะมารวมกันที่องค์พระธาตุในตอนเช้า เพื่อขอฝน

การจุดบั้งไฟ จะทำเป็นหมู่บ้านในช่วงเดือนมีนาคม - พฤษภาคม ในสมัยก่อนราวปี พ.ศ. ๒๕๓๓ หรือ พ.ศ. ๒๕๓๔ จะมีการจ้างคนทำบั้งไฟมาจากจังหวัดยโสธรและร้อยเอ็ด แต่ปัจจุบันชาวธาตุพนมสามารถทำบั้งไฟได้เอง แล้ว

การแห่นางแมว จะทำในช่วงที่ฝนแล้ง และชาวบ้านเชื่อว่าการแห่นางแมวจะช่วยให้งอกฝน แต่อำเภอธาตุพนมไม่ค่อยมีปัญหาในเรื่องฝนแล้ง เพราะฝนนั้นค่อนข้างดีและตกต้องตามฤดูกาล แต่ปัจจุบันก็ยังมีการแห่นางแมวให้เห็นอยู่บ้าง เช่น เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๑ เกิดภาวะฝนแล้ง ชาวบ้านที่ตำบลนาถ่อนจึงทำพิธีแห่นางแมวขอฝน

บุญมหาชาติหรือบุญพระเวส เป็นประเพณีงานบุญตามฮีตสิบสองของชาวอีสานโดยทั่วไป นิยมจัดขึ้นช่วงเดือน ๔ ซึ่งเป็นช่วงที่ชาวบ้านว่างเว้นจากภารกิจการงาน จึงถือเป็นโอกาสสำคัญของพุทธศาสนิกชนในการทำบุญทำทาน ในงานบุญพระเวส ชาวบ้านจะร่วมทำบุญพร้อมกันทั้งหมู่บ้าน แสดงให้เห็นถึงความสมานสามัคคี ความร่วมแรงร่วมใจของชาวบ้านได้เป็นอย่างดี ลูกหลานที่อยู่ต่างจังหวัดจะกลับมาร่วมในงานบุญนี้ ในสมัยก่อนชาวบ้านแต่ละหมู่บ้านจะเข้ามาร่วมขบวนเดินแห่ "ต้นเงิน" ไปวัด โดยแต่งกายในชุดพื้นบ้าน เป้าแคน ดิดพิณ ซึ่ง ร่วมขบวน แต่ปัจจุบันได้มีการปรับเปลี่ยนวิธีการแตกต่างไปจากดั้งเดิมมาก มีการประยุกต์เข้ากับยุคสมัยมากขึ้น เนื่องจากปัจจุบันเมื่อมีถนนหนทางสะดวกขึ้น วัฒนธรรมเริ่มแปรเปลี่ยนไป ขบวนเดินแห่ปรับเปลี่ยนมาใช้รถร่วมขบวนมากขึ้น ดนตรีที่เคยเป็นแคนและซิ่ง ก็เปลี่ยนมาเป็นเพลงลูกทุ่ง รำวง ใช้เครื่องดนตรีสากลบรรทุกมาในรถร่วมขบวน เปิดเครื่องเสียงแทน ใช้ลำโพงขยายเสียง การแต่งกายก็เปลี่ยนไปตามยุคสมัย

ภาพความเปลี่ยนแปลงในงานบุญพระเวสยุคใหม่ ที่มีรูปแบบแตกต่างไปจากงานบุญสมัยก่อนอย่างมาก แต่สิ่งหนึ่งที่ยังคงพบได้ คือ ความสมานสามัคคีร่วมแรงร่วมใจของชาวบ้านในงานบุญดังกล่าว ในภาพเป็นงานแห่บุญพระเวส วัดศรีบัวบาน ต.ฝั่งแดง อ.ธาตุพนม

ประเพณีสงกรานต์ จะเป็นงานใหญ่ของชาวธาตุพนม สมัยก่อนจะมีการละเล่นต่าง ๆ เช่น มะข่า (น่าจะหมายถึงลูกข้างของภาคกลาง) สะบ้า ไม้โยกเยก (ต่อขา) เขยียบกะลามะพร้าว (เดินกะลา) บั้งกะโต (คล้ายการหมุนเครื่องหมุน โดยผู้เล่นนั่งลง จับมือกันเป็นวง เขยียบปลายเท้าชนกัน แล้วยกตัวขึ้นหมุน) ตีคลี ตีจับ และวัวต่าง เป็นต้น ส่วนพิธีการทางวัดจะมีการก่อเจดีย์ทราย การสรงน้ำพระ การทำบุญ

ปัจจุบันการละเล่นดังกล่าวห่างหายไป จนกระทั่งสงกรานต์ปีที่ผ่านมา กำนันตำบลธาตุพนมได้พยายามฟื้นฟูการละเล่นเก่า ๆ ขึ้นมา ได้แก่ ชักเย่อ ตีจับ วิ่งกระสอบ การเล่นบักบ้า การตีคลี และ

กินวิบาก เป็นต้น เพื่อเป็นการส่งเสริมการเล่นสมัยก่อน เพราะเด็ก ๆ ในยุคหลัง ๆ ไม่รู้จักการเล่นดังกล่าวแล้ว

งานแต่งงาน ใช้พิธีผูกข้อมือ บายศรีสู่ขวัญ และมักจะทำพิธีที่บ้านเจ้าสาว โดยมีพราหมณ์เป็นผู้ทำพิธีให้ นอกจากนี้ยังมีประเพณีการป้อนไข่ของบ่าวสาวด้วย โดยในพิธีจะแบ่งไข่ออกเป็น ๒ ส่วนตามความยาว เพื่อให้บ่าวสาวกินกันคนละครึ่ง และต้องกินให้หมดในคราวเดียว โดยเชื่อว่า เพื่อให้เกิดความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ให้มีความเสียสละ เอื้อเฟื้อซึ่งกันและกัน ซึ่งปัจจุบันประเพณีนี้ก็ยังมีอยู่ นอกจากนี้ยังมีพิธี “การวะสัมา” เป็นการแสดงความนอบน้อมต่อผู้ใหญ่ โดยนำเทียน ๑ คู่มามัดติดกันแล้วพันด้วยใบพุทธรักษา พร้อมทั้งมีหมอน ผ้าห่ม หรือผ้าเช็ดตัว นำไป ไหว้ผู้ใหญ่ ขณะเดียวกันก็มีพิธี “สัมาล่วม” คือ ไหว้ผู้ที่เป็นพ่อสื่อแม่สื่อด้วย เครื่องไหว้ก็จะไม่ต่างกันกับการไหว้ผู้ใหญ่

ประเพณีลงช่วง ในช่วงฤดูหนาว หลังจากนำข้าวขึ้นยุ้งแล้ว ในตอนกลางคืน ชาวบ้านก็จะมานั่งรวมตัวกันกลางบ้าน มีการปลุกเพิงทำปะรำ มุงหลังคาด้วยหญ้าแฝก หญ้าคา ก่อไฟบัง จุดตะเกียงข้างเพื่อให้แสงสว่าง สาว ๆ จะลงมานั่งเพื่อลงช่วงเข็นฝ้ายกัน หนุ่ม ๆ เมื่อเห็นแสงไฟยามค่ำคืนก็จะรู้ว่าบ้านนี้มีการลงช่วงกัน หนุ่ม ๆ ก็จะเข้ามาช่วยเหลือและถือโอกาสเกี่ยวพาราสีไปด้วย ซึ่งประเพณีดังกล่าวห่างหายไปแล้ว

ประเพณีการแข่งขันเรือยาวประจำปี ในสมัยก่อนนั้นจะจัดให้มีการแข่งเรือยาวกันภายในเขตอำเภอ ลักษณะเรือที่ใช้แข่งจะเป็นเรือพายขนาดเล็ก (ชาวบ้านเรียกกันว่า เรือตุ้) ผู้ชนะจะได้รางวัลเป็นเหล็ก การแข่งเรือเป็นการเล่นกันเพื่อสาระแห่งความสนุกสนานมากกว่าเอาจริงเอาจัง ปัจจุบันก็ยังมีการแข่งเรือกันอยู่ แต่ก็มีพัฒนาการไปมากขึ้น โดยจัดแข่งระหว่างหมู่บ้านแถบอีสาน รวมทั้งจากประเทศลาว ปัจจุบันรางวัลจะมีทั้งเงินสดและถ้วยรางวัล เรือที่ใช้แข่งก็เปลี่ยนเป็นเรือยาว ขนาด ๒๐ - ๓๐ ฝีพาย ในช่วงระยะเวลาเดียวกันนี้ ก็จะเป็นช่วงความสนุกของเด็ก ๆ ด้วยเพราะในช่วงเดือน ๑๑ จะเป็นหน้าน้ำ โดยน้ำจะไหลลงมาจากเขามาตามแม่น้ำลำคลอง พร้อม ๆ กันนี้จะมีเมล็ดพืชชนิดหนึ่ง เรียกว่า “หมากบัว” เด็ก ๆ จะแข่งกันว่าลงไปเพื่อเก็บตัวหมากบัวนี้มาเล่นกัน

ปัจจุบันสภาพวัฒนธรรมของธาตุพนมพยายามที่จะรื้อฟื้นวัฒนธรรม ประเพณีต่าง ๆ รวมทั้งการเล่นด้วย ไม่ว่าจะเป็นการเล่นพื้นบ้านของเด็ก ๆ การแสดงพื้นบ้าน ดนตรีพื้นบ้าน เช่น การเป่าแคน ดิดพิณ หมอลำ เป็นต้น

สำหรับ **การศึกษา** ในอดีต ชาวบ้านทั่วไปนิยมส่งลูกหลานให้เรียนหนังสือเพียงจบการศึกษามัธยม บัณฑิต (ประถมศึกษาปีที่ ๔) เท่านั้น จากนั้นก็จะให้ลูกหลานออกจากโรงเรียนมาช่วยทำไร่ทำนา หรือช่วยเลี้ยงควายที่บ้าน สถานที่ศึกษาในช่วงแรก ๆ นั้น ใช้ศาลาวัด ที่ใดที่ไม่มีครู ก็ได้อาศัยพระช่วยทำหน้าที่เป็นครูให้แทน ส่วนใหญ่เด็กที่เรียนก็จะเป็นเด็กผู้ชาย จะมีเด็กผู้หญิงบ้างแต่ก็ไม่มาก ศูนย์กลางของการเรียนในสมัยนั้นจะอยู่ที่ตัวอำเภอ สำหรับนักเรียนจากต่างตำบลที่เข้ามาเรียนที่ตัวอำเภอ จะต้องมาพักค้างที่วัดพระธาตุพนม วันเสาร์ - อาทิตย์ จึงจะได้กลับบ้าน จนถึงช่วงปี พ.ศ. ๒๔๕๗ - ๒๔๕๘ สถานการศึกษาจึงได้ขยายจากอำเภอสู่ตำบลและหมู่บ้านบ้าง แต่ชาวบ้านก็ไม่นิยมส่งลูกเรียนต่อใน

ชั้นสูง ๆ เนื่องจากฐานะยากจน และการเดินทางลำบาก ถึงแม้ว่าในช่วงต่อมาก็จะเริ่มมีถนนและเริ่มมีรถสองแถวที่รอบตัวรถทำด้วยไม้ (หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า รถคอกหมู) วิ่งบ้างแล้วก็ตาม แต่การเดินทางก็นับว่ายังลำบากอยู่ ชาวบ้านก็มักจะไม่ส่งลูกเรียนต่อ ผู้ที่ได้เรียนต่อมักจะเป็นเด็กที่มีแววเรียนหนังสือหรือเก่งแต่ก็โดยอาศัยการผลักดันหรือสนับสนุนของครูบาอาจารย์ของโรงเรียนเท่านั้น

เมื่อ ๔๐ - ๕๐ ปีก่อน โรงเรียนระดับมัธยมในอำเภอที่เป็นของรัฐบาล มีการเปิดสอนถึงชั้นมัธยมศึกษา (ตามระบบเก่าในสมัยนั้น คือประถมศึกษาปีที่ ๗) เท่านั้น หากจะเรียนสูงกว่านั้นก็ต้องเดินทางไปเรียนที่จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งต่อมาโรงเรียนมัธยมที่อำเภอธาตุพนม ได้เปิดสอนถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ (หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า มัธยม ๖) สำหรับผู้ที่เรียนต่อชั้นมัธยม ๗ และ ๘ (ม.ศ. ๔ - ม.ศ. ๕) ก็จะต้องเดินทางไปเรียนที่จังหวัดอุดรธานี

จะเห็นได้ว่า การเดินทางและฐานะความเป็นอยู่เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อระดับการศึกษาของลูกหลาน ซึ่งต่างจากปัจจุบันที่มีค่านิยมในการส่งเสริมให้ลูกเรียนสูง ๆ ถึงแม้ทางบ้านจะมีฐานะไม่ค่อยดีก็ตาม แต่ก็พยายามขวนขวายหาเงินส่งเสียเพื่อให้ลูกหลานได้เรียนสูง ๆ โดยหวังว่าลูกหลานจะได้ไม่ต้องลำบาก ทำงานหนัก ๆ เช่นคนในสมัยก่อน

อำเภอธาตุพนมได้ผ่าน *อุบัติภัย* หลายครั้งที่สร้างความเสียหายให้แก่ชีวิตและทรัพย์สิน ได้แก่ การเกิดอุทกภัยในปี พ.ศ. ๒๕๑๑ ที่อำเภอธาตุพนมเกิดภาวะน้ำท่วมในตลาด ชาวบ้านต้องอาศัยเรือแทนรถ แต่ท่วมอยู่ไม่นานและมาเกิดน้ำท่วมใหญ่อีกครั้ง ในปี พ.ศ. ๒๕๑๔ โดยท่วมทั้งอำเภอ ครั้งนั้นน้ำท่วมอยู่นานเป็นเดือน การบรรเทาทุกข์ของทางราชการในสมัยนั้นยังมีไม่มากนัก เนื่องจากยังห่างไกลความเจริญ จึงต้องปล่อยไปตามธรรมชาติ ทางการได้นำอาหารมาช่วยที่ตำบลอุ่มเหมา และตำบลฝั่งแดง

ในปี พ.ศ. ๒๕๑๔ เกิดเหตุการณ์ไฟไหม้ที่ตัวตลาด แต่ความเสียหายก็ไม่มากเท่าใดนัก ช่วงนั้นเป็นช่วงเวลาเดียวกับที่น้ำท่วมอำเภอธาตุพนม และเป็นช่วงเวลาเดียวกับที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช มาเยี่ยมเยียนราษฎรพอดี

นอกจากนั้นยังมีเหตุการณ์ความไม่สงบในพื้นที่อำเภอธาตุพนมเกิดขึ้น เนื่องจาก *ความขัดแย้งทางสังคมและการเมือง* ที่สำคัญ ซึ่งหลังจากที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำการรัฐประหารและใช้ระบอบเผด็จการในการปกครองประเทศ ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวใต้ดินของขบวนการคอมมิวนิสต์ โดยออกปลุกระดมมวลชนในเขตชนบท โดยเฉพาะที่อำเภอธาตุพนม พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยเข้ามาเคลื่อนไหวตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๔ จนเกิดการปะทะกับกองกำลังฝ่ายรัฐบาลที่บ้านนาบัว ตำบลเรณูนคร อำเภอธาตุพนม (ปัจจุบันได้รับการยกฐานะขึ้น เป็นอำเภอเรณูนคร) เมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๘ ที่รู้จักกันในนาม "วันเสียงปืนแตก" ซึ่งถือเป็นวันเริ่มต้นของสงครามปฏิวัติปลดปล่อยประชาชนจากรบอบเผด็จการทหาร

แต่การปราบปรามอย่างจริงจังของทางราชการ เพิ่งมาเริ่มต้นในสมัยที่จอมพลถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรี เขตงานภูพานซึ่งต่อมายกฐานะขึ้นเป็นฐานที่มั่นภูพาน ได้เพิ่มความสำคัญในการรบและการขยายงานปลุกระดมมวลชนของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยมากขึ้นเป็นลำดับ และเมื่อนายจิตร ภูมิศักดิ์ ได้เข้าป่าร่วมงานกับเขตภูพาน ก็ได้เข้าไปมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาวัฒนธรรมทางการเมืองให้กับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ดังจะเห็นได้จากบทเพลงที่สำคัญที่สุดบทหนึ่งของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ที่ต่อมากลายเป็นเพลงเปิดรายการของสถานีวิทยุเสียงประชาชน

แห่งประเทศไทยของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเขตงาน (ฐานที่มั่น) ภูพาน ที่มีพื้นที่หลักครอบคลุมอำเภอธาตุพนมอยู่ด้วย นั่นก็คือ “เพลงภูพานปฏิวัติ” ซึ่งแต่งและเรียบเรียงทำนองโดย นายจิตร ภูมิศักดิ์ นั่นเอง

สถานการณ์ความตึงเครียดและการปะทะกันระหว่างสองฝ่ายได้คลี่คลายลง และได้เริ่มปะทุขึ้นอีกครั้งเมื่อเกิดเหตุการณ์ ๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๙ มีนักศึกษาจากหลายสถาบันเดินทางเข้าป่าในเขตฐานที่มั่นภูพานเป็นจำนวนมาก ในจำนวนนี้มีอดีตผู้นำนักศึกษาที่สำคัญหลายคน อาทิ นายธีระยุทธ บุญมี นายวิสา คัญทัพ และนายแพทย์เหวง โตจิราการ เป็นต้น

เมื่อมีคำสั่งนายกรัฐมนตรีที่ ๖๖/๒๕๒๓ ในสมัยที่พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เป็นนายกรัฐมนตรี สถานการณ์การสู้รบระหว่างฝ่ายรัฐบาลและพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยก็ค่อย ๆ คลี่คลายไปในทางที่ดีขึ้นเรื่อย ๆ จนมีกองกำลังของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยทยอยออกมารายงานตัวเป็นผู้ร่วมพัฒนาชาติไทยมากขึ้นเรื่อย ๆ จนเขตภูพานได้ยุติการทำงานของตนลง ในที่สุดเหลืออดีตให้พบเห็นได้ในนามของผู้ร่วมพัฒนาชาติไทยและหมู่บ้านพัฒนาชาติไทยในเขตอำเภอธาตุพนม ซึ่งปัจจุบันทุกหน่วยราชการก็ให้การต้อนรับและปฏิบัติต่อเช่นเดียวกันและเท่าเทียมกันกับคนไทยอื่น ๆ ในพื้นที่ ผู้ร่วมพัฒนาชาติไทยหลายคนในอำเภอธาตุพนมได้กลายมาเป็นผู้นำชุมชนทั้งที่เป็นกำนันและผู้ใหญ่บ้าน

เหตุการณ์สำคัญที่กระทบกระเทือนจิตใจของชาวนครพนมอย่างมากก็คือ การทรุดตัวลงขององค์พระธาตุพนม เนื่องจากแต่ครั้งอดีตกาลเป็นต้นมา ศูนย์รวมทางจิตใจของชาวธาตุพนมจะอยู่ที่องค์พระธาตุพนม ดังจะเห็นได้ว่า ถึงแม้ว่าการเดินทางจะยากลำบากอย่างไรก็ตาม คนจากทั่วสารทิศ รวมทั้งผู้คนจากฝั่งลาวจะพากันหลั่งไหลมานมัสการองค์พระธาตุพนมในงานเทศกาลประจำปีอย่างคับคั่ง เนื่องจากมีความศรัทธาและนับถือพระธาตุพนม งานนมัสการพระธาตุพนมที่จัดขึ้นทุกปี ในราวเดือนสามหรือเดือนกุมภาพันธ์ ชาวบ้านจะถือว่าวันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓ เป็นวันเปิดงานนมัสการองค์พระธาตุพนม ชาวบ้านจะใช้การเดินทางเท้าตามคันทากันมา บางคนที่อยู่ไกล ๆ ก็ใช้เวลาเดินทางกันมานานเป็นแรมเดือน เพราะเชื่อว่าผู้ที่ได้มานมัสการจะเป็นบุญเป็นกุศล ชาวบ้านที่มาก็จะหาข้าวสารมาเพื่อใช้หุงหากันเองระหว่างทาง รวมทั้งเพื่อเตรียมใส่บาตรด้วย ชาวบ้านที่หลั่งไหลกันมาจะไปตั้งแค้มป์กันได้ต้นไม้รอบ ๆ องค์พระธาตุพนม ส่วนคนจากฝั่งลาวเมื่อมานมัสการพระธาตุพนมก็จะมาโดยเรือ โดยสมัยก่อนจะเป็นเรือกำปั่น รวมทั้งเรือหางยาว

พระธาตุพนมอันเป็นเจดีย์คู่เมืองพังทลายลง

พระธาตุพนมองค์เดิมก่อนทางราชการซ่อม สูง ๔๓ เมตร

เมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม ๒๕๑๘ ตรงกับวันจันทร์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๙ ปีเถาะ เกิดเหตุการณ์สำคัญกับองค์พระธาตุพนม นั่นคือ การทนต์ดวงมาขององค์พระธาตุพนมทั้งองค์ เมื่อชาวบ้านที่อยู่ ใกล้เคียง ทั้งชาวไทยและลาวทราบข่าว ต่างพากันมาที่บริเวณองค์พระธาตุพนม เสียงชาวบ้านร้องไห้กันระงม มีเสียงวิพากษ์วิจารณ์กันไปต่าง ๆ นานา ถึงเหตุการณ์ในครั้งนี้ว่าอาจเป็นลางไม่ดี และอาจมีเหตุการณ์ร้ายแรง อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น อย่างไรก็ตามก็ไม่มีเหตุการณ์ร้ายแรงใด ๆ เกิดขึ้น

องค์พระธาตุพนมได้พังทลายลงไปทางทิศตะวันออกทั้งองค์ ทับสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ ที่รายรอบ บริเวณนั้นเสียหายหมด ไม่ว่าจะเป็นกำแพงแก้ว หอพระทางทิศเหนือและทิศใต้ ธาตุหอบูชาข้าวพระ ศาลาการเปรียญ และวิหารหอพระแก้ว ทั้งนี้มีสาเหตุมาจากฐานเดิมของพระธาตุเก่าและมุขพังมากจน ไม่สามารถทานน้ำหนักส่วนบนได้ ประกอบกับช่วงนั้นฝนตกติดต่อกันหลายวัน บางครั้งก็ตกหนักและ เกิดพายุด้วย

ในช่วงที่มีการรื้อถอนและขนย้ายซากปรักหักพังขององค์พระธาตุนั้น กรมศิลปากรได้พบวัตถุ สิ่งของที่มีค่ามากมาย ซึ่งต่อมาของเหล่านี้บางส่วนได้นำบรรจุไว้ในพระธาตุองค์ใหม่ บางส่วนก็เก็บไว้ใน พิพิธภัณฑสถานพระธาตุพนม ซึ่งการก่อสร้างพระธาตุองค์ใหม่แล้วเสร็จในปี พ.ศ. ๒๕๒๒

เนื่องจากอำเภอธาตุพนมเป็นที่ตั้งขององค์พระธาตุพนม ซึ่งเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมืองโดยเฉพาะได้เป็นศูนย์รวมจิตใจอันสำคัญและศักดิ์สิทธิ์ของชาวพุทธในลุ่มแม่น้ำโขง จึงเห็นได้ว่าแม้กระทั่ง เจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินได้เสด็จมานมัสการ รวมทั้งเป็นองค์ประธานในการประกอบพระราชพิธีที่สำคัญ ๆ ขององค์พระธาตุพนมมาอย่างต่อเนื่อง ดังรายละเอียด ดังนี้

(๑) พ.ศ. ๒๔๘๗ รัฐบาลได้ทำพิธียกฉัตรทองคำขึ้นประดิษฐานไว้ที่ยอดองค์พระธาตุ โดย นิมนต์เจ้าคณะจังหวัดภาค ๓ ภาค ๔ ทั้ง ๑๕ จังหวัด และเจ้าคณะตรวจการทั้งภาคธรรมยุติก และมหานิกาย และเจ้าคณะฝั่งซ้าย แต่หลวงพระบางลงมาถึงปากเซ ร่วมสวดมนต์ในพิธีครั้งนี้ด้วย จึงนับว่าเป็น มหาสังฆสันนิบาตที่หาดูได้ยากในภาคอีสาน ซึ่งแต่เดิมแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จมาเป็น องค์ประธานในพิธี แต่เนื่องจากเหตุการณ์ของโลกไม่ปกติ

(๒) วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๘ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ นำข้าราชการบริหารเสด็จมาทรงนมัสการและประกอบพระราชพิธีสมโภชองค์พระธาตุพนม

(๓) วันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๓ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (กิตติ โสภณ) สมเด็จพระสังฆราช เสด็จนำผ้าพระกฐินพระราชทานมาทรงทอด ณ วัดพระธาตุพนม

(๔) วันที่ ๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จมาบำเพ็ญพระราชกุศลวิสาขบูชาที่พระธาตุพนม และทรงปลูกต้นราชพฤกษ์ (ต้นคูณ) ที่กลางสนามหญ้าด้านเหนือ

(๕) วันที่ ๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๗ สมเด็จพระศรีนครินทร์ฯ พระบรมราชชนนี เสด็จเยี่ยม ตำรวจชายแดน และนมัสการพระบรมธาตุฯ แล้วทรงปลูกต้นราชพฤกษ์ไว้ที่สนามทางด้านเหนือ ทิศตะวันตกของต้นราชพฤกษ์ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปลูกไว้

(๖) ปี พ.ศ. ๒๕๑๐ สมเด็จพระพุทธิชโนรส สมเด็จพระสังฆราชแห่งพระราชอาณาจักรลาว พร้อมด้วยคณะได้เคยเสด็จมานมัสการองค์พระธาตุพนมและมาประทับค้างคืนที่วัดพระธาตุพนมนี้

(๗) วันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๘ ถึงวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๙ มิ่งานสมโภช พระอุรังคธาตุ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ได้

เสด็จมาเป็นองค์ประธานในพิธี สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก ทรงเป็นประธาน เจริญพระพุทธมนต์

(๘) งานวันพระราชพิธีบรมจุพระอัฐิธาตุ ระหว่างวันที่ ๒๑ - ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๒

๘.๑) วันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๒ มีพิธีแห่พระอัฐิธาตุไปตามถนนสายต่าง ๆ ในเขต สุขาภิบาลธาตุพนม เพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้สักการะ

๘.๒) วันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๒ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงเสด็จมาเป็นประธานยกฉัตรทองคำขึ้นไปประดิษฐานบนยอดพระเจดีย์

๘.๓) วันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ พร้อมด้วยพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ ทรงเสด็จมาอัญเชิญพระอัฐิธาตุขึ้นไปประดิษฐานไว้ในองค์พระธาตุทางทิศตะวันออก

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถทรงลงพระปรมาภิไธยในแผ่นศิลาจารึก

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ พร้อมด้วยสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ ทรงอัญเชิญพระอัฐิธาตุขึ้นไปประดิษฐานไว้ใน องค์พระธาตุทางทิศตะวันออก

พระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ทรงอัญเชิญฉัตรทองคำขึ้นไป ประดิษฐานบนยอดพระเจดีย์

(๙) วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๒ นายกรัฐมนตรีของไทย ขณะนั้นคือ พลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ และนายกรัฐมนตรีสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว นายโกษร พรหมวิหาร ได้มาร่วมกันเป็นประธานเปิดงานนมัสการพระธาตุพนม (ตามประเพณีนิยมงานนมัสการองค์พระธาตุพนมจะตรงกับวันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๓ ซึ่งจริง ๆ คือตรงกับวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ซึ่งทางวัดดำเนินการเป็นการภายในแล้ว แต่ทำพิธีเปิดอย่างเป็นทางการโดยมีนายกรัฐมนตรีของทั้งสองประเทศมาเปิดในวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์)

(๑๐) เดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๓๓ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จมานมัสการองค์พระธาตุพนม

(๑๑) วันที่ ๒๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๗ พระบาทสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีนาถ ทรงเสด็จมาบรรจุวัดถุมงคลที่องค์พระธาตุพนมและทรงเปิดป้ายถนนกุศลรัชฎาการ

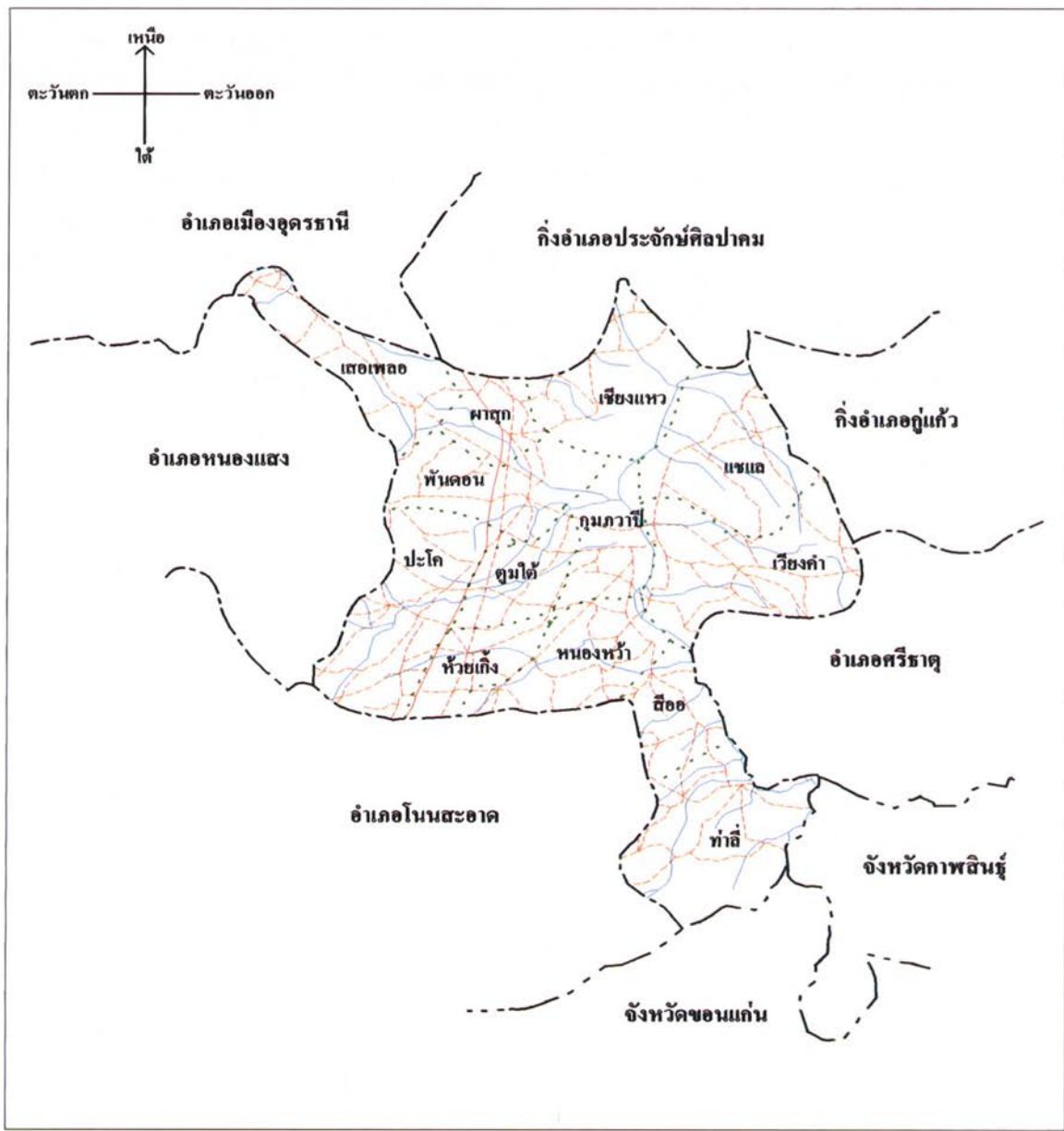
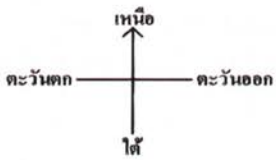
พระธาตุพนมบรมเจดีย์ วัดพระธาตุพนม อ.ธาตุพนม จ.นครพนม
สูง ๕๓ เมตร กว้าง ๔ เมตร รวม ๕๗ เมตร

ถึงแม้ว่าอำเภอธาตุพนมจะมีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นหลาย ๆ ด้านก็ตาม แต่สิ่งหนึ่งก็ไม่มี การเปลี่ยนแปลงก็คือ ความเคารพเลื่อมใสที่ชาวบ้านมีต่อองค์พระธาตุพนม ดังจะเห็นได้จากงานนมัสการ องค์พระธาตุพนมในปัจจุบันก็ยังเป็นงานใหญ่ประจำจังหวัดทีเดียว ผู้คนรุ่นหลังก็มีศรัทธาไม่น้อยไปกว่า คนในสมัยก่อน

แผนที่อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

0 10 20 กิโลเมตร

สัญลักษณ์

- เขตจังหวัด
- เขตอำเภอ
- เขตตำบล
- ถนนคอนกรีต ถนนลาดยาง
- - - ถนนลูกรัง พื้นถนนอ่อน

- แม่น้ำ คลอง ห้วย
- หนอง บึง

จัดทำโดย : กรมการผังเมือง กระทรวงมหาดไทย

๓ อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

๓.๑ สภาพทั่วไป

ตำแหน่งที่ตั้ง

อำเภอกุมภวาปีตั้งอยู่ทางทิศใต้ของจังหวัดอุดรธานี ห่างจากตัวจังหวัด ๔๓ กิโลเมตร ทิศเหนือติดต่อกับอำเภอเมืองอุดรธานี อำเภอหนองหาน และกิ่งอำเภอประจักษ์ศิลปาคม ทิศใต้ติดต่อกับอำเภอโนนสะอาด จังหวัดอุดรธานีและอำเภอกระนวน จังหวัดขอนแก่น ทิศตะวันออกติดต่อกับอำเภอหนองหาน อำเภอศรีธาตุ และกิ่งอำเภอกู่แก้ว และทิศตะวันตกติดต่อกับอำเภอหนองแสง

สภาพพื้นที่

อำเภอกุมภวาปีมีเนื้อที่ประมาณ ๘๑๗.๔๑๓ ตารางกิโลเมตร ลำน้ำสำคัญของอำเภอกุมภวาปี ได้แก่ หนองหาน ซึ่งเป็นแหล่งน้ำขนาดใหญ่ มีเนื้อที่ประมาณ ๑๘,๐๑๕ ไร่ เชื่อมกับลำน้ำป่าว

การคมนาคมส่วนใหญ่ใช้เส้นทางคมนาคมทางบก โดยอาศัยทางหลวงแผ่นดินที่สำคัญ ได้แก่ ทางหลวงแผ่นดินหลายเลข ๒ (ขอนแก่น - อุดรธานี - หนองคาย) เชื่อมระหว่างอำเภอโนนสะอาด อำเภอกุมภวาปี และอำเภอเมืองอุดรธานี

ประชากรและอาชีพ

อำเภอกุมภวาปีมีประชากรรวมทั้งสิ้น ๑๔๘,๒๘๖ คน* ประชาชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ถึงร้อยละ ๘๐ ประกอบอาชีพในการทำนา รองลงมาได้แก่ การทำไร่อ้อย มันสำปะหลังและปอ

การปกครอง

พื้นที่การปกครองของอำเภอกุมภวาปี แบ่งออกเป็น ๑๓ ตำบล* ได้แก่ กุมภวาปี พันดอน เวียงคำ เสอเพลอ ปะโค แชนแล ท่าลี่ หนองหว้า ตุมใต้ เชียงแหว ผาสุก ห้วยเก็ง และสีอ

๓.๒ ประวัติความเป็นมาของอำเภอ

ถ้าหากศึกษาจากหลักฐานทางเอกสาร เช่น จากตำนาน พงศาวดารและคำบอกเล่าในท้องถิ่น ความเก่าแก่ของบริเวณที่เป็นอำเภอกุมภวาปีในปัจจุบัน ประวัติความเป็นมาของพื้นที่ในเขตอำเภอกุมภวาปีก็ย้อนไปได้แค่สมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเท่านั้น แต่ถ้าหากมองจากหลักฐานทางด้านโบราณคดีแล้ว ความเก่าแก่ของอำเภอนี้สามารถย้อนไปถึงยุคบ้านเชียงในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้นได้เหตุที่เป็นดังนี้ก็เพราะสภาพแวดล้อมและตำแหน่งที่ตั้งบริเวณอำเภอกุมภวาปีเป็นแหล่งหนองน้ำขนาดใหญ่ที่เรียก ทะเลสาบก็ว่าได้ เป็นแหล่งน้ำจืดที่สำคัญและบริเวณโดยรอบของแอ่งน้ำก็มีที่ราบลุ่มที่เหมาะสมกับการเพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหาร และพื้นที่ตอนรวมทั้งพื้นที่ตามชายเขตภูเขาที่ผู้คนเป็นจำนวนมากสามารถตั้งหลักแหล่งชุมชนที่อยู่อาศัยได้ โดยมีพัฒนาการตั้งแต่เป็นชุมชน

* ส่วนการทะเบียนราษฎร สำนักบริหารการทะเบียน กรมการปกครอง ข้อมูลปี ๒๕๔๐

* สำนักบริหารการปกครองท้องที่ กรมการปกครอง ข้อมูลปี ๒๕๔๐

บ้านเมืองจนเป็นรัฐได้ การเกิดบ้านเมืองขึ้นในบริเวณรอบ ๆ ทะเลสาบน้ำจืดนั้น นับได้ว่าเป็นรูปแบบอย่างหนึ่งที่พบในที่อื่น ๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อย่างเช่น บริเวณรอบ ๆ ทะเลสาบคุนหมิงและทะเลสาบตาลีในยูเนียนที่เป็นศูนย์กลางของรัฐโบราณ เช่น อาณาจักรเตียนและน่านเจ้า หรืออย่างในดินแดนประเทศไทยก็ได้แก่ หนองหานสกลนครที่มีเมืองโบราณขนาดใหญ่และชุมชนใหญ่น้อยมากมายที่พัฒนามาแต่สมัยยุคเหล็กกว่า ๒,๐๐๐ ปีขึ้นไป หรืออย่างกว๊านพะเยาในภาคเหนือของประเทศไทยที่เป็นที่ตั้งของเมืองพะเยาอันเก่าแก่ที่สุดในแอ่งเชียงราย เป็นต้น

หนองหานกุมภวาปีนับเป็นทะเลสาบแห่งหนึ่งที่มีสภาพแวดล้อมเอื้ออำนวยให้มีพัฒนาการของชุมชนบ้านเมืองขึ้นอย่างสืบเนื่องมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ทีเดียว พัฒนาการของชุมชนบ้านเมืองในบริเวณอำเภอกุมภวาปีรอบ ๆ หนองหาน อาจแบ่งออกได้เป็น ๓ ระยะเวลาด้วยกัน คือ ช่วงเวลาสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในยุคเหล็ก ประมาณ ๒,๕๐๐ ปีลงมา จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ระยะเวลาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ลงมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๑๙ นับเป็นสมัยทวารวดี - ลพบุรี และช่วงเวลาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ - ๒๒ ลงมาจนถึงสมัยปัจจุบันที่เรียกว่า ยุควัฒนธรรมล้านช้างก็ว่าได้

สมัยแรก ในยุคก่อนประวัติศาสตร์นั้น บริเวณรอบ ๆ หนองหานกุมภวาปี เป็นรอยต่อระหว่างวัฒนธรรมบ้านเชียงของแอ่งสกลนครกับวัฒนธรรมยุคเหล็กของกลุ่มน้ำมูล - สี ในแอ่งโคราช ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะบริเวณหนองหานกุมภวาปีตั้งอยู่ในบริเวณเชิงเขาภูพานที่แบ่งแอ่งสกลนครทางเหนือออกจากแอ่งโคราชทางใต้ เทือกเขานี้ทำหน้าที่เป็นสันปันน้ำที่แบ่งลำน้ำที่ไหลลงจากเทือกเขาภูพานทางด้านเหนือให้ไปลงแม่น้ำโขง ลำน้ำสำคัญทางซีกเหนือของเทือกเขาภูพานก็คือ ลำน้ำห้วยหลวงและลำน้ำสงครามในเขตอำเภอมืองและอำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี อันเป็นแหล่งกำเนิดของวัฒนธรรมบ้านเชียงในแอ่งสกลนคร กับลำน้ำที่ไหลลงจากเทือกเขาทางซีกใต้ลงสู่หนองหานกุมภวาปี อันเป็นต้นน้ำของลำน้ำปาวที่ไหลผ่านเขตจังหวัดกาฬสินธุ์และร้อยเอ็ด ไปรวมกับลำน้ำชี ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่าบริเวณต้นน้ำสงครามที่อยู่ในเขตอำเภอหนองหานกับต้นลำน้ำปาวในเขตอำเภอกุมภวาปี อยู่ในตำแหน่งที่ใกล้ชิดกันมาก แม้ว่าจะอยู่คนละด้านของสันปันน้ำก็ตาม อีกทั้งบริเวณเทือกเขาและที่สูงที่คั่นอยู่ก็ไม่สูงจนเกินไป มีช่องเขาและรอยต่อที่ติดต่อถึงกันได้อย่างสะดวก โดยเหตุนี้จึงมีการกระจายตัวของวัฒนธรรมบ้านเชียงผ่านช่องเขาและรอยต่อของภูเขา มาจนถึงขอบหนองหานกุมภวาปี ทางด้านเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือที่เห็นชัดเจนก็คือ บรรดาชุมชนโบราณที่เกิดขึ้นในบริเวณหนองหาน กุมภวาปี เป็นบริเวณที่วัฒนธรรมบ้านเชียงจากอำเภอหนองหานกระจายตัวผ่านเข้ามา ชุมชนที่อยู่ในลุ่มน้ำนี้ได้แก่ บ้านค้อใหญ่ บ้านค้อน้อย บ้านเหล่าสวนกล้วย บ้านพังงู บ้านจืด เป็นต้น ซึ่งบริเวณที่เป็นแหล่งชุมชนที่เป็นวัฒนธรรมบ้านเชียงเหล่านี้ล้วนอยู่ทางฝั่งตะวันออกของหนองหานกุมภวาปีทั้งสิ้น อีกทั้งปัจจุบันนับว่าอยู่ในเขตของอำเภอหนองหาน อายุของชุมชนเหล่านี้นับเนื่องในสมัยยุคเหล็ก คือประมาณ ๒,๕๐๐ ปีลงมา ซึ่งต่างกับหลาย ๆ แห่งในเขตอำเภอหนองหานปากเหนือของเทือกเขาภูพานที่มีชุมชนหลายแห่งที่มีอายุกว่า ๒,๕๐๐ ปีขึ้นไป เช่น ที่บ้านโกย บ้านผักตบ และบ้านเชียง เป็นต้น จากการสำรวจทางโบราณคดี การกระจายตัวของวัฒนธรรมบ้านเชียงทางฝั่งตะวันออกของหนองหานนั้น ผ่านลงมาจนถึงเขตบ้านเมืองพริกก็เปลี่ยนไป เพราะบรรดาชุมชนโบราณที่พบตั้งแต่เขตบ้านเมืองพริกลงมา นั้น แม้ว่าจะนับเนื่องในสมัยเหล็กเหมือนกันก็ตาม แต่ก็มักถูกรองรับโดยอิทธิพลวัฒนธรรมบ้านเชียง โดยมีประเพณีฝังศพที่ไม่ใช้ภาชนะลายเขียนสีแบบบ้านเชียงประดับหลุมศพ แต่มักใช้ภาชนะรูปแบบง่าย ๆ อีกทั้งมีลายเชือกทาบประดับเท่านั้น บรรดาชุมชนโบราณที่ไม่นิยมการใช้ภาชนะเขียนสีแบบบ้านเชียงเช่นศพ นอกจากพบแต่ในเขตบ้าน

เมืองพริกลงมาแล้ว ยังพบทางฝั่งตะวันตกและตะวันออกเฉียงเหนือของหนองหานกุมภวาปี เช่นในเขตบ้านเชียงแหว เป็นต้น

สิ่งที่กระตุ้นให้เกิดการตั้งหลักแหล่งของชุมชนโบราณในบริเวณรอบ ๆ หนองหาน กุมภวาปีที่สำคัญได้แก่ การที่เป็นบริเวณที่มีน้ำอุดมสมบูรณ์ ซึ่งผู้คนได้อาศัยทั้งน้ำเพื่อการอุปโภคและบริโภค รวมทั้งได้อาศัยบรรดาพืชและสัตว์น้ำ โดยเฉพาะหอย ปู ปลา ในการดำรงชีพ แต่สิ่งที่สำคัญอย่างหนึ่งที่ผลักดันให้เกิดการขยายตัวของชุมชนขึ้นก็คือ บริเวณนี้เป็นแหล่งเกลือที่ดี ได้พบเนินดินขนาดใหญ่ ที่เกิดขึ้นจากการทำเกลือมากมาย ซึ่งการผลิตเกลือดังกล่าวนี้ เพื่อเป็นสินค้าส่งไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าที่จำเป็นจากที่อื่น ๆ ภายนอกด้วย การพบเนินเกลือเป็นจำนวนมาก ดังกล่าวนี ก็เป็นเหตุผลอีกอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า บรรดาชุมชนที่เกิดขึ้นรอบ ๆ หนองหานกุมภวาปีนั้น หาใช่ชุมชนที่ทำกิจกรรมเป็นอาชีพหลักไม่ หากมีกิจกรรมทางอุตสาหกรรม เช่น การทำเกลือ เป็นเรื่องสำคัญ แต่เมื่อมองทั้งด้านการกระจายตัวของชุมชน ความเจริญทางเทคโนโลยีที่มีการใช้เหล็กเป็นเครื่องมือ ตลอดจนการผลิตเกลือเพื่อการแลกเปลี่ยนกับภายนอกแล้ว ระดับความเจริญทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนในท้องถิ่นย่อมผ่านพ้นระดับการเป็นชุมชนบ้านหรือหมู่บ้านเข้าสู่การเป็นเมืองแล้ว อีกสิ่งหนึ่งที่แลเห็นประจักษ์ในระดับการเป็นสังคมเมืองก็คือ บรรดาชุมชนที่เกิดขึ้นในยุคเหล็กนั้น ผู้คนไม่ได้เป็นเผ่าพันธุ์เดียวกันหมด หากมีความหลากหลายพอสมควร เพราะต่างก็มุ่งที่จะเข้ามาตั้งหลักแหล่งใช้ทรัพยากรธรรมชาติในบริเวณรอบหนองหานเหมือนกัน ดังเห็นได้จากทางด้านตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นกลุ่มของชุมชนในวัฒนธรรมบ้านเชียง แต่ทางใต้และตะวันตกกลับเป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่ดูเหมือนว่าจะมีความสัมพันธ์ไปทางเขตอำเภอเมืองอุดรธานีทางเหนือและตามลำน้ำป่าวลงไปทางใต้มากกว่าความเจริญทางสังคม เศรษฐกิจและวัฒนธรรม ในยุคเหล็กดังกล่าวนี้ เป็นพื้นฐานที่มีการนับเนื่องเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ตอนต้น เช่น สมัยทวารวดีและลพบุรีต่อมา

ในสมัยทวารวดี - ลพบุรี ได้เห็นพัฒนาการของบ้านเมืองอย่างเด่นชัด นั่นคือ มีทั้งชุมชนใหม่เกิดขึ้นและการสืบเนื่องของชุมชนที่มีมาก่อนสมัยประวัติศาสตร์ บรรดาชุมชนใหม่ที่เกิดขึ้นนั้น ส่วนมากอยู่ในบริเวณขอบหนองหาน โดยเฉพาะทางด้านตะวันตก ด้านใต้ และด้านเหนือ เช่น บ้านพันดอน บ้านโก่งพราน บ้านดอนแก้ว บ้านตูม บ้านคอนสวรรค์ บ้านคอนสาย เป็นต้น แต่ละแห่งล้วนมีเนินดินที่พบเสมาหิน แสดงเขตศาสนสถาน บางแห่งพบหลักฐานพระสถูปเจดีย์ก่อด้วยอิฐ อันเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าผู้คนในชุมชนเหล่านี้นับถือพุทธศาสนาเถรวาทเป็นสำคัญ แต่ในท่ามกลางชุมชนทั้งหลายนั้น พบชุมชนโบราณขนาดใหญ่ที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ตั้งอยู่ตรงปลายสุดของหนองหานกุมภวาปีทางใต้ อยู่ในบริเวณที่จะเกิดลำน้ำป่าวขึ้น แต่ก่อนเนินดินที่เป็นชุมชนแห่งนี้อยู่ในบริเวณท้ายหนองตรงที่เป็นจุดเริ่มต้นของลำน้ำป่าวพอดี แต่เมื่อการชลประทานได้ทำการกักน้ำให้หนองหานเป็นอ่างน้ำขนาดใหญ่ ก็เลยทำให้พื้นที่รอบ ๆ ชุมชนกลายเป็นพื้นที่น้ำไป และชุมชนโบราณแห่งนี้กลายเป็นเกาะกลางหนองหานไป ชุมชนโบราณแห่งนี้คือ บ้านดอนแก้ว จากร่องรอยคูน้ำที่โอบรอบ ทำให้มีลักษณะเป็นรูปค่อนข้างกลม แต่ไม่สม่ำเสมอ มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๑,๕๐๐ เมตร จากการสำรวจทางโบราณคดี มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

บ้านดอนแก้วอยู่ในตำบลตูมใต้ มีลักษณะเป็นเกาะเล็ก ๆ อยู่กลางหนองหาน การเดินทาง ต้องนั่งเรือจากอำเภอกุมภวาปีขึ้นไปทางเหนือประมาณ ๑ กิโลเมตร ภายในเกาะเมืองเป็นเนินสูง ๆ ต่ำ ๆ มากมาย พื้นดินเป็นดินปนทรายไม่เหมาะแก่การเพาะปลูก ไม่พบร่องรอยเนินดินที่เป็นซาก

สถาปัตยกรรมที่ก่อด้วยอิฐและปูน แต่มีเสมาหินปักกระจายอยู่ตามที่ต่าง ๆ บริเวณที่มีเสมาหินปักอยู่มาก แสดงให้เห็นว่าเป็นแหล่งศาสนสถานที่สำคัญของเมืองอยู่บริเวณวัดมหาธาตุเจดีย์ ซึ่งอยู่ทางตอนเหนือสุดของเกาะเมือง เสมาที่พบทำด้วยหินทรายมีขนาดใหญ่และสูงในแบบต่าง ๆ กัน คือบางหลักเป็นรูปกลมใหญ่ บางหลักมีลักษณะกลมเฉพาะตอนต่ำจากฐานตอนเหนือฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมหน้ายาวขึ้นไปกว่า ๓ เมตร หลักหนึ่งมีจารึกแต่ตัวอักษรลบเลือนเกือบหมด หลักหนึ่งมีรอยฐานกลีบบัวและเหนือกลีบบัวขึ้นไปมีรูปสลักเป็นช้างคู่หนึ่งถวายเป็นความเคารพแก่เทวรูปสตรีซึ่งประทับอยู่กึ่งกลาง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเป็นปางประสูติของพระพุทธเจ้า ลักษณะศิลปะของรูปสลักและกลีบบัวนั้นเป็นแบบทวารวดีอย่างเห็นได้ชัด และเป็นเครื่องยืนยันได้ว่า เมืองและเสมาหินที่บ้านดอนแก้วนี้มีมาแล้วตั้งแต่สมัยทวารวดี นอกจากเสมาหินแล้ว ภายในบริเวณวัดยังมีฐานโบสถ์เก่าแก่ก่อด้วยอิฐรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดเล็กหลงเหลืออยู่ บนฐานโบสถ์ยังมีแท่นพระประธานตั้งอยู่ ลักษณะสถาปัตยกรรมไม่เก่าแก่ไปถึงสมัยทวารวดี คงเป็นสมัยอยุธยาตอนกลางลงมาเท่านั้น เพราะโบราณวัตถุที่หลงเหลืออยู่ในบริเวณนี้ เช่น พระพุทธรูปหินทรายแดงขนาดเล็ก จำนวนหลายองค์ ซึ่งมีผู้นำไปตั้งเรียงไว้ ณ ฐานพระเจดีย์ประธานของวัดนั้น ล้วนแต่เป็นฝีมือช่างลาว ในสมัยหลังลงมาทั้งสิ้น พระเหล่านี้คงเป็นประเภทพระเสีงทาย ซึ่งพบกันเป็นจำนวนมากในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในสมัยอยุธยาลงมา นอกจากฐานโบสถ์และพระศิลาทรายแล้ว ภายในเขตวัดยังพบเครื่องปั้นดินเผาของจีนซึ่งส่วนมากเป็นถ้วยชามในสมัยราชวงศ์หมิงซึ่งร่วมสมัยเดียวกับสมัยอยุธยา ตามประวัติกล่าวว่า เจดีย์ของวัดมหาธาตุเจดีย์นี้ สร้างมาไม่นานนัก ผู้สร้างเป็นพระภิกษุเขมรชุดังคมา พบซากเจดีย์เดิมที่หักพังแล้ว เมื่อคู้ยุดูกิพบพระบรมสารีริกธาตุ จึงเกิดความเลื่อมใสสร้างวัดและเจดีย์ขึ้น ส่วนชาวบ้านที่อยู่ที่บ้านดอนแก้วส่วนมากอพยพมาจากจังหวัดชัยภูมิ

เมื่อพิจารณาศึกษาดูสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์และโบราณคดีของเมืองโบราณที่บ้านดอนแก้วก็พบว่าตัวเมืองตั้งอยู่ในหนองหานกุมภวาปี ตรงที่เป็นต้นน้ำของลำน้ำปาวพอดิ ลำน้ำสายนี้ไหลลงใต้ทางใต้ผ่านบริเวณที่เป็นวัดและหมู่บ้านมากมาย ซึ่งบางบริเวณมีร่องรอยของคูเมืองและชุมชนโบราณอยู่ด้วย ลำน้ำปาวไหลลงมาถึงบริเวณบ้านท่าลี่และวัดบูรพา แล้วหักไปทางทิศตะวันออก ผ่านไปยังที่ราบลุ่มกว้างใหญ่อีกแห่งหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ระหว่างอำเภอศรีธาตุและอำเภอกำคั่นโท บริเวณนี้เป็นที่ตั้งของแหล่งชุมชนโบราณที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง

เมื่อพิจารณาและวิเคราะห์ตำแหน่งที่ตั้ง ขนาด และบรรดาโบราณสถาน โบราณวัตถุที่พบที่บ้านดอนแก้วแล้ว อาจกล่าวได้ว่า ชุมชนโบราณแห่งนี้มีฐานะเป็นศูนย์กลางของบรรดาชุมชนในท้องถิ่นรอบหนองหานกุมภวาปีได้ จึงเป็นชุมชนในระดับเมืองอย่างไม่ต้องสงสัย อาจกล่าวได้ว่าเป็นเมืองสำคัญในบริเวณต้นลำน้ำปาวที่ไหลผ่านลงมายังเมืองฟ้าแดดสงยาง ที่จังหวัดกาฬสินธุ์ และมีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมต่อกัน ยิ่งกว่านั้น ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่บ้านดอนแก้วนี้ยังคุมเส้นทางคมนาคมจากบรรดาชุมชนโบราณทางลุ่มน้ำชีตอนบน คือในเขตจังหวัดขอนแก่น เพื่อต่อไปยังบ้านเมืองในแอ่งสกลนครอีกด้วย นั่นคือ ถ้าเดินทางจากเมืองที่บ้านดอนแก้วไปทางใต้ ถ้าตามลำน้ำปาวลงไป ก็จะไปถึงเมืองฟ้าแดดสงยางในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์ แต่ถ้าตัดลงไปทางจังหวัดขอนแก่นก็จะไปถึงเมืองแอม ซึ่งเป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่สมัยทวารวดี ที่กิ่งอำเภอเขาสวนกวาง อันเป็นเมืองที่มีเส้นทางที่จะต่อไปยังบริเวณลุ่มน้ำพองอีกทีหนึ่ง ในขณะที่เดียวกัน จากบ้านดอนแก้วอาจแยกไปทางเหนือได้ ๒ ทางทางหนึ่งไปทางตะวันออกเฉียงเหนือไปยังบ้านเมืองในเขตอำเภอเมือง อำเภอนากลาง และอำเภอบ้านผือ และบ้านเมืองริมฝั่งแม่น้ำโขงทางท่าบ่อและศรีเชียงใหม่ได้ ส่วนอีกทางหนึ่งจากบ้านดอนแก้วเลาะไป

ตามขอบหนองและชายที่สูงทางตะวันออก ไปยังชุมชนโบราณที่บ้านจิด อันเป็นชุมชนโบราณที่สืบมาแต่วัฒนธรรมบ้านเชียง ในบริเวณนี้มีปราสาทหินเก่าที่เคยเป็นอโรคยาศาลสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แห่งกัมพูชาที่วัดกุแก้ว ซึ่งก็เป็นการตอกย้ำให้เห็นว่าเส้นทางคมนาคมนี้ใช้สืบมาจนถึงสมัยลพบุรี และต่อกับบ้านจิดก็เดินทางขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ข้ามช่องเขาภูพานไปยังบรรดาบ้านเมืองในแอ่งสกลนคร เช่น เมืองหนองหานน้อย ในเขตอำเภอหนองหาน บ้านพันนาที่มีแหล่งอโรคยาศาลในเขตอำเภอสว่างแดนดิน และต่อไปยังเมืองหนองหานหลวงที่หนองหานสกลนครได้

ต่อจากสมัยทวารวดีและลพบุรี ชุมชนในเขตอำเภอกุมภวาปีก็ยังคงดำรงอยู่เรื่อยมาในลักษณะที่สัมพันธ์กับบ้านเมืองสมัยโคตรบูรณะที่มีการกล่าวถึงในตำนานพงศาวดารของกลุ่มน้ำโขง และต่อจากนั้นก็เข้าสู่สมัยล้านช้างที่มีเมืองเวียงจันทน์เป็นเมืองสำคัญ โดยเฉพาะในสมัยล้านช้าง ที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ - ๒๒ ลงมาเท่านั้น พบร่องรอยของฐานโบสถ์หรือสิมที่เป็นอาคารโถงขนาดเล็ก แต่ก่อพื้นฐานด้วยศิลาแลง และซากพระสถูปเจดีย์หลายแห่งทางขอบหนองหานกุมภวาปีทางด้านเหนือ เช่นที่บ้านเมืองบัง บ้านคอนสาย เป็นต้น ซึ่งบรรดาแหล่งศาสนสถานในยุคนี้มีความสัมพันธ์ขึ้นไปทางเหนือข้ามที่สูงไปยังเมืองหนองหานน้อย ในเขตอำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้มีกลุ่มชนจากท้องที่ต่าง ๆ เช่น กลุ่มของนายชาญ นางเลา หมื่นประเสริฐ (ตันตระกุล ชาญนรา) และกลุ่มของมหาเสนา (ตันตระกุล ฮามไสย์) อพยพมาตั้งถิ่นฐานบริเวณนี้ เนื่องจากอยู่ริมหนองน้ำใหญ่มีทะเล่ชุกชุมจึงขนานนามว่า กุมภวาปี ซึ่งมาจากคำว่า “กุมภวา” แปลว่า “ทะเล่” กับ “วาปี” แปลว่า “บึง” หนองหรือห้วงน้ำ เพื่อให้สอดคล้องกับลักษณะของภูมิประเทศ จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระบรมฤทธิ์ฤทัย ผู้ครองเมืองได้กราบบังคมทูลของพระราชทานตั้งชื่อเมืองนี้เป็นทางการว่า กุมภวาปี นามนี้ซึ่งปรากฏหลักฐานตั้งแต่นั้นมา

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๐ โปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงมหาดไทยรวมเมืองกุมภวาปี หนองหาน หนองบัวลำภู และบ้านหมากแข้ง ตั้งเป็นจังหวัดอุดรธานีขึ้น เมืองกุมภวาปีจึงมีฐานะเป็นอำเภอ ขึ้นตรงต่อจังหวัดอุดรธานี โดยเดิมได้ตั้งที่ว่าการอำเภอกุมภวาปีที่บ้านน้ำซ่อง ตำบลพันดอน ซึ่งชาวบ้านยังนิยมเรียกว่า เมืองเก่า จนทุกวันนี้ โดยมีพระประสิทธิสรพร (บุปผา สีหะไตร) เป็นนายอำเภอคนแรก และที่ตั้งที่ว่าการอำเภอหลังแรกนั้น ปัจจุบันเป็นชุมชนบ้านน้ำซ่อง

ต่อมาระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๘ - พ.ศ. ๒๔๗๒ ร.อ.อ.หลวงนิคมพรรณาเขต (เขียน สีหะอำไพ) นายอำเภอคนที่ ๙ ได้ย้ายที่ว่าการอำเภอจากบ้านน้ำซ่อง มาตั้งขึ้นใหม่ที่บ้านดงเมือง ตำบลตุมใต้ (ตำบลกุมภวาปีในปัจจุบัน) เพราะที่ตั้งเมืองเก่าเดิมเป็นที่ลุ่ม ถูกน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก และขาดแคลนน้ำในฤดูแล้ง และที่ตั้งเมืองใหม่น้ำท่วมไม่ถึง ประกอบกับตั้งอยู่ริมน้ำป่า จึงอุดมสมบูรณ์ตลอดปี ทั้งเป็นศูนย์กลางของทุกตำบล เหมาะแก่การขยายแหล่งชุมชนใหม่ในอนาคต ซึ่งตั้งอยู่ที่นั่นมาจนถึงปัจจุบัน

ตามการเล่าขานสืบต่อกันมาถึงประวัติความเป็นมาของอำเภอกุมภวาปี ชาวบ้านเล่าว่า เมืองกุมภวาปีนั้นมา

“ที่ว่าการอำเภอกุมภวาปีหลังเก่า” ตั้งอยู่ที่บ้านน้ำซ่อง ตำบลพันดอน ชาวบ้านเรียกว่า “เมืองเก่า”

จากชื่อบ้านเดิม คือ บ้านบึงหม้อ โดยรากศัพท์คำว่า กุมภ- หรือ กุมภ์ หมายความว่า หม้อ หรือชื่อราศีที่ ๑๑ เป็น กลุ่มดาวรูปคนปั้นหม้อ ส่วนคำว่า วาปี หมายถึง หนองน้ำหรือบึง เมื่อนำคำ ทั้งสองมารวมกัน คำว่า กุมภวาปี จะหมายถึง บึงหม้อ นั่นเอง จากบันทึกของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระองค์แรก เมื่อครั้งเสด็จตรวจราชการมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน ได้บันทึกการเสด็จและจัดพิมพ์ไว้ เมื่อปีวอก พุทธศักราช ๒๔๖๓ ความตอนหนึ่งว่า

“..... ข้ามหัยอ้ายเต็นถึงเขตเมืองกุมภวาปี เมืองนี้ยกบ้านบึงหม้อตั้งขึ้นเป็นเมืองเมื่อในรัชกาลที่ ๕ พระบรรพตธิญาไชย ผู้ว่าราชการเมืองกุมภวาปีมารับ.....”

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการและดูแลทุกข์สุขของประชาชน มณฑลอุดร

กองคาราวานเกวียนเมื่อครั้งเสด็จตรวจราชการมณฑลอุดรของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

ในการสถาปนาเป็นอำเภอในครั้งแรกนั้น ท่านผู้รู้เล่าว่า มีพระประสิทธิ์สรรพกร (บุปผา สีหะไตร) เป็นนายอำเภอ การปกครองแบ่งออกเป็น ๕ ตำบล ใหญ่ คือ ตำบลปะโค ตำบลพันดอน ตำบลอุ่มจาน ตำบลตูมใต้ และตำบลแซแล

อำเภอกุมภวาปีเติบโตและมีพัฒนาการมาโดยลำดับ มีการขยายการปกครอง แยกหมู่บ้าน ตำบลเพิ่มขึ้นเรื่อยมา จนปี พ.ศ. ๒๔๖๘ หลวงนิคมพรรณาเขต (เขียน สีหอำไพ) ได้ย้ายที่ว่าการอำเภอมาอยู่ที่บ้านดงเยอ (บ้านดงเมือง) ตำบลตูมใต้ (ตำบลกุมภวาปีในปัจจุบัน) เมื่อทำการเมืองและส่วนราชการย้ายมาอยู่ที่บ้านดงเมืองนี้ จึงมีประชากรเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่อาศัยและทำมาหากินมากขึ้น จนเกิดเป็นชุมชนที่ใหญ่โต และเรียกชื่อหมู่บ้านรอบ ๆ เมืองกุมภวาปีนี้ว่า **“บ้านดงเมือง”** หรือ **“เมืองใหม่”**

บริเวณที่ตั้งบ้านดงเมืองนี้มีสภาพเป็นเนินสูงหรือที่ดอนที่ยกตัวขึ้นเหนือระดับที่ราบลุ่มหนองหานกุมภวาปี เดิมมีต้นไม้ขึ้นอยู่อย่างหนาแน่น เรียกว่าเป็นดงไม้ ตั้งอยู่ขอบหนองหาน ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ มีลำน้ำปาวเป็นลำน้ำสำคัญที่ไหลไปรวมกับลำน้ำชีที่จังหวัดกาฬสินธุ์

การพัฒนาเมืองกุมภวาปีได้เจริญรุดหน้าขยายตัวมาโดยลำดับ ซึ่งเดิมนั้นอำเภอกุมภวาปี เป็นอำเภอที่มีอาณาเขตกว้างไกล โดยรวมไปถึงศรีธาตุ (แยกเป็นกิ่งอำเภอและเป็นอำเภอศรีธาตุ พ.ศ. ๒๕๑๑) โนนสะอาด (แยกเป็นกิ่งอำเภอและเป็นอำเภอโนนสะอาด พ.ศ. ๒๕๑๕) วังสามหมอ (แยกเป็นกิ่งอำเภอและเป็นอำเภอวังสามหมอ พ.ศ. ๒๕๑๘) หนองแสง (แยกเป็นกิ่งอำเภอและเป็นอำเภอหนองแสง พ.ศ. ๒๕๒๒) และกิ่งอำเภอประจักษ์ (แยกเป็นกิ่งอำเภอประจักษ์ศิลปาคม พ.ศ. ๒๕๔๐)

ต่อมาเมื่อมีส่วนราชการขยายมากขึ้น ที่ว่าการอำเภอ หลังเดิมไม่เพียงพอต่อการให้บริการประชาชน ดังนั้นในปี พ.ศ. ๒๕๑๓ ในสมัย ร.อ.สถาพร เอมะสิทธิ์ เป็นนายอำเภอ จึงได้สร้างที่ว่าการอำเภอหลังที่ ๓ ขึ้น ซึ่งก็คือหลังเดิมก่อนที่จะมีการรื้อถอน และต่อมาปี พ.ศ. ๒๕๒๙ ในสมัยนายรุ่งฤทธิ์ มกรพงศ์ เป็นนายอำเภอ ได้ก่อสร้างเพิ่มเติมด้านข้างอาคารทั้งสองข้าง

พ.ศ. ๒๕๓๙ นายปรีชา กาญจนวาปสภิตย์ นายอำเภอกุมภวาปีขณะนั้น เห็นว่าอำเภอกุมภวาปีเป็นอำเภอใหญ่ ที่ว่าการอำเภอในขณะนั้นคับแคบและทรุดโทรม ไม่เอื้ออำนวยต่อการปฏิบัติงานของส่วนราชการต่าง ๆ จึงได้สร้างอาคารหลังใหม่ ซึ่งก็คือที่ว่าการอำเภอหลังปัจจุบัน และเปิดบริการเมื่อวันที่ ๑๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๔๐

“ที่ว่าการอำเภอกุมภวาปี” หลังปัจจุบัน ตั้งอยู่ที่บ้านดงเมือง ต.ตุมใต้ ชาวบ้านเรียกว่า “เมืองใหม่”

๓.๓ ความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรม

ความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรม ที่สำคัญของอำเภอกุมภวาปี ได้แก่

ประเพณีแห่บั้งไฟ

มีอยู่ประปราย ประเพณีนี้เกี่ยวกับความเชื่อของชาวพื้นเมืองแต่โบราณ ซึ่งมาจากความแห้งแล้งฝนไม่ตกสม่ำเสมอ ชาวเมืองเชื่อกันว่าเป็นเพราะอำนาจของแกนบันดาลให้เป็นไป จึงได้พร้อมกันจัดทำพิธีบวงสรวงแห่แห่นบั้งไฟ แล้วจุดบั้งไฟให้พุ่งขึ้นไปในอากาศเพื่อเตือนให้แกนทราบ แกนเกิดความเมตตา ก็จะบันดาลให้ฝนตก ระยะเวลาที่นิยมกระทำกัน คือระหว่างเดือน ๖ ของทุกปีเรียกว่า **งานบุญเดือนหก** คล้ายกับงานสงกรานต์ของทางภาคกลาง

ตำนานเรื่องผาแดง นางไอ่

ความเชื่อของชาวอำเภอกุมภวาปี เชื่อกันเกี่ยวกับตำนานเรื่องผาแดง นางไอ่ ซึ่งเป็นตำนาน พื้นบ้านของชิตานคร (ชื่อเดิมของเมืองกุมภวาปี) ซึ่งล่มจนกลายเป็น “หนองหาน” ที่อำเภอกุมภวาปีปัจจุบัน เป็นเรื่องความรักระหว่างหนึ่งหญิงสองชาย

เกิดศึกชิงนางไอ่คำ อินทรชิต ธิดาของพญาขอมแห่งเมืองชิตานคร ระหว่างท้าวผาแดงแห่งเมืองผาพอง กับท้าวพังคี่ แห่งเมืองบาดาล โดยมีการแข่งขันบั้งไฟ ใครชนะจะได้นางไอ่คำเป็นรางวัล ปรากฏว่าบั้งไฟของท้าวพังคี่และท้าวผาแดงเกิดระเบิดแตกกลางอากาศ ไม่มีผู้ใดชนะ จึงเกิดศึกชิงนางขึ้น ทำให้เมืองชิตานครล่มกลายเป็นหนองหาน อำเภอกุมภวาปี ในปัจจุบัน ด้วยอิทธิฤทธิ์ของพญานาค

แห่งเมืองบาดาล และสามารถได้นางไฉ่คำไปครอบครองในที่สุด การจุดบั้งไฟจึงเป็นประเพณีของอำเภอ
กุมภวาปี มาตราบเท่าทุกวันนี้

๓.๔ สถานที่สำคัญ

อำเภอกุมภวาปีมีสถานที่สำคัญ ๆ ดังนี้

เจดีย์พระธาตุคอนแก้ว

อยู่ห่างจากตัวอำเภอไปทางทิศเหนือประมาณ ๒ กิโลเมตร ตำบลกุมภวาปี สร้างขึ้นหลังการสร้าง
พระธาตุพนม มีการฉาบปูนเพิ่มเติมครอบอันเก่าไว้

แหล่งโบราณคดี บ้านคอนแก้ว

ตั้งอยู่ที่บ้านคอนแก้ว ตำบลตูมใต้ แหล่งโบราณคดีบ้านคอนแก้วเป็นเนินดินขนาดใหญ่มีเนื้อที่ราว
๒,๐๐๐ กว่าไร่ บริเวณรอบหมู่บ้านมีคูน้ำเก่ากว้างราว ๕ - ๖ เมตร ฤดูแล้งน้ำแห้ง ฤดูแล้งน้ำจะท่วม
บริเวณรอบ ๆ หมู่บ้าน เนื่องจากเป็นที่ลุ่มต่ำมากและอยู่ติดกับหนองหานน้อย ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออก
เฉียงเหนือของหมู่บ้าน ฉะนั้นหมู่บ้านนี้จึงมีลักษณะคล้ายเกาะกลางหนองหาน จากการพบโบราณวัตถุ
และสภาพพื้นที่ของแหล่งโบราณคดีทำให้ทราบว่าแหล่งโบราณคดีแห่งนี้เป็นที่อยู่อาศัยของคนในยุค
ประวัติศาสตร์แล้ว โดยเฉพาะการพบเสมาหินเป็นจำนวนมากนั้น คล้ายกับแหล่งโบราณคดีที่บ้านเสมา
และบ้านหนองแปนและที่หนองหานหลวงซึ่งเป็นชุมชนสมัยประวัติศาสตร์

แหล่งโบราณคดี บ้านตูมใต้

ตั้งอยู่ที่บ้านตูมใต้ ตำบลตูมใต้ แหล่งโบราณคดีบ้านตูมใต้เป็นเนินดินสูงประมาณ ๑๗๐ เมตร
จากระดับน้ำทะเล และประมาณ ๔ เมตร จากพื้นที่นาโดยรอบ ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้านมี
หนองน้ำเล็ก ๆ ผลจากการวิเคราะห์เศษภาชนะดินเผา และจากการเดินสำรวจพบว่าเศษภาชนะดินเผา
ส่วนมากเป็นภาชนะดินเผาเคลือบน้ำโคลนสีแดง และมีประเพณีการฝังศพโดยใช้ภาชนะดินเผาพร้อมกับ
ศพอีกด้วย เศษภาชนะดินเผาเคลือบน้ำโคลนสีแดง และประเพณีการฝังศพแบบนี้เหมือนกับแหล่ง
โบราณคดีบ้านเชียง

แหล่งโบราณคดี บ้านไผ่

ตั้งอยู่ที่บ้านไผ่ ตำบลตูมใต้ แหล่งโบราณคดีบ้านไผ่เป็นเนินดินขนาดใหญ่ประมาณ ๑๘๘.๕ x ๒๑๕
เมตร สูงประมาณ ๘ เมตร จากพื้นนา มีห้วยโขงพราน ซึ่งมีน้ำไม่ตลอดปี ไหลผ่านรอบหมู่บ้าน เป็นที่ลุ่ม
น้ำท่วมถึง ใช้ในการปลูกข้าว ราษฎรในหมู่บ้านอพยพมาจากนครราชสีมา เมื่อประมาณ ๑๐๐ ปีมาแล้ว
อาชีพหลักคือ ทำภาชนะดินเผา (ส่วนมากเป็นภาชนะใส่น้ำ) อาชีพรอง คือ รับจ้างทำนา การทำภาชนะ
ดินเผาเป็นแบบดั้งเดิม คือ ไม่ใช้แป้นหมุน ส่วนดินเหนียวนำมาจากบริเวณรอบ ๆ หมู่บ้าน พบโครงกระดูก
๒ โครง ฝังศีรษะชนกัน ในบริเวณเดียวกันพบเศษภาชนะดินเผาเนื้อหยาบเผาด้วยอุณหภูมิต่ำ (earthen
wares) มีการเขียนสีแดงบนพื้นขาวนวล เคลือบน้ำดินสีแดง ลายเชือกทาบและลายกด คนในสมัยก่อน
ประวัติศาสตร์ที่อาศัยอยู่บริเวณนี้จะต้องรู้จักการใช้พันธุ์ข้าวขึ้นน้ำ จากเศษภาชนะดินเผาที่นำมาวิเคราะห์

แสดงให้เห็นว่าแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ มีอายุประมาณ ๒,๐๐๐ ปีมาแล้ว ซึ่งในระยะเวลาที่คนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้รู้จักการใช้เหล็กและควายแล้ว

แหล่งโบราณคดี บ้านกงพราน

ตั้งอยู่ที่บ้านกงพราน ตำบลตูมใต้ แหล่งโบราณคดีบ้านกงพรานเป็นหมู่บ้านใหญ่ มีราษฎรราว ๓๐๐ ครอบครัวอพยพมาจากอำเภอโซคชัย จังหวัดนครราชสีมา เมื่อราว ๑๕๐ กว่าปีมาแล้ว มีอาชีพ ทำนา ไร่มันสำปะหลัง และปอ บ้านกงพรานตั้งอยู่ที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง พื้นที่โดยรอบใช้ทำนา แหล่งโบราณคดีบ้านกงพรานมีเศษภาชนะดินเผาหลายชิ้นที่แสดงให้เห็นว่าเป็นแหล่งโบราณคดีสมัยกสิกรรมยุคหลัง ๆ (ก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย) และยังมีการติดต่อกับสังคมสมัยประวัติศาสตร์ยุคต้น ๆ ด้วย

๓.๕ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

พื้นเพเดิมของคนอำเภอกุมภวาปีเป็นคนลาวอีสาน เดิมมีชนเผ่าภูไทด้วย แต่พื้นที่ที่อาศัยปัจจุบันแยกไปขึ้นอยู่กับอำเภอวังสามหมอ และอำเภอศรีธาตุแล้ว นอกจากนี้ก็ยังมีคนจีนและคนญวน ซึ่งเป็นชนกลุ่มน้อย แต่ก็สามารถยึดครองเศรษฐกิจในเมืองได้พอสมควร เพราะกลุ่มคนเหล่านี้ส่วนใหญ่จะมีอาชีพค้าขายอยู่ในตลาดในเมือง ส่วนคนลาวอีสานก็จะยึดอาชีพตามบรรพบุรุษ ก็คือ การเกษตร รวมถึงการทำประมงน้ำจืดด้วย ชาวบ้านแถบหนองหานมักจะมีอาชีพประมงแทบทุกตำบล เพราะสามารถหากินได้ตลอดทั้งปี จึงถือได้ว่าหนองหานนี้เป็นเส้นเลือดใหญ่ของชาวกุมภวาปีเลยทีเดียว

ลักษณะครัวเรือนเป็นครอบครัวขยาย ลักษณะเด่นคือ ครอบครัวส่วนใหญ่จะไม่อยู่แยกกัน เมื่อแต่งงานแล้วก็จะปลูกบ้านสร้างเรือนกันอยู่ในบริเวณเดียวกัน จึงทำให้ครอบครัวมีความรักใคร่ผูกพันและสนิทสนมกัน ขนบธรรมเนียมประเพณีก็จะแบบลาวอีสาน มีเอกลักษณ์เป็นของตนเอง มีความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย ไม่ค่อยวุ่นวาย เป็นคนว่านอนสอนง่าย รักถิ่นฐาน

ชาวกุมภวาปีมี **อาชีพ** ทางการเกษตรเป็นหลัก เพราะสภาพทางภูมิอากาศและสภาพพื้นที่อำนวยให้ จะมีแล้งบ้างก็เฉพาะฤดูร้อนเท่านั้น เพราะแต่ละตำบลจะมีหนองน้ำธรรมชาติใหญ่ ๆ ช่วยให้การดำรงชีวิตนี้ไม่มีปัญหา พืชเกษตรหลัก ๆ คือ ข้าวและอ้อย (ถึงแม้ว่า การปลูกอ้อยจะเป็นแหล่งที่มาของรายได้หลัก แต่ชาวบ้านที่นี้ถือว่าเป็นอาชีพรอง) หากแบ่งพื้นที่ของอำเภอกุมภวาปีออกเป็น ๒ ด้าน โดยยึดเส้นทางอุดรธานี - กุมภวาปี - ศรีธาตุ เป็นเส้นแบ่งเขตทำมาหากินแล้ว พบว่า ทางด้านเหนือจะมีลักษณะเป็นที่ลุ่ม ได้แก่ ตำบลเชียงแหว และตำบลพันดอนบางส่วน ชาวบ้านจะยึดอาชีพทำนา เป็นหลัก ส่วนพื้นที่ทางใต้จะเป็นที่ดอน ซึ่งปลูกอ้อยเป็นหลัก (แต่ก็มีการทำนาบ้างเช่นกัน)

อ้อยเป็นพืชที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจของชาวอำเภอกุมภวาปีมานาน บัจจุบันที่สนับสนุนให้อ้อยคงความสำคัญแก่ชีวิตและเศรษฐกิจของอำเภอกุมภวาปี ก็คือ การมีโรงงานน้ำตาล ซึ่งถือเป็นแหล่งรองรับผลผลิตอ้อยได้เป็นอย่างดี

ชาวกุมภวาปีเริ่มปลูกอ้อยกันมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๐ ในระยะเริ่มแรกนั้นเป็นอ้อยพันธุ์พื้นเมือง ซึ่งชาวกุมภวาปีก็เชื่อว่า อ้อยของอำเภอกุมภวาปีนั้น เป็นอ้อยที่มีคุณภาพความหวานที่อ้อยจากที่อื่นสู้ไม่ได้ แต่เดิมอ้อยที่ได้จะถูกนำมาผลิตเป็นน้ำตาลก้อนสำหรับใช้บริโภคในครัวเรือนเท่านั้น หากมีจำนวนมากก็จะขายให้นายอ้อย (พ่อค้าของทางเหนือ) ซึ่งจะส่งต่อไปขายถึงนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๗๗ นายมังกร สามเสน อดีตอัยการจังหวัด เป็นบุคคลที่เป็นผู้ก่อตั้งโรงงานน้ำตาลแดง ขึ้นที่บ้านโพธิ์สง่า ซึ่งเรียกว่า โรงหีบหนึ่ง และถือเป็นโรงงานน้ำตาลโรงแรกของภาคอีสาน แต่ต่อมาได้โอนขายให้รัฐบาลเพื่อทำเป็นโรงงานน้ำตาลทรายขาว ต่อมารัฐบาลได้ตั้งโรงหีบน้ำตาลทรายแดงขึ้นมาอีก ๓ โรง เพื่อเป็นการส่งเสริมการปลูกอ้อย รวมทั้งนำพันธุ์อ้อยจากลำปางมาขยายพันธุ์ด้วย

ในช่วงที่เกิดสงครามโลกครั้งที่สอง นายมังกร สามเสน ได้ตั้งโรงงานน้ำตาลทรายขาวขนาดเล็ก ขึ้นที่ปากคลองสามเสนฝั่งเหนือ โดยใช้น้ำตาลแดงและน้ำตาลโตนดเป็นวัตถุดิบในการผลิตน้ำตาลทรายขาว ซึ่งต่อมาในราวปี พ.ศ. ๒๔๘๑ นายมังกร สามเสน ได้ย้ายโรงงานน้ำตาลดังกล่าวมาตั้งที่บ้านโนนจำปา ตำบลตุ้มไต้ อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๘๒ มีการสร้างโรงงานน้ำตาลทรายขาวโรงแรกของภาคอีสาน ชื่อ **บริษัทบุญเกื้ออุตสาหกรรม จำกัด** โดยได้รับการส่งเสริมจากกระทรวงอุตสาหกรรม ต่อมาได้ร่วมทุนกับบริษัทมิตรชวย จำกัด และได้เปลี่ยนชื่อเป็น **บริษัทน้ำตาลกุมภวาปี จำกัด** เริ่มมีการรับซื้ออ้อย นับเป็นจุดเริ่มต้นของพัฒนาการของการปลูกอ้อยขึ้นมา และเป็นจุดที่พลิกผันความเป็นอยู่ของชาวบ้าน เมื่อชาวบ้านมีรายได้แน่นอนมากขึ้น ก็เริ่มขยายพื้นที่การเพาะปลูก โดยการหักร้างถางพงเพิ่มขึ้น แรงงานที่แต่เดิมใช้เพียงสมาชิกในครอบครัวเท่านั้น ก็เริ่มไม่พอเพียง จนต้องมีการจ้างแรงงานเพิ่มขึ้น พื้นที่การเพาะปลูกขยายเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ

สภาพภายในโรงงานน้ำตาล บริษัทน้ำตาลกุมภวาปี จำกัด ซึ่งมีพัฒนาการมาถึงครึ่งศตวรรษ

การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอย่างมาก เมื่อมีโรงงานน้ำตาลทรายขาวมาตั้ง ทำให้ชาวบ้านมีงานทำมากขึ้น ผู้ที่ไม่มีไร่อ้อย ก็อาศัยการขายแรงงาน ซึ่งงานในไร่อ้อยจะมีให้ทำเกือบทั้งปี ทั้งการปลูกอ้อย คายหญ้า ตัดอ้อย จนกระทั่ง หีบอ้อย (ในโรงงานสามารถจ้างแรงงานได้กว่า ๖๐๐ คน ในช่วงฤดูกลั่นหีบอ้อย)

พื้นที่การทำไร่อ้อยของอำเภอกุมภวาปีขยายไปเรื่อย ๆ จนกระทั่งถึงอำเภอศรีธาตุ อำเภอวังสามหมอ อำเภอกระนวน อำเภอน้ำโสม อำเภอวังสะอาด อำเภอท่าคันโท ไปจนถึงอำเภอบ้านผือ การซื้อที่ดินในช่วงนั้นส่วนมากเกิดขึ้นเพื่อการทำไร่อ้อยเท่านั้น ส่วนการซื้อขายที่ดินเพื่อการทำที่จัดสรรนั้นไม่ค่อยมี จะเห็นว่าบางรายเป็นเจ้าของที่ดินเพื่อการทำไร่อ้อยมากถึง ๑,๐๐๐ - ๒,๐๐๐ ไร่

ยิ่งพื้นที่การปลูกอ้อยขยายมากเท่าไร ก็ยิ่งเกิดชุมชนและหมู่บ้านตามมา โดยหมู่บ้านเหล่านี้จะไม่เกิดขึ้นอย่างถาวร แต่จะอพยพไปตามแรงงาน ซึ่งคนในพื้นที่จะเรียกลักษณะดังกล่าวว่า **"ทัพ"** เพราะเมื่อรับจ้างเสร็จ หมู่บ้านเหล่านี้ก็จะสลายไป ตรงจุดนี้จะมีผลอย่างมากต่อเด็ก ๆ ที่จะต้องเคลื่อนย้ายไปตามครอบครัว การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของเด็กในช่วงนั้นก็คือ ในหน้าตัดอ้อยจะมีเด็ก ๆ ย้ายเข้ามาเรียนหนังสือในโรงเรียนใกล้พื้นที่ที่ผู้ปกครองมารับจ้างตัดอ้อยกันมาก เพราะแรงงานเหล่านี้จะมาจากต่างอำเภอ (เช่น อำเภอเพ็ญ) แต่เมื่อหมดฤดูกาลตัดอ้อย เด็กพวกนี้ก็จะกลับบ้าน ก็ต้องย้ายออกจากโรงเรียน เป็นเช่นนี้เรื่อยไป ซึ่งสร้างปัญหาทั้งกับตัวเด็กเองและกับโรงเรียน แต่ปัจจุบันปัญหาการเคลื่อนย้ายเด็กจะลดลง มีเพียงแรงงานเท่านั้นที่เคลื่อนย้ายมารับจ้าง ส่วนเด็กจะไม่ย้ายตามผู้ปกครองมา แต่จะถูกปล่อยให้อยู่กับผู้เฒ่าผู้แก่ที่บ้าน ส่งผลกระทบต่อปัญหาความอบอุ่นของครอบครัว และปัญหาสังคมตามมาเช่นกัน แต่ก็ไม่สามารถเลือกได้

ข้อนำสังเกตประการหนึ่งสำหรับความแตกต่างระหว่างพื้นที่ทำนาและพื้นที่ปลูกอ้อย จะเห็นได้ว่าพื้นที่ที่เป็นแหล่งปลูกอ้อยทางด้านใต้ ถนนหนทางจะได้รับการพัฒนาที่ก้าวหน้ากว่า เพราะโรงงานจะต้องขนส่งอ้อยซึ่งเป็นวัตถุดิบหลักป้อนเข้าสู่โรงงานน้ำตาล เพื่อความสะดวกในการขนส่ง ซึ่งโรงงานน้ำตาลนี้จะมีส่วนช่วยสนับสนุนการพัฒนาเส้นทางให้ขยายไปรวดเร็วขึ้น นอกจากนี้ยังมีความแตกต่างในฐานะทางเศรษฐกิจ ความเป็นอยู่ของครอบครัวด้วย โดยที่พื้นที่ที่ปลูกอ้อยจะมีรายได้ที่แน่นอน ในฐานะทางเศรษฐกิจจะมั่นคงกว่า ส่วนพื้นที่ทางด้านเหนือซึ่งส่วนใหญ่เป็นที่นา ถนนจะได้รับการพัฒนาที่น้อยกว่า และฐานะความเป็นอยู่ก็จะด้อยกว่าด้วย

จากความแตกต่างดังกล่าว ชาวบ้านทางฝั่งเหนือจึงหาทางออกเพื่อยกฐานะของตัวเองด้วยการขายแรงงาน โดยมากก็จะไปขายแรงงานในต่างประเทศ โดยเฉพาะประเทศแถบตะวันออกกลาง และประเทศอื่น ๆ กระจายกันไป ในช่วงตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๘ เป็นต้นมา กลุ่มชายหนุ่มวัยทำงานจากบ้านเชียงแหวจะเป็นกลุ่มแรกที่เริ่มเดินทางไปทำงานต่างประเทศ ต่อมาชาวบ้านแถบเหนือของอำเภอก็ทยอยไปขายแรงงานต่างชาติดกันแทบทุกหมู่บ้าน จนกลายเป็นค่านิยมของชายชาวกุมภวาปีว่า “ผู้ชายหากไม่ได้ไปทำงานต่างประเทศจะไม่ถือว่าเป็นชายชาตรี” (คำยืนยันของนายอำเภอคนปัจจุบัน) ซึ่งจุดนี้เองที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของเขามาก สิ่งที่ได้เห็นได้ชัดประการหนึ่งก็คือ บ้านไหนที่ไปขายแรงงานต่างประเทศ จะปลูกบ้านกันใหญ่โตเพื่อเป็นสิ่งเชิดหน้าชูตา และยกฐานะทางสังคมของตนเอง และการปลูกบ้านจะเป็นรูปแบบเดียวกันหมด จนคนที่นี่เรียกกันว่าเป็น “บ้านทรงชาอู” ซึ่งจะได้เห็นได้โดยทั่วไป

ความเป็นมาของการริเริ่มไปทำงานต่างประเทศนั้นสืบเนื่องมาจากในช่วงที่เกิดสงครามเวียดนาม สหรัฐอเมริกามาตั้งฐานทัพที่อำเภอกุมภวาปี (ค่ายรามสูร) ชาวกุมภวาปีโดยเฉพาะชาวบ้านแถบเหนือได้เข้าไปรับจ้างกันมาก ในช่วงนี้เองที่คนไทยได้เรียนรู้งานจากทหารอเมริกัน ได้มีความรู้ด้านช่างมาก ครั้งพอเริ่มมีการไปขายแรงงานต่างประเทศ คนกลุ่มนี้จึงเป็นกลุ่มแรกที่ไปทำงานในต่างประเทศ ซึ่งส่วนใหญ่จะไปทำงานประเภทกรรมกร การไปขายแรงงานต่างประเทศมีมากขึ้นเรื่อย ๆ เพราะมีความเข้าใจหรือกลายเป็นค่านิยมที่ว่า คนที่ไปทำงานในต่างประเทศ จึงจะได้ชื่อว่าเป็นชายชาตรี ผนวกกับนิสัยที่แปลกประการหนึ่งของคนกุมภวาปี ก็คือ เป็นคนที่ชอบแสวงหาโชคลาภ และได้เงินมาเป็นก้อน ผู้ที่เป็นหัวหน้าครอบครัวจะยอมเหน็ดเหนื่อยเพียงคนเดียว เพื่อให้คนในครอบครัวของตนเองได้อยู่สบาย จึงทำให้อำเภอกุมภวาปีได้ชื่อว่าเป็นที่ไปทำงานในต่างประเทศมากที่สุดของภาคอีสานในยุคนั้น

แรงงานที่ไปทำงานในต่างประเทศ ส่วนมากจะเป็นผู้ชายของบ้านทางเหนือ ซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการทำนา เมื่อขาดเรี่ยวแรงสำคัญในการประกอบอาชีพเกษตร ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิถีการดำรงชีวิตที่สำคัญสองประการ ก็คือ แรงงานที่จะใช้ทำนาไม่มีแล้ว กลายเป็นจ้างแรงงานจากต่างพื้นที่มาทำนาแทน (เพราะแรงงานในพื้นที่ก็ไม่มีให้จ้าง) และใช้เครื่องจักรแทนแรงงานคนมากขึ้น โดยอาศัยเงินจากผู้ที่ไปทำงานต่างประเทศมาเป็นค่าใช้จ่ายในการจ้างแรงงานในการทำนาแทนตนเอง ขณะเดียวกันก็พยายามลดขั้นตอนการทำนาลงไป เป็นต้นว่าใช้วิธีการ “ผาย” หรือหว่านข้าว แทนการไถแล้วดำนาเหมือนสมัยก่อน ในการเก็บเกี่ยวก็จะจ้างแรงงานเป็นรายวันเกี่ยวข้าว ใช้เครื่องจักรแทนแรงงานคนมากขึ้น (เกือบทุกขั้นตอน)

เมื่อแรงงานสำคัญของแต่ละครอบครัวไม่อยู่ ทำให้การช่วยเหลือกันของแรงงานแบบเก่าหรือการลงแขกเกือบจะหมดไป แต่ก็ได้พัฒนามาเป็นการช่วยเหลือแบบใหม่ที่ใกล้เคียงกันขึ้นมาแทน เรียกว่า

“การช่วยแรงกัน” มีการรวมกลุ่มเล็ก ๆ ราว ๔ - ๕ ช่วยเหลือกันทำงานเวียนกันไปจนแล้วเสร็จ ในส่วนนี้จะไม่คิดเป็นเงินกัน แต่เมื่อการช่วยเหลือในกลุ่มแล้วเสร็จ สมาชิกในกลุ่มก็สามารถไปรับจ้างกลุ่มอื่นทำงานได้ ขณะเดียวกัน วิธีการผลิตก็เปลี่ยนไปจากเดิม มีการใช้วิทยาการแผนใหม่ เทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้ในการประกอบอาชีพ มีการใช้เครื่องจักรแทนแรงงานคนมากขึ้น บางที่ที่ไม่มีกรรวมกลุ่มก็จะจ้างแรงงานด้วยค่าแรงสูง แต่จะไม่มีกรแย่งแรงงานกัน เจ้าของไร่อ้อยส่วนใหญ่จะจ้างแรงงานต่างถิ่น ทั้งจากอำเภอเพ็ญ อำเภอบ้านผือ โดยนำเงินไปวางไว้ก่อน แล้วค่อยไปรับแรงงานมา มีการผลิตเพื่อขาย มีระบบเงินทุน หมุนเวียน และคิดค้นเทคนิคใหม่ ๆ ด้วยตนเอง

ปัจจุบันการขายแรงงานในต่างประเทศมีมาอย่างต่อเนื่อง แต่ในระยะหลัง ๆ เมื่อมีคนนิยมไปทำงานต่างประเทศมากขึ้น ก็เกิดการหลอกลวงของนายหน้าจัดหางาน มีชาวบ้านหลายรายที่ถูกหลอกเงินไปโดยที่ไม่ได้ไปทำงานต่างประเทศ ประกอบกับระยะ ๓ - ๔ ปีที่ผ่านมา ภาวะเศรษฐกิจของประเทศไทยรวมทั้งประเทศเพื่อนบ้านบางประเทศมีปัญหา จึงทำให้แรงงานไปทำงานในต่างประเทศลดลง

อาชีพอีกอย่างหนึ่งในอดีตของชาวบ้านที่อยู่ริมทางรถไฟ (เส้นทางรถไฟจากจังหวัดขอนแก่นมายังจังหวัดอุดรธานีในปี พ.ศ. ๒๔๘๔) ก็คือ การรับจ้างตัดไม้แล้วนำมากองไว้ตามสถานีย่อยต่าง ๆ เพื่อนำมาทำเชื้อเพลิงรถไฟ

ส่วนกิจกรรมของผู้หญิงทั้งที่มีอาชีพทำนาและทำไร่อ้อยในยามว่างหลังจากเสร็จสิ้นภารกิจการเกษตรก็คือ **ทอผ้า** ส่วนใหญ่ก็จะทอไว้ใช้เอง นอกจากนั้นก็มีบางบ้านที่ปลูกกก ปลูกผือไว้ ก็จะนำมาทอเสื่อเก็บไว้ใช้ในครัวเรือน ซึ่งค่านิยมของชาวบ้านทั่วไปในเรื่องนี้ ก็คือ ชอบสะสมของใช้ที่ทำเองไม่ว่าจะเป็นผ้าไหม เสื่อทอ หมอนขิด โดยถือว่าเป็นของรักของหวง ยังมีสิ่งของเหล่านี้ไว้เติมตู้ที่บ้านยิ่งภูมิใจเพราะเป็นเสมือนเครื่องแสดงถึงฐานะความเป็นอยู่ แต่เครื่องนุ่งห่มของตัวเองจะหาซื้อมาจากตลาดโดยมีสีสันทันทีสดใสและหลากหลายรูปแบบกว่า

การเดินทาง ชาวบ้านได้อาศัยการสัญจรทางน้ำมาก่อน โดยใช้ลำน้ำปาว ส่วนการขนส่งสินค้านั้นแต่เดิมใช้เรือขุด ต่อมาราวปี พ.ศ. ๒๔๘๕ - ๒๔๘๖ จึงเริ่มมีเรือกลไฟวิ่งมารับซื้อข้าว การเดินทางทางเรือส่วนใหญ่จะใช้ในช่วงหน้าฝน เนื่องจากทางบกซึ่งเป็นทางล่อเกวียนนั้น ดินเป็นโคลนเลน รถวิ่งไม่ได้สะดวกและบางครั้งก็แล่นไปไม่ได้ จึงต้องอาศัยเส้นทางทางน้ำแทน นอกจากจะใช้เดินทางระหว่างเมืองเก่าและเมืองใหม่แล้ว บางครั้งก็เดินทางไปจนถึงอำเภอศรีธาตุ ในช่วงฤดูฝน นอกจากใช้เรือในการบรรทุกข้าวอาหารปลาแล้ว ในการขนส่งสินค้าอื่น ๆ รวมทั้งติดต่อกับทางราชการ ก็ต้องใช้ทางเรือเช่นกัน แต่อย่างไรก็ตามชาวบ้านจะไม่ค่อยนิยมใช้ทางน้ำ เพราะไม่ค่อยสะดวกนัก

การเดินทางทางบกในอดีตสมัยที่ยังไม่มีถนน ชาวบ้านจะอาศัยการเดินทางเท้าและเกวียน ส่วนรถไฟนั้นก็ผ่านเพียงไม่กี่ตำบล สำหรับม้ามีใช้เป็นการเฉพาะกิจ สำหรับคนที่มีฐานะดีเท่านั้น (ราคาม้าในสมัยนั้นตัวละประมาณ ๔๐๐ บาท ในขณะที่ราคาทองคำ ราคาบาทละ ๓๗๕ บาท) และสำหรับการติดต่อของทางราชการ กำหนด และผู้ใหญ่บ้านก็จะใช้ม้า

ในราวปี พ.ศ. ๒๔๗๕ - ๒๔๗๖ เริ่มมีรถลากไม้ และรถของโรงสีไทยประสิทธิ์วิ่งแล้ว เส้นทางที่วิ่งก็เป็นเส้นทางเฉพาะกิจของกิจการนั้น ๆ เท่านั้น ในปี พ.ศ. ๒๔๘๑ เริ่มมีโรงเลื่อยเข้ามาทำกิจการ ๓ - ๔ โรง

“รถราง” คันแรกที่ใช้บรรทุกอ้อยจากไร่เข้าสู่โรงงานนำมาเก็บไว้เป็นอนุสรณ์อยู่ในโรงงานน้ำตาลกุมภวาปี

โรงเลื่อยเหล่านี้ได้ปรับปรุงเส้นทางเกวียนเพื่อทำถนนเข้าโรงเลื่อย ราวปี พ.ศ. ๒๔๙๓ - ๒๔๙๕ องค์การน้ำตาลได้เริ่มนำรถรางเข้ามาวิ่งแล้ว โดยใช้บรรทุกอ้อยจากไร่เข้าสู่โรงงาน ขณะเดียวกันก็มีการนำรถไถขนาดใหญ่มาใช้ในการปลูกอ้อยด้วยแล้ว ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๐ จึงเริ่มมีรถโดยสารเข้ามาวิ่ง เส้นทางหลวงสายแรก คือ สายอุดรธานี - ขอนแก่น และเส้นทางดังกล่าวขยายเข้ามาถึงที่ว่าการอำเภอกุมภวาปี ในราวปี พ.ศ. ๒๕๐๔ แต่ยังเป็นทางลูกรังอยู่ ซึ่งเส้นทางดังกล่าวทางโรงเลื่อยจะใช้เป็นเส้นทางในการลากไม้

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๒๔ ชาวบ้านเริ่มมีรถบรรทุกอ้อยเป็นของตนเองแล้ว ขณะที่เส้นทางต่าง ๆ ยังเป็นทางลูกรังอยู่ จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๕๓๔ - ๒๕๓๕ จึงเริ่มมีการพัฒนาถนนลาดยางมากขึ้น และหลังจากนั้นก็มีการพัฒนาเส้นทางขึ้นมาเรื่อย ๆ จนถึงราวปี พ.ศ. ๒๕๓๘ - ๒๕๓๙ เส้นทางเข้าสู่อำเภอจึงได้พัฒนาเป็นถนนลาดยาง

จากการพัฒนาการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมีผลกระทบต่อ **วิถีชีวิต** ของชาวอำเภอกุมภวาปี ในทุกเรื่อง ตั้งแต่การพบปะของคนในชุมชนในอดีต เมื่อยามมีเวลาว่างหากเป็นชาวบ้านในเขตสุขาภิบาลก็จะใช้ศาลาวัดศรีนาค หรือวัดศรีนาคาราม และที่ศาลเจ้าปู่ย่า และสวนธรรมชาติ เป็นที่พบปะ แต่ปัจจุบันภาวะเศรษฐกิจบังคับให้ชาวบ้านไม่มีเวลาในการพบปะสังสรรค์ดังเช่นแต่ก่อน เพราะต่างก็ต้องทำมาหากิน การใช้ชีวิตต้องทำงานแข่งกับเวลามากขึ้น ทำให้ชาวบ้านมีวิถีชีวิตที่พึ่งพาตลาดมากขึ้น นอกจากตลาดโดยทั่ว ๆ ไป แล้ว ปัจจุบันยังมีตลาดสดเคลื่อนที่ที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “โดงแดง” ซึ่งเป็นรถมอเตอร์ไซด์แล้วมีเข่งใส่ของขายผูกไว้ ๒ ข้าง วิ่งเข้าไปถึงบ้าน ชาวบ้านสามารถหาซื้อได้ทั้งกับข้าวและขนมด้วยความสะดวก ถึงแม้จะคุณภาพไม่ค่อยดีเท่าใดนัก แต่ก็พอซื้อได้

การเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดอีกอย่างหนึ่ง ก็คือการแพร่กระจายของสังคมเมืองสู่สังคมชนบท โดยเฉพาะเรื่องค่านิยมในการบริโภค เนื่องจากในราวปี พ.ศ. ๒๕๒๒ - ๒๕๒๓ ราคาอ้อยสูงขึ้น ทำให้ชาวบ้านมีรายได้สูงขึ้นอย่างมาก และเริ่มหาสิ่งอำนวยความสะดวกมาใช้ในชีวิตประจำวันมากขึ้น เช่น เริ่มมีรถปิคอัพเป็นของตัวเองมากขึ้น เริ่มมีเครื่องใช้ไฟฟ้าเข้ามาใช้ทุกบ้าน สิ่งอำนวยความสะดวกสบายในครอบครัวมีมากขึ้นซึ่งบางครั้งสิ่งของเหล่านั้นมีเอาไว้โชว์หรือแสดงฐานะความเป็นอยู่และยกระดับความมีหน้ามีตาของบ้าน มากกว่าที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันอย่างแท้จริง ขณะเดียวกันสิ่งของเครื่องใช้ที่หามาไว้ บางครั้งก็คำนึงถึงคุณค่าน้อยกว่าคำนึงถึงหน้าตา ตัวอย่างเช่น แต่ละบ้านที่มีคนไปทำงานต่างประเทศ จะมีเครื่องเสียง วิทยุ โทรทัศน์ ตู้เย็นกันทุกบ้าน โดยเข้าอยู่ในลัทธิเอาอย่าง อย่างสมบูรณ์แบบที่สุด แต่เมื่อดูในแง่ของคุณค่าของสิ่งของกลับตรงข้าม เพราะบางบ้านมีตู้โชว์ถ้วยชามที่สวยงามหรือเป็นชุดอย่างดี แต่สิ่งที่ใช้ประจำวันกลับธรรมดา เหมือนเดิม ๆ ที่เคยใช้อยู่ หรืออย่างตู้เย็น บางบ้านก็มีตั้งไว้คล้ายกับเป็นเฟอร์นิเจอร์ระดับบ้าน โดยไม่เสียบปลั๊กให้เครื่องทำงาน หรือไว้ใส่น้ำเฉย ๆ ก็มี และนี่คือค่านิยมของชาวบ้านที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมโดยสิ้นเชิง

การที่ผู้นำครอบครัวต้องไปทำงานต่างประเทศ หรือไปทำงานในไร่อ้อยที่อยู่ไกล ๆ ก็ต้อง ใช้เวลาส่วนใหญ่อยู่ในไร่อ้อย โดยตั้งเป็นทัพ (กระท่อม) อยู่ในไร่อ้อย ทั้งเจ้าของและแรงงาน ตั้งแต่ต้นฤดูการปลูกอ้อยจนอ้อยแข็งแรง แล้วต้องคอยดูแลจนกระทั่ง ๓ เดือนก่อนอ้อยเข้าโรงงาน จึงจะมีเวลาพักงานนี้จะมีลักษณะเป็นวัฏจักรในช่วงที่มีการปลูกอ้อยก็จะปลูกมันสำปะหลังและปลูกปอไปด้วยยังทำให้ไม่มีเวลาที่กลับบ้าน ชีวิตต้องผูกพันกับการทำงานนอกบ้านมากขึ้น ทำให้ความใกล้ชิดผูกพันกับสมาชิกใน

ครอบครัวที่เคยมีในสมัยก่อนลดลงไปมาก โอกาสในการพบปะหน้ากันทั้งครอบครัวมีน้อยมาก จึงทำให้การถ่ายทอดทางวัฒนธรรมด้อยลงไปด้วย เช่น การแต่งกาย หรือการอบรมบ่มนิสัย ซึ่งปกติแล้วคนอีสานจะเป็นคนอดทน อ่อนน้อมถ่อมตน ซื่อสัตย์ แต่ปัจจุบันเด็ก ๆ มักจะขาดในส่วนนี้ไป ไม่เหมือนก่อน และยังมีการพัฒนาระบบการสื่อสารเข้ามา ยิ่งทำให้วัฒนธรรมดั้งเดิมเสื่อมลงไป ชาวบ้านให้ความสำคัญกับวัตถุเพิ่มขึ้น

ส่วน **การแต่งกาย** ก็เปลี่ยนแปลงไป สมัยก่อนผู้หญิงมักใส่ผ้าถุง ไม่นิยมใส่กางเกง ครั้นมาถึงช่วงที่โรงงานเร่งการผลิต ราวปี พ.ศ. ๒๕๑๘ เป็นต้นมา ผู้หญิงเริ่มใส่กางเกงตัดอ้อย ผู้ชายที่เคยนุ่งโจงหรือผ้าขาวม้า หรือกางเกงหูกุดอยู่กับบ้านก็เปลี่ยนไป และถูกแทนที่ด้วยกางเกงวอร์ม เสื้อกล้าม กันมากขึ้น

ในส่วนของ **ประเพณี** แล้ว ยังมีบางประเพณีที่ยังคงความสำคัญมานับแต่อดีตจนกระทั่งปัจจุบัน ประเพณีที่เป็นเสมือนสัญลักษณ์คู่เมืองกุมภวาปี ได้แก่ การสงฆ์น้ำพระมหาธาตุเจดีย์ดอนแก้วในเทศกาลสงกรานต์ ประเพณีบั้งไฟในเดือนหก (ซึ่งเป็นการเสี่ยงทายฟ้าฝนในยุคนั้นด้วย มิใช่เล่นเพื่อความสนุกหรือเป็นการพนันเหมือนในสมัยนี้) และประเพณีแข่งเรือยาวออกพรรษา ล้วนเป็นเอกลักษณ์ที่โดดเด่นของอำเภอกุมภวาปีมาจนกระทั่งปัจจุบัน ส่วนประเพณีอื่น ๆ ชาวกุมภวาปียังคงยึดตามประเพณีฮีตสิบสองหรือจารีตสิบสองประการ หรือประเพณีทำบุญประจำสิบสองเดือนของชาวอีสานที่ทำอยู่เป็นประจำ ก็คือเดือนอ้าย (หรือเดือนเจียง) ทำบุญเข้ากรรม (เข้าบิณฑบาต) เดือนยี่ทำบุญคูณข้าว (ทำบุญคุ้มข้าวอยู่กับลาน) เดือนสาม ทำบุญข้าวจีและ บุญมาฆบูชา วันเพ็ญเดือนสาม เดือนสี่ทำบุญมหาชาติ (บุญพระเวสหรือที่ชาวบ้านเรียกกันตามสำนวนพื้นบ้านว่า “บุญผะเหวด” เป็นการฟังเทศน์มหาชาติ) เดือนห้าทำบุญขึ้นปีใหม่ หรือตรุษสงกรานต์ สงฆ์น้ำพระ และรดน้ำผู้ใหญ่ เดือนหกทำบุญวิสาขบูชาและทำบุญบั้งไฟ (หรือบุญสัจจะ) เพื่อถวายพระพุทธรูปเพื่อเป็นพุทธบูชา และขอฝน เดือนเจ็ดทำบุญบูชาเทวดาอารักษ์หลักเมืองเดือนแปดทำบุญเข้าพรรษาและถวายเทียนพรรษาเดือนเก้าทำบุญข้าวประดับดินในวันแรมสิบสี่ค่ำเดือนสิบทำบุญข้าวสารท หรือข้าวกระยาสารท หรือข้าวสลากภัต เดือนสิบเอ็ดทำบุญออกพรรษา และเดือนสิบสองทำบุญกฐิน

สำหรับวัฒนธรรมประเพณีที่กำลังจะหายไปจากวิถีชีวิตชาวกุมภวาปี ได้แก่ การทำบุญเบิกบ้าน การนวดข้าวด้วยมือ การนำข้าวขึ้นลาน การทาลานสำหรับรองข้าวเปลือก การเข็นฝ้ายด้วยไถ การติดฝ้ายด้วยคันธนู และการปั่นฝ้ายด้วยกง

ส่วนวัฒนธรรมประเพณีที่หายสาบสูญไปแล้วซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีต่าง ๆ การมีเวลาเป็นข้อจำกัดในการดำเนินชีวิต ได้แก่ การทำบุญคุ้มข้าว (บุญคุ้มบ้าน หรือบุญเบิกบ้าน) การหุงข้าวเหนียวด้วยหม้อดิน วัวยเทียมเกวียน ควายเทียมล้อ การสีข้าวด้วยเครื่องสีไม้ไผ่ การซอมข้าวด้วยกระต๋อง การย้อมฝ้ายด้วยหม้อดิน การซอมข้าวด้วยครกมือ การแห่นางแมว ส่วนดนตรีที่หายไป คือหึง ซึ่งอนุชนรุ่นหลังไม่มีโอกาสได้เรียนรู้อีกต่อไป สำหรับการละเล่นที่หายไป ได้แก่ ม้าก้านกล้วย หมากเก็บ ตีจับ ม้าซาโง่ง สะบ้า งูกินหาง ชักคะเย่อ ม้าก้านกล้วย และมวยคาดเชือก

เนื่องจากชาวบ้านต้องทำงานและไม่ค่อยมีเวลว่างนัก จึงทำให้ประเพณีหรือวัฒนธรรมบางอย่างลดขั้นตอนของพิธีการลง หรือทำอย่างรวบรัดมากขึ้น ดังเช่น งานศพที่ชาวบ้านเรียกว่า “เฮือนดี” สมัยก่อนนั้นจะตั้งศพไว้สวด ๓ คืน แล้วจึงค่อยนำมาทำพิธีเผา แต่ปัจจุบันทำพิธีเผาเลยทีเดียว ไม่ต้องเก็บไว้

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จะมีการเปลี่ยนแปลงในสภาพเศรษฐกิจ ชีวิต ความเป็นอยู่หลาย ๆ ประการก็ตาม แต่ก็มีสิ่งหนึ่งที่ยังคงไว้ ไม่เปลี่ยนแปลง ก็คือ ในงานประเพณี งานบุญ หรืองานศพ ชาวบ้านจะต้องหยุดงานมาร่วมกิจกรรมมิได้ขาด ไม่ว่าภาวะเศรษฐกิจจะเป็นอย่างไรค่าจ้างแรงงานที่ต้องสูญเสียต่อวันจะสูงแค่ไหนก็ไม่สนใจ

ในด้าน **การศึกษา** ปัจจุบันชาวอำเภอกุมภวาปีเห็นคุณค่าของการศึกษามากขึ้น นิยมส่งลูกหลานให้เรียนสูง ๆ โดยยังหวังที่จะให้ลูกเป็นเจ้าของคนอยู่และยังตนเองมีฐานะเพิ่มขึ้น ก็ยังส่งลูกเรียนสูงขึ้น ทำให้เด็กที่จบการศึกษาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๕ เป็นต้นไป เข้าไปทำงานในกรุงเทพฯ กันมาก เพราะเมื่อจบการศึกษาก็จะไม่กลับถิ่นฐาน แต่กลับทำงานในกรุงเทพฯ เลย เพราะถูกปลุกฝังมาว่างานในภาคเกษตรเป็นงานหนัก การที่เรียนมาสูง ๆ ก็ต้องทำงานสบาย ๆ เงินเดือนมาก ๆ เมื่อลูกจบการศึกษากลับบ้านแล้วเริ่มเรียนระดับมัธยม ลูกจะไม่ต้องทำงานช่วยพ่อแม่เลย ลูกจะต้องทุ่มเวลาทั้งหมดให้กับการเรียน จึงทำให้เด็กรุ่นใหม่มีนิสัยเกียจคร้านไปในตัวสู้อุตสาหะไม่ค่อยได้ ไม่มีความอดทนเหมือนคนยุคก่อน

ส่วนเหตุการณ์ **ภัยพิบัติ** ต่าง ๆ ในอำเภอกุมภวาปีมักมีสถานการณ์น้ำท่วมซึ่งถือเป็นเรื่องปกติของอำเภอกุมภวาปี บางครั้งมีน้ำท่วมใหญ่ แต่ก็ไม่ส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจหรือต่อความเป็นอยู่ของชาวบ้านนัก เพราะจะเกิดขึ้นในช่วงฤดูน้ำหลากเท่านั้นนอกจากนี้ยังมีไฟไหม้ใหญ่ ๆ เกิดขึ้น ๒ ครั้งเมื่อประมาณ ๔๐ ปีมาแล้ว บริเวณถนนแซแล แต่ก็ไม่ส่งผลกระทบต่อการค้าเนินธุรกิจของชาวบ้าน เพราะหลังจากนั้นก็มีการปลูกสร้างอาคารรูปแบบใหม่ซึ่งเป็นตึกขึ้นมาทดแทนอาคารไม้หลังเดิม

ความผูกพันของชาวกุมภวาปีที่มีต่อหนองหาน นั้นมีมาช้านาน ชาวบ้านได้อาศัยหนองหานในการทำมาหากิน ดั้งบันทึกของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงบันทึกถึงหนองหานไว้ว่า **“หนองหานนี้มีชื่อเสียงมาในพงศาวดาร เป็นหนองใหญ่กว้างมาก มีชาวบ้านตั้งหาปลาอยู่โดยรอบทางเดินรอบหนองหารประมาณสองวัน มีท่าลงหนองที่บ้านเชียงแหว ระยะห่างจากกุมภวาปี ๒๐๐ เส้น มีเกาะในหนองหารเรียกกันว่า “เกาะดอนแก้ว” มีหมู่บ้านและวัดบนเกาะนั้นด้วย น้ำหนองหารที่ไหลลงปาวไปตกลำพาชี เมืองกุมภวาปีมีราษฎรอยู่ประมาณ ๖,๐๐๐ คน มีชาวเมืองนครราชสีมา มาตั้งทำมาค้าขายอยู่หลายครัว....”**

หนองหานเองก็มีประวัติหรือตำนานเล่าขานกันมานาน เรื่อง ผาแดง - นางไอ่ ซึ่งจากตำนานดังกล่าวก็เล่าถึงความเป็นมาของหนองหานรวมทั้งสถานที่สำคัญ ๆ ในตำนานอีกหลายแห่ง ปัจจุบันสถานที่ตามตำนานยังคงอยู่ และยังคงเป็นที่เล่าขานสืบทอดของชนรุ่นหลังต่อไป

หนองหานนั้นมีประวัติการอยู่อาศัยของชาวบ้านและการใช้ประโยชน์จากหนองน้ำแห่งนี้มายาวนาน และเป็นศูนย์กลางของการสร้างบ้านแปงเมือง สร้างความมั่งคั่งแก่ชุมชนมานับแต่ต้นรัตนโกสินทร์ จนกระทั่งปัจจุบัน หนองหานยังคงเป็นเส้นเลือดใหญ่ของชาวกุมภวาปี ดังคำขวัญของอำเภอกุมภวาปีที่ว่า **“เมืองน้ำตาล อุทยานวนร ดอนแก้วพุทธสถาน หนองหาน สายธารแห่งชีวิต”**

ปัจจุบันการใช้ประโยชน์จากหนองหานยังมีให้เห็นอยู่หากเดินทางเข้าไปยังเกาะดอนแก้วริมทางเข้าไปเกาะนั้น จะแลเห็นการจับปลาของชาวบ้านโดยอาศัยวิธีการจับในสมัยก่อนให้เห็นอยู่ไม่น้อย หรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่า **“แพสะตุง”** ก็คือการตั้งเรือแพในน้ำพร้อมมียอขนาดใหญ่ เพื่อใช้จับปลาในหนองน้ำนั้น

“แพสะตุง” อีกภาพหนึ่งของการดำรงชีวิต
บริเวณเกาะดอนแก้ว

หลายร้อยปี จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๗๒ มีชาวบ้านจากอำเภอจตุรัสและอำเภอบำเหน็จณรงค์ จังหวัดชัยภูมิ เดินทางเร่ร่อนมา โดยใช้เกวียนเป็นพาหนะมาถึงเขตอำเภอกุมภวาปี และได้มาพักขบวนที่ท้องทุ่งระหว่างบ้านกงพานและเมืองเก่า บางส่วนได้เดินทางกลับชัยภูมิ

มีเพียง ๘ ครอบครัวได้แสวงหาที่ทำกินต่อไป และบางส่วนได้เข้าไปตั้งหลักแหล่งอยู่ที่บ้านดอนแก้ว ซึ่งขณะนั้นยังเป็นป่ารกทึบ อีกทั้งมีสัตว์ป่าชุกชุม ไม่ว่าจะเป็นกระทาย กระแต กระรอก ลิง ค่าง ชะนี และงู เป็นจำนวนมาก ชาวบ้านเหล่านั้นเข้ามาทำนา ทำไร่ ทำสวน เลี้ยงสัตว์ และประมงรอบ ๆ หนองหานและลำน้ำปาว เนื่องจากพื้นที่ดังกล่าวมีความอุดมสมบูรณ์มาก จึงทำให้มีชาวเล้าลือถึงความอุดมสมบูรณ์ของบ้านดอนแก้ว ผู้คนจึงเริ่มเข้าไปตั้งถิ่นฐานกันมากขึ้นโดยมากมาจากชัยภูมิและนครราชสีมา

เมื่อชาวบ้าน เริ่มแผ้วถางป่าเพื่อทำไร่ ทำสวนนั่นเอง บังเอิญได้พบองค์มหาธาตุซึ่งมีสภาพที่ไม่ชำรุดมากนัก ผู้คนจึงคิดว่าเป็นนิมิตดี นับแต่นั้นมาชาวบ้านก็ช่วยกันพัฒนาให้ดีขึ้น นิมิตพระมาจำวัดที่นั่น”

“พระมหาธาตุเจดีย์” หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า
“พระธาตุดอนแก้ว” ตั้งอยู่ที่บ้านดอนแก้ว

หลักศิลาขององค์พระมหาธาตุเจดีย์

* จากหนังสือประวัติพระมหาธาตุเจดีย์ บ้านดอนแก้ว อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี หน้า ๖-๑๑

นักโบราณคดีบางคนสันนิษฐานว่า พระมหาธาตุเจดีย์ตลอดทั้งโบสถ์และเสนาหับ สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๓ คือประมาณพุทธศักราช ๑๑๐๐ - ๑๓๐๐ เพราะวัสดุที่ใช้ก่อสร้างเป็นหินทราย รวมทั้งภาพแกะสลักเป็นฝีมือของคนในสมัยทวารวดีตอนปลาย หรือสมัยลพบุรีตอนต้น แสดงว่า ศิลปกรรมนี้มีมาก่อนปราสาทหินพิมาย ปราสาทเขาพนมรุ้ง หรือแม้แต่ปราสาทเขาพระวิหาร

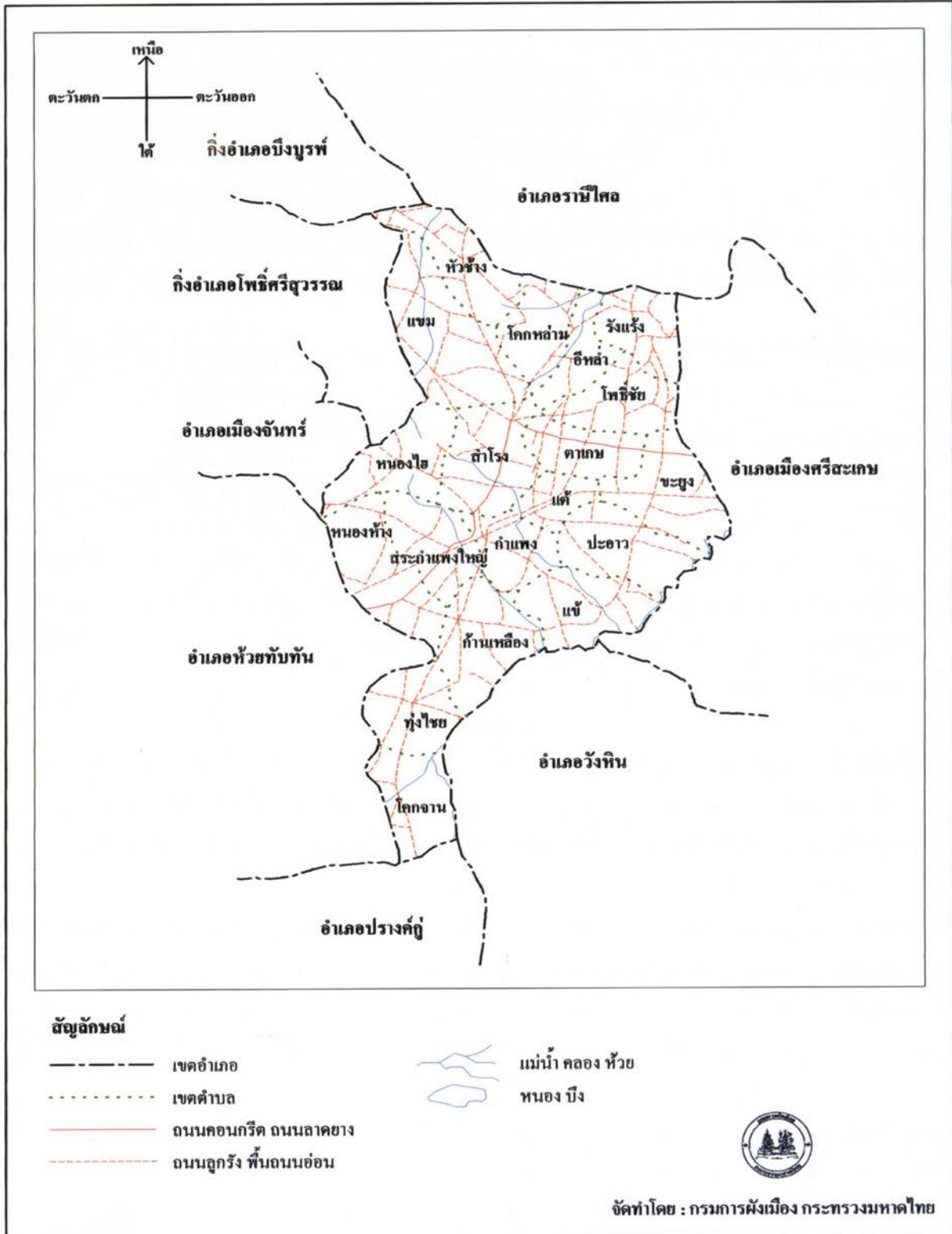
จากสิ่งที่กล่าวมาข้างต้น พอจะเป็นสิ่งยืนยันได้ว่า **ชุมชนโบราณบ้านดอนแก้ว** มีประวัติความเป็นมาที่ยาวนาน ถึงแม้จะมีการสับเปลี่ยนการเข้ามาอาศัยของชนกลุ่มต่าง ๆ ก็ตาม แต่แหล่งโบราณคดีที่ปรากฏย่อมเป็นสิ่งยืนยันถึงความสำคัญและความอุดมสมบูรณ์ของท้องถิ่นในอดีตได้เป็นอย่างดี

แต่ในอนาคตอันใกล้ กุมภวาปีคงจะได้มี **การบันทึกทางประวัติศาสตร์** อีกประการหนึ่ง ก็คือการสร้างพระพุทธรคันธารราษฎร์ (ปางขอฝน) ขนาดใหญ่ที่สุดในภาคอีสาน สูง ๓๑ เมตร หน้าตักกว้าง ๑๖ เมตร ขึ้นที่วัดโพธิ์ชัย บ้านพันดอน ตำบลพันดอน โดยวางศิลาฤกษ์เมื่อวันที่ ๒ พฤษภาคม ๒๕๓๗ ซึ่งเป็นโครงการที่จัดสร้างขึ้นเพื่อถวายเป็นพุทธบูชาโดยเสด็จพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพื่อเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๒ ขณะนี้กำลังดำเนินการก่อสร้างใกล้แล้วเสร็จ คาดว่าจะแล้วเสร็จก่อนธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๒ ทั้งนี้เพื่อให้พระพุทธรคันธารราษฎร์ดังกล่าวเป็นศูนย์รวมทางจิตใจ และเป็นสัญลักษณ์ของชาวพุทธในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

แผนที่อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ

0 5 10 กิโลเมตร

๔ อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ

๔.๑ สภาพทั่วไป

ตำแหน่งที่ตั้ง

อำเภออุทุมพรพิสัยตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของจังหวัดศรีสะเกษ ห่างจากตัวจังหวัดประมาณ ๒๖ กิโลเมตร ทิศเหนือติดต่อกับอำเภอรามัน ไศล อำเภอเบ็ญจบุรพ์ ทิศใต้ติดต่อกับอำเภอปรังค์ภู อำเภอห้วยทับทัน ทิศตะวันออกติดต่อกับอำเภอเมืองศรีสะเกษ และอำเภอวังหิน ทิศตะวันตกติดต่อกับอำเภอห้วยทับทัน อำเภอเมืองจันทร์ และกิ่งอำเภอโพธิ์ศรีสุวรรณ

สภาพพื้นที่

อำเภออุทุมพรพิสัยมีเนื้อที่ประมาณ ๓๑๙ ตารางกิโลเมตร ลำน้ำสำคัญได้แก่ ลำห้วยทับทัน และลำห้วยสำราญ

สำหรับการคมนาคมทางบกอำเภออุทุมพรพิสัยมีทางหลวงแผ่นดินที่สำคัญได้แก่ ทางหลวงแผ่นดินสายอุทุมพรพิสัย - รัตนบุรี

ประชากรและอาชีพ

อำเภออุทุมพรพิสัยมีประชากรรวมทั้งสิ้น ๑๑๐,๔๔๑ คน* ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม

การปกครอง

พื้นที่อำเภออุทุมพรพิสัย แบ่งการปกครองออกเป็น ๑๙ ตำบล** ได้แก่ กำแพง สระกำแพงใหญ่ เขม ชะยุ่ง ตาเกษ ปะอาว รังแร้ง โพธิ์ชัย หนองไฮ หนองห้าง โคนหล่ม หัวช้าง อีหล้า แซ่ ลำโรง ทุงไชย โคนจาน ก้านเหลือง และแต่

๔.๒ ประวัติความเป็นมาของอำเภอ

บริเวณเขตที่เป็นอำเภออุทุมพรพิสัย มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มระหว่างลำน้ำใหญ่ในท้องถื่นสองสาย คือ ลำห้วยทับทันทางด้านตะวันตก และลำห้วยสำราญทางใต้และตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งลำน้ำทั้งสองนี้ ต่างก็ไหลสู่ลำน้ำมูลในที่ราบลุ่มแม่น้ำมูลทางเหนือ ทั้งห้วยทับทันและห้วยสำราญ มีต้นน้ำมาจากบรรดาลำน้ำสายเล็ก ๆ หลายสาย ที่ไหลมาจากเทือกเขาพนมดงรัก ซึ่งอยู่ทางใต้ของบริเวณอำเภออุทุมพรพิสัย แต่บริเวณที่เป็นใจกลางของพื้นที่ราบลุ่มอำเภออุทุมพรพิสัยกลับมีลักษณะสูงกว่าระดับที่ราบลุ่มโดยรอบ คล้ายกับกระดองเต่าที่มีพื้นที่โดยรอบเป็นที่ต่ำ แม้ว่าปัจจุบันพื้นที่ส่วนใหญ่ถูกเปลี่ยนแปลงปรับระดับให้เป็นที่ทำไร่ทำนาเกือบหมดแล้วก็ตาม แต่เดิมเป็นที่ป่าโปร่งและมีธารน้ำเล็ก ๆ หลายสายไหลลงที่ต่ำไปรวมกับลำน้ำทับทันทางด้านตะวันตกกับลำน้ำห้วยสำราญทางใต้และทางตะวันออกเฉียงใต้ และกับลำน้ำมูลทางเหนือ สิ่งที่น่าประจักษ์จากภาพถ่ายทางอากาศ และการสำรวจศึกษาทางโบราณคดีพบว่า ในบริเวณดังกล่าวนี้

* ส่วนการทะเบียนราษฎร สำนักงานบริหารการทะเบียน กรมการปกครอง ข้อมูลปี ๒๕๔๐

** สำนักบริหารการปกครองท้องที่ กรมการปกครอง ข้อมูลปี ๒๕๔๐

ได้มีคนเข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นบ้านเป็นเมืองแต่สมัยทวารวดีลงมา อย่างน้อยก็ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ โดยเข้ามาปรับปรุงพื้นที่ลุ่มใกล้กับบริเวณหนองน้ำและลำห้วยให้เป็นทั้งแหล่งที่อยู่อาศัย แหล่งน้ำ และแหล่งที่ทำการเพาะปลูก เกิดเป็นชุมชนขนาดเล็ก ตั้งอยู่บนเนินดินที่อยู่ใกล้กับหนองน้ำ ที่สามารถเก็บน้ำไว้ตลอดฤดูแล้ง ชุมชนบางแห่งก็มีการขุดคูน้ำล้อมรอบ เพื่อกักน้ำไว้ใช้และเพื่อป้องกันการรุกรานของศัตรู แต่หลาย ๆ แห่งที่กำลังน้อยก็มักขุดสระน้ำเพื่อกักเก็บน้ำเพิ่มเติมจากบรรดาหนองบึงที่มีอยู่ตามธรรมชาติ จนอาจกล่าวได้ว่า ลักษณะเด่นของการมีชุมชนในบริเวณนี้ก็คือ เป็นชุมชนเล็ก ๆ กระจายกันอยู่ตามที่ต่าง ๆ โดยมีสระน้ำเป็นสิ่งที่บ่งบอก บรรดาชุมชนที่มีคูน้ำล้อมรอบ ได้แก่ บ้านเมืองหลวง ตำบลเมืองหลวง บ้านทุ่งไชย ตำบลทุ่งไชย บ้านสระภูและบ้านสระกำแพง ตำบลกำแพง และบ้านเมืองจันทร์ ตำบลเมืองจันทร์ ส่วนที่ไม่มีคูน้ำล้อมรอบ ได้แก่ บ้านหนองห้าง ตำบลหนองห้าง บ้านค้อกำแพง ตำบลกำแพง บ้านหนองสูง ตำบลตาเกษ บ้านกลาง และบ้านปราสาท สระกำแพงน้อย ตำบลชะยุ่ง

แต่พัฒนาการของชุมชนทั้งมีคูน้ำและไม่มีคูน้ำล้อมรอบเหล่านี้ ปรากฏให้เห็นชัดในสมัยลพบุรี คือ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เป็นต้นมา ชุมชนที่โดดเด่นก็คือ ชุมชนบ้านกำแพง ตำบลกำแพง เพราะได้มีการสร้างปราสาทขนาดใหญ่ขึ้น ณ ที่นี้คือ ปราสาทหินวัดสระกำแพงใหญ่ พร้อมกับมีการขุดระบายารายหรืออ่างเก็บน้ำขึ้นพร้อมกันด้วย การขุดระบายารายขึ้น ณ ที่นี้ แสดงความสำคัญของการเก็บน้ำเพื่อชุมชนอย่างชัดเจน เพราะขุดขึ้นในบริเวณที่ลุ่มต่ำที่เป็นหนองน้ำธรรมชาติมาแต่เดิม หนองน้ำนี้ตั้งอยู่บนลำน้ำธรรมชาติสายหนึ่งคือ ห้วยตาเมา ที่ไหลมาจากที่สูงในเขตบ้านหนองไฮทางเหนือ ผ่านบ้านสระกำแพงลงไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ไปบรรจบกับลำน้ำห้วยสำราญที่บ้านโนนแดง ระบายหรืออ่างเก็บน้ำขุดขึ้นกลางลำห้วยเพื่อกักน้ำไว้ใช้โดยตรง ซึ่งเมื่อน้ำเต็มอ่างแล้ว ก็ปล่อยให้ไหลลงไปออกลำน้ำห้วยสำราญ ปราสาทหินวัดสระกำแพงใหญ่นับเป็นปราสาทสำคัญของบ้านเมืองรองลงมาจากปราสาทเมืองต่ำที่อยู่ใกล้เขาพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ สร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เพื่ออุทิศให้กับพระศิวะ ที่ในศิลาจารึกเรียกว่า กมรเตงชคตศรีพุกเทศวร อาจนับได้ว่า เป็นสิ่งที่แสดงความเป็นศูนย์กลางของชุมชนบ้านเมืองในแถบนี้ที่มีความใกล้ชิดกับปราสาทเขาพระวิหาร บนเทือกเขาพนมดงเร็กไม่ใช่น้อย อีกสิ่งหนึ่งที่มีปรากฏในศิลาจารึกที่พบ ณ ปราสาทนี้ก็คือ การระบุถึงท้องถิ่นที่เรียกในภาษาสันสกฤตว่า ทุ่งกุรุเกษตร ซึ่งน่าจะหมายถึง บริเวณที่ราบลุ่มอันเป็นที่ตั้งของชุมชนบ้านเมืองในบริเวณนี้ ปัจจุบันบริเวณชุมชนบ้านสระกำแพงใหญ่เป็นที่ที่ทางรถไฟไปอุบลราชธานีตัดผ่าน เกิดมีสถานีและพัฒนาขึ้นเป็นที่ตั้งของอำเภออุทุมพรพิสัยในปัจจุบัน

การกระจายตัวของชุมชนโบราณในสมัยลพบุรีตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๖ ลงมาดูเหมือนจะเกิดขึ้นมากทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของปราสาทหินวัดสระกำแพงใหญ่ ไปยังบริเวณที่ตั้งของปราสาทสระกำแพงน้อยในเขตบ้านชะยุ่ง เพราะพบร่องรอยของชุมชนโบราณที่สัมพันธ์กับการขุดระบายารายขนาดเล็กหลายแห่ง ที่ชัดเจนคือ บ้านหนองสูง ตำบลตาเกษ และบ้านกลาง ตำบลชะยุ่ง ซึ่งอยู่ไม่ห่างไกลกัน แห่งแรกคือ บ้านหนองสูง เป็นกลุ่มของชุมชนที่กระจายอยู่ในที่ราบลุ่ม ประกอบด้วย เนินดินที่เป็นชุมชนโบราณหลายเนิน ได้แก่ บ้านโนนสมอ บ้านบอน บ้านยางน้อย บ้านหนองสูง บ้านตาเกษ บ้านเขื่อง และบ้านทุ่งสว่าง โดยมีบ้านหนองสูงเป็นชุมชนใหญ่ที่มีร่องรอยของแนวคันดินผ่านจากทางตะวันตกไปทางตะวันออก ผ่านสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดเล็กสองสระเข้าหาขอบบน ที่ลุ่มทางเหนือของบริเวณ ปรากฏร่องรอยคันดินที่เป็นคันนาและคันดินที่ใช้ในการทดน้ำและระบายน้ำอยู่ทั่วไป ในขณะที่ทางใต้ของบ้านหนองสูงก็พบเช่นเดียวกัน อีกทั้งยังมีร่องรอยของแนวถนนผ่านบริเวณตอนเหนือของชุมชนบ้านตาเกษ

เข้าไปยังขอบบารายทางตอนใต้ที่อยู่ใกล้กับชุมชนบ้านเชียงด้วย ต่อจากกลุ่มชุมชนที่รายรอบบารายที่บ้านหนองลูก็ผ่านเข้าสู่กลุ่มชุมชนในเขตตำบลบ้านชะยูง อันมีชุมชนบ้านกลางที่สัมพันธ์กับบารายขนาดย่อมกว่าบารายที่บ้านหนองลูเป็นศูนย์กลาง ต่อจากนั้นก็เชื่อมต่อไปยังปราสาทและบารายบ้านสระกำแพงน้อย อันเป็นชุมชนที่มีอโรคยาศาลหรือโรงพยาบาลที่จัดตั้งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อาจกล่าวได้ว่าการเติบโตและรุ่งเรืองของชุมชนโบราณในพื้นที่อำเภออุทุมพรพิสัยนั้น ปรากฏขึ้นอย่างโดดเด่นในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ทำให้มีการสร้างปราสาทสระกำแพงใหญ่ขึ้นเป็นศูนย์กลางทางศาสนาและพิธีกรรมของท้องถิ่นได้ดำรงอยู่อย่างสืบเนื่องมาจนถึงการสร้างปราสาทสระกำแพงน้อย ที่รู้จักกันดีว่าเป็นอโรคยาศาลหรือโรงพยาบาลในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อันเป็นยุครุ่งเรืองที่สุดของวัฒนธรรมขอม หลังจากนั้น บรรดาเมืองในวัฒนธรรมนี้ก็ร่วงโรยไป หลาย ๆ แห่งกลายเป็นชุมชนเล็ก ๆ ในขณะที่อีกหลายแห่งถูกทิ้งร้างไป อันเนื่องมาจากการเคลื่อนย้ายถิ่นฐานของผู้คน จนกระทั่งประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๒ จึงปรากฏการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของผู้คน ซึ่งอาจจะเข้ามาผสมผสานกับกลุ่มชนเก่าที่เคยอยู่มาก่อนก็ได้ แต่ว่าบรรดาชุมชนใหม่ที่เกิดขึ้นนี้ มีระบบทางวัฒนธรรมที่แตกต่างไปจากเดิมโดยสิ้นเชิง นั่นคือในสมัยที่วัฒนธรรมขอมยังดำรงอยู่นั้น ผู้คนนับถือศาสนาฮินดูและพุทธมหายานเป็นหลัก แต่มายุคนี้ เกิดพื้นที่หมู่บ้านเมืองขึ้นใหม่ ในตอนหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๘ นั้น คนส่วนใหญ่หันมานับถือพุทธศาสนาฝ่ายหินยานหรือเถรวาทแทน ทำให้มีการสร้างศาสนสถานเนื่องในพุทธเถรวาทขึ้น การสร้างปราสาทหมดไป เปลี่ยนมาสร้างพระธาตุเจดีย์หรือธาตุขึ้นแทน ในบางแห่งไม่รู้ทำลายของเก่าที่มีอยู่ก่อน เป็นแต่เพียงเปลี่ยนแปลงจากศาสนาฮินดูและพุทธมหายานมาเป็นพุทธเถรวาทเท่านั้น ดังเห็นจากการเปลี่ยนแปลงปราสาทเป็นธาตุแทนในหลาย ๆ แห่ง

ในเขตอำเภออุทุมพรพิสัย การสืบเนื่องของชุมชนแต่สมัยลพบุรีที่รับอิทธิพลวัฒนธรรมขอมมาจนถึงยุคที่มีการปรับเปลี่ยนศาสนาเป็นพุทธเถรวาทนั้น เห็นได้จากชุมชนที่บ้านเมืองจันทร์ในเขตอำเภอเมืองจันทร์ อันเป็นชุมชนที่อยู่ใกล้กับลำห้วยทับทัน ทางด้านตะวันออกของบริเวณอำเภออุทุมพรพิสัย บริเวณอันเป็นที่ตั้งของชุมชนเป็นเนินดิน ตั้งอยู่ใกล้ที่ลุ่มต่ำมีหนองน้ำ และมีการขุดสระน้ำขนาดใหญ่ทางด้านตะวันตกของชุมชน มีวัดเก่าที่มีโบราณสถาน ๒ แห่ง ที่น่าจะสร้างขึ้นในเวลาที่แตกต่างกันแห่งแรกเป็นพระสถูปเจดีย์ก่อด้วยอิฐ แต่มีรูปแบบเป็นรูปปราสาท ตรงส่วนยอดมีลักษณะแบบเดียวกับส่วนบนของปราสาทศิขรภูมิที่ถูกปรับเปลี่ยนให้เป็นพระธาตุเจดีย์ในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๒ รูปแบบเช่นนี้ นับเป็นที่นิยมกันในท้องถิ่นแถบนี้เป็นอันมาก เพราะนอกจากจะพบที่บ้านเมืองจันทร์แล้ว ยังพบที่ปราสาทศิขรภูมิและอีกแบบหนึ่งคือ ที่ปราสาทบ้านปราสาท ในเขตอำเภอทับทันที่อยู่ต่ำลงไปจากบ้านเมืองจันทร์ประมาณ ๕ กิโลเมตร รูปแบบของสถาปัตยกรรมเช่นนี้ไม่ปรากฏพบในศิลปะแบบลาวในสมัยนี้เลย น่าจะเป็นของกลุ่มชนเดิมในบริเวณนี้ที่อยู่สืบทอดมาแต่สมัยลพบุรี ส่วนศาสนสถานอีกแห่งหนึ่งคือ โบสถ์หรือสิมที่มีขนาดเล็ก แสดงให้เห็นว่าเป็นฝีมือของคนลาว น่าจะสร้างขึ้นในยุคที่คนลาวอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งในบริเวณนี้

อำเภออุทุมพรพิสัยในปัจจุบันตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยให้ยกบ้านกันตวด ห้วยอุทุมพร ซึ่งอยู่ในตำบลปรีอใหญ่ อำเภออุทุมพรพิสัย เป็นเมืองอุทุมพรพิสัย พอถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อมีการจัดการปกครองท้องถิ่นเป็นมณฑลเทศาภิบาลแล้ว จึงยุบเมืองอุทุมพรพิสัย ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ เอาชื่อเมืองอุทุมพรพิสัยเป็นชื่อ "อำเภอประจิม" โดยมีที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่บ้านสำโรงใหญ่ หมู่ที่ ๑ ตำบลสำโรง มีพระประชุมขันตุนิกร เป็นนายอำเภอคนแรก

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ซึ่งเป็นสมัยที่นายบุญมา ศิลปาระยะ ดำรงตำแหน่งนายอำเภอ ได้พิจารณาเห็นว่าบริเวณโดยรอบที่ว่าการอำเภอประจิมมีต้นมะเดื่อขึ้นอยู่เป็นจำนวนมากถือได้ว่าเป็นสัญลักษณ์ของอำเภอจึงได้เปลี่ยนชื่อจาก “อำเภอประจิม” มาเป็น “อำเภออุทุมพรพิสัย” ซึ่งมีความหมายว่า “ถิ่นของต้นมะเดื่อใหญ่” ครั้นเมื่อ ปี พ.ศ. ๒๔๘๐ นายสง่า สุขรัตน์ ดำรงตำแหน่ง นายอำเภอ จึงได้พิจารณาถึงสภาพความเหมาะสมของที่ตั้งที่ว่าการอำเภอ และได้วางโครงการย้ายที่ตั้งที่ว่าการอำเภอ จากที่เดิมมาตั้งอยู่ที่ใหม่ ณ บ้านด้าย หมู่ที่ ๗ ตำบลกำแพง ใกล้กับทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - อุบลราชธานี ซึ่งเป็นที่ตั้งของที่ว่าการอำเภอปัจจุบัน และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๘๑ ร.ต.ท.พวง ศรีบุญลือ ดำรงตำแหน่งนายอำเภอ ได้ดำเนินการหาทุนสร้างที่ว่าการอำเภออุทุมพรพิสัยพร้อมทั้งสถานีตำรวจ และบ้านพักข้าราชการชั้นจวนแล้วเสร็จ และให้ย้ายที่ว่าการอำเภอจากที่เดิม คือ บ้านสำโรงใหญ่ หมู่ที่ ๑ ตำบลสำโรง มาอยู่ ณ ที่ว่าการอำเภอแห่งใหม่ คือบ้านด้าย หมู่ที่ ๗ ตำบลกำแพง เป็นอาคารไม้ ๒ ชั้น (ปัจจุบันใช้เป็นสำนักงานสุขาภิบาลกำแพง) และเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๕ กรมการปกครองได้อนุมัติงบประมาณสร้างที่ว่าการอำเภอแห่งใหม่เป็นอาคารขนาดใหญ่พิเศษ โดยได้ทำพิธีเปิดในวันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๕

อาคาร “ที่ว่าการอำเภอหลังเก่า”
ปัจจุบันใช้เป็นอาคารสำนักงานสุขาภิบาลกำแพง

อาคาร “ที่ว่าการอำเภออุทุมพรพิสัย” หลังปัจจุบัน

๔.๓ ความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรม

สำหรับความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรมของอำเภออุทุมพรพิสัยที่สำคัญได้แก่ ฮีตสิบสอง ครองสิบสี่

จารีตประเพณีและวัฒนธรรมฮีตสิบสองครองสิบสี่ ของชาวอุทุมพรพิสัย คือการร่วมกันปฏิบัติประเพณีบุญต่าง ๆ ในแต่ละเดือนคือ เดือนอ้ายบุญเข้ากรรม เดือนยี่บุญคุณลาน เดือนสามบุญข้าวจี เดือนสี่บุญพระเวส เดือนห้าบุญสงกรานต์ เดือนหกบุญบั้งไฟ เดือนเจ็ดบุญซำชะ เดือนแปดบุญเข้าพรรษา เดือนเก้าบุญข้าวประดับดิน เดือนสิบบุญข้าวสาก เดือนสิบเอ็ด บุญออกพรรษา เดือนสิบสอง บุญกฐิน ส่วน ครองสิบสี่ เป็นแบบแผนในการปฏิบัติตนของชาวอำเภออุทุมพรพิสัย

๔.๔ สถานที่สำคัญ

อำเภออุทุมพรพิสัย มีโบราณสถานที่สำคัญ ๆ ๒ แห่ง เป็นสถานที่ที่ควรค่าแก่การศึกษาและท่องเที่ยว ได้แก่

ปราสาทหินวัดสระกำแพงใหญ่

ตั้งอยู่ ณ วัดสระกำแพงใหญ่ หมู่ที่ ๑ ตำบลกำแพง ห่างจากตัวอำเภอประมาณ ๒ กิโลเมตร มีทางรถยนต์เข้าถึง ๒ เส้นทาง ปราสาทหินแห่งนี้สร้างจากศิลาทราย ศิลาแดง และอิฐรวมเป็นหมู่ปราสาท

จำนวน ๖ หลัง มีระเบียบคดก่อด้วยศิลาทรายล้อมรอบบริเวณ กว้างประมาณ ๕๐ เมตร ยาวประมาณ ๘๖ เมตร และมีประตูเข้าออกจำนวน ๔ แห่ง โดยอยู่ทางทิศตะวันออก ๓ แห่ง และทิศตะวันตก ๑ แห่ง

ตัวปราสาทตั้งอยู่ในวัดสระกำแพงใหญ่ เป็นปรางค์ ๓ องค์อยู่บนฐานเดียวกัน หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ปรางค์ประธานก่อด้วยหินทรายที่มีอิฐเสริมเป็นบางส่วน มีการตกแต่งลวดลายต่าง ๆ เช่นทับหลังเป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณบนแท่นเหนือหน้ากาล ส่วนที่วิหารก่ออิฐซึ่งอยู่ทางด้านหลังมีทับหลังสลักภาพนารายณ์บรรทมสินธุ์ และวิหารอีกด้านหนึ่งมีทับหลังรูปพระอิศวรกับพระอุมาประทับนั่งเหนือโคนนที ล้อมรอบด้วยกำแพงที่มีซุ้มประตู ส่วนทางทิศตะวันตกมีสระน้ำขนาดใหญ่รูปสี่เหลี่ยมที่อาจเรียกได้ว่าบาราย ซึ่งบางส่วนถูกทางรถไฟตัดผ่าน

นักโบราณคดีสันนิษฐานว่าปราสาทหินวัดสระกำแพงใหญ่คงสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ในลัทธิศาสนาฮินดู เนื่องจากลวดลายศิลปะที่เทียบได้กับศิลปะเขมรแบบบาปวน แต่เป็นการสร้างที่ไม่เสร็จในครั้งเดียว แต่ก็เป็นศูนย์กลางของชุมชนที่มีขนาดใหญ่ จนเมื่อถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ จึงเปลี่ยนมาเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาแบบมหายาน

การขุดค้นจากกรมศิลปากรใน พ.ศ. ๒๕๓๑ - ๒๕๓๓ ได้พบโบราณวัตถุเป็นจำนวนมาก เช่น ส่วนประกอบทางสถาปัตยกรรม ชิ้นส่วนประติมากรรมที่ตกแต่งตัวปราสาทและพบแท่นหินบดยา เศียรประติมากรรม เทวรูปสำริด พระพุทธรูปนาคปรก พระพิมพ์ดินเผา ภาพพระพุทธรูปปางสมาธิ เป็นต้น จากการขุดค้นได้พบจารึกอักษรขอมกล่าวถึงการซื้อที่ดิน ในมหาศักราช ๖๙๔ (พ.ศ. ๑๕๘๕) ของกมรเตงอัญชิวทาส อุทิศถวายแก่ท้าวลัยของ “พระวฤทธศวร” จากหลักฐานต่าง ๆ อันได้แก่ จารึก ลวดลายของเสาดิถผนัง เสาประดับกรอบประตูและทับหลังรูปต่าง ๆ รูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ รูปพระอุมา มเหศวร รูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ และรูปพระคชลักษณ์มี กรมศิลปากรลงความเห็นว่า เป็นศิลปะเขมรแบบบาปวน และคงสร้างขึ้นราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เนื่องจากศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย จากนั้นคงเปลี่ยนเป็นศาสนาพุทธแบบมหายานในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘

ความเก่าแก่ของวัดและศิลปะโบราณได้ตกทอดมาจากขอม ทำให้วัดสระกำแพงเป็นวัดที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักของคนทั่วไป ความเป็นมาของวัดสระกำแพงค่อนข้างจะสลับซับซ้อน จากตำนานที่สืบสานมาเป็นประวัติศาสตร์ของการอพยพของชนเผ่าไทยที่เข้ามาตั้งถิ่นฐาน ณ บริเวณนี้ (ไม่ทราบระยะเวลาแน่ชัด) และมีลูกหลานแผ่ขยายออกเป็นเมืองใหญ่โต และเนื่องจากชาวนับถือศาสนาพุทธ จึงได้ปรับปรุงบริเวณปราสาทหินของขอมให้เป็นศาสนสถานประกอบกิจการทางพุทธศาสนาตั้งแต่บัดนั้นมา ในรัชสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ยกทัพมาปราบก๊กเจ้าพิมาย ได้ให้เจ้าพระยาจักรี (รัชกาลที่ ๑) เป็นแม่ทัพยกมาปราบหัวเมืองทางด้านนี้ ติเรียมมาตั้งแต่นางรอง สุรินทร์ ชุขันธ์ จำปาศักดิ์ จนถึงเวียงจันทน์ ชาวบ้านกำแพงจึงอยู่ในข่ายของผู้ถูกกวาดต้อนไปกับเขาด้วย ชาวบ้านกำแพงได้ถูกกวาดต้อนไปอยู่พนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา บ้านและวัดสระกำแพงใหญ่ในสมัยนั้นจึงถูกทิ้งร้างไว้ซึ่งจะนานเท่าใดก็มีอาจทราบได้

ต่อมาได้มีพระองค์หนึ่งจุดศรัทธาจะมาพบที่รกร้าง เห็นเหมาะสมที่จะตั้งบ้านและวัดจึงได้พาญาติโยมอพยพมาอยู่บริเวณนี้อีก ตามตำนานที่สืบสาวได้ปรากฏว่าพระท่านได้เสียดายขอที่ตั้งบ้านและวัดอยู่ถึงสามวัน พระภูมิเจ้าที่จึงอนุญาต ราษฎรที่มาด้วยในครั้งนั้น มีบุคคลสำคัญอยู่สามคนเป็นพี่น้องกันและเป็นหัวหน้าของราษฎร คือ พระพลอำมาตย์ หลวงชั้นอาษา และนางชา ได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ทางตอนเหนือของวัด พระและราษฎรเหล่านี้ได้อพยพมาจากบ้านดอนใหญ่ทางเมืองศรีสะเกษ พระที่นำราษฎร

มานั้นสันนิษฐานว่าเป็นอาจารย์ญาครุราช ซึ่งเข้าใจว่าเป็นเจ้าอาวาสองค์แรกของวัดสระกำแพงใหญ่ เพราะแต่โบราณมาจนถึงปัจจุบัน จะทำอะไรจะต้องเบิกหรือเช่นบวงสรวงโดยเอ่ยนามของพระอาจารย์ญาครุราชตลอดมา

นอกจากนี้ วัดสระกำแพงใหญ่เป็นวัดที่นับถือของชาวบ้าน เนื่องจากมีพระเกจิอาจารย์สำคัญ และภายในโบสถ์มีพระพุทธรูปนาคปรกที่ขุดพบมานานแล้ว นอกจากนี้ยังมีการประดับรูป ปูนปั้นเรื่องราวต่าง ๆ เต็มรอบวัด เป็นฝีมือช่างท้องถิ่นในปัจจุบันทั้งงดงามและให้แง่คิดไม่ใช่น้อย

จากการสอบถามชาวอุทุมพรพิสัยเพิ่มเติมถึงสิ่งที่ชาวบ้านเคารพนับถือได้ความว่าหลวงพ่อนาคปรกนั้นเป็นโบราณวัตถุคู่บ้านเมือง ประมาณอายุไม่ต่ำกว่า ๗๐๐ - ๑,๑๐๐ ปี ขุดพบบริเวณองค์ปราสาทหินวัดสระกำแพงใหญ่ โดยคืนวันที่ ๒๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๑ ได้แสดงพุทธานุภาพรัศมีพวยพุ่งทั่วบริเวณปราสาทหิน ปรากฏในสุบินนิมิตของหลวงปู่เครื่อง สุภัทโท รุ่งเช้าท่านจึงนำสามเณรน้อยพร้อมจอบ ๑ เล่ม ไปขุดตรงจุดที่ท่านนิมิตเห็น เมื่อขุดลงไปได้ลึก ๑ เมตร ก็พบหลวงพ่อนาคปรกองค์ดังกล่าวตามที่นิมิตเห็น หลวงปู่เครื่องจึงทำพิธีอัญเชิญมาประดิษฐานไว้ที่มณฑปใหม่ภายในวัดเพื่อให้สาธุชนสักการบูชา

“หลวงปู่เครื่อง สุภัทโท” เจ้าอาวาสวัดสระกำแพงใหญ่ องค์ที่ ๗ ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาส นับแต่ พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็นต้นมา กระทั่งปัจจุบัน เป็นที่เคารพเลื่อมใสศรัทธาของประชาชนทั่วไป

“หลวงพ่อนาคปรก” ประดิษฐานอยู่ในมณฑปใหม่ วัดสระกำแพงใหญ่ อ.อุทุมพรพิสัย จ.ศรีสะเกษ

ปราสาทหินวัดสระกำแพงใหญ่

เมื่อ ๓๐ ปีก่อน วัดสระกำแพงใหญ่ได้ถูกใช้เป็นสถานที่เรียน เปิดสอนตั้งแต่ชั้นประถม ๑ - ๔ ผู้ที่เข้ามาเรียนก็มีทั้งที่มาจากชนบทและในตัวเมือง ปัจจุบันปราสาทหินวัดสระกำแพงใหญ่ กำลังได้รับการพัฒนาขึ้นมาเพื่อเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่สำคัญของอำเภอ โดยวัดจะจัดให้มีงานประจำปีในวันขึ้น ๑๓ - ๑๕ ค่ำ เดือน ๓ ของทุกปี ซึ่งจะมีการจัดแสดงในรูปแสง สี เสียง โดยเริ่มจัดงานนี้มาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๙๒

เนื่องจากสถานที่ดังกล่าวมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ อีกทั้งเจ้าอาวาสองค์ปัจจุบันก็เป็นที่นับถือของประชาชนโดยทั่วไปทั้งในและต่างพื้นที่ ซึ่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ได้เสด็จมาเพื่อยกข่อฟ้าพระอุโบสถวัดสระกำแพงใหญ่ นอกจากนี้สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงนำคณะนักเรียนนายร้อย จปร. จากจังหวัดนครนายกมาศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์ในพื้นที่ ๒ ครั้ง เมื่อวันที่ ๒๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๓๑ และวันที่ ๒๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๓๓ และสมเด็จพระพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ก็เคยเสด็จมาทอดพระเนตรปราสาทหินวัดสระกำแพงใหญ่และวัดอุโบสถ เมื่อวันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๑ และเสด็จมาอีกครั้งพร้อมทั้งคณะสมาคมครูภาษาฝรั่งเศสแห่งประเทศไทย มาทัศนศึกษา เมื่อวันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๒

ปราสาทหินวัดสระกำแพงน้อย

ตั้งอยู่ที่บ้านหนองยาง หมู่ที่ ๖ ตำบลชะยุ้ง ห่างจากที่ว่าการอำเภอไปทางทิศตะวันออก ประมาณ ๑๔ กิโลเมตร เป็นปราสาทก่อด้วยศิลาแลงเข้าใจว่าสร้างในสมัยเดียวกันกับปราสาทหินวัดสระกำแพงใหญ่

ปราสาทหินสระกำแพงน้อย

๔.๕ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

คนอุทุมพรพิสัยที่อาศัยอยู่เดิมส่วนใหญ่เป็นคนไทยอีสาน มีบางส่วนที่เป็นคนจีน ประกอบอาชีพค้าขายอยู่ในตลาด นอกจากนั้นจะมีชนเชื้อสายส่วยและเขมร ที่ตำบลเมืองหลวง ตำบลกล้วยกว้าง (เดิมอยู่ในอำเภออุทุมพรพิสัย ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอห้วยทับทัน) มีชาวเขมรมาอยู่กันจำนวนมาก

ภาษาที่ใช้เป็นภาษาลาว - อีสาน หรือไทย - อีสาน ภาษาเขมร และภาษาส่วย แต่ภาษาที่เป็นภาษากลางก็คือ ภาษาไทย - อีสาน แต่ละพื้นที่ก็จะมีสำเนียงที่ต่างกันไปอีก ส่วนภาษาส่วยนั้นจะเป็นอีกภาษาหนึ่งต่างหากที่ไม่ใกล้เคียงกับภาษาอื่นเลย ซึ่งส่วนมากจะพบในตำบลสระกำแพงใหญ่ โดยเป็นคนดั้งเดิมของที่นี่ และจะเรียกชื่อต่างกันตามพื้นที่ที่อยู่ เช่น ส่วยที่อยู่ที่บ้านฟ้าผ่า ก็เรียกว่า ส่วยฟ้าผ่า

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จะมีความแตกต่างกันในเชื้อชาติ ภาษาพูด รวมทั้งวัฒนธรรมบางอย่าง แต่โดยรวมแล้ว เมื่อมีงานเทศกาลใด ความแตกต่างเหล่านั้นจะหมดไป กลายเป็นพวกพ้องเดียวกันร่วมมือร่วมใจ ช่วยเหลือกันเป็นอย่างดี จึงทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ประจำวันไม่มีความขัดแย้งกันให้เห็น คนในพื้นที่อำเภออุทุมพรพิสัย มีความรักใคร่ กลมเกลียว สามัคคีกัน ช่วยเหลือกัน แม้เมื่อสังคมปัจจุบันจะมีการเปลี่ยนแปลงไปหลายอย่าง ผู้ให้สัมภาษณ์กล่าวว่า สิ่งหนึ่งที่ไม่เปลี่ยนแปลงก็คือนิสัยใจคอของคนที่นี่ เพราะปัจจุบันความมีน้ำใจต่อกันก็ยังมีอยู่ ดังจะเห็นได้จากงานบุญ งานบ้านต่าง ๆ ที่ชาวบ้านจะเข้ามาร่วมกันมากเป็นปกติ

หากกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงด้าน **ลักษณะนิสัย** แล้ว ผู้ให้สัมภาษณ์กล่าวเสริมว่า เมื่อสภาพแวดล้อมมันเปลี่ยนแปลงไป ลักษณะนิสัยใจคอก็เปลี่ยนไปบ้าง แต่มีบางส่วนที่ไม่เปลี่ยนคือ ความเป็นนักสู้ของคนอุทุมพรพิสัย นักสู้ในที่นี้หมายถึงสู้ชีวิต เพราะถึงแม้ว่าเศรษฐกิจจะเป็นอย่างไร ชาวบ้านก็สามารถเอาตัวรอดได้ เพราะมีบ้านอยู่ มีข้าวในยุ้งให้กิน ชาวบ้านสามารถแบกจอบเสียม ไปทุ่งนา ก็หาอาหารกินได้ ทุกวันไม่มีวันอดซึ่งสอดคล้องกับการเน้นความเป็นอยู่อย่างพอเพียงในปัจจุบันแต่ผู้ให้สัมภาษณ์ก็ให้ข้อคิดว่า **“มันไม่อด แต่มันก็ไม่รวย”** ในสมัยก่อน ถ้าบ้านหนึ่ง มีเงิน ๘๐ บาท (สมัยนั้นเท่ากับ ๑ ชั่ง) ก็จัดว่าอยู่ในระดับเศรษฐีแล้ว ผู้คนนับหน้าถือตา

การดำเนินชีวิตของชาวบ้านสมัยก่อนนั้นเรียบง่าย ถึงจะไม่ค่อยมีสิ่งอำนวยความสะดวกเหมือนในปัจจุบัน แต่ก็ดำรงชีวิตอยู่ได้ อย่างเช่น ไฟฟ้าไม่มีใช้ ชาวบ้านจะใช้ตะเกียง ซึ่งคนพื้นบ้านที่นี่เรียกกันว่า **“กะได”** โดยนำน้ำมันยางผสมกับไม้ผุ ๆ สับใส่ลงไปในสม แล้วนำมาห่อเป็นแท่ง ต่อมาก็พัฒนาขึ้นมาเป็นตะเกียงน้ำมันก๊าด หรือไม่กี่ใช้กระป๋องนมเจาะใส่น้ำมันแล้วใช้เส้นด้ายจุ่มลงไป ปลายอีกข้างหนึ่งใช้จุดไฟ สำหรับบ้านที่มีฐานะดี หรือวัด ยามที่มืงาน ก็จะใช้ตะเกียงเจ้าพายุ และได้มีการพัฒนามาอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งมีไฟฟ้าใช้ในเวลาต่อมา

การเดินทาง ของคนสมัยก่อนจะเดินกันตามคันทนา และจะมีทางเกวียน สำหรับการใช้เกวียนนั้น มักใช้ในกรณีที่ต้องบรรทุกทุกคนหรือของเป็นจำนวนมาก หรือต้องมากันหลายคน เช่น กรณีการสอบ นักธรรมของพระในสมัยก่อนจะจัดขึ้นที่อำเภอ ดังนั้นพระจากตำบลต่าง ๆ จะมากันโดยทางเกวียน พร้อมทั้งบรรทุกอาหารมาพร้อม เมื่อถึงอำเภอก็นำเกวียนไปจอดพักไว้ที่ทุ่งนา แล้วพักอาศัยกันในเกวียน ญาติโยมจะมาหุงหาอาหารถวายพระ เนื่องจากอำเภอ (สมัยที่อยู่บ้านสำโรง) เป็นสถานที่จัดสอบเพียงแห่งเดียว เพราะฉะนั้นพระจากต่างตำบลแต่ละวัดก็จะจัดเกวียนเดินทางมาสอบกัน แต่ปัจจุบันก็จะมี การกระจายสถานที่สอบออกไป ตามหน่วยต่าง ๆ ไม่ต้องมาชุมนุมที่อำเภอ จึงมีความสะดวกขึ้น

ชาวบ้านที่อยู่ห่างไกลจะใช้เกวียนในการเดินทางเข้ามาอำเภอหากบ้านไหนที่อยู่ห่างไกลจากอำเภอถึง ๒๐ กิโลเมตร เวลาจะมาติดต่อที่อำเภอแต่ละครั้งก็ต้องมาค้างที่ตัวอำเภอ หากไม่มีญาติ ก็ต้องอาศัยวัดนอน และกลับในวันรุ่งขึ้น สำหรับการเดินทางเข้ากรุงเทพฯ ก็อาศัยเส้นทางรถไฟเป็นหลัก ซึ่งในสมัยนั้นการออกเยี่ยมเยียนราษฎรของในหลวง ก็ใช้ทางรถไฟเช่นกัน ดังที่รัชกาลที่ ๕ ทรงเคยเสด็จฯ ผ่านเมืองอุทุมพรพิสัย โดยทางรถไฟ ชาวบ้านต่างมารอรับเสด็จฯ กันริมทางรถไฟที่ขบวนเสด็จฯ ผ่าน พร้อมทั้งปูผ้ากราบเสด็จฯ ผู้ให้สัมภาษณ์ เล่าว่าท่านจะโบกพระหัตถ์ให้กับชาวบ้านไปตลอดทาง

สำหรับการไปมาหาสู่กันตามปกติก็จะเดินเท้าหรือขี่ม้า ถึงจะมีรถจักรยานใช้ก็ตาม แต่ก็ใช้ได้ไม่ถนัดนัก เนื่องจากในฤดูร้อน พื้นที่จะเป็นหลุมเป็นบ่อ แต่ในฤดูฝน พื้นดินก็เป็นโคลนเลน ไม่สามารถใช้รถจักรยานได้ การเดินทางก็มักเดินลัดทุ่งกัน เพื่อย่นระยะทาง ครั้นต่อมาเมื่อมีรถมอเตอร์ไซด์ ก็เลิกขี่ม้าไป ขณะเดียวกันก็ใช้เกวียนลดลงไปมากด้วย

ส่วนที่ตำบลรังแร้ง ซึ่งเป็นพื้นที่ที่อยู่ติดกับแม่น้ำมูลนั้น ก็จะใช้การเดินทางทางน้ำแทน โดยใช้พาหนะเป็นเรือยนต์ที่ต่อเอง หรืออาจจะใช้รถไฟ โดยการเดินเท้ามาขึ้นรถไฟ ซึ่งห่างจากตำบลรังแร้งเพียง ๗ กิโลเมตร

ชาวบ้านของอำเภออุทุมพรพิสัยมี **อาชีพหลัก** คือการทำนา ทำได้เพียงปีละครั้ง โดยอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ปีไหนที่ฝนไม่ตกตามฤดูกาล ชาวบ้านก็ต้องคอยจนกว่าฝนจะตก จึงจะทำได้ จนบางครั้งชาวบ้านก็จะหาที่พึ่งทางใจ โดยการจัดพิธีแห่นางแมวขอฝน ซึ่งบางครั้งถึงช่วงจังหวะที่ฝนจะตกพอดี การแห่นางแมวครั้งนั้นก็ได้ผล แต่ชาวบ้านนั้นเชื่อว่าเป็นเพราะเทวดาเห็นความทุกข์ ความเดือดร้อนของราษฎรขึ้นมา ก็บันดาลให้ฝนตก แต่ถ้าปีไหนแห่นางแมวแล้วฝนไม่ตก ก็แสดงว่าเทวดาไม่รับรู้ ชาวบ้านก็ต้องคอยกันต่อไป เพียงแต่เพื่อความสบายใจว่าได้ทำอะไรสักอย่างหนึ่งลงไปแล้ว

เมื่อ ๑๐ กว่าปีที่ผ่านมา ทางกรมได้ขุดคลองตามโครงการอีสานเขียวขึ้นเพื่อเป็นการบรรเทาปัญหาในเรื่องน้ำเพื่อการเกษตร แต่ปริมาณน้ำก็ยังไม่เพียงพอต่อเกษตรกรในภาพรวมชาวนายังคงทำนาได้เพียงปีละครั้ง แต่ชาวบ้านเริ่มที่จะใช้ประโยชน์จากพื้นที่ตามสองฝั่งคลองที่อยู่ในเขตพื้นที่ตน ปลูกผักขายเป็นอาชีพหลักและเสริม ซึ่งก็ได้ผลดี ปัจจุบันผักจากอำเภออุทุมพรพิสัยนั้นส่งไปขายถึงอำเภอศีขรภูมิ ต่อมาได้มีการสร้างฝายราษฎร์และกันทรารมย์ แต่ก็ได้ไม่เอื้อต่อการเกษตรเท่าที่ควร ประโยชน์ที่ประชาชนได้รับที่เห็นได้ชัดประการหนึ่ง ก็คือ ช่วยลดปัญหาน้ำท่วมในเขตตลาดลงได้ เพราะเดิมนั้นน้ำจะท่วมตลาดเป็นประจำ

ในการทำนาสมัยก่อนจะมีการลงแขกเอาแรงกัน จะมีการบอกต่อ ๆ กันว่า วันไหนบ้านไหนจะขอแรงกัน การขอแรงนี้จะมีตั้งแต่การไถนา ดำนา และเก็บเกี่ยว เจ้าของบ้านก็ต้อง เตรียมข้าวปลาอาหารสาโท มาเลี้ยงกัน คนช่วยจะมากหรือน้อยเท่าใด ก็ขึ้นอยู่กับว่าเจ้าของนาจะบอกให้มาช่วยมากน้อยขนาดไหน พื้นที่ทำนามากน้อยเพียงใด ก็แล้วแต่กำลังของเจ้าภาพ เพราะถ้าเจ้าภาพบอกแขกมาก ก็ต้องลงทุนมากหน่อยเป็นธรรมดา ซึ่งปัจจุบันก็ยังพอเห็นการเอาแรงกันบ้างแต่ก็ไม่มากนัก ส่วนใหญ่จะเริ่มเปลี่ยนเป็นการจ้างแรงงานมากกว่า เพราะเมื่อเปรียบเทียบค่าใช้จ่ายในการเลี้ยงผู้ที่มาช่วยงานกับค่าจ้างแรงงานก็จะไม่คุ้ม

พื้นที่การทำนาในปัจจุบันไม่ค่อยมีการเปลี่ยนแปลงเท่าใดนักแต่พัฒนามาเป็นไร่นาสวนผสมมากขึ้น ชาวบ้านเริ่มไปทำงานรับจ้างในกรุงเทพฯ กันมากขึ้น บ้างก็ไปแต่งงานมีครอบครัว พอมีลูกไม่มีเวลาเลี้ยงก็ส่งลูกกลับมาให้ที่บ้านเลี้ยงกันก็มีเยอะ

ในยามที่ชาวบ้านว่างเว้นจากการทำนาหรือยามมีเวลาว่าง ผู้หญิงส่วนใหญ่จะทอผ้าไหม ทอเสื้อไว้ใช้ แต่ในเรื่องของคุณภาพหรือความประณีตยังมีไม่มากเท่าใดนัก ส่วนผู้ชายจะทำเครื่องจักสานไว้ใช้ในครัวเรือน เช่น เข่ง สุ่ม โดยใช้ไม้ไผ่ที่หาได้จากไร่นา เมื่อ ๑๐ ปีที่ผ่านมา มีการส่งเสริมหัตถกรรมพื้นบ้านในอำเภอขึ้น รวมทั้งให้ชาวบ้านมารวมตัวกันทำการผลิต ทำให้คุณภาพสินค้าพัฒนาขึ้นมาเพื่อให้สอดคล้องกับความต้องการของตลาด โดยเฉพาะที่บ้านยาง บ้านเอือด ซึ่งกลายเป็นแหล่งผลิตผ้าไหมที่มี ชื่อเสียงของอำเภอในช่วง ๓ - ๔ ปีที่ผ่านมา ปัจจุบันผ้าไหมดังกล่าวได้ส่งไปขายตามศูนย์ศิลปาชีพ รวมถึงมีพ่อค้ามารับซื้อถึงที่ด้วย

ในสมัยก่อนเมื่อครั้งที่อำเภอยางชุมและอำเภอราชไศลเป็นตำบลหนึ่งของอำเภออุทุมพรพิสัย สมัยนั้นเรียกได้ว่า *การปลุกหอม กระเทียม* เป็นอาชีพรองที่ทำรายได้เป็นกอบเป็นกำให้กับชาวบ้านเลยทีเดียว แต่เมื่ออำเภอยางชุม และอำเภอราชไศล แยกตัวออกไปตั้งเป็นอำเภอเองแล้ว พื้นที่ของอำเภอที่เหลือจึงมีการปลุกหอมกระเทียมน้อยลงไปมาก คนอุทุมพรพิสัยจึงได้ชื่อว่ามี *อาชีพรับจ้างทั่วไป* เป็นอาชีพรอง การรับจ้างนี้จะมีทั้งการรับจ้างทั่วไปในพื้นที่ รับจ้างที่กรุงเทพฯ การไปรับจ้างตัดอ้อยที่จังหวัดชลบุรี ซึ่งการรับจ้างตัดอ้อยนี้จะเห็นได้ชัดว่าคนอุทุมพรพิสัยเป็นแหล่งแรงงานตัดอ้อยที่สำคัญของพื้นที่ปลูกอ้อยแถบภาคกลาง เพราะเมื่อถึงฤดูกาลตัดอ้อยจะเห็นบรรดารถบรรทุกเข้ามารับแรงงานในพื้นที่เพื่อไปตัดอ้อยในพื้นที่ต่าง ๆ ซึ่งผิดกับแต่ก่อนที่ชาวบ้านมักไม่ออกไปนอกพื้นที่ เพราะการเดินทางยังลำบากอยู่ จะไปไหนแต่ละครั้งก็เดินกันไปเป็นวัน ๆ แต่เมื่อมีถนนหนทางสะดวกขึ้น การเคลื่อนย้ายแรงงานเพื่อทำมาหากินมีมากขึ้น ผู้ให้สัมภาษณ์ให้ข้อสังเกตว่า สาเหตุประการหนึ่งที่ทำให้แรงงานอุทุมพรพิสัยจะต้องออกไปหางานนอกพื้นที่ ก็เพราะที่อำเภออุทุมพรพิสัยไม่มีโรงงานที่จะรองรับแรงงานเหล่านี้ ผู้ให้สัมภาษณ์ให้ความเห็นว่าข้อเสียของการไม่มีโรงงานอุตสาหกรรมทำให้ชาวบ้านไม่มีงานทำ เมื่อทำนาไม่ได้ผล ก็ต้องอพยพไปต่างพื้นที่ สภาพครอบครัวไม่อบอุ่น เกิดปัญหาสังคมตามมา ส่วนข้อดีของการไม่มีโรงงานอุตสาหกรรมคือจะไม่มึลภาวะ (อำเภออุทุมพรพิสัยไม่มีโรงงานอุตสาหกรรมเนื่องมาจากไม่มีศักยภาพไม่มีแหล่งวัตถุดิบ)

สัดส่วนของแรงงานที่ไปทำงานต่างพื้นที่จะมีประมาณร้อยละ ๒๐ โดยไปทำงานทั้งในกรุงเทพฯ ต่างจังหวัดรวมทั้งในต่างประเทศ ได้แก่ ซาอุดีอาระเบีย และสหรัฐอเมริกา แต่เหตุการณ์ดังกล่าว ไม่ส่งผลกระทบต่อจำนวนแรงงานในพื้นที่ เพราะเมื่อถึงเวลาทำนาก็จะกลับมาทำนา หรือไม่ก็ส่งเงินมาเพื่อให้

ทางบ้านจ้างแรงงานอื่นทำนาแทน ประเภทของงานที่ไปรับจ้างหากเป็นในประเทศไทย ก็มักเป็นงานก่อสร้าง
แม่บ้าน โรงงานอุตสาหกรรม และแรงงานที่ไปต่างประเทศก็จะไปทำงานก่อสร้างเป็นส่วนใหญ่

ส่วนการปลูกหอมและกระเทียมในปัจจุบันนั้นถือว่าเป็นเพียงงานอดิเรกเท่านั้นเพราะเมื่อเสร็จจาก
การทำนา ชาวบ้านจะหันมาปลูกหอมกระเทียมในช่วงที่ว่างเว้นการทำนา โดยมาก จะปลูกที่ตำบลสระตะพัง
แต่ก็ปลูกกันไม่มากนัก เพราะที่อำเภออุทุมพรพิสัยนั้นไม่ค่อยมีความสมบูรณ์ในเรื่องน้ำ ดังนั้น เมื่อปลูก
กันน้อยราย ก็มักจะมีการขโมยกระเทียมกันบ้าง ทำให้ชาวบ้านเสียกำลังใจ จึงไม่ค่อยปลูกกัน ไม่
เหมือนกับอำเภออย่างชุม และอำเภอราชไห้ไศล ที่ปลูกกันมากเป็นล่ำเป็นสัน จึงไม่มีปัญหาเรื่องขโมย

ชาวบ้านเคยมีความเดือดร้อนมาก เพราะความแห้งแล้ง แม้แต่น้ำดื่มก็ไม่มี สมัยก่อนก็ต้องขุด
หาแหล่งที่มีตาน้ำ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ขุดสว่าง” เมื่อพบแล้ว ชาวบ้านก็ต้องเข้าคิวเพื่อตักน้ำดื่ม มาก
น้อยก็แบ่งปันกันกิน แต่ภาพนั้นปัจจุบันถูกแทนที่ด้วยน้ำประปา แค่เพียงบิดก๊อก น้ำก็ไหลมาได้ขาด
ส่วนน้ำดื่มจะแทนที่ด้วยรถที่บรรทุกน้ำขวดเข้าไปขายกันถึงในหมู่บ้าน ชาวบ้านไม่ต้องลำบากลำบากใน
การขุดสว่าง ตักน้ำกันที่ละขันแล้ว

ปัจจุบันในเรื่องน้ำอุปโภคบริโภคไม่เป็นปัญหา เพราะระบบประปาได้อาศัยน้ำจากลำห้วยทับทัน
แต่คงมีปัญหาเฉพาะเรื่องน้ำเพื่อการเกษตร ซึ่งยังไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้ เพียงแต่ได้ข่าวว่าจะมี
โครงการโขง - ชี - มูล ที่จะช่วยได้ แต่ยังไม่มาถึงอำเภอ

ส่วนในพื้นที่ตำบลรังแรง ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าสงวนและยังมีสภาพที่สมบูรณ์อยู่ ยังมีป่าสมบูรณ์
๖๐๐ ไร่ และที่สาธารณประโยชน์อยู่ถึง ๒,๐๐๐ ไร่ เป็นท้องทุ่งสลับป่า ซึ่งชาวบ้านได้อาศัยปลูกพริก ซึ่ง
เป็นพริกที่มีชื่อและมีราคาสูง เรียกว่า พริกจินดา ส่วนลักษณะดินในที่สาธารณประโยชน์ดังกล่าวเป็น
ดินที่สามารถนำมาใช้ปั้นหม้อได้ พื้นที่ดังกล่าวเคยมีความพยายามที่จะจัดลานตลาดชุมชน แต่ก็มีคนมา
น้อย ยกเว้นเป็นช่วงเทศกาลก็จะมีคนมาเที่ยวมาก ส่วนใหญ่ผู้ที่มาเที่ยวก็จะข้ามแม่น้ำมูลไปอำเภอราชไห้ไศล
เพื่อไปนมัสการพระพุทธบาท แต่ในช่วงเดือนพฤษภาคม - มิถุนายน น้ำจะเอ่อจนไม่สามารถข้ามไปได้
ปัญหาที่เกิดขึ้นกับตำบลรังแรงคือ การเข้าไปใช้ประโยชน์และครอบครองที่สาธารณะโดยกลุ่มนายทุน
ขณะเดียวกันกับที่ชาวบ้านก็ใช้ประโยชน์ในพื้นที่ดังกล่าว ดังนั้นจึงเกิดปัญหาการแย่งใช้ประโยชน์จาก
ที่ดินดังกล่าว และได้มีการฟ้องร้องกันมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๓๒ ซึ่งขณะนี้ปัญหาดังกล่าวก็ยังไม่สิ้นสุด

ส่วนการเปลี่ยนแปลงในด้าน *วิถีการดำรงชีวิต* อันมีการเปลี่ยนแปลงในหลายด้าน สำหรับในส่วน
ที่เกี่ยวกับคนรุ่นใหม่ ก็คือ การเคารพเชื่อฟังผู้ใหญ่ของเด็กในสมัยนี้ลดน้อยลง ผิดจากสมัยก่อน
เนื่องจากสภาพแวดล้อม การรับรู้จากสื่อต่าง ๆ เป็นไปอย่างกว้างขวางขึ้น เด็กวัยรุ่นสมัยใหม่มักเดิน
ออกนอกกรอบของสังคมที่ติงามของสมัยก่อนมาก การติดยาเสพติดทั้งที่รู้ตัวและไม่รู้ตัว โดยเฉพาะ
ยาบ้า กลุ่มที่ติดมากคือกลุ่มวัยรุ่น นักเรียน ปัจจุบันแพร่หลายออกไปในทุกพื้นที่ ได้สร้างปัญหาและ
ความลำบากใจให้ผู้ใหญ่เป็นอย่างมาก ซึ่งก็ยังไม่หาทางแก้ไขไม่ได้

นอกจากนั้นยังมีปัญหาเรื่องยาเสพติดและการพนัน ในการเล่นกีฬาในหมู่บ้าน และมีการพนัน
ขันต่อโดยมีเงินเป็นเดิมพัน ผู้ที่คุมทีมจะนำยาบ้าไปใส่ในน้ำให้หนักก็พาดิ่บ เพื่อให้เล่นได้โดยไม่เหน็ดเหนื่อย
เพื่อจะได้ชนะพนัน เมื่อเป็นเช่นนี้เรื่อย ๆ ก็ทำให้เด็กเหล่านั้นติดยาไปโดยปริยายและโดยไม่รู้ตัว

ซึ่งเหตุการณ์นี้อาจกล่าวได้ว่า ผู้ใหญ่เป็นคนที่ทำให้เด็กเสีย ทำลายอนาคตเด็ก โดยเห็นแก่ผลประโยชน์ส่วนตัวเป็นหลัก นอกจากนั้นการเที่ยวเตร่กลางคืน บางครั้งก็นำมาซึ่งปัญหาการเสพยา รวมถึงปัญหาเรื่องโรคเอดส์ด้วยเช่นกัน

ผู้ให้สัมภาษณ์กล่าวเพิ่มเติมถึงการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นว่า ใครจะเชื่อว่าสมัยก่อน เมื่อผู้ให้สัมภาษณ์เป็นเด็ก ๆ จะเห็นผู้คนอพยพกันมาจากวังสไลกันโดยเกวียนบรรทุกหม้อไหผ่านไป แต่ก่อนเส้นทางนี้จะเป็นทางผ่านของเกวียนไปยังศรีสะเกษ ชาวบ้านต่างอาศัยเกวียนกันทั้งนั้น ถนนหนทางก็ไม่เคยเห็น มีแต่ทางลัดเกวียนเท่านั้น ตั้งแต่เกิดมาไม่เคยเห็นทางลาดยาง และไม่เคยคิดว่าจะมีแบบนี้ด้วย ผู้ให้สัมภาษณ์เล่าต่อว่า ใครบ้างที่จะคิดว่าในชั่วชีวิตจะได้มีโอกาสนั่งรถยนต์ มีโทรทัศน์ดู มีวิดีโอให้ดู มีวิทยุให้ฟัง แต่ก่อนครูที่โรงเรียนเรียกให้ไปดูโทรทัศน์กัน บอกว่า “เขาฉายหนังน้อยให้ดู” ผู้ให้สัมภาษณ์ยังพูดตอบว่า “ครูอย่ามาตัว (โกหก) กันเลย” ขณะนั้นผู้ให้สัมภาษณ์ยังนึกว่าเป็นเรื่องพูดเล่นเท่านั้นเอง แต่เมื่อถึงเวลาที่มีการชกมวย หรือหอยออก ก็ยังได้ยินได้ฟัง เหมือนกัน ตอนแรกก็ไม่เชื่อที่เขาพูด ต้องเห็นกับตาตัวเองจึงเชื่อ

หากจะกล่าวถึงฐานะความเป็นอยู่ของชาวอำเภออุทุมพรพิสัยโดยรวม ผู้ให้สัมภาษณ์ กล่าวว่า ชาวบ้านส่วนใหญ่มีฐานะทางเศรษฐกิจไม่ค่อยดีเท่าใดนัก การเปลี่ยนแปลงในฐานะความเป็นอยู่อย่างมากนั้นเกิดขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๗ - ๒๕๓๙ มีการเปลี่ยนมือเรื่องที่ดิน โดยเฉพาะพื้นที่ที่อยู่ติดกับถนนดำหรือทางหลวงสายศรีสะเกษ - สุรินทร์ ทำให้ราคาที่ดินในช่วงนั้นเพิ่มขึ้นจากไร่ละ ๔ - ๕ หมื่น ไปเป็นไร่ละ ๔๐๐,๐๐๐ บาท แต่อย่างไรก็ตาม ผู้ที่ได้ประโยชน์คือกลุ่มนายทุน

สภาพบ้านเรือนก็มีความเปลี่ยนแปลงเช่นกันเพราะเมื่อ ๓๐ ปีก่อนนั้น ลักษณะบ้านเรือน ส่วนใหญ่จะเป็นเรือนไม้ชั้นเดียว ความเจริญจะเกิดขึ้นตามเส้นทางรถไฟ ชุมชนก็จะไปตั้งบ้านเรือน อยู่ตามแนวถนนรถไฟสมัยนั้นจึงเป็นทั้งศูนย์กลางการเดินทางและการค้าขาย สินค้าที่ขายส่วนใหญ่จะเป็นของใช้เบ็ดเตล็ดทั่ว ๆ ไป อุปกรณ์และเครื่องมือทางการเกษตร พ่อค้าแม่ค้าเกือบทั้งหมดเป็นคนไทยเชื้อสายจีนซึ่งกลุ่มที่ค้าขายดั้งเดิมนี้มีอยู่ ๔ - ๕ ตระกูล เช่น แซ่จิ้ง แซ่เล้า และแซ่อั้ง

ในช่วงเวลา ๑๐ กว่าปีที่ผ่านมา มีการสร้างถนนคอนกรีตในตัวตลาดและบริเวณโดยรอบ ทำให้ชุมชนในตลาดขยายตัวตามแนวถนนแทน มีการอพยพของคนต่างถิ่นเข้ามาปักหลักค้าขายในตลาดมากขึ้น โดยส่วนใหญ่จะมาจากจังหวัดศรีสะเกษ อย่างไรก็ตามพ่อค้ากลุ่มหลัก ๆ ยังคงเป็นต้นตระกูลเดิม เพราะอาชีพทางการค้านั้นมักจะเป็นอาชีพที่ถ่ายทอดเป็นมรดกแก่ชนรุ่นหลังซึ่งเป็นวัฒนธรรมของคนจีน พื้นที่นาโดยรอบตลาดถูกเปลี่ยนมือจากชาวนาเป็นนักลงทุนในพื้นที่ และถูกปรับสภาพมาเป็นตึก หากมองในตลาดจะเห็นความแตกต่างระหว่างอาคารไม้แบบเก่า และตึกแบบใหม่คู่กันให้เห็นอยู่

นอกจากการเปลี่ยนแปลงสภาพอาคารในตัวตลาดแล้ว สินค้าที่ขายก็เปลี่ยนไปด้วย จากที่เคยมีการซื้อขายกันตามร้านขายของชำ

สภาพอาคารบ้านเรือนที่เปลี่ยนแปลงไป จะเห็นว่าเริ่มมีอาคารตึกสมัยใหม่ แทรกตัวอยู่กับอาคารไม้หลังเก่า

สภาพตลาดชุมชนทางรถไฟ ยังคงมีสภาพคึกคักเสมอ

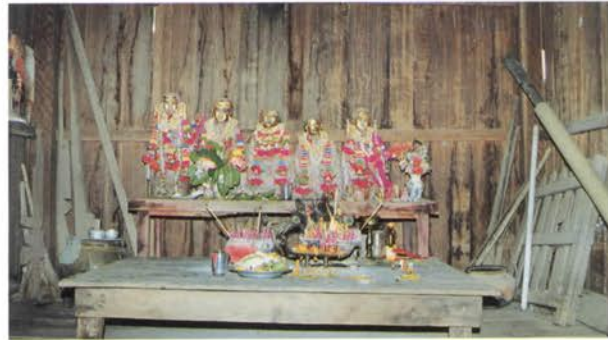
ปัจจุบันจะมีตลาดนัดหรือสินค้าคาราวานให้เห็นในช่วง ๓ - ๔ ปีที่ผ่านมา ในตัวตลาดเองมีอยู่ ๓ นัด ทุกวันที่ ๒, ๑๒ และ ๒๒ ของเดือน มีการเปิดร้านค้าซูเปอร์มาร์เกตติดแอร์ ในช่วง ๔ - ๕ ปีที่ผ่านมา ชาวบ้านก็นิยมมาซื้อสินค้าที่ร้านติดแอร์นี้ ถือเป็นการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมในการซื้อของของคนชนบทด้วยประการหนึ่ง แต่ตลาดดังกล่าว ไม่ได้ทำให้การค้าขายของร้านค้าของชาวลดน้อยลงมากนัก เพราะมีลูกค้าประจำอยู่บ้างบางส่วน นอกจากนี้ยังมีธุรกิจที่เกิดขึ้นใหม่อีกอย่างหนึ่ง คือธุรกิจขายรถยนต์และมอเตอร์ไซด์ซึ่งเป็นของคนในพื้นที่

ถึงแม้ว่าชีวิตความเป็นอยู่ของชาวอุทุมพรพิสัยจะเปลี่ยนแปลงไปมาก แต่วัฒนธรรมประเพณีหลาย ๆ อย่างยังคงดำรงอยู่ แต่บางสิ่งบางอย่างก็ห่างหายไป ดังรายละเอียดดังนี้

การเลี้ยงผีปู่ตา “ผีปู่ตา” ถือเป็นกลุ่มผีบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว แต่เชื่อว่าดวงวิญญาณยังหวน บุตรหลาน จึงเฝ้าดูแลคุ้มกันภัยทั้งหลายในชุมชน โดยชุมชนจะร่วมกันสร้างศาลปู่ตา หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ตูปู่ตา” ขึ้นประจำหมู่บ้านไว้ให้เป็นที่พักอาศัย บริเวณที่ตั้งศาลปู่ตาจะเป็นที่ที่อยู่ในหมู่บ้าน เป็นสถานที่ที่มีความร่มรื่น เงียบสงบ และบริเวณโดยรอบจะต้องเป็นที่ที่มีต้นไม้ใหญ่มาก ๆ (ผู้ให้สัมภาษณ์กล่าวว่า นั่นก็เป็นจุดหนึ่งที่มีงูมาเพื่อป้องกันการทำลายต้นไม้ใหญ่ ๆ) และแต่ละชุมชนจะมี “เฒ่าจ้ำ” ไว้ทำหน้าที่ในการเป็นสื่อกลางระหว่างปู่ตากับชาวบ้าน รวมทั้งต้องทำหน้าที่ดูแลรักษาพื้นที่ที่ตั้งของศาลปู่ตา ซึ่งรวมถึงต้นไม้ และสัตว์ที่อาศัยอยู่ในบริเวณนั้นด้วย

บริเวณที่ตั้ง “ศาลปู่ตา” จะเห็นว่าจะอยู่ท่ามกลางต้นไม้ใหญ่ ร่มครึ้ม เมื่อถึงเวลาทำพิธีกรรม ชาวบ้านจะมาชุมนุมกันที่นี่

“ภายในของศาลปู่ตา” จะมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านนับถืออยู่ ภาพนี้เป็นภาพศาลปู่ตาของ อ.อุทุมพรพิสัย จ.ศรีสะเกษ

การเลี้ยงผีปู่ตา ส่วนใหญ่จะทำพิธีกันในวันพุธ และจะมาเป็นประจำทุกปี ปีละ ๒ ครั้ง ตอนลงนา ครั้งหนึ่งและตอนขึ้นนาคครั้งหนึ่ง ตอนลงนาจะทำในช่วงเดือน ๖ เพื่อเสี่ยงทายเกี่ยวกับการทำนาและการเก็บเกี่ยว เรียกว่า “เลี้ยงลง” พอถึงเดือน ๓ ขึ้นจากนาเสร็จ ฤดูเก็บเกี่ยวก็จะเลี้ยงอีกครั้งหนึ่ง เรียกว่า “เลี้ยงขึ้น” การเลี้ยงครั้งหลังนี้ เป็นการเสี่ยงทายเรื่องเศรษฐกิจ ความเป็นอยู่ อาหารการกิน รวมทั้งความปลอดภัยของชาวบ้านด้วย

เฒ่าจ้ำจะเป็นผู้ไปบอกให้ผู้ใหญ่บ้านกระจายข่าวถึงกำหนดการวันทำพิธี ด้วยการตีฆ้อง ตะโพน บอกกัน (ต่อมาเมื่อมีหอกระจายข่าว การแจ้งข่าวถึงวันไหว้ศาลปู่ตา จึงใช้สื่อทางเสียงตามสายแทน) เมื่อถึงวันกำหนดชาวบ้านทุกครัวเรือนจะนำหัวหมู ไก่ และเหล้า ไปร่วมพิธี เมื่อทำพิธีเสร็จ อาหารเหล่านี้ก็จะนำมาแบ่งปันกันกิน

ในระหว่างพิธีไหว้ปู่ตานั้น ก็จะมีการเสี่ยงทายด้วย โดยดูจากสิ่งที่นำมาเช่น ไหว้ตัวเอง เช่น การดูจากคางไก่ ที่เรียกว่า “การเสี่ยงคางไก่” โดยเฒ่าจ้ำจะจุดธูปบอกกล่าวแก่ผีปู่ตาว่า “ถ้าบ้านเมืองจะอยู่

เย็นเป็นสุข ข้าวปลาอาหารจะอุดมสมบูรณ์แล้ว ก็ขอให้ท่านเจ้าปู่ตานี้ จงตัดแปลงคางไก่ให้โค้งเข้าเป็นลักษณะเหมือนเคียวที่สวยงาม ถ้าหากว่าจะเกิดความแห้งแล้ง ก็ขอให้เจ้าปู่ตาตัดแปลงคางไก่ให้หงิกงอ หรือจะเกิดน้ำท่วมจนถึงขั้นเสียหาย ก็ขอให้เจ้าปู่ตา จงตัดแปลงคางไก่ให้ตรง ๆ ด้วยเถิด”^๓ ผู้ให้สัมภาษณ์ กล่าวเสริมว่า การเสี่ยงทายดังกล่าวก็เป็นจริงตามที่ท่านายทุกครั้ง จึงทำให้ชาวบ้านเชื่อถือและยังคงถือปฏิบัติสืบต่อกันมา นอกจากนี้ยังมีเสี่ยงทายโดยใช้ไข่ เรียกว่า “การเสี่ยงไข่ (ต้ม)” ด้วย การดูว่าไข่นั้นจะดีหรือไม่ดี ก็จะดูว่าไข่นั้นนั่งแทนหรือไม่ คือเมื่อปอกเปลือกจะดูลักษณะของไข่ขาว ไข่แดง ว่าอยู่อย่างใด ไข่ตั้งได้หรือไม่ ถ้าไข่นั่งแทน ก็จะเป็นสิ่งที่ดี ถ้าถามถึงเรื่องฝนฟ้า ก็จะท่านายว่าน้ำจะอุดมสมบูรณ์

การแห่หางแมว เป็นอีกประเพณีหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการทำนา เนื่องจากการทำการเกษตรต้องผูกพันกับธรรมชาติมาก หากปีใดที่ฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล ชาวบ้านก็จิตใจห่อเหี่ยว และกังวลว่าปีนั้นจะทำนาได้หรือไม่วิธีการหนึ่งที่จะมีผลต่อจิตใจของชาวบ้านและเป็นความเชื่อมาแต่โบราณก็คือการแห่หางแมวเพื่อขอฝน ชาวบ้านจะนำแมวมาขังในกรง แล้วเดินแห่แมวนั้นไปรอบ ๆ หมู่บ้าน เมื่อผ่านบ้านใครบ้านนั้นก็ให้นำน้ำมารดแมว โดยมีความเชื่อว่าเมื่อเทวดาเห็นแมวจะได้สงสาร และบันดาลให้ฝนตก ซึ่งปัจจุบันยังพอมิให้เห็นบ้าง ยามที่ฝนแล้งมาก ๆ

การรำผีฟ้า จะเป็นพิธีกรรมที่ทำเพื่อรักษาโรคภัยไข้เจ็บ การรำผีฟ้าต้องมีคนทรง หรือนางทรง ซึ่งนางทรงนี้จะได้รับการถ่ายทอดสืบต่อจากผีฟ้าเก่า ในสมัยก่อนนั้นการรักษาพยาบาลยังไม่ก้าวหน้าเท่าปัจจุบัน อีกทั้งการเดินทางก็ลำบาก ชาวบ้านจึงใช้วิธีทางไสยศาสตร์เข้าช่วย มีการตั้งศาลเพียงตา และมีเครื่อง เช่น มีแคนเป่า และทำพิธีไหว้ครู แล้วมีคนพ่อนและร้องกันเป็นหมู่ คนพ่อนนั้นจะร้องทำนองอ่อนหวานขอพรจากผีฟ้า โดยขอให้อยู่กันด้วยความร่มเย็นเป็นสุข ในกรณีที่รักษาผู้ป่วยก็ร้องเพื่อให้หายจากการเจ็บป่วยของคนนั้น การรำผีฟ้านี้จะไม่มีการกำหนดหรือช่วงเวลาการเล่นที่แน่นอน ขึ้นอยู่กับความสะดวกและเหตุที่ทำให้เกิด เช่น กรณีที่มีคนไม่สบาย ชาวบ้านก็จัดให้มีการรำผีฟ้าขึ้น โดยมากแล้วจะจัดที่บ้านชาวบ้าน ทำแล้วมีผลต่อจิตใจของผู้ป่วยมากกว่า ซึ่งบางครั้งก็หายบ้างไม่หายบ้าง ซึ่งปัจจุบันการรักษาความเจ็บไข้ได้ป่วยโดยการรำผีฟ้ายังคงมีอยู่

หมอลำ จัดว่าเป็นการละเล่นพื้นบ้านของภาคอีสานที่เดียว หมอลำนี้จะมีอยู่หลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นหมอลำคู่ (ชายหนึ่งหญิงหนึ่ง เครื่องดนตรีคือแคน) มักเล่นกันในงานบุญต่าง ๆ ผู้ให้สัมภาษณ์ เล่าว่า สมัยก่อน เวลาถึงงานก็จะจ้างหมอลำคู่ในหมู่บ้านมาแสดง ค่าจ้างตกคืนหนึ่งประมาณ ๖ บาท ในสมัยนั้นก็ถือว่าเยอะแล้ว เพราะเงินเดือนครูประจำบาลสมัยนั้นแค่เดือนละ ๘ บาท สมัยก่อนคณะหมอลำ จะมีเยอะมาก เพราะรายได้ดี และงานต่าง ๆ ของหมู่บ้านนิยมจ้างไปเล่นกันมาก ผู้ให้สัมภาษณ์เล่าเสริมว่า ถ้าใครมีพรสวรรค์ เสียงดี รูปร่างสวยงาม หน้าตาหล่อเหลา ก็จะตั้งคณะหมอลำขึ้นมา ต่อมาจึงพัฒนารูปแบบขึ้นมาเป็นหมอลำหมู่ ซึ่งเล่นกันเป็นหมู่คณะ เป็นการเต้นรำ หลาย ๆ คน คล้าย ๆ กับการเล่นลิเก (พื้นบ้านเรียกว่า ลิเกลาว หรือลิเกอีสาน เวลาเล่นก็จะมีตัวพระ ตัวนาง ตัวโง่ และตัวตลก ในการเล่นก็คล้ายกับการเล่นลิเกของทางภาคกลาง) นอกจากนี้ที่เกิเกิดขึ้นมาภายหลังก็จะมีหมอลำซิ่ง ซึ่งคล้ายกับหมอลำหมู่ แต่จำนวนคนเล่นจะน้อยกว่า มีการร้องและเต้นในจังหวะที่เร้าใจ สนุกสนาน พร้อมกับมีผู้หญิงนุ่งน้อยห่มน้อยออกมาเต้น (คล้าย ๆ หางเครื่องของดนตรีลูกทุ่งในปัจจุบัน) ซึ่งน่าจะเกิดขึ้นมาเพื่อตอบสนองต่อตลาดคนดูยุคใหม่มากกว่า ปัจจุบันนี้หมอลำคู่ไม่น่าจะมีแล้ว จะมีก็แต่หมอลำหมู่

^๓ คัดมาจาก ปู่ตา ผู้อนุรักษ์ทรัพยากรชุมชน โดยบุญยงค์ เกตุเทศ ในหนังสือ ชีวิตไทย ชุดบูชาพญาแถน สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (๒๕๓๘) หน้า ๑๗

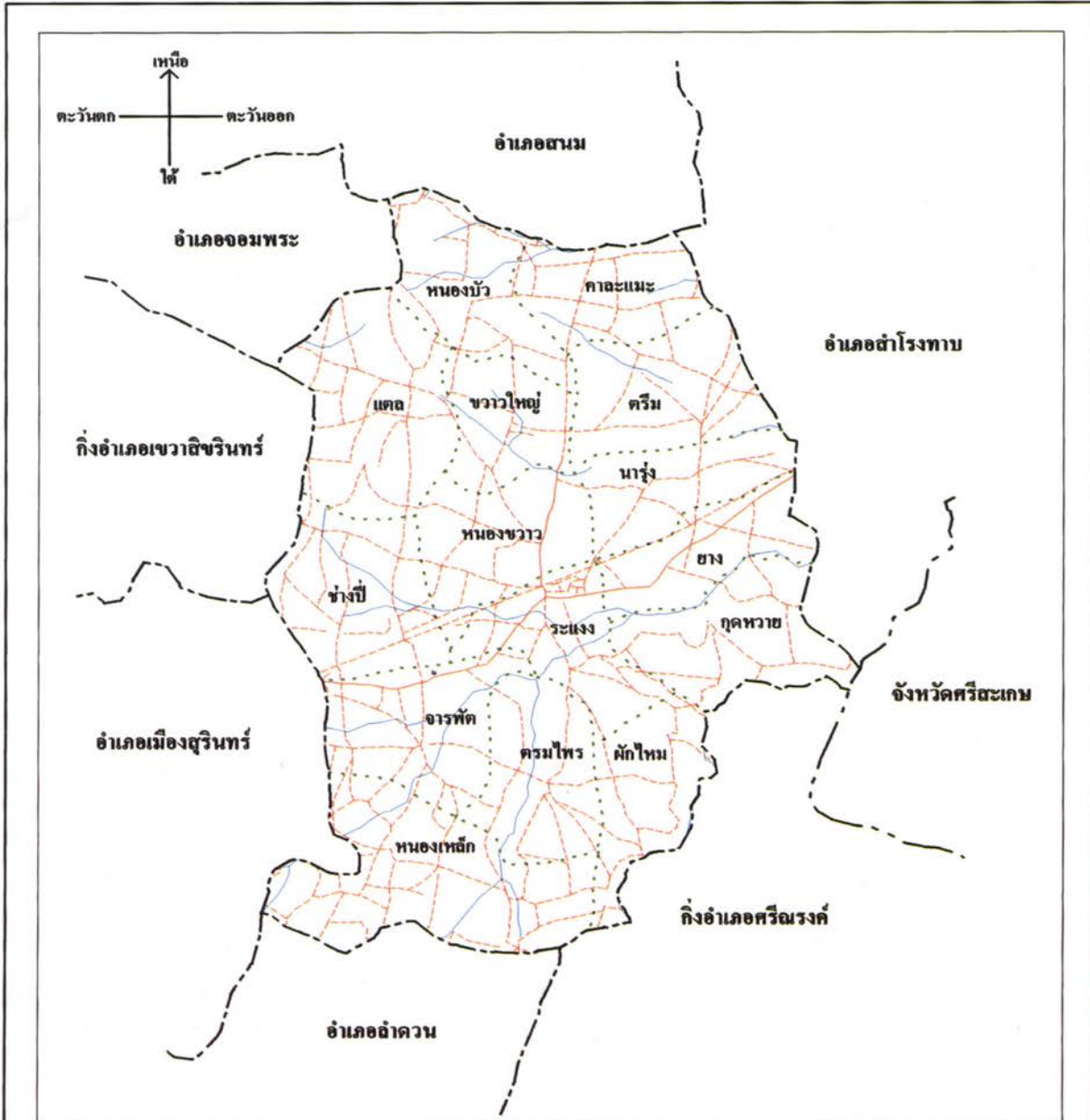
งานแต่งงาน ในพิธีการแต่งงานจะมีการทำบายศรีสู่ขวัญแล้ว ซึ่งจะมีหมอปราหมณ์ มาสวดในพิธี เพื่ออวยพรคู่บ่าวสาว มีการมัดข้อมต่อแขนโดยญาติผู้ใหญ่แล้ว ในพิธีแต่งงานนี้จะมีการเสี่ยงทาย ทั้ง “การเสี่ยงไข่” และ “การเสี่ยงคางไก่” ด้วย ซึ่งการเสี่ยงทายก็คล้าย ๆ กับการไหว้ผีปอบตา ถ้าหากไข่ออกมามีลักษณะดี (นั่งแท่น) หรือถ้าคางไก่ออกมาโค้งงามเหมือนเคียว ก็หมายความว่าคู่นี้จะอยู่ด้วยกันยืดยาวด้วยกันได้ดี แต่หากผลการเสี่ยงทายออกมาแล้วไม่ดี ผู้ที่ทำพิธีจะมีการแก้เคล็ด อาจจะด้วยการถวายสังฆทาน หรือรดน้ำมนต์ และไหว้พระ เป็นต้น

สำหรับพิธีแต่งงานในปัจจุบัน นอกจากจะมีการรดน้ำสังข์ เลี้ยงแขกที่แต่งงานด้วยโต๊ะจีนแล้ว พิธีกรรมอื่น ๆ ที่จัดขึ้นก็เหมือนกับสมัยก่อน ซึ่งสถานที่ทำพิธีนั้นก็ทำที่บ้านเจ้าสาว เมื่อแต่งงานแล้ว ฝ่ายชายต้องเป็นฝ่ายมาอยู่ที่ของบ้านฝ่ายสาว แต่มีบางกรณีที่บ้านเจ้าบ่าวอาจมีลูกคนเดียว เมื่อแต่งงานแล้วต้องการให้ฝ่ายสาวไปอยู่บ้านฝ่ายชาย ทั้งนี้ก็ต้องมีการตกลงกันไว้ก่อน

ประเพณี วัฒนธรรม และการเล่นที่ดั้งเดิมและเคยอยู่คู่กับอำเภออุทุมพรพิสัยมาเนิ่นนานได้มีบางสิ่งบางอย่างเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาและเป็นสิ่งที่รอคอยให้อนุชนรุ่นหลังได้ฟื้นฟูขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง

แผนที่อำเภอศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์

0 5 10 กิโลเมตร

สัญลักษณ์

- เขตจังหวัด
- เขตอำเภอ
- เขตตำบล
- ถนนคอนกรีต ถนนลาดยาง
- - - ถนนลูกรัง พื้นถนนอ่อน
- ~ ~ ~ แม่ น้ำ คลอง ห้วย
- ~ ~ ~ หนอง บึง

จัดทำโดย : กรมการผังเมือง กระทรวงมหาดไทย

๕ อำเภอศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์

๕.๑ สภาพทั่วไป

ตำแหน่งที่ตั้ง

อำเภอศีขรภูมิตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของจังหวัด ห่างจากตัวจังหวัดประมาณ ๕๔ กิโลเมตร ทิศเหนือติดต่อกับอำเภอสนมและอำเภอรัตนบุรี ทิศใต้ติดต่อกับอำเภอลำดวน กิ่งอำเภอศรีณรงค์ ทิศตะวันออกติดต่อกับอำเภอสำโรงทาบ ทิศตะวันตกติดต่อกับอำเภอเมืองสุรินทร์ และกิ่งอำเภอเขวาสินรินทร์

สภาพพื้นที่

อำเภอศีขรภูมิมีเนื้อที่ประมาณ ๕๖๑,๖๒๓ ตารางกิโลเมตร ลักษณะเป็นที่ราบ ไม่มีภูเขา ลำน้ำสำคัญที่ไหลผ่าน ได้แก่ ห้วยทับทัน ห้วยลำพอก ห้วยจารพัด ห้วยกระโดน ห้วยละหาน ห้วยน้ำขุ่น ห้วยบ้านข่า ห้วยจริง ห้วยกระแกน ห้วยเหมือง ห้วยกระเจาะ ห้วยส้ม และห้วยแดง ลำน้ำเหล่านี้มีประโยชน์ต่อการเกษตรกรรมอย่างมาก

การคมนาคมส่วนใหญ่จะใช้เส้นทางคมนาคมทางบก โดยอาศัยเส้นทางหลวงแผ่นดินสาย สุรินทร์ - ศีขรภูมิ - สำโรงทาบ

ประชากรและอาชีพ

อำเภอศีขรภูมิมีประชากรรวมทั้งสิ้น ๑๔๓,๕๘๓ คน* ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพภาคเกษตร โดยเฉพาะการทำนาจะมีมากที่สุด รองลงมาคือทำไร่

การปกครอง

ปัจจุบันอำเภอศีขรภูมิ แบ่งการปกครองออกเป็น ๑๕ ตำบล* ได้แก่ ระแงง ช่างปี ผักไหม ตรมไพร แดล ยาง หนองเหล็ก กุดหวาย หนองบัว นารุ่ง จารพัด ศาละมะะ ขวาวใหญ่ ตริม และหนองขวาว

๕.๒ ประวัติความเป็นมาของอำเภอ

พื้นที่ในเขตอำเภอศีขรภูมินับเป็นบริเวณที่อยู่ในลุ่มน้ำห้วยทับทันที่เป็นลำน้ำใหญ่สายหนึ่งมีต้นน้ำมาจากเทือกเขาพนมดงเร็ก ผ่านเขตอำเภอกาบเชิง ลงสู่ที่ราบในเขตอำเภอสังขะผ่านเขตกิ่งอำเภอลำดวนขึ้นมาทางเหนือ เข้าสู่เขตอำเภอศีขรภูมิ ซึ่งเป็นบริเวณที่ลุ่มต่ำที่มีลำน้ำเล็ก ๆ อีกหลายสายมารวมกัน ที่สำคัญคือ ห้วยลำพอกที่มาจากตะวันตกเฉียงใต้ ทำให้บริเวณระหว่างห้วยลำพอกและห้วยทับทันกลายเป็นทุ่งใหญ่ที่น้ำท่วมถึง ชาวบ้านเรียกว่ากุดไผท ที่มีบางส่วนแห้งและบางส่วนเป็นน้ำ และเมื่อมีน้ำมากก็จะระบายออกไปตามลำน้ำทางตะวันออกเฉียงเหนือ ไปรวมกับห้วยทับทันจนเป็นลำน้ำใหญ่ไหลผ่านเขตอำเภอสำโรงทาบไปยังอำเภออุทุมพรพิสัยแล้วไปออกแม่น้ำมูลในเขตอำเภอมหาชนะชัย จังหวัดอุบลราชธานี

* ส่วนการทะเบียนราษฎร สำนักบริหารการทะเบียน กรมการปกครอง ข้อมูลปี ๒๕๔๐

* สำนักบริหารการปกครองท้องถิ่น กรมการปกครอง ข้อมูลปี ๒๕๔๐

ตรงชายขอบรอบ ๆ ทุ่งกุ๊ดไผทที่อยู่ระหว่างห้วยลำพอกและห้วยทับทันนั้น นับเป็นบริเวณที่อุดมสมบูรณ์ เพราะมีทั้งลำน้ำและที่ราบที่ทำการเพาะปลูกได้ จึงมีผู้คนเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานแต่สมัยทวารวดีเป็นต้นมา คืออย่างน้อยก็ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๕ ชุมชนโบราณที่เกิดขึ้นในบริเวณนี้ นอกจากจะอยู่ใกล้กับแอ่งน้ำใหญ่ของทุ่งกุ๊ดไผทแล้ว หลาย ๆ แห่งยังตั้งอยู่ใกล้กับลำห้วยหรือลำน้ำเล็ก ๆ ที่ไหลลงสู่ทุ่งกุ๊ดไผทด้วย การเข้ามาตั้งหลักแหล่งชุมชนแต่สมัยทวารวดีในเขตอำเภอศีขรภูมิและบริเวณใกล้เคียงในลุ่มน้ำห้วยลำพอกและห้วยทับทันนั้น เห็นได้จากชุมชนบางแห่งมีขนาดใหญ่ แต่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบและตามเนินดินภายในชุมชนก็พบเศษภาชนะดินเผาแบบลายเชือกทาบที่มีทั้งลายด้านสีดำและสีแดง และส่วนใหญ่เศษภาชนะเหล่านี้มีเนื้อเป็นสีขาว แสดงให้เห็นความสัมพันธ์กับเศษภาชนะที่พบในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ในลุ่มน้ำมูล - ชีตอนล่าง สิ่งเหล่านี้ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ผู้คนที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งในเขตอำเภอนี้ น่าจะเคลื่อนย้ายมาจากบริเวณที่ราบลุ่มน้ำมูล - ชีตอนล่าง ที่มีพัฒนาการมาตั้งแต่สมัยยุคเหล็ก อันเป็นยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย แต่การเคลื่อนย้ายนี้ ก็คงเกิดขึ้นในสมัยทวารวดีลงมา เพราะตามชุมชนโบราณในพื้นที่นี้มักพบเสมาหินทรายที่ทำด้วยศิลาแลง อันเป็นสิ่งที่บ่งบอกถึงการมีศาสนสถานทางพระพุทธศาสนา ยิ่งกว่านั้นในบางแห่งก็ยังพบชิ้นส่วนของพระพุทธรูปหินทรายที่เป็นศิลปะแบบสมัยทวารวดีด้วย หลักฐานเช่นนี้ พบเห็นที่บ้านตรึม ในเขตตำบลตรึม ที่ยังมีโคกเนินที่เป็นศาสนสถานและมีเสมาหินเหลืออยู่

แต่ความเติบโตและขยายตัวของชุมชนนั้น คงมีมากขึ้นเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เป็นต้นมา อันเป็นเวลาที่มีผู้คนในบริเวณนี้ได้รับวัฒนธรรมขอมจากเมืองพระนครในประเทศกัมพูชาอย่างเต็มที่ ทำให้เกิดชุมชนแบบใหม่ขึ้นมา ซึ่งเห็นได้จากการสร้างปุระและบารายหลาย ๆ ท้องที่ ซึ่งบางแห่งก็เกิดขึ้นใหม่เลย แต่บางแห่งก็เกิดทับกับบริเวณที่เป็นชุมชนเดิมเช่นที่บ้านแดลเป็นต้น เดิมเป็นชุมชนที่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบที่มีมาแต่สมัยทวารวดี พอมีการรับอิทธิพลวัฒนธรรมขอมเข้ามา ก็มีการสร้างปราสาทหินขึ้นเป็นศูนย์กลางของชุมชน รวมทั้งมีการขุดสระตระพังขึ้นเพื่อเป็นแหล่งน้ำศักดิ์สิทธิ์ด้วย สิ่งสำคัญของการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในช่วงเวลานี้ก็คือ มีการนับถือศาสนาฮินดูและพุทธมหายานเป็นศาสนาหลักของบ้านเมืองแทนพุทธเถรวาทหรือหินยาน ที่มีมาแต่สมัยทวารวดี การสร้างปราสาทหรือปุระขึ้นพร้อมกับการขุดอ่างเก็บน้ำหรือบารายที่นี้เป็น สิ่งแสดงออกถึงความสำคัญของลัทธิศาสนาที่เข้ามาใหม่ บริเวณสำคัญในเขตอำเภอศีขรภูมิที่มีพัฒนาการของชุมชนแบบใหม่ที่ได้รับอารยธรรมขอมก็คือ บริเวณชายขอบทางด้านเหนือของทุ่งกุ๊ดไผทที่อยู่ในเขตบ้านระแงงและบ้านอนันต์ แหล่งแรกคือที่บ้านอนันต์เป็นโคกเนินที่เป็นชุมชนโบราณมาแต่สมัยทวารวดี พบเศษภาชนะดินเผาสีขาวลายเชือกทาบแบบที่พบในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ดังที่กล่าวมาแล้ว ตรงกลางของโคกเนินมีการสร้างปราสาทขนาดย่อม ก่อพื้นส่วนฐานด้วยศิลาแลง ที่มีรูปแบบทางสถาปัตยกรรม รวมทั้งทับหลังที่มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ ลงมา ขยายเนินทางด้านตะวันออกที่ติดกับที่ลุ่มต่ำชายทุ่งมีร่องรอยของอ่างเก็บน้ำหรือบารายที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าให้เห็นได้ชัดเจนว่าเป็นของคู่กันกับปราสาทแห่งนี้ อาจกล่าวได้ว่าชุมชนโบราณที่บ้านอนันต์เก่าแก่ที่สุดในบริเวณนี้ และเกิดเป็นปุระที่เก่าแก่กว่า ที่อื่น ๆ ในบริเวณใกล้เคียงด้วย

ชุมชนที่บ้านอนันต์มีการเติบโตและขยายตัวอย่างต่อเนื่อง แต่การขยายตัวนั้นจะขยายไปทางตะวันตกทางเขตบ้านระแงงมากกว่าทางตะวันออก เพราะทางตะวันออกเป็นที่ลุ่มต่ำ ในขณะที่ทางตะวันตกเป็นที่เนินชายขอบทุ่งกุ๊ดไผท ผลจากการขยายตัวนี้ ทำให้เกิดการขุดบาราย และสร้างปุระแห่งใหม่ขึ้นมาแทน คือ *ปราสาทศีขรภูมิ* หรือที่ชาวบ้านแต่เดิมเรียกว่า *ภูบ้านระแงง* หรือ *ปราสาทบ้านระแงง*

จากรูปแบบทางศิลปะของทับหลังและลักษณะทางสถาปัตยกรรม ปราสาทศิขรภูมิเป็นแบบฝีมือของคนในท้องถิ่น แต่ได้รับอิทธิพลศิลปกรรมของขอมแบบนครวัด ซึ่งก็อยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ลงมา แสดงให้เห็นว่ามีอายุหลังจากปราสาทบ้านอนันต์ แต่ทว่าเป็นปราสาทที่มีขนาดใหญ่กว่าปราสาทบ้านอนันต์ ตั้งอยู่บนพื้นที่ราบมีคูน้ำล้อมรอบ มีสระตระพังด้านข้าง และมีบารายหรืออ่างเก็บน้ำอยู่ทางด้านตะวันออก ปราสาทศิขรภูมิเป็นปราสาท ก่อด้วยอิฐจำนวน ๕ หลัง ตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงเดียวกัน ปราสาททุกหลังมีประตูจริงอยู่เพียงด้านตะวันออกเท่านั้นที่ปราสาทองค์กลางซึ่งเป็นปราสาทประธานองค์ใหญ่นั้นยังมีทับหลังกรอบประตูและเสาที่มีภาพและลวดลายสลักหินอยู่ในสภาพที่ดีและสวยงาม โดยเฉพาะทับหลังนั้น แสดงภาพพระศิวะนาฏราชที่สะท้อนให้เห็นว่า ปราสาทแห่งนี้สร้างขึ้นถวายพระศิวะในศาสนาฮินดู แบบขอม ปราสาทศิขรภูมิคงเป็นศูนย์กลางของชุมชนในย่านนี้ตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ลงมา บริเวณโดยรอบของปราสาทนั้น ถ้ามองจากภาพถ่ายทางอากาศ ที่ถ่ายไว้ประมาณ ๒๐ ปีมานี้ จะพบว่า มีร่องรอยของเนินดินรูปสี่เหลี่ยม สระน้ำและร่องรอยของคันดินที่เป็นบึงนามากมาย ซึ่งแสดงให้เห็นแหล่งที่เป็นที่อยู่อาศัยและแหล่งที่ทำการเพาะปลูกชัดเจน

การดำรงอยู่ของชุมชนโบราณในเขตอำเภอศีขรภูมินั้นสืบเรื่อยมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ถึงแม้ว่าจะไม่พบหลักฐานที่ชัดเจนในบริเวณปราสาทศิขรภูมิก็ตาม แต่ในบริเวณใกล้เคียงในเขตอำเภอนี้ก็พบชุมชนโบราณที่มีการสร้างปุระหรือปราสาทในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อย่างเห็นได้ชัด คือที่บ้านช่างปี ตำบลช่างปี ที่อยู่ห่างจากปราสาทศิขรภูมิไปทางตะวันตก ในเขตบ้านช่างปีนี้มีปราสาทก่อด้วยศิลาแลง และมีหินทรายประดับอยู่แห่งหนึ่งรูปแบบทางสถาปัตยกรรมเป็นแบบที่เรียกว่าอโรคยาศาลหรือโรงพยาบาล ที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ตรงกับรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แห่งเมืองพระนคร ปุระที่เป็นอโรคยาศาลแบบนี้มีพบอีกหลายแห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือว่าถึงขีดสุดในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ เพราะการเกิดปุระที่เป็นอโรคยาศาลนี้ ไม่เพียงแต่จะเป็นการเติบโตและการขยายตัวของบ้านเมืองแล้วเท่านั้น หากยังสะท้อนให้เห็นถึงพัฒนาการของบ้านเมืองในด้านของการจัดการเรื่องสุขภาพและอนามัยด้วยอโรคยาศาลที่บ้านช่างปีนี้อยู่ในสภาพที่ค่อนข้างดีพอสมควร เพราะชาวบ้านได้ช่วยกันดูแลรักษาไว้ อีกทั้งได้ทะนุบำรุงบารายหรืออ่างเก็บน้ำที่เกิดมาพร้อม ๆ กับปราสาทให้อยู่ในสภาพที่ดีด้วย นอกจากนี้ ยังได้เก็บรักษาบรรดาโบราณวัตถุที่พบในชุมชนใกล้กับปราสาทไว้ที่วัดประจำหมู่บ้านด้วย สิ่งที่น่าสนใจอย่างหนึ่งก็คือ แท่งศิวะลึงค์ทำด้วยดินเผาขนาดเล็ก ซึ่งเป็นเครื่องบ่งชี้ให้เห็นว่า เป็นของในลัทธิศาสนาฮินดูที่นับถือพระศิวะเป็นใหญ่ ทำให้อาจสันนิษฐานได้ว่า ผู้คนที่บ้านช่างปีนั้น สมัยโบราณนับถือศาสนาฮินดูเป็นศาสนาหลักเช่นเดียวกับที่ปราสาทศิขรภูมิ แม้ว่าเมื่อมีการสร้างอโรคยาศาลที่เป็นของเนื่องในพุทธศาสนาฝ่ายมหายานก็ตาม คนเป็นจำนวนมากในท้องถิ่น ก็ยังนับถือศาสนาฮินดูอยู่

หลังพุทธศตวรรษที่ ๑๘ วัฒนธรรมขอมที่มีศาสนาฮินดูและพุทธมหายานรุ่งโรยไปพร้อมกับบ้านเมือง หลายท้องถิ่นในภาคอีสานกลายเป็นบ้านร้าง อันเนื่องมาจากการโยกย้ายของผู้คนไปในที่อื่น ท้องถิ่นในเขตอำเภอศีขรภูมิก็นับเช่นเดียวกัน น่าจะโรยร้างไปพักหนึ่ง แต่ก็คงไม่ถึงกับผู้คนทิ้งถิ่นฐานไปหมด บางแห่งยังมีคนอยู่ต่อมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ อันเป็นเวลาที่มีการแพร่หลายของชุมชนพุทธเถรวาทพร้อมกับการเคลื่อนย้ายของกลุ่มคนที่เรียกว่าพวกลาวเข้ามาอยู่แต่ส่วนใหญ่กระจายกันอยู่ทางแอ่งสกลนคร แถวลุ่มน้ำโขง ไม่มีใครทราบแน่นอนว่า ในเขตอีสานใต้ที่จังหวัดสุรินทร์และอำเภอศีขรภูมิมีใครมาอยู่บ้าง จนประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ก็พบหลักฐานในเรื่องการมีอยู่ของผู้คน คือที่ปราสาทศิขรภูมิได้มีการ

แปลงปราสาทให้เป็นธาตุ หรืออีกนัยหนึ่งคือ การปรับเปลี่ยนศาสนสถานที่แต่เดิมเป็นของศาสนาฮินดู และพุทธมหายานมาเป็นสถูปเจดีย์ที่รู้จักกันในนามว่า พระมหาธาตุเจดีย์ หรือเรียกย่อ ๆ ว่า ธาตุ ได้มีการซ่อมแซมและต่อยอดปราสาทพร้อมทั้งบรรจุพระบรมธาตุและประดิษฐานรูปเคารพทางพุทธศาสนา เถรวาทไว้ในห้องปราสาท พร้อมกันนั้น ก็มีการสร้างจารึกบอกเหตุการณ์ไว้ที่ปรากฏอีกองค์หนึ่ง เป็นจารึกอักษรธรรมที่มีภาษาบาลีปนอยู่ ตัวอักษรมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๒ - ๒๓ กล่าวถึงการที่บุคคลที่เป็นเจ้านาย และพระสงฆ์ที่เป็นสังฆราชาสร้างกุศลอุทิศถวายพระธาตุเจดีย์ การกล่าวถึงบุคคลที่เป็นเจ้านายและพระสงฆ์ที่เป็นพระเถระชั้นผู้ใหญ่เช่นนี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่า ท้องถิ่นศิขรภูมินี้ ยังมีบ้านมีเมืองและผู้ปกครองสืบมา ผู้รู้หลายท่านมีความเห็นว่า คนเหล่านี้เป็นพวกลาวที่เข้ามาแต่รัชกาลของสมเด็จพระไชยเชษฐาธิราชจากนครเวียงจันทน์ แต่เมื่อพิจารณาจากรูปแบบทางศิลปกรรมของพระธาตุที่แปลงจากปราสาทของเดิมแล้ว แตกต่างไปจากศิลปะลาวอย่างสิ้นเชิง รวมทั้งไม่มีหลักฐานทางลาวแต่อย่างใดที่แสดงให้เห็น เพราะลาวลงมาแถวนี้จริง ๆ ก็แต่หลังรัชกาลของพระเจ้าสุริยวงศาลงมา โดยเฉพาะเป็นพวกลาวสมัยนครจำปาศักดิ์ ยิ่งเมื่อมีการสำรวจและศึกษาแหล่งชุมชนโบราณเพิ่มเติมในสมัยหลังลงมา ก็พบว่าบริเวณอำเภอศิขรภูมิและบริเวณใกล้เคียง ที่อยู่ในลุ่มน้ำห้วยทับทัน น่าจะมีคนอยู่สืบเรื่อยมา เพราะยังพบการแปลงปราสาทให้เป็นธาตุ ที่บ้านปราสาทในเขตอำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ และการสร้างพระธาตุเจดีย์ที่ทำเป็นรูปปราสาทในเขตบ้านเมืองจันทร์ ตำบลเมืองจันทร์ กิ่งอำเภอเมืองจันทร์อีกด้วย

กลุ่มชนที่มีถิ่นฐานในลุ่มน้ำห้วยทับทันนี้ น่าจะเป็นพวกกวยหรือที่เรียกว่าพวกส่วยก็ได้ แต่เป็นพวกที่ไม่ได้เลี้ยงช้าง จับช้าง และเป็นผู้ที่น่าจะอยู่ในบริเวณนี้มาช้านานแล้ว เพราะในขณะนี้ก็มีการศึกษาพบว่า มีพวกกวยหรือพวกส่วยช้างอีกหลายกลุ่มที่ไม่เคยมีอาชีพในการจับช้าง เลี้ยงช้าง

ในขณะที่ท้องถื่นอำเภอศิขรภูมิและบริเวณใกล้เคียงมีชุมชนอยู่สืบเนื่องมาดังได้กล่าว มาแล้วนั้น การรับรู้ของผู้คนจากภายนอก โดยเฉพาะจากส่วนกลางมีน้อยมาก มีการตีเหมาเอาเองว่า เป็นเขตเขมรป่าดงที่มีความล้าหลัง และทางบ้านเมืองคือทางกรุงศรีอยุธยาที่รับทราบเพียงว่า ผู้คนในบริเวณนี้ต้องส่งส่วยเช่น ช้าง ม้า แก่นสน ปีกนก นอระมด งาช้าง ชี้อื่น ๆ ให้กับทางราชการ และประวัติความเป็นมาก็มองอย่างรวม ๆ ว่า ประมาณ พ.ศ. ๒๒๖๐ พวกส่วยหรือกวยที่อยู่เมืองอัตตปือแสนปาง ใกล้กับนครจำปาศักดิ์ ได้อพยพมาอยู่ในเขตจังหวัดสุรินทร์ โดยมีหัวหน้า ๕ คน คือ เชียงมะ เชียงปุม เชียงสง เชียงสี และเชียงพัน เข้ามาตั้งถิ่นฐาน เชียงปุม หนึ่งในหัวหน้านั้น ได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองที่ราว พ.ศ. ๒๓๐๒ ในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ช้างเผือกได้หนีมาทางป่าตะวันออก เชียงปุมซึ่งเป็นผู้ส่วยมีความชำนาญในการจับช้าง ได้ติดตามช้างเผือกและส่งคืนกรุงศรีอยุธยาได้ในที่สุด จึงโปรดเกล้าฯ ให้เชียงปุม เป็นหลวงสุรินทร์ภักดี ให้ปกครองอยู่บ้านเมืองเดิม และขึ้นตรงต่อเมืองพิมาย ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๐๖ หลวงสุรินทร์ภักดี ขอย้ายเมืองมาตั้งอยู่ที่บ้านปะทายสมัน และโปรดเกล้าฯ ให้หลวงสุรินทร์ภักดี เป็นพระสุรินทร์ภักดีศรีณรงค์จางวาง จนถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พ.ศ. ๒๓๒๙ ให้เปลี่ยนชื่อเมืองปะทายสมันเป็นเมืองสุรินทร์ และมีเจ้าเมืองสุรินทร์ต่อมาอีกหลายคน ท้องที่ในเขตอำเภอศิขรภูมิ นับเป็นท้องถื่นในเขตปกครองของเมืองสุรินทร์เรื่อยมา และมีชุมชนหนาแน่นขึ้นในบริเวณรอบทุ่งกุลไพทในที่สุด

เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงในสมัยรัชกาลที่ ๔ เมื่อพระสังฆบุรีศรีนครอัจจะ (อำเภอสังขะ ในจังหวัดสุรินทร์) เข้ามาเฝ้ากราบบังคมทูลพระกรุณาตั้งบ้านกุลไพทหรือบ้านจารพัตเป็นเมืองและขอให้

หลวงไชยสุริยวงศ์ (คำมี) บุตรหลวงไชยสุริยวงศ์คนเดิมเป็นเจ้าของขึ้นต่อเมืองสังขะ เมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ ได้รับพระราชทานนามว่า เมืองศีขรภูมิพิสัย ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบมณฑล จังหวัด และอำเภอเมืองศีขรภูมิได้ถูกยุบเป็นอำเภอขึ้นกับจังหวัดสุรินทร์ และมีการย้ายที่ว่าการอำเภอมาอยู่ที่บ้านอนันต์ เพราะการเดินทางด้วยเส้นทางเกวียนเข้าสู่อำเภอศีขรภูมิที่บ้านจารพัตลำบากมากในฤดูฝน อันเนื่องมาจากผ่านที่ลุ่มมาก ต่างกับบริเวณบ้านอนันต์ที่อยู่บนที่ดอน แต่ ต่อมาก็มีการเปลี่ยนแปลงอีกครั้งหนึ่ง คือย้ายที่ว่าการอำเภอจากบ้านอนันต์มาที่บ้านระแงง คือในเขตที่ตั้งอำเภอศีขรภูมิปัจจุบัน ต่อมาบริเวณนี้เติบโตขึ้น อันเนื่องมาจากมีการสร้างทางรถไฟผ่านใน พ.ศ. ๒๔๖๙ เกิดสถานีรถไฟขึ้น และมีผู้คนอพยพเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งที่อยู่อาศัยใกล้กับสถานีรถไฟ เกิดเป็นย่านตลาด มีชาวจีนเข้ามาตั้งร้านค้าและทำการค้าขายกับผู้คนในท้องถิ่นที่กุศไผทและบริเวณใกล้เคียงเพิ่มขึ้น จนทำให้เกิดเป็นชุมชนเมืองริมทางรถไฟ ดังที่เห็นได้จนทุกวันนี้

จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านในพื้นที่อำเภอศีขรภูมิเล่าว่า อำเภอศีขรภูมิพิสัย ในสมัยแรกที่ตั้งขึ้นเป็นอำเภอที่บ้านจารพัต ตำบลจารพัต (ปัจจุบันคือตำบลหนึ่งอยู่ในอำเภอศีขรภูมิ) นั้น ขณะนั้นเป็นเพียงเมืองเล็ก ๆ และถือว่าเป็นสถานที่ลี้ลับ เพราะไม่มีถนนหนทางเข้าถึง ประชาชนไม่ได้รับความสะดวกในการคมนาคมและการเดินทางติดต่อกับทางราชการ ต่อมาได้ย้ายที่ว่าการอำเภอมาตั้งที่บ้านตะเคียน โดยสร้างเป็นศาลาชั่วคราว คนสมัยก่อนเรียกว่า “ทำเนียบ” ตั้งอยู่ริมทางหลวงแผ่นดิน เพื่อให้มีความสะดวกขึ้นและไม่เป็นที่ลี้ลับ เพราะในช่วงนั้นมีเส้นทางจากนครราชสีมามายังอุบลราชธานีแล้ว ถึงแม้จะยังเป็นที่ลู่ทางลูกรังก็ตาม ชาวบ้านก็ได้รับความสะดวกมากขึ้น อย่างไรก็ตาม ที่ตั้งที่ว่าการอำเภอที่บ้านตะเคียนนี้ตั้งอยู่ใกล้กับลำห้วยกำพอก (ต่อมาเรียกเพี้ยนเป็น ลำห้วยลำพอก) ซึ่งเป็นที่ลุ่ม น้ำจึงท่วมถึงทำเนียบบ่อยครั้ง ทางราชการจึงยังไม่สร้างเป็นอาคารที่ทำการถาวร

ปลายปี พ.ศ. ๒๔๕๔ จึงได้ย้ายที่ทำการอำเภออีกครั้งหนึ่ง มาอยู่ที่บ้านอนันต์ ตำบลยาง ซึ่งเป็นที่สูง น้ำไม่ท่วม ทางราชการจึงได้ตั้งเป็นที่ทำการอำเภออย่างถาวร พร้อมทั้งตัดคำว่า “พิสัย” ออก เหลือเพียง “อำเภอศีขรภูมิ” ซึ่งหมายถึง แผ่นดินที่เป็นที่สูงหรือภูเขา และที่ว่าการอำเภอได้ตั้งอยู่ที่บ้านอนันต์ นานถึง ๒๐ ปี (ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๕๔ - ๒๔๗๔)

ในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๖๘ เริ่มมีเส้นทางรถไฟระหว่างจังหวัดนครราชสีมา - จังหวัดอุบลราชธานี โดยมีสถานีย่อยเรียกว่า สถานีบ้านระแงง (ระแงง เป็นภาษาเขมร แปลว่า ดิว เพราะบริเวณนั้นมีดินตัวขึ้นอยู่มาก) สถานีดังกล่าวตั้งเลยจากบ้านอนันต์ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งอยู่ไกลจากที่ว่าการอำเภอ ทำให้การเดินทางของประชาชนมายังอำเภอโดยรถไฟก็ไม่สะดวกเท่าที่ควร ดังนั้น ในปี พ.ศ. ๒๔๗๔ ทางราชการจึงย้ายที่ตั้งที่ว่าการอำเภออีกครั้งหนึ่ง มาตั้งอยู่ที่บ้านระแงง ตำบลยาง ซึ่งในขณะนั้นที่บ้านระแงงและบ้านปราสาทศีขรภูมิเป็นแหล่งชุมชนอยู่แล้ว ดังนั้น การย้ายที่ว่าการอำเภอมาตั้งที่นี่จึงเป็นการรองรับชุมชนที่มีอยู่ก่อนแล้ว และเพื่ออำนวยความสะดวกแก่ประชาชนในการติดต่อกับอำเภอนี้มากขึ้น ชาวบ้านก็พอใจ และขณะเดียวกัน ที่บ้านระแงงเองก็เป็นศูนย์กลางทางการค้าในขณะนั้นอยู่แล้ว เพราะมีสถานีรถไฟ ซึ่งใช้ในการขนส่งสินค้า

เมื่ออำเภอย้ายมาอยู่ที่บ้านระแงง ทางราชการได้เปลี่ยนชื่อสถานีรถไฟบ้านระแงง มาเป็นสถานีศีขรภูมิ เพื่อให้สอดคล้องกับชื่ออำเภอ และที่ว่าการอำเภอศีขรภูมิก็ตั้งอยู่ที่บ้านระแงง มาจนกระทั่งปัจจุบัน การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเมื่ออำเภอไปตั้งก็คือ ชุมชนที่มีอยู่เดิมขยายตัวมากขึ้น และชุมชนข้างนอกก็

เข้ามาตั้งข้างใน ทำให้การเติบโตของชุมชนและหมู่บ้านเป็นไปอย่างรวดเร็ว ชาวบ้านที่นี่ได้เล่าเพิ่มเติมว่า บริเวณที่ตั้งของตัวอำเภอในปัจจุบันนั้นเคยเป็นสนามบินมาก่อน สนามบินดังกล่าวสร้างขึ้นโดยฝ่ายสัมพันธมิตร ในช่วงสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง ราวปี พ.ศ. ๒๔๘๔ แต่เป็นสนามบินขนาดเล็ก ต่อมาสนามบินดังกล่าวได้ปิดตัวลงในปี พ.ศ. ๒๔๙๐

ที่ว่าการอำเภอศีขรภูมิหลังปัจจุบัน

๕.๓ ความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรม

สำหรับความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรมของอำเภอศีขรภูมิมีดังนี้

เพลงกันตรึม กันตรึม หมายถึง โทน นิยมเล่นกันในงานมงคลต่าง ๆ ในวงกันตรึมจะมีผู้เล่นประมาณ ๖ - ๘ คน ผู้ร้องจะแบ่งเป็นชายสอง หญิงสอง ก่อนหน้าการเล่น จะมีพิธีไหว้ครู เพื่อเป็นศิริมงคล สำหรับทั้งผู้ดูและผู้เล่น เสร็จแล้วจึงเริ่มบรรเลงเพลงโหมโรง เพื่อปลุกใจและเร้าใจ จากนั้นจะเริ่มไหว้ครูโดยการร้องตอบโต้ระหว่างชาย - หญิง และมีการรำประกอบการร้อง

ผู้ให้สัมภาษณ์ได้ให้ข้อมูลว่าในเรื่องของการละเล่นพื้นบ้านที่เรียกว่ากันตรึมนั้น เป็นวงดนตรีพื้นบ้านที่นำเอาจังหวะการตีโทนมาเป็นชื่องวงดนตรี จึงเรียกว่า กันตรึม บทร้องกันตรึมจะใช้ภาษาเขมร ไม่นิยมร้องเป็นเรื่องราว แต่จะคิดคำกลอนที่เหมาะสมกับงานที่เล่น หรือใช้บทร้องเก่า ๆ นิยมเล่นในงานแต่งงาน โดยใช้เป็นเครื่องประโคม อบรมคู่บ่าวสาว นอกจากนี้ยังเล่นในงานโกนจุก บวชนาค หรืองานเทศกาลประจำปี เครื่องดนตรี ก็มี ปี่ โทน ซอ ความแตกต่างของสมัยก่อนกับปัจจุบันอยู่ตรงที่กันตรึมสมัยก่อนนั้นจะเป็นดนตรีประโคมเฉย ๆ แต่มาปัจจุบันมีการเดินรำเพิ่มเข้าไปด้วย เครื่องดนตรีก็มีเครื่องดนตรีสมัยใหม่เข้าไปร่วมด้วย เช่น กีตาร์ ปัจจุบันจะไม่ค่อยเห็นว่ามีกันตรึมประโคมจริง ๆ ในงานเหล่านี้ แต่จะประยุกต์โดยการนำเทพเจเรียงดัง ๆ ไปเปิดแทน โดยเปิดทำนองต่าง ๆ แล้วแต่ว่าเป็นงานใด

เจเรียง หรือจำเรียง คือการขับร้องหรือออกเสียงเป็นทำนองแบบอ่านทำนองเสนาะ โดยใช้กลอนสดเป็นส่วนใหญ่ มักขับร้องเป็นเรื่องราวหรือขับขานนิทานชาดก และเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ตลอดจนบรรยายเหตุการณ์ในอดีตและปัจจุบัน การร้องใช้ภาษาเขมรโต้ตอบระหว่างชาย - หญิง เจเรียงมีหลายประเภท โดยเรียกชื่อตามเครื่องดนตรีที่นำมาเล่นประกอบ เช่น ถ้าใช้ปี่ที่เรียกว่า เปยจรวง เปาประกอบ ก็เรียกว่า “เจเรียงจรวง” ถ้าใช้ซอประกอบ ก็เรียกว่า “เจเรียงตรั่ว” และถ้านำเจเรียงไปขับขานกับการตีกลองกันตรึม ก็เรียกว่า “เจเรียงกันตรึม” หรือถ้านำเจเรียงไปประกอบเสียงแคนก็เรียกว่า “เจเรียงเบริน” ถ้าเจเรียงมีการร้องรับว่า “แกวเอย เอียนอรแกว” ประกอบเสียงตบมือ เรียกว่า “เจเรียงนอรแกว” เป็นต้น

เจเรียงเบรินนั้น ผู้ให้สัมภาษณ์กล่าวเสริมว่าในปัจจุบันยังมีให้เห็นในงานศพของชาวเขมรอยู่บ้างเหมือนกัน โดยใช้ช่วงหลังจากที่เผาศพแล้ว เนื้อหา ก็จะเกี่ยวกับงานศพ และยังมีให้เห็นในงานแต่งงาน ซึ่งเนื้อหาจะเกี่ยวกับการทำหน้าที่แม่บ้านแม่เรือน วิธีการใช้ชีวิตคู่ ส่วนการขับร้องในงานโกนจุก ก็ใช้เจเรียงที่มีเนื้อหาสอนลูกหลานให้เรียนรู้การใช้ชีวิต และวิธีการดำเนินชีวิต

เรือมอันเร หรือ ลูดอันเร (เรือม แปลว่า รำ ลูดหรือลวด แปลว่า กระโดดหรือเต้น อันเร แปลว่า สาก) แปลว่า การรำสากหรือเต้นสาก เป็นการละเล่นของชาวไทยเขมรที่มักจะเล่นกันในวันหยุดสงกรานต์

ซึ่งเรียกว่า วันต้อม ชาวสุรินทร์ถือว่า วันขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๕ เป็นวันขึ้นปีใหม่ ชาวบ้านจะเล่นเรือมอันแรกกันที่ลานบ้านหรือลานวัด เครื่องดนตรีที่ใช้คือ สก็วล (กลองโทน) ปี่ซลัย (ปี่ใน) ซอฮู้เสียงกลาง ฉิ่ง กรับ ฉาบ และสาก ๒ อัน ทำรำกระทบสาก ในสมัยก่อนจะไม่มีแบบแผนแน่นอน เพราะเป็นการเต้นรำร่วมกันของชายหนุ่มในหมู่บ้านในยามพักผ่อน ปัจจุบันเรือมอันแรกแต่ละแห่งพัฒนาไปสู่การมีแบบแผนเพื่อไว้ใช้ในงานประจำปีต่าง ๆ

เจริญเบริน

เจริญนอรแกว

เรือมอันแรก หรือ การรำสาก

๕.๔ สถานที่สำคัญ

อำเภอศีขรภูมิมีสถานที่สำคัญ ๆ ดังนี้

ปราสาทศีขรภูมิ หรือปราสาทบ้านระแงง ตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านระแงง ห่างจากตัวอำเภอราว ๘๐๐ เมตร เป็นปราสาทอิฐ ๕ หลัง องค์กรกลางเป็นปราสาทประธาน มีปราสาทบริวารล้อมรอบที่มุมทั้งสี่ ซึ่งตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน ก่อด้วยหินทรายและศิลาแลง ตัวปราสาทมีลวดลายประดับทำจากหินทรายที่งดงามมาก ทั้งทับหลังและเสาประดับกรอบประตู จากลวดลายที่กำหนดจากเสาประดับกรอบประตูและทับหลังมีลักษณะปนกันระหว่างรูปแบบศิลปะขอมแบบบาปวนและแบบนครวัด โดยที่ปราสาทหันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมอยู่ทางด้านหน้าทั้งสองข้าง นอกจากนี้ห่างไปไม่กี่ไกลนัก มีสระน้ำหรือบารายขนาดใหญ่ ซึ่งสามารถเลี้ยงชุมชนใหญ่ ๆ ได้เป็นส่วนประกอบให้เห็นร่องรอยของชุมชนในเขตนี้

จึงอาจกล่าวอย่างกว้าง ๆ ได้ว่า ปราสาทแห่งนี้คงจะสร้างขึ้นครั้งแรกในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ โดยสร้างขึ้นตามศาสนาฮินดูลัทธิไศวะนิกาย แล้วคงถูกดัดแปลงให้เป็นวัดทางพุทธศาสนา ซึ่งเห็นได้จากการบูรณะส่วนยอดในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ราวสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยได้มีการบูรณะสภาพให้ดีขึ้น

ปัจจุบันกรมศิลปากรเป็นผู้ดูแล และได้ประกาศขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถาน เมื่อวันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๒๔

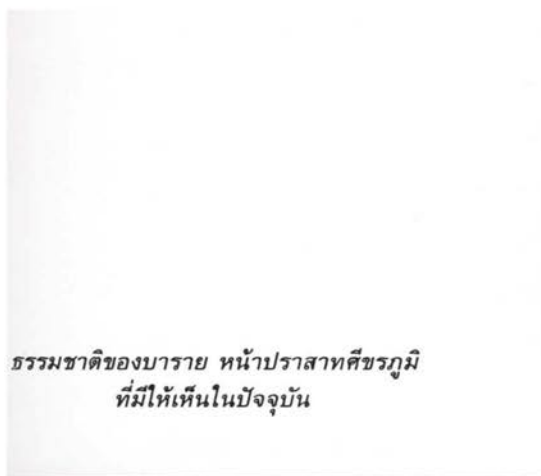
“ปราสาทศิขรภูมิ” หรือ “ปราสาทบ้านระแงง”

“ทับหลังปราสาทศิขรภูมิ” ที่มีผู้กล่าวว่า เป็นทับหลังที่สวยงามที่สุดในบรรดาทับหลังรุ่นเดียวกัน

สระน้ำขนาดใหญ่ หรือที่เรียกว่า “บาราย”
อยู่ด้านหน้าปราสาทศีขรภูมิ

ธรรมชาติของบาราย หน้าปราสาทศีขรภูมิ
ที่มีให้เห็นในปัจจุบัน

กรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียน “ปราสาทศีขรภูมิ”
เป็นโบราณสถาน

ปราสาทบ้านอนันต์ ตั้งอยู่ที่บ้านอนันต์ ตำบลยาง ริมทางสายสุรินทร์ - ศีขรภูมิ หรือเลยอำเภอ
ศีขรภูมิไปราว ๓ กิโลเมตร ตัวปราสาทตั้งอยู่ในวัดโพธิญาณ ปราสาทบ้านอนันต์เป็นปราสาทองค์เดียว
ตั้งอยู่บนฐานสูงที่ก่อด้วยศิลาแลง ตัวปราสาทก่อด้วยอิฐและมีหินทรายเป็นส่วนประกอบมีผังเป็นรูป
สี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม มีประตูทางเข้าในทิศตะวันออกด้านเดียว นอกจากนั้นทำเป็นประตูหลอก พบ

ทับหลังชิ้นหนึ่งซึ่งมีรูปแบบที่นิยมทำในศิลปะแบบบาปวนราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ซึ่งปราสาทหลังดังกล่าวอาจจะกล่าวได้ว่าทำขึ้นในช่วงเวลานี้ก็เป็นได้

ปราสาทบ้านช่างปี อยู่ที่บ้านช่างปี ตำบลช่างปี เป็นปราสาทที่อยู่ห่างจากถนนสายใหญ่ตามทางหลวงสายสุรินทร์ - ศีขรภูมิ ราว ๓ กิโลเมตร เป็นปราสาทก่อด้วยศิลาแลงและมีหินทรายประดับ มีแผนผังทางสถาปัตยกรรมในแบบที่เรียกว่าอโรคยาศาลซึ่งเป็นแบบเดียวกับที่พบในที่อื่น ๆ ประกอบด้วยปราสาทประธานฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัส ที่มุมด้านตะวันออกเฉียงใต้ มีอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเรียกว่า บรรณาลัย มีกำแพงศิลาไม่สูงนักล้อมรอบ มีโคปุระหรือซุ้มประตูทางเข้าอยู่ด้านหน้า นอกกำแพงไม่พบว่ามีสระน้ำขนาดเล็กเช่นอโรคยาศาลที่อื่น ๆ แต่มีบารายขนาดใหญ่เป็นสระน้ำที่ยังใช้สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบันปรากฏอยู่ปัจจุบันกรมศิลปากรไม่ได้ทำการบูรณะ แต่ชาวบ้านที่บ้านช่างปีรักษาสภาพแวดล้อมไว้ได้อย่างน่าชมเชย

๕.๕ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

การเดินทาง สมัยก่อนใช้เดินเท้าเป็นหลัก อาศัยคันทาต่างทางเดินเท้า การใช้เกวียนนั้นจะใช้เมื่อต้องบรรทุกของจำนวนมากเท่านั้น เช่น การบรรทุกกล้าไปนา บรรทุกข้าวไปขายที่ตลาด เป็นต้น เพราะเกวียนนั้นไปได้ช้ากว่าการเดินทาง การเดินทางสมัยก่อนนั้นค่อนข้างลำบากและใช้เวลานาน ชาวบ้านที่ตำบลศาละมะเล่าว่า สมัยก่อนการเดินทางเข้าอำเภอแต่ละครั้ง จะต้องเตรียมตัวให้พร้อม ก่อนเดินทางจะต้องตื่นมาแต่เช้าหุงหาอาหารเพื่อใช้เป็นเสบียงระหว่างทาง อาหารที่เตรียมก็จะมีข้าว ปลาแห้ง ปลาร้า ไวกินกลางทาง และจะต้องออกจากบ้านตั้งแต่ตีห้า เพื่อไม่ให้ร้อน และจะได้ถึงที่หมายโดยเร็ว ระหว่างทางก็จะหาร่มเงาต้นไม้หรือศาลาวัดพักกินข้าวเช้า กว่าจะไปถึงในเมืองก็ราว ๔ โมงเช้า สำหรับคนที่ขายของ ก็จะหอบกันไป ขากลับก็จะซื้อของพวกยารักษาโรค เกลือ ปลาทุ และอาหารแห้งต่าง ๆ กลับมา กว่าจะกลับถึงบ้านก็เย็นพอดี

นอกจากจะมีเกวียนส่วนตัวแล้ว สมัยนั้นยังมี **“เกวียนระแทะ”** (ระแทะ เป็นภาษาเขมร แปลว่าเกวียน) มีไว้รับจ้างบรรทุกคน บรรทุกของ นอกจากนี้ยังมี **“เกวียนเร็ว”** โดยใช้วัวเทียม สำหรับนั่งคนเดียว (เพื่อให้วิ่งไปเร็ว ๆ ได้ ถ้าหลายคน วิ่งเร็วไม่ไหว) มีไว้รับจ้างในกรณีเร่งด่วน เกวียนประเภทหลังนี้จะมีชายธงปลายอนแวนไว้ข้างหน้าเป็นสัญลักษณ์ของเกวียนเร่งด่วน ส่วนมากข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จะนิยมใช้ (อาจารย์สัมฤทธิ์เปรียบเกวียนเร็วได้กับรถยนต์ ในสมัยนี้) ต่อมาก็มีม้าใช้ในการเดินทางบ้าง ทำให้เกวียนลดน้อยลงไป แต่ก็ยังมีการใช้อยู่

สำหรับการเดินทางด้วยม้านั้น ผู้ที่มีฐานะดีเท่านั้นจึงจะมีใช้ นอกจากนี้บรรดาเจ้าหน้าที่ข้าราชการครู ก็จะใช้ม้ากัน การใช้ม้าสำหรับชาวบ้านทั่ว ๆ ไปจะใช้เฉพาะกรณีที่มีการส่งข่าว หรือกรณีที่ต้องการความเร่งด่วน และจำเป็นจริง ๆ เท่านั้น มีการให้เช่าม้าบ้าง โดยเช่ากันเป็นรายวัน ตกประมาณวันละ ๑ - ๒ บาท ส่วนใหญ่ผู้ที่เช่ามาก็เห็นจะได้แก่ตำรวจหรือข้าราชการ ที่ต้องออกไปตรวจราชการตามพื้นที่ต่าง ๆ เท่านั้น เพราะสะดวกกว่าการเดินทางแบบอื่นที่มีอยู่ในขณะนั้น เนื่องจากเส้นทางระหว่างหมู่บ้านและตำบลยังเป็นทางเกวียน ลัดเลาะไปตามทุ่งนา บางแห่งก็เป็นป่าทึบ ดังนั้นม้าจึงมีส่วนเอื้อต่อการเดินทางดังกล่าวได้มาก

ครั้งพอมีรถไฟวิ่งระหว่างจังหวัดอุบลราชธานีและนครราชสีมา เกวียนยังคงมีบทบาทสำคัญอยู่ เพราะการเดินทางระหว่างบ้านไปถึงสถานีรถไฟนั้น ยังต้องอาศัยเกวียนในการบรรทุกข้าว รวมทั้งสินค้าต่าง ๆ จากหมู่บ้านมาขึ้นรถไฟเพื่อขนส่งไปยังตลาดอีกทอดหนึ่ง

บทบาทของเกวียนจะเริ่มลดน้อยลง เมื่อมีถนนและมีรถวิ่งแล้ว โดยเส้นทางทางถนนสายแรก จะเริ่มจากองค์ปราสาทศิขรภูมิ (บ้านปราสาท) ไปบ้านอนันต์ (ที่ตั้งของอำเภอเก่า) ในสมัยก่อนนั้น นาน ๆ ถึงจะมีรถยนต์โดยสารวิ่งระหว่างนครราชสีมาและอุบลราชธานี หรือจากสุรินทร์ไปอุบลราชธานี สักคัน หรือบางครั้งเดือนหนึ่งถึงจะมีแค่เพียงคันเดียว ซึ่งชาวบ้านก็ไม่นิยมใช้ เพราะเส้นทางยังเป็นลูกรัง การเดินทางยังไปไม่ได้เร็วและฝุ่นก็มาก ขณะนั่งรถนั้นจะต้องเอาผ้าโพกศีรษะ ปิดปาก ปิดจมูกไปด้วย กระนั้นก็ตามกว่าจะถึงที่หมายผมก็แดง กลายเป็นฝรั่งไปเลยทีเดียว ชาวบ้านจึงนิยมใช้เส้นทางรถไฟมากกว่า ส่วนการเดินทางระหว่างอำเภอกับหมู่บ้านจะเริ่มมีรถสองแถวมาให้บริการแล้ว

การมีถนน มีเส้นทางรถไฟ สามารถอำนวยความสะดวกในการเดินทางให้กับชาวบ้านเป็นอันมาก ทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านเปลี่ยนไป ประกอบกับทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่เดิมลดความอุดมสมบูรณ์ลงไปมาก การกินอยู่ต้องดิ้นรนมากขึ้น การทำมาหากินลำบากขึ้น ชาวบ้านจึงเริ่มหาทางเลือกให้กับชีวิต โดยการออกจากบ้านไปทำงานทำในต่างถิ่น การละทิ้งถิ่นฐานและการอพยพไปขายแรงงาน ต่างถิ่นของกลุ่มหนุ่มสาวเริ่มมีมากขึ้นเรื่อย ๆ พฤติกรรมดังกล่าวได้รับแรงกระตุ้นมาจากการเห็นความสำเร็จของเพื่อนบ้าน ดังนั้นการเดินทางเพื่อไปทำงานทำต่างถิ่นเพื่อความอยู่รอดของชีวิต จึงกลายเป็นค่านิยมใหม่ของคนในหมู่บ้าน การอพยพแรงงานมีมากขึ้น โดยเฉพาะเมื่อสิ้นฤดูการทำนา แรงงานจะเริ่มเดินทางเข้ากรุงเทพฯ และพื้นที่อื่น ๆ เพื่อหางานทำ แหล่งรองรับที่สำคัญของแรงงานเหล่านี้ ได้แก่ กรุงเทพฯ โดยเฉพาะในโรงงานอุตสาหกรรมและกรรมกรก่อสร้าง แหล่งที่สองคือ ชลบุรี โดยการไปรับจ้างตัดอ้อย ซึ่งไปกันเกือบทั้งหมู่บ้าน โดยจะมีนายหน่านำรถบรรทุกมารับไปเมื่อถึงฤดูกาลตัดอ้อย แหล่งที่สามคือ ภาคใต้โดยเฉพาะจังหวัดที่อยู่ชายฝั่งทะเล โดยไปทำการประมง นอกจากนี้ก็จะมีการทำงานต่างประเทศ โดยเฉพาะประเทศแถบตะวันออกกลาง เช่น ซาอุดีอาระเบีย แต่ก็ถือเป็นทางเลือกสุดท้าย ซึ่งแรงงานไม่ค่อยนิยมเลือกที่จะไปเท่าใดนัก เพราะมีกระแสการหลอกลวง รวมทั้งการเล่าขานถึงความลำบากในต่างถิ่นมีมาก จึงทำให้ชาวบ้านที่นี้ไม่นิยมไปกัน ส่วนมากมักจะไปทำงานต่างพื้นที่มากกว่า อย่างไรก็ตามสุดท้ายก็ปล่อยให้คนเฒ่าคนแก่และเด็กเล็กเฝ้าบ้าน

นอกจากนี้ ในสมัยก่อนจังหวัดสุรินทร์ได้ชื่อว่าเป็นจังหวัดที่มีชื่อเสียงในเรื่องของช้างเช่นเดียวกับปัจจุบัน แต่มีชื่อเสียงในเรื่องของ “การคล้องช้าง” โดยเฉพาะที่อำเภอจอมพระนั้นจะมีชาวไทยภูเขาที่มีอาชีพในการคล้องช้างป่า ดังนั้นพื้นที่อำเภอศีขรภูมิซึ่งเป็นอำเภอที่มีพื้นที่เชื่อมโยงกันกับอำเภอจอมพระจึงถูกใช้เป็นเส้นทางของการคล้องช้างมาแต่ในอดีต โดยเขาไปคล้องช้างนั้น คณะคล้องช้างจะนำ “ช้างต่อ” เดินกันเป็นขบวนยาว พร้อมเสบียง ข้าวของพะรุงพะรังบรรทุกไว้บนหลังช้าง เส้นทางเดินผ่านมาทางด้านเหนือของอำเภอศีขรภูมิ แล้วขึ้นไปแถวเทือกเขาพนมดงรัก เขาพระวิหาร อำเภอภูศรี อำเภอท่าตูม ส่วนขากลับจะไม่กลับทางอำเภอศีขรภูมิ เพราะจะมีช้างป่าที่คล้องมาได้จำนวนมากร่วมขบวนมาด้วย แต่ปัจจุบันการคล้องช้างป่าได้สูญหายไปแล้ว เพราะสภาพป่าไม่มีให้เห็น

การคล้องช้างในอดีตนั้น มิได้คล้องมาเพื่อไว้ใช้งาน แต่เป็นการคล้องมาเลี้ยงไว้ประดับบารมี บางครั้งก็จะมีชาวเหนือมาขอซื้อ เพื่อนำไปใช้ชักลากซุง ในอำเภอศีขรภูมิเองจะใช้ช้างบ้างก็ในโอกาสแห่งภาค และจะมีใช้ในการเดินทางบ้าง ในเขตอำเภอจอมพระ (ในสมัยนั้นขึ้นอยู่กับอำเภอศีขรภูมิ) พวกที่ใช้ส่วนใหญ่จะเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ เทศาภิบาลมณฑล ข้าหลวงประจำจังหวัด (ซึ่งหมายถึงผู้ว่าราชการจังหวัดในยุคต่อมานั่นเอง) นอกจากนี้จะมีใช้ในการลากซุงตามเขตชายแดนบ้าง แต่ก็มีไม่มากนัก

อาชีพหลัก ของชาวศีขรภูมิคือ การทำนา (ข้าวเหนียว) ทำไร่ นอกนั้นก็มีการเก็บของป่า เพราะ

สมัยก่อนที่ยังมีป่าสงวน เรียกว่า ป่าจารพัด ตั้งอยู่ที่ตำบลกุดหวาย ตำบลผักไหม ตำบลตรมไพร ชาวบ้านได้อาศัยพื้นที่ป่าในการทำไร่ ปลูกข้าวฟ่าง ข้าวเจ้า ข้าวเบา (ข้าวเบานี้จะได้กินก่อนที่ข้าวนาจะได้ผล ซึ่งได้กินตั้งแต่เดือนสิงหาคม-ตุลาคม หลังจากนั้นก็ได้ข้าวนากินต่อไป) ขณะเดียวกันก็ไปหาของป่า ล่าสัตว์ป่า สมัยนั้นของป่าที่เก็บกันมาก็ได้แก่ มัน เห็ด ผลไม้ป่า เช่น ลูกลำดวน ลูกนางดำ (คล้ายกับลูกหยี) ลูกยางป่า หน่อไม้ เผือก และดอกกระเจียว เป็นต้น นอกจากนั้นยังมีสัตว์ป่า ได้แก่ เก้ง หมูป่า และกระต่ายป่า เมื่อชาวบ้านได้มา ก็นำมาแลกเปลี่ยนกับข้าวสารหรือไม้ก็แลกเปลี่ยนกับชาวบ้านในหมู่บ้านอื่น ชาวบ้านได้อาศัยป่านี้จนกระทั่งป่าสงวน เริ่มเสื่อมโทรมลงในปี พ.ศ. ๒๕๑๐ เมื่อชาวบ้านได้รุกป่าเข้าไปเพื่อทำไร่ มันสำปะหลัง ต่อมาทางการก็จัดสรรพื้นที่ป่าสงวนดังกล่าวมาเป็นตำบลตรมไพรและตำบลกุดหวาย ซึ่งปัจจุบันในบางพื้นที่ก็ยังมีเอกสารสิทธิ์

ในการทำนา (นาหว่าน) สมัยก่อนชาวบ้านมักจะเริ่มด้วยการไถตะ ในขั้นตอนนี้จะอาศัยแรงงานชาวบ้านมาช่วยกันลงแขก เพื่อให้เสร็จโดยเร็ว เพราะแต่ก่อนชาวบ้านแต่ละครัวเรือนจะมีที่นาจำนวนมาก หากอาศัยแรงงานภายในครัวเรือนอาจทำไม่ทัน จึงต้องอาศัยแรงกัน บ้านไหนที่มีไถก็นำมาช่วย โดยใช้แรงกระบือลากบ้าง คนลากบ้าง เจ้าของบ้านก็ต้องเตรียมข้าวปลาอาหารเลี้ยงผู้มาช่วยงาน ครั้นถึงช่วงการปักดำ ชาวนามักจะอาศัยแรงคนในครอบครัวกันเอง หรือช่วยเหลือกันในหมู่ญาติ เป็นการสมัครใจไปช่วยกันมากกว่า ไม่มีการเรียกชาวบ้านอื่นมาช่วย หลังจากนั้นจะมีการลงแขกอีกครั้งก็ตอนเก็บเกี่ยวและนวดข้าว ปัจจุบันวัฒนธรรมการลงแขกยังพอมือให้เห็นอยู่บ้าง แต่ส่วนใหญ่นิยมจ้างเครื่องจักรมากกว่า เพราะค่าใช้จ่ายในการลงแขกนั้นอาจจะพอ ๆ กับการจ้างเครื่องจักร บางครั้งก็อาจจะแพงกว่า เพราะจะต้องเลี้ยงทั้งอาหารและเหล้าแก่แขกที่มาช่วย นอกจากนี้เนื่องจากที่ได้อาจจะไม่คุ้มกับค่าใช้จ่าย

การทำนานั้น ชาวบ้านจะทำไว้เพื่อบริโภคในครัวเรือนมากกว่าเพื่อขาย ไม่ว่าจะได้มากน้อยเท่าใดก็ตาม อาจจะได้ถือว่าเป็นค่านิยมของชาวบ้านที่เดียวกันก็ได้ เพราะชาวบ้านจะวัดฐานะความเป็นอยู่กันด้วยปริมาณข้าวที่มีอยู่ในยุ้ง ดังนั้นจึงไม่เป็นที่น่าสงสัยเลย หากเห็นข้าวของแต่ละบ้านจะมีกันอยู่เต็มยุ้ง ชาวบ้านส่วนใหญ่จะเก็บข้าวไว้ในยุ้งโดยไม่ขาย ก็มีบ้างที่นำมาขายเฉพาะยามที่มีความจำเป็นเท่านั้น ซึ่งผิดกับสภาพความเป็นจริงในปัจจุบัน ที่ชาวนาบางรายขายข้าวตั้งแต่ยังไม่ถึงฤดูการเก็บเกี่ยว แล้วนำเงินมาใช้หนี้ สภาพดังกล่าวกลายเป็นเงื่อนไขหรือความจำเป็นไป

วิวัฒนาการของการทำนาเริ่มเปลี่ยนแปลงไปเมื่อแรงงานในครอบครัวอพยพจากถิ่นไปหางานทำนอกพื้นที่มากขึ้น ดังนั้นการทำนาจึงต้องอาศัยการจ้างแรงงานคนทั้งในพื้นที่และต่างพื้นที่แทน ขณะเดียวกันพื้นที่ในการทำนาก็ลดน้อยลงมาจากเดิม อันเป็นผลจากการแบ่งสรรกันเป็นมรดกตกทอดแก่คนรุ่นหลัง วัฒนธรรมการลงแขกไม่มีให้เห็นเหมือนแต่ก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเทคโนโลยีเริ่มพัฒนาขึ้น การใช้แรงงานคนในการทำนามีให้เห็นน้อยเต็มที ชาวบ้านต่างเริ่มหันไปใช้เครื่องจักรมากขึ้น เจ้าของที่นาไม่ต้องกังวลกับการต้องหาแรงงานมาทำนาอีกต่อไป เพราะเมื่อเข้าสู่ฤดูฝนจะมีผู้มารับจ้างทั้งไถและหว่านข้าวโดยใช้เครื่องจักรกันถึงที่ ค่าจ้างนั้นคิดกันเป็นไร่ ตกไร่ละประมาณร้อยกว่าบาท เจ้าของนาเพียงแต่ทำหน้าที่เตรียมพันธุ์ข้าว และเงินค่าจ้างไว้เท่านั้น เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยว รถไถหรือเครื่องจักรในการเก็บเกี่ยวรวมทั้งสีข้าวก็จะมารับจ้างถึงที่เช่นกัน พร้อมทั้งนำข้าวมาส่งให้ถึงบ้าน ทุกอย่างสะดวกไปหมดเพียงแต่มีเงินเท่านั้น ทุกอย่างเรียบง่ายไม่มีปัญหา จุดนี้เองที่ทำให้เด็กรุ่นหลังทำนาไม่เป็น และไม่คิดที่จะสืบสานอาชีพการทำนาจากคนรุ่นเก่า

ในสมัยแรก ๆ ที่มีการนำรถไถมารับจ้างในที่นา มักเป็นคนที่มาจากภาคกลางเป็นส่วนใหญ่ แต่

ปัจจุบันคนในพื้นที่จะเข้ามารับจ้างเอง ส่วนคนที่ทำหน้าที่คอยดูแลที่นาส่วนใหญ่ก็จะเป็นคนเฒ่าคนแก่แทน
กิจกรรมยามว่างหลังการทำนาของผู้หญิงส่วนใหญ่ทุกเชื้อชาติในอำเภอศีขรภูมิ ก็คือ *การทอผ้า*
ซึ่งส่วนใหญ่แล้วก็จะทอไว้ใช้เอง (มีการปลูกหม่อน เลี้ยงไหมเอง) ลายผ้าที่ทอนี้ก็จะมีลักษณะที่แตกต่าง
กันและมีชื่อเรียกที่ต่างกันด้วย คนในพื้นที่จะรู้ถึงความแตกต่างของลายผ้าต่าง ๆ ได้ดี และสามารถบอก
ได้ว่าเป็นลายผ้าของชนกลุ่มไหน เช่น ผ้าชิ้นโหว่นั้นชนชาติเขมรเป็นผู้ทอ เป็นต้น ชาวศีขรภูมิเห็นว่า
ผ้าที่ทอขึ้นเองนั้นเป็นสิ่งที่มีความสำคัญ เพราะนอกจากจะทอเพื่อไว้ใช้เองแล้ว ยังใช้ในพิธีกรรมที่สำคัญด้วย เช่น
ในงานแต่งงาน โดยฝ่ายชายจะใช้ผ้าโสร่งหรือผ้าขาวม้าที่ทอขึ้นเองห่อหมากพหลุมอบให้ญาติผู้ใหญ่ฝ่ายหญิง
ส่วนฝ่ายหญิงจะมีผาดใส่ผ้าต่าง ๆ ได้แก่ ผ้านุ่ง ผ่าสไบ ผ่าขาวม้า และผ้าโสร่ง สำหรับรับขวัญ รวมทั้ง
ใช้ผ้าไหมเป็นของที่ระลึกให้กับญาติผู้ใหญ่วันแต่งงานด้วย

ปัจจุบันการทอผ้านี้ก็ยังมีอยู่ทั้งผ้าขาวม้า ผ้าโสร่ง และผ้าไหมพื้นขาว แต่เป็นการทอไว้ขาย
เพื่อมีรายได้เสริมมากขึ้น ซึ่งไหมนั้นจะต้องซื้อมาจากแหล่งอื่นแทน ตำบลที่ทอผ้าไหมขาย ได้แก่ ตำบล
จารพัต ตำบลแดล และตำบลช้างปี

อาชีพที่สำคัญของอำเภอศีขรภูมิในอดีตอีกอาชีพหนึ่ง คือ *การทำเกวียน* ลักษณะเด่นของเกวียน
ที่ว่าก็คือ แข็งแรง ส่วนใหญ่จะทำจากไม้พยุง (โดยเก็บไม้จากป่าที่ตายแล้วเหลือแต่แก่น เอามาทำ
เป็นคันเกวียน) มีลวดลายแกะสลักอย่างสวยงาม เป็นที่นิยมโดยทั่วไป บรรดาเกวียนเหล่านี้จะถูกส่งขาย
ตามจังหวัดต่าง ๆ เช่น ร้อยเอ็ด มหาสารคาม ยโสธร อุบลราชธานี เป็นต้น โดยชาวบ้านจะเทียมวัว
แล้วลากกันไปเป็นคาราวาน ส่วนขากลับก็จะแวะซื้อเกวียนเก่า ๆ ที่ชำรุดจากชาวบ้าน เทียมวัวลาก
บรรทุกเกลือกลับมา (ที่อำเภอศีขรภูมิไม่มีเกลือต้องซื้อจากยโสธรและร้อยเอ็ด) แล้วนำเกวียนนั้นมา
ซ่อมเก็บไว้ใช้เอง พื้นที่ที่ทำเกวียนกันมาก คือ ตำบลกุดหวาย ตำบลยาง ตำบลจารพัต ตำบลช้างปี
และตำบลตรมไพร

นอกจากนี้แล้ว สมัยก่อนชาวบ้านยังมีอาชีพเสริมอื่น ๆ อีก เช่น การปลูกมันสำปะหลัง ปอ
แต่ปัจจุบันอาชีพดังกล่าวลดน้อยลง เนื่องจากราคาผลผลิตตกต่ำ เกษตรกรส่วนหนึ่งในหมู่บ้านกาเจาะ
ตำบลตรม ปลูกผักสวนครัว ซึ่งถือเป็นรายได้เสริม สามารถปลูกได้ตลอดปี โดยนำมาขายที่ตลาดศีขรภูมินีเอง
ทำให้หมู่บ้านนี้มีความเป็นอยู่ดีกว่าหมู่บ้านอื่น ๆ ส่วนที่ตำบลหนองวัวจะมีชื่อเสียงในการเพาะเห็ดนางฟ้า
ส่งขายทั้งในอำเภอ และไปขายถึงบุรีรัมย์ โดยมีพ่อค้าคนกลางมารับซื้อถึงพื้นที่

ในช่วง ๑๐ ปีที่ผ่านมา อาชีพ *เย็บผ้า* ได้กลายเป็นอาชีพใหม่ที่หารายได้หลักอย่างหนึ่งของชาว
ศีขรภูมิ โดยการรับผ้ามาจากต่างจังหวัด แล้วเย็บเอง ขายเอง แต่อาชีพนี้ก็หมดความสำคัญลง หรือมี
เหลืออยู่น้อยราย เพราะตัดมาแล้วขายไม่ได้

ปัจจุบันสินค้าที่มีชื่อเสียงของอำเภอศีขรภูมิ ก็คือ *กอละแม* ซึ่งมีมาแต่อดีต ๓ ร้าน คือ ตรา
ปราสาทเดี่ยว ตราสามปราสาท และตราช้าง นอกจากนี้ทองม้วนก็เป็นสินค้าที่มีชื่อเสียงเช่นกัน แต่ก่อน
จะทำขายที่ตลาดในตอนเช้า เมื่อขายหมดก็หยุดสำหรับวันนั้น ปัจจุบันมีลูกหลานช่วยจึงทำขายทั้งวัน
นับเป็นรายได้ที่สามารถเลี้ยงตัวเองและครอบครัวได้เป็นอย่างดี

แหล่งค้าขายหลักของชาวอำเภอศีขรภูมินั้นอยู่ที่บ้านระแงงและบ้านอนันต์ ที่นั่นจะมีร้านค้า
ย่อยที่เป็นของพ่อค้าคนจีน และจะมีโรงงานกลั่นสุรา (เหล้าขาว เหล้าแดง) ที่บ้านอนันต์ด้วย แต่เป็น
โรงงานขนาดเล็ก ปัจจุบันเลิกกิจการไปแล้ว ขณะเดียวกันก็มีโรงกลั่นสุราโรงใหม่มาตั้งที่ตัวจังหวัด

นอกจากตลาดซื้อขายสินค้าทั่วไปแล้ว อำเภอศีขรภูมียังได้ชื่อว่ามีตลาดนัดโคกระบือที่ใหญ่ที่สุด

ด้วย อยู่ที่หมู่ ๕ ตำบลระแงง ในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๒๗ มีการค้าขายกันมากถึงวันละ ๒,๐๐๐ กว่าตัว โดยจัดขึ้นในวันจันทร์ เพียงสัปดาห์ละหนึ่งวัน ผู้ซื้อส่วนใหญ่จะมาจากกรุงเทพฯ และปทุมธานี เมื่อซื้อเสร็จก็จะขนส่งมาทางตู้รถไฟปัจจุบันตลาดนัดนี้ก็ยังคงมีอยู่แต่ปริมาณที่ซื้อขายกันแต่ละวันจะไม่มากเท่าเมื่อก่อน

อำเภอศีขรภูมิได้ชื่อว่าเป็นเมืองที่มี **ความหลากหลายในเชื้อชาติและวัฒนธรรม** ดังคำขวัญของอำเภอที่ว่า **“เมืองหลายภาษา หลากวัฒนธรรม มีศิลปกรรมที่ล้ำลึก”** โดยเชื้อชาติที่หลากหลายนั้นประกอบไปด้วยคนเขมร (เป็นคนส่วนใหญ่ของพื้นที่) จะอยู่ในพื้นที่ของตำบลจารพัด ตำบลยาง ตำบลช่างปี ตำบลหนองเหล็ก และในตำบลระแงงบางส่วน ส่วนคนลาวจะอยู่กันมากที่ตำบลหนองขาวใหญ่ ตำบลหนองบัว และตำบลระแงง สำหรับส่วยหรือชาวกูย (ตระกูลมอญ - เขมร) นั้นจะอยู่กันมากที่ตำบลตรึม ตำบลเตลและตำบลตรมไพร นอกจากนี้ยังพบในตำบลผักไหม ตำบลคาละมะ และตำบลนารุ่ง ด้วย

ความแตกต่างทางด้านเชื้อชาตินี้จะสะท้อนออกมาในรูปของภาษาพูด การแต่งกาย ขนบธรรมเนียม วัฒนธรรมประเพณี อาหารการกิน รวมทั้งการละเล่นด้วย สิ่งต่าง ๆ ที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นความแตกต่างของแต่ละเชื้อชาติที่พบเห็นได้ทั่วไปในอดีต

แม้ว่าอำเภอศีขรภูมิจะเป็นแหล่งรวมของคนหลายเชื้อชาติ และมีขนบธรรมเนียมวัฒนธรรมที่แตกต่างกันก็ตาม แต่ก็สามารถอยู่ร่วมกันได้เป็นอย่างดี ไม่มีความขัดแย้งกันให้เห็น แต่กลับมีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีการเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกัน อย่างเช่น ความแตกต่างกันทางภาษา แต่ละกลุ่มก็จะสื่อสารด้วยภาษาของตัวเอง ซึ่งฝ่ายตรงข้ามก็จะเข้าใจในความหมายกัน ถึงแม้จะไม่สามารถพูดภาษาของฝ่ายตรงข้ามได้ก็ตาม งานประเพณีบางอย่างก็แตกต่างกัน เช่น งานศพ ชาวเขมรจะเผาทันที แต่ชาวกูยและลาวมักจะฝังก่อน แล้วค่อยขุดกระดูกขึ้นมาเผาพร้อม ๆ กัน เป็นต้น

ภาษาพูดที่หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นภาษาส่วย ลาว เขมร และไทย ทำให้วัฒนธรรมของอำเภอศีขรภูมิต่างไปจากอำเภออื่น ๆ ของสุรินทร์ ทั้งนี้เพราะมีการผสมผสานระหว่างพลเมือง ๒ เชื้อชาติ คือ คนไทยเชื้อสายเขมร ซึ่งพบมากที่สุดของจังหวัดสุรินทร์ กับไทยกูย (ส่วย) ซึ่งพบมากที่สุดที่อำเภอศีขรภูมินี้เอง และไทยกูยนี้เองที่มีวัฒนธรรมโดดเด่นกว่าชนชาติอื่นในอำเภอศีขรภูมิ

ชาวไทยกูยนั้นเป็นชนชาติที่รักธรรมชาติ รักสงบ ไม่ชอบมีปัญหาคือความขัดแย้ง ชื่อสัตย์ เชื่อผู้นำ และไม่แข็งกร้าว วิถีชีวิตดั้งเดิมของชาวไทยกูยที่ตำบลตรึมและตำบลเตลที่พบเห็นได้มีหลายประการ เช่น การแต่งกายชาวไทยกูยนิยมใส่ผ้าไหม และผ้าไหมที่ว่านี้จะมีลักษณะแตกต่างจากชาวสุรินทร์ในตำบลอื่น ๆ ใช้กัน เพราะชาวไทยกูยนิยมนุ่งผ้าที่มีซิ่นลายซิด และซิ่นจะมีสีดำริ้วขาวเหลืองแดง ผ้าลายซิดเป็นลักษณะเด่นของชาวไทยกูย ซึ่งหัวซิ่นจะใช้ประโยชน์ในการพับเป็นถุงเงินสีแดงลายซิดที่ติดกับสีผ้าถุง ผ้าโพกหัวลายซิด เรียกว่า สไบเจียดตลุย มีชายครุยห้อยลูกบิด ผ้าถุงสตรีนิยมใส่สีน้ำตาลอมดำ ส่วนผ้าสไบนิยมผ้ายกดอกสีดำ ส่วนสีสัน ชาวไทยกูยนิยมสีดำหรือสีเข้ม และนิยมใส่กระดุมด้วยเงินและตุ้มหูตะเกาเงิน” ส่วนการแต่งกายของชาวไทยเขมรนั้น ผู้ชายจะนิยมนุ่งผ้าโสร่ง ส่วนผู้หญิงจะนิยมนุ่งซิ่นไหม ผ้าสระมอ กับผ้าสาकु หรือผ้าโฮล และมีผ้าสไบเฉียงทับเสื้อ

ผ้าโพกหัวลายซิดของชาวไทยกูย

การแต่งกายของชาวไทยกูย

* จากหนังสือ พิธีเปิดห้องสมุดประชาชน ที่ระลึกเฉลิมราชกุมารี อำเภอศีขรภูมิ และ อำเภอกาบเชิง จังหวัดสุรินทร์ วันพฤหัสบดีที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๕๓๖ หน้า ๖๔

สมัยก่อนถึงแม้ชาวบ้านจะมี *ชีวิตความเป็นอยู่* ที่เรียบง่าย แต่ก็มีปัญหาบ้าง ปัญหาที่รุนแรงในอดีต คือ การขโมยกระบือ (เอาไปฆ่ากิน ส่วนใหญ่เป็นคนละหมู่บ้าน) ปัญหาอาชญากรรม (ส่วนใหญ่เป็นการฆ่ากันตายของชาวบ้านที่อยู่คนละหมู่บ้านกัน) บางครั้งก็จับตัวไปเรียกค่าไถ่ มีการปล้นผ้าไหม ผ้าเก่า ปล้นทอง (ขันเงิน-ขันทอง) ก็มีบ้าง ชาวบ้านที่นี่เล่าให้ฟังว่า มีอยู่ครั้งหนึ่งโจรได้มาปิดป้ายรอบหมู่บ้านว่า “วัน (วันนั้น วันนี้....) จะไปเยี่ยม” ส่วนใหญ่จะเป็นโจรนอกพื้นที่ ในสมัยนั้นชาวบ้านไม่รู้จักป้องกันล่วงหน้าได้อย่างไร เพราะเจ้าหน้าที่นั้นอยู่ไกล และเจ้าหน้าที่มีจำนวนน้อย การสอดส่องดูแลของเจ้าหน้าที่ทำได้ไม่ทั่วถึง

ส่วนปัญหาเรื่องโรคระบาดในสมัยก่อนก็มีบ้าง ได้แก่ ฝีดาษ (ระบาดในปี พ.ศ. ๒๔๘๘) อหิวาตกโรค (ในปี พ.ศ. ๒๔๙๐) มีการตายกันมาก และมีไข้ป่า (ปี พ.ศ. ๒๔๘๔) เพราะช่วงนั้นทางราชการเกณฑ์ชาวบ้านไปสร้างถนน (สมัยนั้นใช้กฎอัยการศึกในการเกณฑ์ชาวบ้าน นายช่างทางสมัยนั้นชื่อแก้วกาวิณ) ชาวบ้านจะถูกเกณฑ์ไปสร้างถนนอย่างน้อยคนละ ๑๕ - ๒๐ วัน ช่วงนั้นได้แต่อาหารกิน แต่ไม่มีค่าจ้างให้ ชาวบ้านเป็นโรคไข้ป่ากันมาก

อีกปัญหาหนึ่งที่พบในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๑๗ - ๒๕๒๑ ก็คือ ปัญหาผู้ก่อการร้าย โดยเฉพาะในพื้นที่ตำบลระแงง ตำบลข่าปี และตำบลแดล ช่วงนั้นเป็นช่วงที่ชาวบ้านอยู่กันอย่างยากลำบาก เจ้าหน้าที่เองก็ทำงานลำบากและเต็มไปด้วยอันตราย

ปัญหาข้างต้นเป็นปัญหาที่ชาวบ้านประสบกันในอดีต ปัจจุบันปัญหาดังกล่าวลดน้อยลง แต่ปัญหาในเรื่องที่ดินทำกินนับเป็นปัญหาที่มีแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ชาวบ้านยังมีการบุกรุกที่ดินสาธารณะกันมากในทุกตำบล ขณะเดียวกันก็มีปัญหาที่ดินขาดจํานองหลังจากนำที่ดินไปจํานองกับพ่อค้าในตลาด ชาวบ้านที่ส่วนใหญ่เป็นหนี้กับธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) กันมาก นอกจากนี้ยังมีปัญหาที่รุนแรงและก็ยากต่อการแก้ไข นั่นคือ ปัญหายาเสพติด ในปัจจุบันมีการแพร่ระบาดของยาเสพติดมาก โดยเฉพาะในกลุ่มวัยรุ่นที่เป็นนักเรียน รวมทั้งพวกที่ไม่มึงงานทำ นอกจากนี้ปัญหาร้ายแรงในปัจจุบันอีกประการหนึ่งก็คือ ปัญหาเรื่องโรคเอดส์ ซึ่งพบมากในกลุ่มที่ทำงานรับจ้างประมง โดยเฉพาะที่บ้านยางเตี้ย ตำบลระแงง แต่ปัจจุบันโรคดังกล่าวลดลง เนื่องจากรู้จักระวังตัวและรู้วิธีการป้องกันมากขึ้น

สำหรับนิสัยใจคอของคนในสมัยก่อนจะต่างกับในสมัยนี้บ้าง โดยในสังคมยุคเก่านั้นชาวบ้านมีอะไรก็แบ่งปันกัน ช่วยเหลือกัน เอื้ออารีต่อกัน แต่เมื่อเป็นสังคมยุคใหม่ สภาพความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติที่เคยเอื้อต่อการทำมาหากินของคนสมัยก่อนลดลงไป ชาวบ้านมีเวลาเป็นเงื่อนไขสำคัญในการทำมาหาเลี้ยงชีพ ภาพของสังคมสมัยก่อนที่มีการพบปะพูดคุยกันตามลานวัด ลานบ้าน หรือร้านค้าแพยามเช้าแทบจะไม่มีให้เห็น ยามมีงานบุญ งานบ้านคนสมัยก่อนจะช่วยเหลือกันโดยมิต้องออกปากเชิญ ทุกคนในสังคมชนบทต่างรู้จักหน้าที่ ความรับผิดชอบต่อสังคมส่วนรวม แต่สังคมยุคใหม่กลายเป็นยุคที่การอยู่รอดต้องพึ่งพาเงินเป็นหลัก จึงทำให้สังคมปัจจุบัน ความมีน้ำใจของคน ความเอื้ออารีต่อกันลดน้อยลงไป ปัจจุบันทุกสิ่งทุกอย่างเป็นเงินไปหมด ต้องซื้อ ต้องจ้าง แทนที่แต่เดิมจะช่วยเหลือกัน

สำหรับ *การเปลี่ยนแปลงทางด้านวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ* นั้น ผู้ให้สัมภาษณ์ได้เล่าถึงการเปลี่ยนแปลงในแต่ละเรื่องไว้ ดังนี้ -

การบวช ในสมัยก่อนการบวชยังคงนิยมใช้ผ้าแห่นาค สำหรับบ้านที่มีฐานะหน่อยก็จะใช้ช้างมาเข้า

ขบวนแห่ด้วย แต่ก็มิให้เห็นน้อยราย เพราะบ้านที่นำขบวนมาเข้าขบวนแห่นั้น จะต้องเป็นบ้านที่ค่อนข้างมีฐานะจึงจะจ้างขบวนมาได้ ชาวบ้านที่ตำบลคาละแมะเล่าให้ฟังว่า นาคในสมัยก่อนไม่ได้แต่งตัวด้วยชุดชาวเหมือนปัจจุบัน แตุ่่งโสร่ง สวมเสื้อแขนยาวสีดำ กระดุมเงิน มีผ้าแพรเล็ก ๆ เคียนที่ศีรษะ ใส่สไบพาดไหล่ทั้งสองข้าง ใส่กำไลเงินที่คอและข้อมือ นั่งช้าง แห่ไปที่วัด บางรายที่ไม่มีช้างก็จะใช้เกวียนแต่ใช้คนลากแทน และเกวียนนั้นก็จะต้องตกแต่งประดับประดาให้มีสีสันด้วยดอกไม้ต่าง ๆ อย่างสวยงาม แต่ปัจจุบันสภาพเหล่านี้ถูกแทนที่ด้วยวัฒนธรรมแบบเมือง หน้านาคที่แห่แห่นเข้าวัดและวนรอบโบสถ์นั้นจะนำด้วยแถวแทน เสียงดังอีกทีก็ ทำให้บรรยากาศต่างไปจากสมัยก่อนอย่างมาก

งานแต่งงาน ในสมัยก่อน เมื่อรู้กำหนดว่าจะมีงานแต่งงาน บ้านทางฝ่ายเจ้าสาวจะช่วยกันทอดผ้าเพื่อเตรียมไว้ใช้ในงาน เพราะจะต้องนำเสื้อผ้าทอพื้นเมืองด้วยมือนี้ไปไหว้ญาติผู้ใหญ่ เป็นการกระทำเพื่อความเคารพ อีกทั้งเพื่อทำความรู้จักกับญาติอีกฝ่ายหนึ่งด้วย ส่วนพิธีกรรมในงานแต่งงานจะมีพิธี **“มัดข้อมือแขน”** และ **“บายศรีสู่ขวัญ”** ทางฝ่ายเจ้าบ่าวจะนำผ้าแดงคลุมพานขันหมาก ผ้าไหมคลุมบายศรีมาในวันพิธี ในงานจะมีขนมโบราณหลายอย่างเช่นกัน ขนมที่ขาดไม่ได้คือ ขนมนางเล็ด ขนมผักบัว ขนมลูกมะนาว ชาวบ้านเรียกว่า ขนมโก๋ย หรือเรียกว่า ขนมขี้ม้า (ขนมเทียนเคลือบน้ำตาล) เป็นต้น ส่วนมากประเพณีเหล่านี้จะยังอยู่ในกลุ่มไทยเขมร

งานโกนจุก สมัยก่อนจะมีเด็กที่ไว้จุกทั้งหญิงและชาย ซึ่งมักเป็นเด็กที่เลี้ยงยาก ไม่สบายบ่อย พ่อแม่ส่วนใหญ่จึงบนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ไว้ ให้เด็กนั้นมีชีวิตรอดและเลี้ยงง่าย เมื่อครบกำหนดก็จะมีพิธีโกนจุก เด็กหญิงจะโกนจุกเมื่ออายุ ๑๑ ปี และเด็กชายจะโกนจุกเมื่ออายุ ๑๓ ปี ในพิธีโกนจุกนั้น จะถือเป็นงานใหญ่ โดยการนิมนต์พระสงฆ์ ๔ รูป พรหมณ์ ๔ คน มีการทำนุชบกด้วยกาบกล้วย สลักลายสวยงาม ใช้กระดาษสีตกแต่งตามลายฉลุของกาบกล้วย ประดับประดาด้วยผ้าไหมพื้นเมือง นอกจากนี้ก็ยังมีการบายศรีที่มีผ้าคลุมยาว ๆ ในบายศรีก็จะมีขนมโบราณต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งขนมต้มแดง - ต้มขาว ขนมนางเล็ด ขนมกันเดีร้อม (แป้งทอด) ขนมหูช้าง ข้าวต้มมัด กล้วย อ้อย เมื่อเสร็จพิธีก็จะแบ่งขนมเหล่านี้ให้พรหมณ์ไป สำหรับเครื่องประกอบในพิธีโกนจุกนั้นประกอบไปด้วย มีดตำทอง แหวนทอง หมึกแพรก เข็ม ผ้า งา ถั่ว และขี้ช้าง เพื่อนำมาใช้เสียดทาย โดยนำสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้มาวางไว้ใกล้ ๆ ที่ทำพิธี เพื่อสวดและรดน้ำมนต์ ครั้นพอรุ่งเช้าก็ให้ผู้ที่โกนจุกกล่าวหาสิ่งของเสียดทายเหล่านี้ เช่น หากกล่าวได้ขี้ช้าง ถ้าเป็นผู้ชาย ทำนายว่าจะได้เป็นใหญ่เป็นโตในอนาคต จะได้เป็นเจ้าของคนคน เป็นข้าราชการ ถ้าเป็นผู้หญิงก็จะเป็นช่างเย็บปักถักร้อย หากกล่าวได้เข็ม เด็กนั้นจะฉลาดหลักแหลม ถ้าจับได้งา ก็จะทำนายว่าเป็นคนธรรมะธรรมโม เป็นต้น หลังจากนั้นก็จะตักบาตรเสร็จพิธี แต่ปัจจุบันประเพณีเหล่านี้สูญหายไปแล้ว

พิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าว ได้แก่ การทำขวัญข้าว ในการเก็บเกี่ยวเสร็จจะมีการแห่พ่อนข้าวมาที่บ้าน คล้ายทำขวัญข้าว จะทำเฉพาะบางบ้านเท่านั้น โดยมีกรร็องรำทำเพลง มีคนมาสวดทำพิธีสู่ขวัญข้าว แขกที่มาก็จะนำด้ายมาผูกข้อมือให้บ้านเจ้าภาพ เป็นการให้ศีลให้พรเจ้าภาพ

งานประเพณีประจำปี ได้แก่ งานฉลององค์ปราสาทศิขรมุมิ ถือว่าเป็นงานที่ใหญ่มากในขณะนั้น และจะมีงานฉลองทุกปีในช่วงเทศกาลสงกรานต์ และเนื่องด้วยปราสาทศิขรมุมิเป็นที่เลื่องลือว่า เป็นปราสาทที่มีทับหลังสวยที่สุด ใหญ่ที่สุด และมีความละเอียดมากกว่าทับหลังของปราสาทเขาพนมรุ้ง จึงทำให้มีผู้คนจากต่างถิ่นหลั่งไหลเดินทางมาท่องเที่ยวกันเป็นจำนวนมาก โดยอาศัยทางรถไฟเป็นหลัก ในช่วงงานที่มีงานเทศกาล ชาวศรีสะเกษจะนำรถสามล้อมากับตุ๋นไฟ เพื่อมารับจ้างรับผู้โดยสารจากสถานี

รถไฟไปยังปราสาทศิขรภูมิ

ต่อมาเมื่อมีการพัฒนาเส้นทางคมนาคมมากขึ้น การเดินทางไปมาสะดวกขึ้น ขณะเดียวกัน สถานที่สำคัญต่าง ๆ ก็เริ่มมีการจัดงานประเพณีกันมากขึ้น จึงทำให้คนมาเที่ยวงานฉลองปราสาทศิขรภูมิลดน้อยลงมาก การจัดงานประสพภาวะขาดทุนและต้องเลิกไปในที่สุด ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๓๔ นายศรเพชร คาแก้ว ศึกษาธิการอำเภอในขณะนั้นได้พยายามรื้อฟื้นงานฉลองปราสาทขึ้นมาใหม่ โดยจัดให้มีการแสดงเช่นเดียวกับสมัยก่อน รวมทั้งเพิ่มการประกวดธิดาปราสาทไว้ด้วย การจัดงานทำติดต่อกันมาได้ ๔ ปี แล้วก็ต้องเลิกอีกครั้งเมื่อภาวะเศรษฐกิจของประเทศไม่ดี

ถึงแม้ว่าปัจจุบันจะไม่มีจัดงานใหญ่โตดังเช่นอดีต แต่ในช่วงเทศกาลสงกรานต์ ทางเทศบาลศิขรภูมิได้จัดให้มีการตักบาตร มีการรดน้ำดำหัว และกิจกรรมอื่น ๆ ที่ไม่ใช่งบประมาณมากนัก ในบริเวณหน้าปราสาท เพื่อดำรงความเป็นเอกลักษณ์ให้คงอยู่

งานแห่เทียนพรรษา เดิมการจัดงานแห่เทียนเข้าพรรษาของอำเภอศิขรภูมิเป็นงานใหญ่ มีการประกวดเทียนแกะสลักด้วย และมีชื่อเสียงมาก่อนที่จังหวัดอุบลราชธานีจะจัดเป็นงานเอกลักษณ์ของอุบลราชธานี แต่ปัจจุบันก็เลิกราไป

การละเล่นอื่น ๆ ได้แก่ **เรือมตรข (ว่าตฺรข)** เป็นการจัดการระบวนดนตรีของคนหนุ่มสาวชาวเขมร ในหมู่บ้าน แต่งตัวแบบตลก ซึ่งหญิงบางคนแต่งตัวเป็นชาย ชายบางคนแต่งตัวเป็นหญิงแล้วเดินกันไปตามบ้าน เมื่อไปถึงบ้านใครก็จะร้องเพลง ซึ่งทำนองเพลงก็มักจะเป็นการเชิญชวนให้ทำบุญ และอวยพรให้มีอายุยืน โดยมีผู้ถือบาตรรับบริจาค ปัจจุบันยังพอดูได้บ้างที่ตำบลยาง ตำบลจารพัต ตำบลหนองเหล็ก ตำบลช้างปี่ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่เป็นเชื้อชาติเขมรดั้งเดิม ส่วนการละเล่นอื่น ๆ ยังพอมิพบบ้าง นอกจากนี้ยังมีการเล่นผีฟ้า ซึ่งเป็นการละเล่นของชาวลาว ปัจจุบันก็ยังมีการเล่นกันอยู่ การเล่นมะมดเป็นการเล่นของชาวเขมร เป็นการเข้าทรงเหมือนกัน แต่ปัจจุบันไม่มีแล้ว นอกจากนี้ยังมีการเล่นสะบ้า และการละเล่นอื่น ๆ ที่เล่นในเทศกาลสงกรานต์ เช่น นางตั้ง (กระดั่งกวัดข้าว) นางปลา นางไซ นางสู่ม นางตะแกรง การละเล่นเหล่านี้จะตั้งชื่อตามวัสดุอุปกรณ์ที่นำมาเล่น มีการร้องเชิดต่าง ๆ กัน มีการเข้าทรงซึ่งเป็นทำนองเดียวกับการละเล่นของชาวไทยพวนในแถบอำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี การละเล่นเหล่านี้เล่นเพื่อความสนุกสนานมากกว่าเอาจริงจัง โดยมากมักจะเล่นกันตามลานบ้านในคืนเดือนหงาย บางอย่างก็เล่นทั้งกลางวันกลางคืน การละเล่นเหล่านี้มักเป็นของชาวเขมร ส่วนการเล่นสะบ้าในเทศกาลสงกรานต์นั้นปัจจุบันไม่มีแล้ว มีเพียงการก่อเจดีย์ทราย รดน้ำดำหัวผู้ใหญ่ยังคงมีอยู่

ส่วน **ความเชื่อ** นั้นบางประการยังพอดูได้บ้าง แต่บางอย่างก็สูญหายไปหมดแล้วความเชื่อดังกล่าว ได้แก่

ความเชื่อในเด็กที่เกิดใหม่ ก็ยังมีอยู่บ้าง เช่น ความเชื่อที่ว่าที่นอนของเด็กอ่อน จะต้องเอาหนังสือไปวางไว้ เพื่อตอนโตเด็กจะได้เป็นผู้ที่มีความรู้ ฉลาดหลักแหลม หรือนำเครื่องบินไปวางเพื่ออยากให้ลูกโตขึ้นไปเป็นทหาร เป็นต้น

ในการฝังราก็มีความเชื่อว่า จะต้องตัดกิ่งไม้ประเภทหนาม (ชาวบ้านเรียกไม้หนามว่า เล็บแมว) มาปิดรอกที่ฝังไว้ แล้วเอาแหมากางไว้ข้าง ๆ พร้อมทั้งนำกิ่งไม้มาแขวนไว้หน้าบ้าน เพื่อกันภูติผีปีศาจ (โดยเชื่อว่าภูติผีปีศาจจะเข้ามาไม่ได้ เพราะจะติดร่างแห) เป็นต้น ซึ่งความเชื่อนี้เกิดขึ้นในช่วงที่การคลอดลูกทำที่บ้าน โดยอาศัยหมอดำแยทำคลอด แต่ปัจจุบันความเชื่อดังกล่าวไม่มีแล้ว เพราะการแพทย์เจริญ ชาวบ้านก็จะไปคลอดที่โรงพยาบาลแทน

ความเชื่อของชาวไทยกุย ชาวไทยกุยมี ๒ ส่วน คือ **ชาวไทยกุยที่เลี้ยงช้าง** (แถบอำเภอจอมพระ สุรินทร์) จะนับถือศาลผีประจำ ซึ่งมักสร้างศาลไว้หน้าบ้าน และจะทำพิธีเช่นไหว้ศาลประจำก่อนที่จะออกไปคล้องช้างป่าทุกครั้ง ส่วน **ชาวไทยกุยที่ไม่ได้เลี้ยงช้าง** (บริเวณอำเภอศีขรภูมิ) จะแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ พื้นที่ที่ไม่มีตะกวดก็จะนับถือ **ศาลยะจู้** ซึ่งเป็นเสมือน ศาลผีปู่ตา เป็นที่อยู่ของบรรพบุรุษ ศาลยะจู้จะเป็นศูนย์กลางของความศรัทธาในหมู่บ้าน อาจตั้งอยู่ใกล้หนองน้ำหรือต้นไม้ใหญ่ และมียะจู้ประจำตระกูล สำหรับเช่นไหว้บอกกล่าวบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว ส่วนพื้นที่ที่มีตะกวด ชาวไทยกุยก็จะนับถือตะกวดว่าเป็นตัวแทนของผีปู่ตา ห้ามทำร้าย และการกล่าวถึงตะกวด จะต้องพูดในลักษณะยกย่อง เช่น ที่บ้านตรึมนั้นจะมีต้นไม้ใหญ่อายุนับร้อยปีหลายต้นสำหรับเป็นโพรงให้ตะกวดอาศัย ในสมัยก่อนตะกวดจะเดินทั่วไปในหมู่บ้าน ขึ้นบนบ้าน หรือแม้กระทั่งเล่นกับเด็ก ๆ ได้ ความเชื่อดังกล่าวก็คล้าย ๆ กับการนับถือผีปู่ตา เพราะเมื่อปีใดฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล หรือชาวบ้านมีการทะเลาะเบาะแว้งกัน หรือเจ็บป่วยลง หรือแม้กระทั่งข้าวราคาตกต่ำ ชาวบ้านจะเชื่อว่าเป็นเพราะตะกวดหรือผีปู่ตาไม่พอใจ และเพื่อให้หายจากเหตุเภทภัยดังกล่าว ชาวบ้านก็จะต้องทำพิธีบวงสรวงเลี้ยงตายและเช่นไหว้ โดยมากมักจะทำพิธีในเดือน ๒ และเดือน ๖ ทุกคนจะต้องทำบุญประจำปีให้ตะกวด โดยทำพิธีที่ศาลปู่ตาทะกวดที่ป่าช้าเป็นหลัก รองลงมาคือ ที่ดินมะขามใหญ่และที่วัด โดยเฉพาะที่วัดจะมีสุสานตะกวด สำหรับเก็บกระดูกตะกวดที่ตายแล้ว แต่ปัจจุบันความเชื่อในเรื่องเหล่านี้ก็ลดน้อยลงไป

กล่อม - ออ เป็นพิธีกรรมสำคัญของชาวไทยกุย ซึ่งมี ๒ - ๓ รูปแบบ คือ เป็นการเข้าทรงเพื่อรักษาผู้ป่วย เรียกขวัญผู้ป่วย ถือเป็นการรักษาทางจิตที่ใช้เสียงเพลงกล่อมบรรเลง แบบที่สอง เป็นการเข้าทรงเพื่อเลี้ยงตาย และแบบสุดท้าย เป็นการเข้าทรงเพื่อบูชาครู หาตุ๋นที่บ้านแดล

โหล่มมือด เป็นพิธีกรรมการรักษาผู้ป่วยของชาวไทยเขมร โดยมีการทรงหรือร่างเข้าทรงเรียกว่าแม่่มมือด ทำหน้าที่เป็นสื่อกลางระหว่างมนุษย์กับวิญญาณของผีและบรรพบุรุษร่วมกัน วิธีการรักษาผู้ป่วยโดยสมุนไพร เป่าเสกด้วยลมปาก น้ำมันต์ น้ำหมาก หรือการบีบนิ้ว หรือการทิ่มแทงร่างกายด้วยรากไม้ การฟ้อนรำ และการเช่นไหว้บรรพบุรุษ เป็นต้น

ส่วนในเรื่อง **การศึกษา** เด็กยุคใหม่ ได้รับการส่งเสริมให้เรียนในชั้นสูง ๆ รวมทั้งคำนึงถึงชื่อเสียงและมาตรฐานทางการศึกษาของโรงเรียนเพิ่มขึ้น ไม่ลำพังแต่เด็กโตที่คำนึงถึงมาตรฐานการเรียนรู้อุปกรณ์นิยมส่งลูกหลานไปเรียนในโรงเรียนที่มีชื่อเสียงเท่านั้น แม้กระทั่งเด็กระดับอนุบาลในปัจจุบันของอำเภอศีขรภูมิเองก็ตาม พ่อแม่จะนิยมส่งลูกไปเรียนที่ตัวจังหวัดสุรินทร์หรือศรีสะเกษ เด็ก ๆ อนุบาลในยุคนี้จะต้องนั่งรถตู้เข้าไปเรียนที่ตัวจังหวัด ทั้งนี้เพราะพ่อแม่ยุคใหม่ก็ไม่เชื่อมั่นต่อมาตรฐานการเรียนการสอนระดับอำเภอ ค่าธรรมเนียมที่ต้องการส่งลูกไปเรียนโรงเรียนดี ๆ ยังมีอยู่ สิ่งที่เป็นปัจจัยสนับสนุนให้การส่งลูกไปเรียนต่างถิ่นได้ ก็คือ ระบบการคมนาคมขนส่งที่สะดวกมากขึ้น ทำให้ค่าเหมยมดังกล่าวเป็นไปได้มากในทางปฏิบัติ

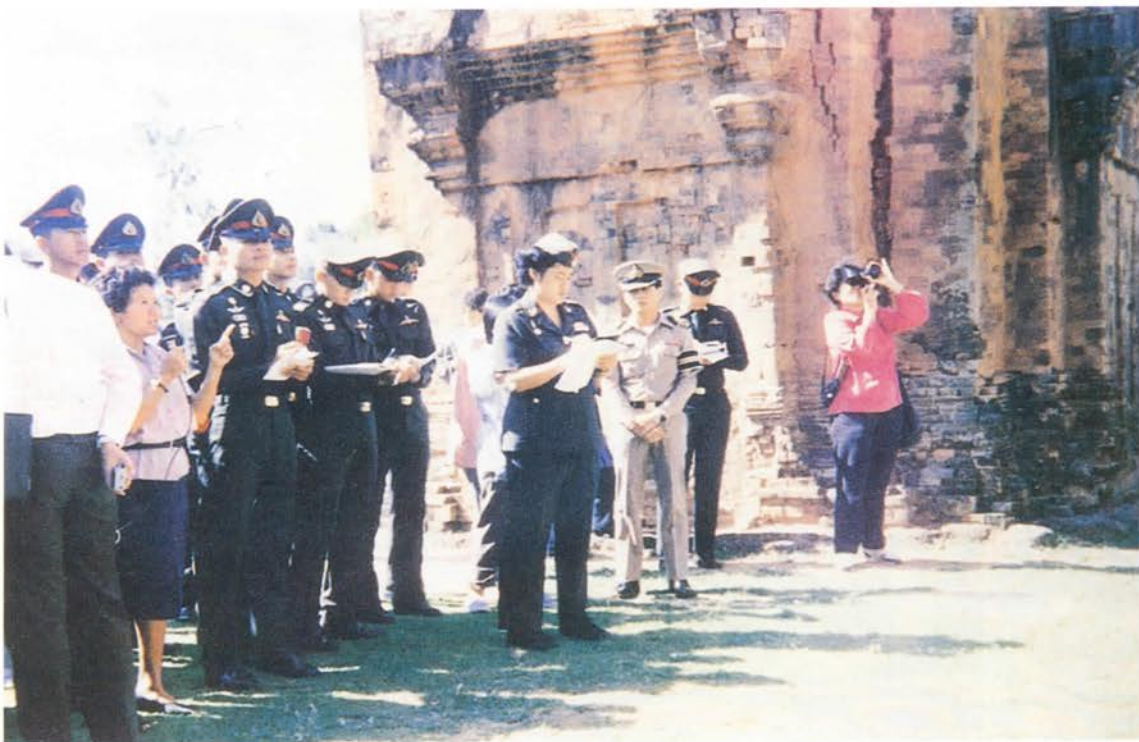
หากพูดถึงบุคคลที่ชาวบ้านยกย่องนับถือ และเป็นผู้ที่ทำคุณประโยชน์ให้แก่ชาวบ้านแล้ว ส่วนมากจะเป็นพระ โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางทางจิตใจของชาวบ้าน ชาวบ้านกล่าวเสริมว่า พระเป็นเสมือนจิตแพทย์ให้กับชาวบ้านด้วย เพราะชาวบ้านจะนับถือพระมาก โดยเฉพาะหลวงพ่อบิน ก่อนที่ชาวบ้านจะเข้าโรงพยาบาลจะมาหาหลวงพ่อเพื่อให้พรมน้ำมนต์ก่อนคล้าย ๆ กับเป็นกำลังใจให้กับผู้ป่วยอีกทางหนึ่ง ส่วนผู้ที่ได้ชื่อว่าทำชื่อเสียงให้กับอำเภอศีขรภูมินั้น ได้แก่ นายพูนศักดิ์ เพิ่มทรัพย์ ซึ่งเป็นนักกีฬาเซปักตะกร้อทีมชาติไทย ได้รับรางวัล ๒ เหรียญทองจากการแข่งขันเอเชียนเกมส์ ครั้งที่ ๑๓

บุคคลสำคัญที่มาเยือนอำเภอ เนื่องจากอำเภอศีขรภูมิเป็นสถานที่ที่มีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ยาวนาน จึงมีผู้ที่ให้ความสำคัญและมาศึกษามากมาย ในจำนวนนี้มีบุคคลสำคัญ ๆ ได้แก่ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เคยเสด็จมาที่ปราสาทสระแกง หรือปราสาทศีขรภูมิ ในราวปี พ.ศ. ๒๔๗๓ โดยเสด็จมาศึกษาหลักจารึกทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี ปี พ.ศ. ๒๕๓๓ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงนำคณะนักเรียนนายร้อย จปร. และมาศึกษาศิลปวัฒนธรรมและโบราณวัตถุที่ปราสาทศีขรภูมิ อำเภอศีขรภูมิ และในการเสด็จพระราชดำเนิน ในครั้งนั้น ชาวศีขรภูมิ ได้เห็นการเปลี่ยนแปลงหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นถนนเข้าสู่ปราสาทที่แยกจากทางหลวงสายสุรินทร์ - อุบลราชธานี ทางโยธาธิการจังหวัดสุรินทร์ ได้ก่อสร้างเป็นถนนคอนกรีตก่อนที่จะเสด็จ อีกทั้งองค์ปราสาทศีขรภูมิและบริเวณโดยรอบได้รับการบูรณะจากกรมศิลปากร ส่วนองค์การบริหารส่วนจังหวัดได้ดำเนินการขุดลอกสระสี่เหลี่ยม ซึ่งเป็นสระโบราณคู่กับองค์ปราสาท เป็นต้น และสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินเป็นองค์ประธานในพิธีเปิดห้องสมุดประชาชน “เฉลิมราชกุมารี” ในเขตสุขาภิบาล ตำบลสระแกง อำเภอศีขรภูมิ เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๖

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ครั้งเสด็จ มาที่ปราสาทศีขรภูมิ

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงนำคณะนักเรียนนายร้อย จปร.
มาศึกษาศิลปวัฒนธรรม และโบราณวัตถุที่ปราสาทศีขรภูมิ

สิ่งที่ชาวอำเภอศีขรภูมิต้องการเห็น ก็คือ ประเพณี วัฒนธรรมที่ดั่งามในสมัยก่อน ได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งเพื่อให้อนุชนรุ่นหลังได้รับรู้และเป็นผู้สืบสานต่อไปและให้สมกับคำขวัญของอำเภอที่ว่า "เมืองหลายภาษา หลากวัฒนธรรม ศิลปกรรมที่ล้ำลึก"

ภาคผนวก

คำสั่งนายกรัฐมนตรี
ที่ ๕/๒๕๔๑

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคล
เฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒

เนื่องในศุภวาระที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงเจริญพระชนมพรรษาครบ ๖ รอบ พระนักษัตร (๗๒ พรรษา) ในวันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒ นับเป็นมหามงคลอันพิเศษอีกวาระหนึ่งสมควรที่รัฐบาล จะได้จัดงานเฉลิมฉลองให้สมพระเกียรติและถูกต้องตามราชประเพณี ทั้งยังสมควรจะได้ดำเนินโครงการพัฒนา ต่าง ๆ ที่เป็นการสร้างคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติของปวงประชาทั่วทั้งประเทศเพื่อถวายเป็นราชสักการะ และเร่งรัดโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริบางโครงการที่ได้ดำเนินการอยู่แล้วให้แล้วเสร็จทันการ เฉลิมฉลองในวโรกาสดังกล่าว

โดยที่ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งนายกรัฐมนตรีตามประกาศลงวันที่ ๙ พฤศจิกายน ๒๕๔๐ และแต่งตั้งรัฐมนตรีตามประกาศลงวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน ๒๕๔๐ มีผลทำให้คณะกรรมการ อำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคล เฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒ ตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรีที่ ๓๗/๒๕๔๐ ลงวันที่ ๒๑ มกราคม ๒๕๔๐ คำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรีที่ ๑๑๗/๒๕๔๐ ลงวันที่ ๒๔ มีนาคม ๒๕๔๐ และคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรีที่ ๓๔๔/๒๕๔๐ ลงวันที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๕๔๐ สิ้นสุดลง

ดังนั้น เพื่อให้การจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธี มหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒ ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อยและ สมพระเกียรติ อาศัยอำนาจตามความในมาตรา ๑๑(๖) แห่งพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน พ.ศ. ๒๕๓๔ จึงให้แต่งตั้ง คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาส พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒ โดยมีองค์ประกอบและอำนาจ หน้าที่ดังต่อไปนี้

องค์ประกอบ

คณะกรรมการที่ปรึกษา

๑. ประธานองคมนตรี	กรรมการที่ปรึกษา
๒. ประธานสภาผู้แทนราษฎร	กรรมการที่ปรึกษา
๓. ประธานศาลฎีกา	กรรมการที่ปรึกษา
๔. ประธานวุฒิสภา	กรรมการที่ปรึกษา

คณะกรรมการ

๑. นายกรัฐมนตรี	ประธานกรรมการ
๒. รองนายกรัฐมนตรีทุกท่าน	รองประธานกรรมการ
๓. รัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรี
(คุณหญิงสุพัตรา มาศดิตถ์)	กรรมการ
๔. รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์	กรรมการ
๕. รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย	กรรมการ
๖. รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ	กรรมการ
๗. ปลัดกระทรวงกลาโหม	กรรมการ
๘. ปลัดกระทรวงการคลัง	กรรมการ
๙. ปลัดกระทรวงการต่างประเทศ	กรรมการ
๑๐. ทรวงเกษตรและสหกรณ์	กรรมการ
๑๑. ปลัดกระทรวงคมนาคม	กรรมการ
๑๒. ปลัดกระทรวงพาณิชย์	กรรมการ
๑๓. ปลัดกระทรวงมหาดไทย	กรรมการ
๑๔. ปลัดกระทรวงยุติธรรม	กรรมการ
๑๕. ปลัดกระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม	กรรมการ
๑๖. ปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม	กรรมการ
๑๗. ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ	กรรมการ
๑๘. ปลัดกระทรวงสาธารณสุข	กรรมการ
๑๙. ปลัดกระทรวงอุตสาหกรรม	กรรมการ
๒๐. ปลัดทบวงมหาวิทยาลัย	กรรมการ
๒๑. ราชเลขาธิการ	กรรมการ
๒๒. เลขาธิการพระราชวัง	กรรมการ
๒๓. เลขาธิการคณะองคมนตรี	กรรมการ
๒๔. เลขาธิการนายกรัฐมนตรี	กรรมการ
๒๕. เลขาธิการคณะรัฐมนตรี	กรรมการ

๒๖. เลขาธิการคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงาน โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ	กรรมการ
๒๗. ผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ	กรรมการ
๒๘. เลขาธิการราชบัณฑิตยสถาน	กรรมการ
๒๙. สมุหราชองครักษ์	กรรมการ
๓๐. ผู้บัญชาการทหารสูงสุด	กรรมการ
๓๑. ผู้บัญชาการทหารบก	กรรมการ
๓๒. ผู้บัญชาการทหารเรือ	กรรมการ
๓๓. ผู้บัญชาการทหารอากาศ	กรรมการ
๓๔. ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร	กรรมการ
๓๕. ปลัดกรุงเทพมหานคร	กรรมการ
๓๖. อธิบดีกรมตำรวจ	กรรมการ
๓๗. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์	กรรมการ
๓๘. อธิบดีกรมการศาสนา	กรรมการ
๓๙. อธิบดีกรมศิลปากร	กรรมการ
๔๐. เลขาธิการคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ	กรรมการ
๔๑. ผู้ว่าการการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย	กรรมการ
๔๒. เจ้ากรมกิจการพลเรือนทหารบก	กรรมการ
๔๓. หม่อมเจ้าสุภัทราวดี ดิศกุล	กรรมการ
๔๔. ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิ์กุล ณ อยุธยา	กรรมการ
๔๕. นายลิขิต เทอดสธีร์ศักดิ์	กรรมการ
๔๖. หม่อมราชวงศ์ทองน้อย ทองใหญ่	กรรมการ
๔๗. คุณหญิงภัทราภา ตันสถิตย์	กรรมการ
๔๘. นายวุฒิ สุมิตร	กรรมการ
๔๙. นายเศวต ธนประดิษฐ์	กรรมการ
๕๐. ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการและเลขานุการ
๕๑. รองปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี (ตามที่ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรีมอบหมาย)	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๕๒. ผู้อำนวยการสำนักอักษรลักษณ์และ เครื่องราชอิสริยาภรณ์ สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๕๓. ผู้อำนวยการกองพิธีการ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๕๔. นางวันเพ็ญ แก้วทงศ์	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

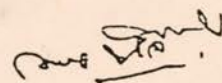
๕๕. ผู้อำนวยการกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๕๖. ผู้อำนวยการกองพระราชพิธี สำนักพระราชวัง	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๕๗. นางสาวเพลินพิศ กำราญ พนักงานพิเศษ สำนักพระราชวัง	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๕๘. หัวหน้ากลุ่มงานกิจการพิเศษ สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

อำนาจหน้าที่

๑. กำหนดนโยบายและแนวทางการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒ ให้สมพระเกียรติและถูกต้องตามราชประเพณี
๒. พิจารณาและให้ความเห็นชอบแผนงาน โครงการและกิจกรรมการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒
๓. แต่งตั้ง เพิ่มเติม หรือเปลี่ยนแปลงกรรมการที่ปรึกษาและกรรมการในคณะกรรมการอำนวยการ ๗ ได้ตามความเห็นสมควร
๔. แต่งตั้งคณะกรรมการ คณะอนุกรรมการ และคณะทำงาน เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานได้ตามที่เห็นสมควร
๕. ดำเนินการอื่น ๆ เพื่อให้การจัดงานเฉลิมพระเกียรติ ๗ เป็นไปด้วยความเรียบร้อยสมพระเกียรติและถูกต้องตามราชประเพณี

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๖ มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๑

(นายชวน หลีกภัย)
นายกรัฐมนตรี

**คำสั่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคล
เฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๒
ที่ ๓/๒๕๕๑
เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ**

ตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๕/๒๕๕๑ ลงวันที่ ๖ มกราคม ๒๕๕๑ แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๒ และให้คณะกรรมการอำนวยการฯ มีอำนาจแต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายต่างๆ เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานได้ตามที่เห็นสมควร นั้น

เพื่อให้การจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๒ ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อยและสมพระเกียรติ จึงให้แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ดังต่อไปนี้

องค์ประกอบ

๑. รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ	ประธานกรรมการ
๒. ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ	รองประธานกรรมการ
๓. ปลัดกระทรวงมหาดไทย	รองประธานกรรมการ
๔. เลขาธิการพระราชวัง	กรรมการ
๕. ราชเลขาธิการ	กรรมการ
๖. ปลัดกระทรวงการต่างประเทศ	กรรมการ
๗. ผู้ตรวจราชการสำนักนายกรัฐมนตรี
(ตามที่ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรีมอบหมาย)	กรรมการ

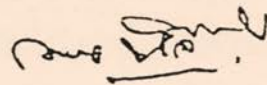
๘. อธิบดีกรมการปกครอง	กรรมการ
๙. อธิบดีกรมวิชาการ	กรรมการ
๑๐. อธิบดีกรมศิลปากร	กรรมการ
๑๑. เลขาธิการราชบัณฑิตยสถาน	กรรมการ
๑๒. เลขาธิการคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงาน โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ	กรรมการ
๑๓. เลขาธิการคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ	กรรมการ
๑๔. กรรมการและเลขานุการคณะกรรมการฝ่ายพิธี	กรรมการ
๑๕. กรรมการและเลขานุการคณะกรรมการ ฝ่ายโครงการและกิจกรรม	กรรมการ
๑๖. กรรมการและเลขานุการคณะกรรมการ ฝ่ายประชาสัมพันธ์	กรรมการ
๑๗. กรรมการและเลขานุการคณะกรรมการ ฝ่ายติดตามและประเมินผล	กรรมการ
๑๘. ผู้อำนวยการสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี	กรรมการ
๑๙. ผู้อำนวยการสำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร	กรรมการ
๒๐. ผู้อำนวยการหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร	กรรมการ
๒๑. นางสายไหม จบกมลศึก	กรรมการ
๒๒. นางวันเพ็ญ แก้วทงศ์	กรรมการ
๒๓. รองอธิบดีกรมศิลปากร (ตามที่อธิบดีกรมศิลปากรมอบหมาย)	กรรมการและเลขานุการ
๒๔. ผู้อำนวยการกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๕. นางสุรีย์รัตน์ วงศ์เสงี่ยม	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๖. ผู้แทนกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๗. นางสาวพรทิพย์ อุดมเวทยานันท์ เจ้าหน้าที่บริหารงานทั่วไป ๗ สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

อำนาจหน้าที่

๑. จัดพิมพ์หนังสือและจัดทำจดหมายเหตุการเฉลิมฉลองงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒
๒. ประมวลผลงานของคณะกรรมการฝ่ายต่างๆ ไว้ในหนังสือที่จัดพิมพ์
๓. ประสานงานกับคณะกรรมการฝ่ายต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อดำเนินงานให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยและสอดคล้องกัน
๔. เสนอวงเงินงบประมาณการดำเนินงานต่อคณะกรรมการอำนวยการฯ
๕. รายงานผลการดำเนินงานให้คณะกรรมการอำนวยการฯ ทราบเป็นระยะๆ
๖. ให้มีอำนาจแต่งตั้งคณะอนุกรรมการ คณะทำงาน เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานได้ตามความจำเป็น
๗. ดำเนินการอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๖ มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๑

(นายชวน หลีกภัย)

นายกรัฐมนตรี

ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคล
เฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒

รายนามผู้ให้ข้อมูล

อ. พนมสารคาม จ. ฉะเชิงเทรา

๑. คุณบุญเรือง	วิลาราช	๒. คุณสำราญ	ประสิทธิ์พันธ์
๓. คุณเหรียญ	แก้วศรี	๔. คุณพวงทอง	วรรณิเวชศิลป์
๕. คุณณรงค์	ไชยวงศ์ทอง	๖. คุณธวัชชัย	ประเสริฐโสภณ
๗. คุณเสรี	ศรีพงษ์	๘. คุณวินัย	เข้มราช
๙. คุณมนู	วงศ์ษา		

อ. พนัสนิคม จ. ชลบุรี

๑. คุณจรัญ	ชยุตินันท์ดำรง	๒. คุณสมศักดิ์	อยู่เย็น
๓. คุณปรานี	บริบูรณ์	๔. คุณสมดุลย์	ทำเนาวิ
๕. คุณอาบ	ภูยิ้ม	๖. คุณวิชัย	อัมราลิขิต
๗. ส.อ.เพลิน	อุษุวัฒน์		

อ. เมืองจันทบุรี จ. จันทบุรี

๑. คุณประกอบ	เขาหนองบัว	๒. คุณนุกูล	ย่งฮะ
๓. คุณเล็ก	กิตติภรณ์	๔. คุณดาร์ตัน	สกุลโรมวิลาส
๕. คุณประยุทธ	วาสนาวิน	๖. คุณมนัส	เกษรสิทธิ์
๗. คุณจำนง	ชัยนาพฤกษ์	๘. คุณยรรยงค์	เนตรสมานนท์

อ. แหวมสิงห์ จ. จันทบุรี

๑. คุณเฉ	นาประดิษฐ์	๒. คุณประกาศ	วิสุทธิแพทย์
๓. คุณญาติ	ลอยลิ่ว	๔. คุณแย้	สายทอง
๕. คุณเล็ก	เฉลิมพงษ์	๖. คุณปล้าว	นิยมวงษ์
๗. คุณเมธี	โพธิ์พัฒน์		

อ. ศรีเชียงใหม่ จ. หนองคาย

๑. คุณสุทัศน์	พงษ์สุพรรณ	๒. คุณชม	จริงวาจา
๓. คุณตัน	พันธะ	๔. คุณนันทะชัย	อุ้นจิตติกุล
๕. คุณจรัส	จรานั้นทกุล		

อ. ธาตุพนม จ. นครพนม

๑. คุณเดือน	สว่างใจ	๒. คุณประติษฐ์	ชิรปภา
๓. คุณชวลิต	พลรักษา	๔. คุณสมจิตร	โกศทวีทรัพย์
๕. คุณเกษมศักดิ์	ปริญญ์	๖. คุณเรื่อน	นันทนะ
๗. คุณบุญเพชร	คำเถื่อน	๘. คุณลำเพย	อุ้นชัย
๙. คุณนพรัตน์	สุรียนต์		

อ. กุมภวาปี จ. อุดรธานี

๑. คุณสะไกร	สามเสน	๒. คุณธนู	สุขฉายา
๓. คุณกุลสมบัติ	หินชุย	๔. คุณสวัสดิ์	ศรีโบราณ
๕. คุณนันทะ	คลื่นแก้ว	๖. คุณสมจิตร	คลื่นแก้ว
๗. คุณก้อนทอง	ไตรเสนีย์	๘. คุณสุพจน์	สุวรรณภักดี
๙. คุณทองไสย	โสภารัตน์	๑๐. คุณบุญเตียง	เครื่องประดับ

อ. อุทุมพรพิสัย จ. ศรีสะเกษ

๑. คุณพินัย	ไชยโคตร	๒. คุณชัยณรงค์	จารุสิน
๓. คุณสุรัตน์	รัตน์พันธ์	๔. คุณบุญจันทร์	วงชาติ
๕. คุณสงวน	จิรวิภากร	๖. คุณสมพงษ์	จิรวิภากร
๗. คุณประจวบ	แก่นทิพย์	๘. คุณบุญมา	นวลสาย
๙. คุณพิชิต	ช่างดี		

อ. ศีขรภูมิ จ. สุรินทร์

๑. อาจารย์สัมฤทธิ์	สहुนาพู	๒. อาจารย์พิทักษ์	พวงประยงค์
๓. คุณทวน	สมัครสมาน	๔. คุณประหยัด	สุพานิชย์
๕. คุณทองคำ	ดียิ่ง	๖. คุณสุโรจน์	สहुนาพู

คณะผู้จัดทำ

1. นายพินัย	อนันตพงศ์	รองผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลก
2. นายสนธิ	เดชานันท์	ผู้อำนวยการสถาบันดำรงราชานุภาพ
3. นางสาวสุดา	กาเดอร์	นักพัฒนาทรัพยากรบุคคล 8
4. นายสงวน	ธีระกุล	เจ้าหน้าที่วิเคราะห์นโยบายและแผน 8 ว
5. นางสาวกฤษณี	มหาวิรุฬห์	เจ้าหน้าที่วิเคราะห์นโยบายและแผน 6
6. นายรักกิจ	ศรีสรินทร์	เจ้าหน้าที่วิเคราะห์นโยบายและแผน 6 ว
7. นางสาวอุษา	ปัญญาวดี	เจ้าหน้าที่วิเคราะห์นโยบายและแผน 6 ว
8. นายสมมิตร	โกแมนพิชัย	เจ้าหน้าที่วิเคราะห์นโยบายและแผน 6 ว
9. นายสาธิต	ภิรมย์ไชย	เจ้าหน้าที่วิเคราะห์นโยบายและแผน 6 ว
10. นายกฤษฎา	วงศ์พรหมเมตร์	เจ้าหน้าที่วิเคราะห์นโยบายและแผน 6 ว
11. นายปิ่นสกุล	มุสิกาวัน	เจ้าหน้าที่วิเคราะห์นโยบายและแผน 6 ว
12. นางสาวสุพัตรา	แก้วมุกดา	เจ้าหน้าที่วิเคราะห์นโยบายและแผน 5

